

Издавач:

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

За издавача:

Проф. др Миленко Пикула

Редакција:

Проф. др Снежана Билбија, проф. др Ратко Дунђеровић, проф. др Горан Јовић, проф. др Милош Ковачевић, проф. др Иван Коларић, проф. др Раде Попадић, проф. др Рајко Куљић, проф. др Бранко Летић, проф. др Симо Нешковић, проф. др Ђуро Тошић, проф. др Миленко Пикула, доц. др Миланка Бабић и проф. др Драган Бараћ

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Милош Ковачевић

Секретар редакције:

Доц. др Миланка Бабић

Технички уредник:

Властимир Пантић

Лектура и коректура:

Мр Сања Куљанин

Мр Вера Ћевриз-Нишић

Превод на енглески:

Мр Марија Летић

Компјутерски слог:

Властимир Пантић

Штампа:

„DIS-Companу“ д.о.о. Пале

Тираж:

250 примјерака

Пале, 2009.

ISSN 1512-5859

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

РАДОВИ
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
ФИЛОЛОШКЕ НАУКЕ

БРОЈ
11
књига 1

Пале, 2009

Расправе и чланци

ГУТЕНБЕРГОВА ЕЛЕГИЈА: КРИЗА КЊИГЕ И ЧИТАЊА У ВРЕМЕНУ ИНТЕРНЕТА

Апстракт: Живимо у времену велике смене доминантних комуникационих технологија. Гутенбергова цивилизација штампане књиге и традиционална писменост, на којима наша друштва почивају већ више од петсто година, замењује се електронским екраном и дигиталном писменошћу. Све велике смене комуникационих парадигми праћене су оштрим полемикама заступника старих и нових технологија, људи књиге и људи екрана. Аутор указује да су библиотеке од свог постанка вишефункционалне институције, и то ће и даље остати. Оне морају чувати и преносити знања и информације у различитим облицима и на различитим носиоцима, медијима и технологијама, и истовремено сачувати однос према књизи као оваплоћењу и симболу културе. Теорија библиотекарства треба да устроји и објасни континуум информационих средстава, везаних са развојем људске цивилизације. Електронски медији неће уништити цивилизацију књиге. Они ће радикално променити начин на који људи делују и размишљају, док ће нови начини комуницирања временом понудити могућности за одговарајуће организовање и разумевање света у коме живимо.

Кључне речи: књиге, библиотеке, читање, дигитална писменост

Наши разлози за читање исто су толико чудни и разноврсни као и наши разлози за живљење, пише Данијел Пенак. Глагол *читати* не подноси императив, баш као и глаголи *воleti* или *сањарити*. Читање је, као и љубав, начин постојања, а време посвећено читању, баш као и време посвећено љубави, продужава живот. За посвећеног читаоца читање је друштво које не заузима ничије место, али које нико други не би ни могао заменити. Читање нас удаљава од стварног света, али само да бисмо открили његов смисао. Оно не нуди човеку никакво коначно објашњење његове судбине, али испреда густу потку међусобног саучесништва између живота и човека. (Пенак, 1998)

Култура, књиге и читање чине нераскидиво јединство. Култура, као свет симболичних и осмишљених творевина човековог стваралаштва, отвара животни простор за читање и разумевање: "У контексту овакве улоге свет као културна реалност претвара се у једну огромну књигу која укључује знања, веровања, уметност,

морал, законе, обичаје, а такође и информатичке способности и навике које је саздао и усвојио човек као члан друштва. Читалац се судара са сложеном хијерархијом нивоа које мора да прође урањајући у текст књиге. Култура у целини може да се посматра као текст, пише Јуриј М. Лотман. Међутим, изузетно је важно нагласити да је то сложено устројен текст који се разлаже на хијерархију текстова у текстовима и формира сложене укрштаје текстова. (Карданова, 2009).

За праве и дубоко посвећене читаоце питање о смислу читања чини се готово саморазумљивим и очигледним. За њих је читање једно чисто и неисцрпно задовољство. Почетком августа 2009. године светски медији пренели су причу о једном таквом читаоцу. Пензионерка Лујза Браун из градића Странрауер на југозападу Шкотске од 1946. године до данас из градске библиотеке позајмила је и прочитала 25.000 књига. Новинарима је изјавила да је почела да чита када је напунила пет година и никад није престала. И данас чита десетак наслова недељно, и то углавном љубавне романе, ратне приче и историјске драме.

Како је с правом приметила Вирцинија Вулф, жељу за читањем, као и све друге жеље које збуњују наше несрећне душе, могуће је анализирати. На жалост, бројни подаци показују да је правих посвећеника читања све мање. Читање је у кризи, поготово читање из задовољства. У Србији се број читалаца у јавним библиотекама већ годинама смањује, тако да је у њих учлањено свега 5% становништва. Истраживања показују да ученици, нарочито у средњим школама, скоро и не читају школску лектуру. Истраживање *Шта читају наши средњошколци*, које је реализовао Вељко Брборић, професор на Филолошком факултету у Београду и председник Друштва за српски језик и књижевност Србије, показују да је у првом разреду средње школе, од 407 анкетираних ученика из пет гимназија у Београду, Новом Саду, Земуну, Пожаревцу и Нишу, од седам обавезних књига из лектире све прочитало само троје ученика. Највише њих је прочитало *Антигону* (78,38 одсто), *Ромеа и Јулију* (66,83 одсто), а знатно мање ђака прочитало је *Илијаду* (15 одсто) и *Декамерон* (9 одсто). У другом разреду, Стеријиног *Тврдицу* је прочитало 68 одсто ученика, *Евгенија Оњегина* 49 одсто, док је *Ану Карењину* прочитало 54,55 одсто ученика.

У четвртном разреду гимназије опада индекс читаности. Осим обавезне лектире, неку другу књигу прочитало је 57,21 одсто ученика, док у овој категорији 39,24 одсто ђака није прочитало ниједно дело. Истраживање је показало да око 60 одсто ученика

мисли да је лектира добро одабрана, 51,7 одсто да је реална, а 87 одсто ученика сматра да је треба делимично променити. Више од половине испитаника чита књиге које не спадају у школску лектуру. Најчитанији писац изван школске лектире међу гимназијалцима сва четири разреда јесте Пауло Коелњо, затим Ден Браун, Агата Кристи и Толкин. Иво Андрић је на петом месту, следе Трејси Шевалије, Џоан К. Роулинг, Софи Кинсела, Фјодор Достојевски. Међу најчитанијим књигама налазе се *Алхемичар*, *Да Винчијев код*, *Хари Потер*, *Господар прстенова*, *Исповест из харема*, *Купохоличарка*, *Дневник једне спонзоруше*.

Једна наша јавна библиотека покренула је кампању за развој читалачких навика у којој је слоган био *Читам, па шта!* Ова духовита и маркетиншки успешна порука у исто време наводи нас и да се дубоко замислимо над судбином књига и читања у савременом свету. Хоће ли читање књига постати необична навика која изазива чуђење па и подозрење и какав је свет у којем је тако нешто могуће?

Свака комуникациона технологија представља огледало и израз културе у оквиру које је настала, али у исто време она у себи носи клицу промене и преображаја те културе. У историји човечанства до сада су забележене четири кључне комуникационе парадигме: говор, писмо, штампа и електронско комуницирање. Нове технологије и методе за пренос информација никада се не могу свести само на пука техничка средства. Промене у основним начинима комуницирања и у технологији медија за пренос знања увек закономерно изазивају велике промене у свим областима друштвеног живота, у економској, духовној и културној сфери. Као што је с правом показао Маршал Меклуан, нарочито у својим студијама *Гутенбергова галаксија: настајање типографског човека* и *Познавање општила-човекових продужетака*, начин на који нешто саопштавамо, у великој мери одређује значење, садржај и смисао онога што саопштавамо. *Медијум је порука*, а средства, методи и технологије за бележење, чување, пренос и посредовање знања и информација нису само пасивна амбалажа, већ активни чиниоци у комуникационом ланцу и сложени процеси који подједнако преобликују и људе као и постојеће технологије. Значај ове Маклуанове далекосежне максиме можемо показати на примеру мобилног телефона као данас свеприсутног средства комуникације. Писање порука на мобилном телефону подразумева брзину, економичност, али и веома ограничен избор речи и изражајних средстава. Последица тога, показују истраживања, јесте да се млади људи у својој комуникацији служе са свега двестотинак речи и

фраза, па је у ери мобилних телефона тешко могуће замислити писање суптилних љубавних писама. Осиромашење језика неминовно доводи и до осиромашења смисла и губитка хумане сврхе комуницирања.

Живимо у времену велике смене доминантних комуникационих технологија. Цивилизација штампане књиге, на којој наша друштва почивају већ више од петсто година, замењује се електронским екраном и дигиталном писменошћу: "Темељи тзв. Гутенбергове галаксије се љуљају, иако влада готово апсолутни привид (на сајмовима књига, у издаваштву, у библиотекама) да ће ова империја са књигом која се додирује, ставља под јастук, чита у возу, вечно потрајати. Колико год се инсистирало да је писана реч остала на ногама и да јој електроника и сви ти компјутерски дискови не могу ништа, све је јасније да се назире прекретница.

Да ли ће информатичка галаксија уништити Гутенбергову? Прогнозе о одумирању "папирне ере", о превазиђености књиге, почеле су да се јављају још са Маршалом Маклуаном... Начин стварања, чувања и преношења информација из основа се мења. У том смислу тренутак у којем живимо сличан је времену у којем је долазило до преласка са усмене културе на културу засновану на рукописима, а потом са рукописа на штампу." (Божић, 1999, 134)

Све велике смене комуникационих парадигми праћене су оштрим полемикама заступника старих и нових технологија. У Платоновом *Федру*, написаном пре близу 2.500 година, Сократ критикује проналазак писма, сматрајући да оно носи привидну, а не стварну мудрост, те да се само жива, разговорна реч уписује у душу онога који је жељан знања. Исто тако проналазак штампе нападан је као непотребан, па и као ђаволски изум. Данас се поново налазимо у средишту сличне полемике између заговорника Гутенбергове галаксије и поклоника Интернета и дигиталне комуникације.

У књизи под насловом *Гутенбергова елегија* Свен Биркерц истражује судбину књиге и читања у електронској култури. Савремена цивилизација налази се у средишту транзиције, друштвеног и технолошког преображаја од штампе ка електронској комуникацији. Књига је, сматра Биркерц, идеално средство за пренос идеја, средство које је прославило реч обезбеђујући јој трајност, преносивост и свеprisутност. У књигама је забележена наша целокупна историја. Књига чува и преноси приче које нам помажу да разумемо судбину човечанства. Књиге су простор рефлексije и мудрости, темељ за разумевање света око нас. Искуство читања

доводи нас до властитих корена и осветљава најскривеније тајне људске егзистенције.

Какве су последице транзиције од културе књиге до културе екрана и електронске комуникације? Према Свену Биркерцу, последице су веома забрињавајуће: фрагментаризација простора и времена, губитак пажње и посвећености, нестрпљивост, брзина и површност, недостатак жеље за систематским истраживањем, губљење вере у приповедање, радикални раскид са традицијом, одсуство визије, осиромашење и ерозија језика, укидање приватности, тотална зависност о технологији. Овај електронски постмодернизам ставља на коцку душу појединца и друштва у целини, подривајући саму суштину личног и колективног идентитета и трајања. Укратко, постмодерни електронски свет нуди нам Фаустову нагодбу у којој продајемо своју духовност и своје душе за неизвесну дигиталну будућност.

На потпуно супротном становишту од Свена Биркерца стоји амерички футуролог Николас Негропонт, заступник безграничног „технолошког оптимизма”, у књизи чији наслов садржи јасну поруку и препоруку: *Бити дигиталан*. У овом манифесту компјутерске ере, Негропонт образлаже своје уверење да ће тек у информатичком друштву бити могућа пуна слобода сваког појединца, подржана компјутерима и телекомуникацијама као „коначном технологијом слободе”: „Више од свега осталог, мој оптимизам долази из оснажујуће природе дигиталног начина живота. Приступ, мобилност и способност да се утиче на промену јесу фактори који ће будућност учинити тако различитом од садашњости. Информативни аутопут данас може звучати као заблуда, али он је прикривена изјава о сутрашњици. Он ће постојати, превазилазећи наша најлуђа предвиђања. Како деца буду усвајала глобалне информативне ресурсе и како буду откривала слободу да без дозвола учитеља раде са њима, ми ћемо бити на путу да пронађемо нову наду и достојанство на местима где су они претходно врло мало постојали”. (Негропонт, 1998: 236)

Негропонт посебно наглашава да истинска вредност компјутерских мрежа и Интернета мање лежи у информацијама, а више у људској заједници. Информативна магистрала је много више него пречица ка свакој књизи у Конгресној библиотеци – она ствара потпуно нову глобалну друштвену заједницу.

Са аспекта наше основне теме, за нас је посебно важно питање будућности књига, читања и библиотека као најзначајнијих производа и симбола Гутенбергове цивилизације. Са библиолошког

аспекта било би пожељно избећи сваку искључивост и омогућити плодотворни дијалог људи књиге и људи екрана, традиционалне и електронске писмености.

Како примећује Јадранка Божић, књизи и читању треба приступити интердисциплинарно, јер се ради о феноменима који су индикатор стања целокупног друштвеног и културног система: "За књигу бисмо могли рећи да је у извесном смислу микромодел целокупне културе - тако рећи сва њена достигнућа утиснута су у књизи; књига акумулира целокупно вишевековно људско искуство. Читање је сам живот књиге и зато је њена судбина у потпуности везана за феномен читања. Проблемима књиге и читања углавном се приступало спорадично и једнострано (социолошки, педагошки итд.); међутим, једно шире проучавање ових појава требало би да се одвија на основама узајамног прожимања различитих наука и научних дисциплина као што су историја, социологија, психологија, филозофија, наука о књижевности, библиотекарство и информатика, односно, морало би да буде интердисциплинарно, и то, пре свега, антрополошко (културолошко). (Божић, 1999: 113)

Већ шездесетих година двадесетог столећа у светској библиотекарској јавности започињу озбиљне стручне расправе о будућности књига и библиотека, а тако је и данас. Уз свеопшту *експлозију информација*, повод за овакве расправе било је и ширење нових аудиовизуелних и електронских медија. Један од учесника у дискусији о будућности књиге, одржаној у Лондону 1981. године, резигнирано је изјавио: „Док смо ми гледали телевизију, књига је лагано умирала”. (Thompson, 1982: 76)

За већину људи класични, папирнати облик књиге до те мере је уобичајен да они тешко могу да замисле или прихвате њен другачији изглед. Међутим, развојем медијске и компјутерске технологије појавио се низ нових форми које у потпуности мењају начин припреме, објављивања и читања књига. Звучне књиге, некада намењене углавном слабовидим људима, доживљавају прави процват. Водећа америчка издавачка кућа у области аудио књига, Рандом хаус, у свом каталогу нуди чак 68 000 наслова, од којих је 60% белетристика, а 40% образовне публикације, курсеви страних језика и слично. Књиге у облику компактних дискова, са мултимедијалним садржајима (текст, звук, анимација, фотографија, видео-запис) већ су постале стандард за издања каква су енциклопедије, речници, библиографије и слично. *Енциклопедија Британика* престала је да публикује класично папирнато издање и прешла на Интернет и компакт диск верзију. Корпорација IBM

развила је нови начин публикувања: књига се штампа на захтев купца и директно му се доставља; издавачи се тако више не суочавају са проблемима складиштења или непродатог тиража.

У уводнику америчког библиотекарског часописа *State Librarian* марта 1981. године Т. Нортон пише: „Спецификација захтева за идеално оруђе за складиштење и коришћење информација: оно мора бити лако преносиво; употребљиво у свакој прилици; да не захтева додатне изворе енергије за коришћење; да има висок капацитет за смештај информација и њихово очување; да се лако користи, да је могуће обележити текст и уносити корекције при коришћењу. Не постоји електронска направа која задовољава овакву спецификацију, нити ће постојати у предвидљивој будућности. С друге стране, знам за оруђе које потпуно испуњава поменуте захтеве, и више од њих, и да то чини више од 500 година. Реч је, наравно, о књизи.” (Thompson, 1982; 92).

Доиста, статистички подаци јасно показују да се и у електронској цивилизацији број класично штампаних књига стално повећава. На сваки милион становника наше планете годишње се објави више од 200 наслова књига (у Русији тај број је 300, у Холандији 1 150, у Шведској 1 500, у Енглеској, водећој земљи у области издаваштва, чак 1 700). Према прогнозама UNESCO-а, 2020. године у свету ће бити објављено близу 1,5 милиона нових наслова, са укупним тиражом од 24 милијарде примерака.

Међутим, програмери водећих светских електронских компанија увелико раде на пројектима новог медија - електронске књиге, која ће по многим својим особинама бити слична класичном облику књиге, али ће имати и неке додатне квалитете. Будућа књига по свом облику и димензијама личиће на своју претходницу, имаће корице (ако читалац то захтева - и од коже) и странице које је могуће прелиставати. Текст на тим страницама исписиваће се такозваним електронским мастилом, које пробија кроз површину листова, али не оставља трајан траг. На дисплеју, смештеном на корицама електронске књиге, читалац може изабрати дело које је смештено у меморији. Са порастом меморијских капацитета, електронска књига може у себи садржати и читаве библиотеке. У Медијској лабораторији Масачусетског института за технологију, чији је оснивач Николас Негропонт, ради се на пројекту названом *Последња књига*. Аутори пројекта претпостављају да ће у корице електронске књиге бити могуће сместити целу Конгресну библиотеку. Нови медијум сачуваће све предности папирне штампане књиге. На његовим страницама биће могуће власторучно подвлачење текста и

прављење забелешки, а уз помоћ батерија могуће га је понети где год читалац пожели, на плажу или у постељу. За колекционаре и књигољупце који своје књиге препознају по изгледу или чак по мирису, перспектива електронске књиге може изгледати злослутно, али је њихово масовно појављивање извесно. Године 1998. компанија *Неуромедија* произвела је први ручни електронски читач, а ускоро је *Софтбук* лансирао свој читач у кожном повезу који је могао меморисати 10.000 страница текста. Данас на тржишту доминирају *Амазонов* читач киндл и *Сонијев* ПРС 500. Амазонов модел скида садржаје преко 240.000 књига, има и бесплатан приступ Википедији, а његов произвођач планира да у 2009. години прода 380.000 читача типа киндл. Амерички национални институт за стандарде и технологију предвиђа да ће до 2018. године близу 90% продатих књига бити у електронском формату.

Питање да ли ће књига будућности бити физичко или електронско устројство, које је кључно за информатичаре, технологе и економисте, за библиотекаре ипак нема суштински значај. Без обзира шта ће заменити књигу, за библиотекаре је најважније како разумевају природу информација и знања у савременом друштву и своју улогу посредника у комуникационим процесима. Људи мисле и осећају и желе да производе свога духа поделе са другим људима, а књига, у штампаном облику, или као електронски или виртуелни документ, само је средство за остваривање потребе за емоционалном и духовном разменом, која хумана бића чини јединственим на нашој планети. Велики број нових издања и нових технологија за њихову припрему и дистрибуцију није гаранција активног и креативног читања и квалитетне читалачке публике. Како с правом запажа Јасна Јанићијевић, човек масовне публике мало чита велика и значајна дела светске литературе, спознајући стварност преко електронских слика које га довољно забављају, обавештавају или поучавају, и које су сурогат за сваку врсту креативног, индивидуалног стваралаштва: „Чудно је у којој мери човек данашњице, иако окружен најсавременијим електронским оруђем које му у сваком погледу олакшава живот, та иста оруђа најмање користи да уздигне своју духовност и покрене своју креативност, задовољавајући се илузијом да је сасвим довољно неговати властиту башту, како је то давно рекао лукави Волтер, и у њој имати потпуни комфор. Још ако ту башту може да прекрије и властитом електронском мрежом, може му се остварити некада сасвим утопијски сан да не искорачивши из ње, а задубљен у листање Интернета, сазна све што би му иначе

књиге, људи и живи догађаји могли саопштити.” (Јанићијевић, 1999: 21)

На питање шта чека библиотеке у новом миленијуму, у динамичном и неизвесном информатичком окружењу, још увек нема поузданих ни једнозначних одговора. Дијапазон стручних и научних процена и прогноза веома је широк, од става о кризи традиционалних библиотека и њиховом ишчезавању заједно са штампаном књигом, до оптимистичких најава о ренесанси библиотечке професије и правом процвату библиотека у двадесет првом столећу. Иако су заступници песимистичког става у мањини и углавном су изван библиотекарске стручне заједнице, њихове аргументе ваља пажљиво разматрати.

У угледном часопису *Library Trends* 1997. године објављени су прилози са саветовања под називом *Зграде, књиге и битови: перспективе библиотека у дигиталном добу*. У тексту америчког математичара Одлиска изнети су аргументи о нестанку књига и библиотека у блиској будућности. Овај аутор најпре критички анализира позицију „заштитника библиотека”, указујући да се она темељи на инертном мишљењу и уобичајеном одбијању друштва да прихвати рационалне новине. Тако је, на пример, велики грчки филозоф Платон иступао против писмености плашећи се да ће она произвести заборавност и лењост мишљења и уништити живи дијалог и усмени пренос идеја; док је крајем 15. века Филипо ди Страта писао: „Свет је прекрасно живео хиљадама година без штампаних књига и не знам што би то сада мењао”. И појава електронских публикација наилазила је на слична оспоравања. Међутим, већ за живота садашњих поколења доћи ће до потпуне замене штампане књиге масовно доступним електронским публикацијама.

Библиотеке су производ штампарске технологије. Међутим, дигиталне информације задовољаваће потребе корисника неупоредиво брже и удобније. Већ у блиској будућности, када готово све информације и знања буду доступни у електронском облику (овај процес могу успорити само правне и економске, а не технолошке препреке) неће бити неопходни библиотекари као посредници између информационих ресурса и корисника.

У сличном тону размишља амерички теоретичар библиотекарства Бушмен. Према Бушмену, библиотеке треба да схвате да је Интернет њихов саставни фонд и да омогуће доступ до база података и навигацију по Интернету. Он указује да је аутоматизација, нарочито у високошколским библиотекама, довела

до масовног отказивања претплате на библиографска издања, реферативне и сродне публикације: Све више средстава троши се на *доступ* до информација, а све мање на *поседовање* информација у властитим фондовима. У контексту новог моћног информационог система, који нема ништа заједничко са циљевима библиотечке професије, библиотеке ће постати непотребне. Карактеристике овог процеса већ су довољно уочљиве, планетарне корпорације у својим рукама концентрисале су контролу над ресурсима електронских информација и управо од њих зависиће и нови производи и услуге у дигиталном облику.

Насупрот ставовима Одлиска и Бушмена, већина водећих теоретичара савременог библиотекарства уверена је да ће информатичка технологија омогућити библиотекама да своју друштвену мисију испуне потпуније него икада у својој историји, у мери у којој успеју да преосмисле своју улогу у електронској ери и пронађу нову парадигму своје делатности. Ево и неколико главних аргумената заступника овакве визије: (Стокић Симончић; Вучковић, 2007)

1. Савремене информатичке технологије нису никаква сврха по себи, већ само средство које ће омогућити библиотекарима да свој посао обављају брже и ефикасније. Прикупљање, чување, обрада и коришћење информација одувек су били у делокругу рада библиотека. Стога су библиотеке природно и логично место за примену нових технологија које ће снажно допринети њиховом развоју и повећању друштвеног утицаја. И електронске и виртуелне библиотеке имају у основи исти циљ са традиционалним библиотекама: да на најбољи и најпотпунији начин задовоље потребе људи за знањем и информацијама на сваком месту, у свако време, за сваког корисника.

2. Фондови библиотека у електронском облику нису замена, већ *допуна* постојећих библиотечких збирки. Чак ни Интернет као најмоћнији извор информација, неће смањити потребу за класичним библиотекама. Библиотеке су одувек биле и биће отворене за све видове публикација, без обзира на њихов материјални облик.

3. Уз претходни аргумент често се наводе и аргументи о континуитету и симболичкој вредности књижне културе. Тако Џејмс Билингтон, директор Конгресне библиотеке у Вашингтону, истиче како не верује да ће наши прауници читати *Моби Дика* или Шекспирове драме само на компјутерским екранима. Слободно демократско друштво рођено је из књижне културе и неће моћи да преживи без ње. Књига јача културу, као симбол отвореног и

слободног стваралаштва. Никаква техничка средства не могу заменити радост сусрета са књигом. Заједно са књигом сачуваће се и библиотеке које ће и у будућности чувати и ширити штампане публикације - информационо друштво неће укинути традиционалне облике комуникације.

5. На почетку развоја електронског публикувања и информационих мрежа широко је заступана идеја „доступ уместо поседовања”, из које је следило да библиотеке могу радикално смањити обим својих властитих збирки, а временом у потпуности престати да набављају штампани материјал. Међутим, у библиотечкој пракси већ се показало да овај принцип није увек ефикасан ни економски оправдан. Испитивање пет водећих америчких универзитетских библиотека недавно је показало да је на извесним местима управљање и одржавање дигитализованих збирки и сложеније и скупље од коришћења штампаних фондова. Према мишљењу Мориса Лајна, библиотеке треба да имају и могућност доступа и могућност набавке, а најважније је наћи *разуман баланс* између ова два принципа, са циљем да се потребе крајњих корисника задовоље на најбоље начине. Принцип доступности никада неће потпуно заменити важност физичког фонда. Уколико су књиге у традиционалној форми ефикасно и удобно средство за пренос информација, оне ће се и даље штампати. Могуће је, уосталом, да ће многе библиотеке имати једну исту књигу на различитим медијима - у штампаном облику, на компактном диску и *on line*.

6. Без обзира да ли се књига појављује у класичном или електронском лику, суштина њене мисије је у снази речи и поруке коју она носи, у новим хоризонтима слободе које књига може да отвори. Добра књига никада није монолог, већ дијалог, трајна и неограничена међуљудска комуникација. Уместо било какве одбране књиге, довољно је да она буде отворена и прочитана, без обзира да ли је њен садржај на хартији или на екрану.

Питање будућих функција библиотека не може разматрати као спор узајамно искључујућих поставки: „или-или”. Библиотеке су од свог постанка вишефункционалне институције, и то ће и даље остати. Оне морају чувати и преносити знања и информације у различитим облицима и на различитим носиоцима и истовремено сачувати однос према књизи као оваплоћењу и симболу културе. Теорија библиотекарства треба да устроји и објасни континуум информационих средстава, везаних са развојем људске цивилизације. У моменту свога појављивања сваки нови медиј наилазио је на отпор и одбацивање. Међутим, проблем није у томе

треба ли библиотеке да прихвате компјутеризоване форме представљања информација, већ на који начин библиотеке треба да се прилагоде неизбежним технолошким иновацијама, а да не престану да буду библиотеке.

Разматрање тенденција развоја теорије и праксе савременог библиотекарства закључујемо оценом да није спорно хоће ли библиотеке преживети изазове електронске ере, већ како ће на најбољи могући начин испуњавати своју мисију у динамичном свету високих информационих и комуникационих технологија. Библиотеке у трећем миленијуму засниваће своју делатност на живим традицијама прошлости, користиће предности технолошких достигнућа садашњости, и стварати будућност у којој ће људима обезбеђивати идеје, информације и знања охрабрујући их у сталном трагању за мудрошћу и слободним саморазвитком. Тако ће се очувати изворна и најважнија мисија књиге и библиотека, лапидарно изражена у пословици *Liber Libertatis*, књига ослобађа. А у томе је и трајни и живи смисао Гутенберговог дела и завештања.

Будуће библиотеке биће отворене и гостољубиве за разнолико мноштво – људи, публикација и услуга. Различите библиотеке и различити корисници захтеваће постојање како електронских тако и штампаних облика комуникације. У будућности ће се користити и линеарни текст и хипертекст. Библиотекари ће наставити да испуњавају двоструку мисију, да задовоље потребе корисника и да очувају тековине културе : "Сви ми представљамо Гутенбергове људе који воле и цене књигу. Замена књиге телевизором и компјутерским екраном нама делује као тријумф варваризма. Међутим, електронски медији неће уништити цивилизацију књиге. Они ће радикално променити начин на који људи делују и размишљају, док ће нови начини комуницирања временом понудити могућности за одговарајуће организовање и разумевање света у коме живимо." (Кернан, 1994: 72)

Литература

- Пенак, Д. (1998) *Као у роману*, Чачак, Београд : Уметничко друштво Градац.
- Карданова, М. В. (2009) Култура читања у ритму граничне рационалности, *Библиотека као огледало васељене*, Београд : Службени гласник.
- Божих, Ј. (1999) Антропологија књиге и читања, *Гласник Народне библиотеке Србије*, 1/1999.
- Birkerts, S. (1994) *The Gutenberg elegies: the fate of reading in an electronic age*, New York : Faber and Faber.
- Thompson, J. (1982) *The End of Libraries*, London : Clive Bingley.
- Негропонт, Н. (1998) *Бити дигиталан*, Београд : Клио.
- Јанићијевић, Ј. (1999) Од књиге до компјутера, *Политика*, 23. 10. 1999.
- Платон (1985) *Ијон, Гозба, Федар*, Београд : БИГЗ.
- Стокић Симончић Г.; Вучковић Ж, (2007) *Управљање библиотекама у доба знања*, Источно Сарајево : Матична библиотека.
- Кернан, А. (1994) Опроштај од писане речи?, *Преглед*, 267/1994.

Željko Vučković

GUTTENBERG'S ELEGY: CRISIS OF BOOK AND READING IN THE TIME OF INTERNET

Summary

We live in a time of great change in dominant communicational technologies. The Gutenberg's civilisation of printed book and traditional literacy, which is the basis for our societies for more than five hundred years, is being replaced with an electronic monitor and digital literacy. All great changes of communicational paradigms are followed by severe polemics between the followers of the old and new technologies, people of books and people of monitor. The author points out that the libraries since their beginnings are multifunctional institutions, and that they will keep that role. They have to preserve and transfer knowledge and information in various forms using various media and technologies, and, at the same time, maintain the cult of book as a symbol and embodiment of culture. The librarian theory should regulate and explain continuum of informational means, related to the development of civilisation. The electronic media will not destroy civilisation of book. They will radically change the way in which people act and think, while new means of communication will offer in time the possibilities for adequate organising and understanding of the world we live in.

DISCOURSE MARKERS, THE LEXICAL FACILITATION OF TRANSVERSION AND COGNITIVE MOTIVATION: SOME EVIDENCE FROM SERBIAN-ENGLISH BILINGUAL SPEECH

Abstract: This paper deals with lexical facilitation (triggering) of transversion on the examples Serbian-English bilingual speech corpus. The structural and partial analysis of the lexical facilitation of transversion in Serbian-English bilingual speech on the examples of English language discourse markers in facilitation of transversion points out that the transfer with these discourse markers is not interactively motivated, but it is a consequence of the cognitive process which is engaged on reducing of mental overload. The replacement of the discourse markers which are the consequence of lexical transfer from English language eliminates the need for specific language options and selection of the adequate expression becomes automatic. The results of the analysis proves that in Serbian Diaspora in Australia the process of fusion of Serbian and English discourse markers system has already begun.

Key words: lexical facilitation (triggering), transversion, discourse markers, cognitive motivation, Serbian, English

Introduction

The concept of transference, when first introduced by Clyne (1967: 19), was termed to be “the adoption of any elements from another language ... and any example of this, be it a ‘loanword’ or a ‘switch’, [was termed] a *transfer*” [emphasis in the original]. In addition to replacing ambiguous terms like ‘loanword’ and ‘borrowing’¹, and even ‘switch’, a further advantage of viewing phenomena of bilingual speech in terms of the process of transference is that transference covers influences in other aspects of language besides the lexicon. ‘Multiple transference’ was the term used to refer to the “transference of whole stretches of speech from one language to the other” (1967: 19), what was

¹ Clyne (1967: 18) has argued that the term ‘loanword’ denotes a “firmly established part of the speaker’s vocabulary”, while ‘borrowing’ might be a term better suited to discussions of stability and codification of items, and thus more useful to historical linguistics, lexicography, and language planning (2003: 72).

in other contemporary frameworks referred to as 'switching' (Haugen, 1953, 1956).

Most recently, Clyne (2003: 76) defines transference as the process whereby a "form, feature or construction has been taken over by the speaker from another language, whatever the motives or explanation for this". Transference may occur at different levels of language. It is, hence, possible to talk about the transference of lexemes (lexical transference), bound morphemes (morphemic transference), morphological patterns (morphological transference), meanings (semantic transference), syntactic rules and constructions (syntactic transference), phonemes or the absence of phonemes (phonological transference), phones (phonic transference), phoneme-grapheme relations (graphemic transference), prosodic features (prosodic transference), tones or the absence of tones (tonemic transference), pragmatic patterns (pragmatic transference) (2003: 6-9). Different aspects of language may also be affected by transference simultaneously, resulting in, for example, the transference of one or more lexemes and the syntactic construction (lexicosyntactic transference) or the transference of the meaning and the syntactic construction of a syntagmatic unit (semanticsyntactic transference).

Previously, 'multiple transference' was the term (e.g. Clyne, 1967) used to designate the transference of whole stretches of speech, as opposed to single lexical items. However, more recently, Clyne (2003) has indicated that speakers are not always observed to transfer "*something*, a lexical item or unit"; rather, in some instances of 'multiple transference', what may be at hand is "a process that is psychologically different to other kinds of lexical transference" (2003: 75 [emphasis in the original]). Accordingly, the term 'transversion' is introduced to express a "'crossing over' to the other language rather than alternating *between* the languages" (2003: 76 [emphasis in the original]). Transversion points may occur both within clauses (intraclausal transversion) and between clauses (interclausal transversion). Crucially, fixed expressions and compound nouns are not considered instances of transversion, but of multiple (lexical) transference.

A second reason why it is necessary to distinguish between the phenomena of transference and of transversion is that lexical transference may facilitate transversion. In Clyne 1967 an entire chapter is devoted to exploring the idea that certain instances of lexical transference, which represent an overlapping area in the vocabularies of two language systems, trigger or cause further instances of transference. More recently, Clyne (2003: 162) argues that to say lexical transfers can facilitate

transversion is more appropriate than saying lexical transfers trigger transversion as the transferred lexical items may not be the sole factor responsible. Facilitation is proposed as a more appropriate alternative to the idea, heretofore dominant in structural models of the phenomena of bilingual speech, that universally valid constraints can be formulated to account for “how languages fit together” in bilingual speech (Poplack and Meechan, 1998). Three types of facilitation are discussed: lexical facilitation (elsewhere, e.g. Clyne, 1967, 1972, triggering), tonal facilitation, and syntactic overlap, i.e. secondary facilitation.

Triggering or lexical facilitation is proposed to occur when “lexical items that can be identified as being part of more than one language for the speaker or for some section of, or the entire speech community, ... facilitate a transversion from one language to another” (Clyne, 2003: 162); this is referred to as Facilitation Principle 1. According to Facilitation Principle 2 (2003: 175), tonal facilitation of transversion is more likely to occur where lexical items in a tonal language are in the same tonal range as that of the non-tonal language in contact. Facilitation Principle 3 (2003: 177) takes account of transversion facilitated by syntactic overlap between language in contact due to convergence or transference of previously divergent syntactic rules.

Lexical items which facilitate transversion are referred to as ‘trigger-words’: “words at the intersection of two language systems” (2003: 80). Trigger words are commonly items such as lexical transfers, bilingual homophones, and proper nouns. Transversion may either follow the trigger-word or precede it; hence it is possible to distinguish between consequential and anticipational transversion. Initially, Clyne (1967: 86-9) distinguished between consequential and anticipational *triggering*, rather than transversion. As Clyne (2003: 162) explains, the former term has been abandoned in this context in order to, on the one hand, make it possible to differentiate the trigger-word from its consequence, i.e. transversion, and on the other, in response to misinterpretation of the trigger-word as the result rather than the cause of a speaker’s transversing to another language.

This paper examines the phenomenon of triggering or the facilitation of transversion by lexical transfer, that is by trigger-words, in a corpus of Serbian-English bilingual speech which consists of 15.5 hours of tape-recorded sociolinguistic interviews with twenty Serbian-English bilingual women in Melbourne, Australia (for further details refer to Dimitrijević, 2005; Dimitrijević-Savić, 2008a, 2008b). An overview of lexical, lexicosemantic, syntactic and transference in Serbian-English bilingual speech will be provided, but of particular interest are transferred

discourse markers which are shown to trigger transversion. These will be argued to result from a cognitive process aimed at reducing the mental load involved in monitoring-and-directing operations. Specifically, it will be argued that the mental load is reduced by discourse markers transferred from English into Serbian which substitute for Serbian discourse markers, which results in the elimination of language-specific options and automatized choice of expression. Evidence for this lifting of the separation between the English and Serbian systems for discourse marking purposes, or fusion (Matras, 2000) of the two systems around discourse markers, will be presented. It will be argued that the establishment of a permanent license for fusion may be an ongoing process in the Serbian language community studied.

Transference

2.1 Lexical transference

In identifying an item to be a lexical transfer, the base language or the language transferred-to and the ‘other language’ or the language transferred-from are also identified. A lexical transfer is then an instance of deviance from the base language, an ‘other language’ item. Lexical transfers from English in the speech of Serbian-English bilinguals may be morphologically unintegrated, as in (1), (2), (3), (4), and (5), or may receive Serbian inflection, as in (6) and (7). In addition to single-word transfers, e.g. in (1), (2), (3), "the transference of whole stretches of speech, beyond the single lexeme from one language to the other" (Clyne, 2003: 74), termed multiple transference, also occurs. The category of multiple transference subsumes compound nouns, unintegrated as in (4) or integrated as in (6), or several consecutive words which may constitute a phrase, as in (5). Lexical transfers may be marked by discourse markers, for instance, *kao* ‘like’ in (2), hesitation, as in (3), unfilled pauses, as in (5), or metalinguistic comments, as in (4). There may also be no conversational evidence to show that the speaker orients to a transferred item as different from the surrounding talk, regardless of whether the transfer is morphologically integrated, e.g. (6) and (7), or unintegrated, e.g. (5)².

² In this and all subsequent examples, transcription conventions are as follows:
regular speech in language transferred to (Serbian or English)
SMALL CAPITALS lexical transfer or transversion (from English or Serbian)

- (1) Ne, ja samo čitam FICTION.
'no, I only read FICTION'.
- (2) I sad bilo je kao RUDE da pričamo naše.
'and now it was like RUDE to speak our language'.
- (3) To je njegov EXCUSE.
'that is his EXCUSE'.
- (4) I uvek smo imali HOME DELIVERY, vidite te dve reči HOME DELIVERY.
'and we always had HOME DELIVERY, you see these two words HOME DELIVERY'.
- (5) I vidim (.) FLATS AND STUFF i kažem.
'and I see (.) FLATS AND STUFF and I say'.
- (6) Ako idem u ŠOPU.
'if I go to the SHOP:LOC.f.SG'
- (7) MILK BAROVI su bili slabo.
'MILK BAR:NOM.m.PL were few'.
-

(.)	micro-pause
(...)	pause longer than 1 second
—	underlined talk: significantly higher in volume than preceding talk
,	comma at end of line: clause final intonation ('more to come')
.	point at end of line: sentence final falling intonation
?	question mark at end of line: sentence final rising intonation
:	colon: elongating of preceding vowel
[]	square brackets indicate overlapping speech, two speakers talking at once
=	equals sign to the right of top line= =and to the left of bottom line indicates latching, no interturn pause
-	dash: break off, unfinished words
[...]	omitted sections
{ }	transcriber's comments are set off by curly brackets
xxx	stretch of talk the analyst could not interpret
hhh	laughter
(' ')	translations are set off by single quotes and parentheses
→	arrows indicate lines of interest

In all of the above examples, the language transferred-from, English, while the language transferred-to, or base language, is Serbian. Although this is the general tendency, occasional transfers from Serbian to English are also found in the corpus. Note that all three lexical transfers in example (8) are in fact terms strongly associated with communal social life in the Serbian migrant community in Australia.

- (8) When I was younger I had to go to ZABAVE and I was in FOLKLOR [...] and I used to do RECITACIJE when I was a kid and all that stuff
'When I was younger I had to go to PARTIES and I was in FOLK DANCING [...] and I used to do POETRY RECITATIONS when I was a kid and all that stuff'

2.2 Semanticsyntactic transference

Semanticsyntactic transference is the process responsible for structures such as *u engleski* (9), *stvari kao to* (12), and *počeo školu* (14), as both the meaning and the syntactic construction of these syntagmatic units have been transferred from English.

First consider example (10) *u engleski*, literally 'in English': it is an instance of semanticsyntactic transference in that together with the semantic transfer of the English preposition 'in', *u*, the entire syntactic construction is transferred. In (11), instead of Serbian *sa engleskog*, literally 'off English', the semanticsyntactic transfer *od engleski*, 'from English' appears. Similarly, *na nebu*, 'on the sky', is replaced by the semanticsyntactic transfer from English, *u nebo*, 'in the sky' in (12). Or consider *na petak i subotu* (16), literally 'on Friday and Saturday': the semantic transfer of the English preposition 'on', *na*, enables the use of the coordinated nouns in the accusative, and thus the transference of the entire syntagmatic unit, in place of use of the nouns in the instrumental case. The construction *na* + noun is a quite common semanticsyntactic transfer used in place of the noun in the instrumental case; example (15) *na telefonu* 'on the phone' is another case in point. Semanticsyntactic transfers are used in place of other cases also: consider *osam ili sedam od nas* in example (12), where the speaker accomplishes the semantic transfer of the English preposition 'of', *od*, and the use of the coordinated numbers in the nominative and the pronoun as the object of the preposition *od*, rather than the pronoun in the nominative followed by

coordinated collective numbers. The semantic transfer of prepositions is quite common, but more complex items such as ‘like that’, *kao to*, can also be transferred (13). In example (13), rather than use the adjective *takve* ‘such’, which precedes the noun it modifies, the speaker accomplishes the semanticosyntactic transfer of the prepositional phrase *kao to*, which follows the noun it modifies.

The semantic transference of a verb can also enable the transfer of an entire syntactic construction, as in (14). The semantic transfer *počeo* ‘started’, unlike *pošao* ‘began going’, does not require a prepositional phrase headed by *u* ‘in’ as its object, hence *počeo školu* ‘started school’, rather than *pošao u školu* ‘began going to school’. In example (15), the object of semanticosyntactic transference is the English idiomatic expression ‘how they are going’, realized as *kako ideju*. Slightly more complex is the construction *smo imali neke ljudi dolaze da sviraju gitaru* ‘we had some people come to play guitar’ (16), enabled by the transference of an English syntactic rule: a causative verb, such as ‘have’, takes a bare infinitive in its infinitive clause. The transference of the rule, however, was only possible after semantic transference had taken place: unlike the English verb ‘have’, the corresponding Serbian verb, *imati*, cannot (in HS) be used to express a causative relationship.

Finally, although most noticeable, prepositions and verbs are not the only forms which figure in semanticosyntactic transference; consider (17) for instance. Rather than use an HS adverb meaning ‘around’ or ‘approximately’, for example *oko*, *otprilike*, the speaker chooses to transfer a construction with the English adverb ‘some’, *neke*:NOM.f.PL, where the use of ‘some’ to modify a number is likely to have been motivated by ‘some’ being slightly more emphatic and the number being fairly exact. The result is the semanticosyntactic transference of an entire syntagmatic unit: *neke dve godine* ‘some two years’.

- (9) ja bi *u engleski*
 I would *in English*
 Homeland Serbian:
 ja bi(h) *na engleskom*
 I would *on English*

- (10) možda ja sam to isto prevela *od engleski*
 maybe I also translated that *from English*
 Homeland Serbian:
 možda sam ja to isto prevela *sa engleskog*
 maybe I also translated that *off English*

- (11) deca se plaše kad ima avion *u nebo*
 children are afraid when there is a plane *in the sky*
 Homeland Serbian:
 deca se plaše kad ima avion *na nebu*.
 children are afraid when there is a plane *on the sky*
- (12) i imamo *osam ili sedam od nas*
 and we have *eight or seven of us*
 Homeland Serbian:
 i imamo *nas osmoro ili sedmoro*
 and we have we:ACC eight:ACC.m.PL or seven:ACC.m.PL
- (13) i *stvari kao to*
 and thing:NOM.f.PL like that:NOM.n.SG
 Homeland Serbian:
 i *takve stvari*.
 and such:NOM.f.PL thing:NOM.f.PL
 'and things like that'
- (14) kad je *počeo školu* onda smo više engleski pričali
 when he *started school* then we spoke more English
 Homeland Serbian:
 kad je *pošao u školu* onda smo više engleski pričali
 when he *started going to school* then we spoke more English
- (15) razgovaram sa njih *na telefonu* i da vidim *kako oni ideju* [...]
 I speak with them *on the phone* and to see *how they are going*
 Homeland Serbian:
 razgovaram s njima *telefonom* i da vidim *kako su*
 I speak with them telephone:INSTR.m.SG and to see *how*
be:PR.3.PL
- (16) i *na petak i subotu smo imali*
 and on Friday:ACC.m.SG and Saturday:ACC.f.SG *be:AUX.1.PL*
have:AP.m.PL
neke ljudi dolaze da sviraju gitaru.
 some:ACC.m.PL people:NOM.m.PL come:PR.3.PL that play:PR.3.PL
 guitar:ACC.f.SG
 Homeland Serbian:
 i *petkom i subotom su dolazili*

and Friday:INSTR.m.SG and Saturday:INSTR.f.SG be:AUX.3.PL
 come:AP.m.PL
neki ljudi da sviraju gitaru.
 some:NOM.m.PL people:NOM.m.PL that play:PR.3.PL
 guitar:ACC.f.SG
 'and on Fridays and Saturdays we had some people come to play
 the guitar'

- (17) [...] *ima neke dve godine*
 it has been some:NOM.f.PL two: NOM.f. years: NOM.f.PL
 Homeland Serbian:
ima oko dve godine
 it has been *around two years*

2.3 Other types of transference

Lexical transference and semanticosyntactic transference are the processes which account for the vast majority of transfers in this corpus of Serbian-English bilingual speech. However, other processes of transference can also be observed at work in the corpus.

Example (18) is an instance of syntactic transference, the transference of a syntactic rule: the speaker transfers the option of the 3rd person singular pronoun acting as an empty 'prop' subject from English. Another example of syntactic transference is *dok sam stara* (19). Whereas in Serbian the conjunction *dok* 'until' requires the negation of the clause, e.g. *dok ne ostarim*, literally 'until I do not age', the English conjunction 'until' does not. In example (19), the speaker follows the English syntactic pattern, producing *dok sam stara* 'until I am old'.

A rare instance of semantic transference, the transference of meaning from a word in one language to a word in another where there is some morphemic correspondence between the two words, is *interese* in example (20). The speaker uses *interes*, which in Serbian corresponds semantically to the English noun 'interest' in the sense of right, title or legal share in something, to mean something that arouses interest, which is a sense associated in Serbian with the noun *interesovanje*.

- (18) *ne, de de sam radila to su samo Australijanci*
 no, where where I worked it be:AUX.3.PL only Australians
 Homeland Serbian:
ne, (g)de (g)de sam radila bili su samo Australijanci

no where where I worked be:AP.m.PL be:AUX.3.PL only
Australians
'no, where where I worked *it was only Australians*'

- (19) ali ja ću to da radim do (.) *dok sam stara* [...] dok ne mogu više.
but I will do that till until be:PR.1.SG old:NOM.f.SG until I can't
anymore

Homeland Serbian:

Ali ja ću to da radim *dok ne ostarim* [...] dok ne mogu više.
but I will do that until not age(P):PR.1.SG until I can't any more
'But I will do that till (.) *until I am old* [...]until I can't anymore'

- (20) ja imam puno *interesa* ali ja ne zovem to kao hobi
I have a lot of *interests* but I don't call that like hobby
Homeland Serbian:
ja imam puno *interesovanja* ali ja ne zovem to kao hobi

Lexical facilitation

Transversion has already been defined as "a crossing over from one language to another rather than the transference of an item, feature or construction" (Clyne, 2003: 80). Transversion can be either intra- or interclausal. A speaker's motivation to transverse can very often be attributed to conversational considerations, that is, instances of transversion are often instances of code-switching, as they can be shown to have a conversational function. For instance, consider (21): the speaker transverses from Serbian to English in order to organize her narrative, to set off a quote (delivered in English) from the rest of the narrative (delivered in Serbian). In example (22), the speaker uses transversion to highlight a topic/comment structure: the topic, how Serbs in Australia live compared to how Italians in Australia live, and the comment, these are two different cultures, are set off from each other by means of contrasting choice of language. Similarly in (23), an aside 'as I get older' is bracketed off by the speaker's transversing from Serbian to English at its inception and then reversing back to Serbian on its completion.

- (21) kako starim sve više kažem I'M AUSTRALIAN WITH A SERBIAN
BACKGROUND
'As I get older I say more and more I'M AUSTRALIAN WITH A
SERBIAN BACKGROUND'

- (22) I onda kako mi živimo [xxx] i oni Talijani kako živu (.) IT'S TWO DIFFERENT CULTURES.
'and then how we live [xxx] and how the Italians live (.) IT'S TWO DIFFERENT CULTURES'
- (23) pošto, AS I GET OLDER, ne volim da pričam srpski [...]
'since, AS I GET OLDER, I do not like to speak Serbian'

Transversion can also be the result of lexical transference, specifically 'trigger-words', "words at the intersection of two language systems" (Clyne, 2003: 80). This process is referred to as 'triggering' (Clyne, 1967, 2003). The occurrence of a trigger-word facilitates transversion in example (24): the speaker searches for the *mot juste*, begins the clause that is the object of *pokušavale* 'tried' in Serbian with *da* 'that', leaves off and produces a filled, *kao* 'like', and an unfilled pause, and finally settles on the lexical transfer *retrieve*, the trigger-word in anticipation of which she transverses at the boundary of the dependent clause and also delivers the object of *retrieve* in English, accomplishing a transversion, *to retrieve the rings*. Note that *da* 'that' in this utterance is the first element of an intended construction (*da* + V:PR) which corresponds to the English full infinitive.

- (24) i onda su pokušavale da kao (.) TO RETRIEVE THE RINGS
'and then they tried to like (.)TO RETRIEVE THE RINGS'

Apart from lexical transfers, bilingual homophones and proper nouns also have the potential to facilitate transversion. There are few bilingual homophones in the language pair Serbian and English, and none that facilitate transversion occur in this corpus, but there are numerous examples in the corpus which attest to the facilitative potential of proper nouns. Example (25) is particularly interesting. The speaker's previous turn was in Serbian, but when the name of a friend³ is delivered with an English pronunciation, MARIA [mə'ri:tə], consequential facilitation of transversion into English takes place, MARIA IS THE ONLY ONE. However, when the same proper noun is delivered with a Serbian pronunciation, *Marija* ['marija], it does not occasion the speaker to transverse from

³ The proper nouns in examples (25) and (26) are pseudonyms selected on the basis of number of syllables of the original proper nouns, and in the case of (25) with consideration to a cognate existing in both Serbian and English.

Serbian to which she has in the meantime reverted. In the case of example (26), the speaker's previous turn was in English, but the mention of a family member's name, a Serbian proper noun, triggers anticipational transversion into Serbian, *kad Pera je tu* 'when Pera is here'. Thus, examples (25) and (26), respectively, illustrate how trigger-words accomplish consequential facilitation of transversion, where transversion follows the trigger-word, and anticipational facilitation of transversion, where the actual beginning of the transversed stretch of talk anticipates and precedes the trigger-word at the start of a unit of speech planning (Clyne, 2003: 166).

- (25) MARIA IS THE ONLY ONE (.) i Bilja AND AGAIN (.) samo ako (.) mešamo i nešto tako. Samo Marija (.) i: (.) samo ako, YOU KNOW (.) uh ako joj kažem nešto i neću niko da sluša, samo tako 'MARIA IS THE ONLY ONE (.) and Bilja AND AGAIN (.) only if (.) we mix or something like that. Only Marija (.) and (.) only if, YOU KNOW (.) uh if I tell her something and I don't want anyone to listen, only like that'
- (26) KAD PERA JE TU, then obviously we speak (.) Serbian but, when uh everyone is around it's English 'WHEN PERA IS HERE, then obviously we speak (.) Serbian but, when uh everyone is around it's English'

Present in the literature on language contact since the late 1960's, triggering is a concept that comes up most often in structural treatments of the phenomena of bilingual speech. A rare mention of triggering in a study with an interpretive outlook appears in Auer (1988: 203), where it is noted that "there are cases of transfer which 'prepare' or 'trigger' switching into the other language". The remark is made in the context of a discussion centering on the distinction between transfer/insertional code-switching and code-switching/alternational code-switching, that is, on the implications of transferred units and points at which transversion occurs for the language-of-interaction, its potential re-negotiation.

The ramifications for a sequential model of code-switching of this remark are not pursued further. Yet, to acknowledge that transversion may be motivated by triggering, that is, may be the result of lexical transference, rather than motivated by interactional considerations, is to acknowledge that speakers' motivation to transverse cannot in every instance be attributed to the intention to highlight contrast by means of language choice, in other words, that speakers do not code-switch each

time they transverse. Auer (e.g. 1991) has maintained a distinction between lexical transfers that are locally functional in terms of alerting participants to changes in the conversational context and those that are not, i.e borrowings. There appears to also be an awareness present in Auer's work that not every instance of transversion is locally functional either. The relation between these two types of interactionally unmotivated phenomena of bilingual speech is never explored, however, nor is their relation to interactionally motivated lexical transference and transversion, and in that, possible outcomes for our understanding of what motivates bilingual speakers to engage in lexical transference and transversion.

Cognitive motivation for facilitation

In addition to conversational considerations which motivate transversion, there also exists a cognitive motivation for transversion facilitated by the transfer of unintegrated lexical items. In his model of language processing, Green (1986, 1998) has argued that all language contact phenomena ultimately result from the mental load experienced by bilingual speakers in inhibiting the language(s) other than the one being used at a particular point in time. Simply put, Green (1986) differentiates between three levels of activation of the languages in a bilingual repertoire: selected (currently in use), active, and dormant. The difference between the level 'selected' and the level 'active' is mainly one of degree: the speaker needs to ensure that the selected language is more activated than the other active language(s). The inhibition of items from the other active language(s) increases mental load. Clyne (2003: 202) claims that this is crucial to facilitation, and writes:

“Green has pointed out ... that, from his model's point of view, mental load (i.e. other concurrent demands) and the relative availability of an item in another language compared to the one currently used are decisive in the facilitative effects of trigger-words in transversion. Mental load limits the possibility of monitoring and inhibiting competing alternatives while relative availability affects the nature of the competition”.

Thus, the transversion in line 11 of example (27) below can also be accounted for in terms of cognitive motivation.

(27)		
1	D	i jedna je kao (.) uh (..) (‘and one is like’)
2		radi sav taj RESEARCH WORK, (‘she does all the RESEARCH WORK’)
3		a druge (.) kao (...) (‘and the others like’)
4		kako bi Austral- Australijanci rekli DUMB BLONDE= (‘as the Austral- Australians would say DUMB BLONDE’)
5	I	=okej; (‘okay’)
6→	D	pa onda ona (.) uh DIS- (‘well then she DIS-’)
7	I	WHICH ONE’S THE DUMB BLONDE?
8	D	CAMERON DIAZ.
9		NOT REALLY DUMB BLONDE,
10		al’ nju kao ona (.) (‘but her like she’)
11→		SHE DISTRACTS [(.) LI]KE SOMEBODY WHILE THEY DO THE WORK.
12	I	[okej okej] (‘okay okay’)
13	D	uhh i onda ona treća je malo kao GRUNGY TYPE (...) (‘and then the third one is a little like a GRUNGY TYPE’)
14		i ona je kao (.) TOUGH ONE (.) (‘and she is like the TOUGH ONE’)
15		ne znam; (‘I don’t know’)
16		i onda su (.) (‘and then they’)
17		šta su radile? (‘what did they do?’)

In extract (27), Dragana is talking about a movie she had recently seen, explaining who the main characters were. What happens as Dragana tries to explain the role of the character played by a particular actor (lines 6 and 11) is of particular interest, especially when viewed in the context of the multiple lexical transfers from English that occur in lines 2, 4, 13, and 14. The lexical item Dragana is about to produce at the end of line 6, before being cut short by the interviewers’ initiation of a side-sequence

(lines 7, 8, and 9), for which both the interviewer and Dragana switch to English, is assumably DISTRACT(S). Once the side-sequence is over, Dragana resumes her explanation in Serbian (line 10). Then, in line 11, Dragana transverses to English. The transversion is not brought about by interactional motivation attributable to discourse-related code-switching. Instead, it is the production of the lexical transfer DISTRACT(S) that triggers the transversion.

Dragana's intention to produce the lexical transfer in line 6 tells us that it was more readily available in English, the other language active throughout this extract (and Dragana's interview in general) as evidenced by the multiple transfers in lines 2, 4, and 14. The hesitation phenomena that precede the transfer of DISTRACT in both lines 6 and 11 are likely to be evidence of the mental load Dragana is experiencing as she tries to inhibit the lexical transfer from English in favor of keeping the selected language, Serbian, more activated, that is, so as to produce an equivalent in Serbian. Hesitation phenomena also precede and follow the multiple transfers in lines 2, 4, 13, and 14; these instances of transference do not, however, trigger transversion. Here DISTRACTS brings about both anticipational and consequential facilitation of transversion.

It must be noted that the multiple transfers RESEARCH WORK (line 2), DUMB BLONDE (line 4), GRUNGY TYPE (line 13), TOUGH ONE (line 14) are marked as competence-related code-switches. This brings us to the question, if the transversion in line 11 is the result of a competence-related switch as the conversational evidence (hesitation) seems to show, is the transversion itself then (indirectly) participant-related? Clyne (1967: 87) has argued that anticipational triggering often results from considerable linguistic consciousness and a deliberate attempt to avoid individual morphosemantic transfers. Speaker awareness that two distinctive speech systems are involved results in the choice to change over to the other language for a sentence or word group rather than transfer individual forms and thereby "mix" the two systems.

4.1 *Triggering and discourse markers*

In many of the examples of triggering provided by Clyne (e.g. 1967: 93) the trigger-words are discourse markers. This may lead us to consider the possibility that discourse markers as a class are particularly likely to bring on the lexical facilitation of transversion. It could be, as argued by Maschler (1994, 1997) and de Rooij (1996) for instance, that the transferred discourse marker is locally meaningful to participants in

that it effects a change of footing or negotiates a frame shift, that is, that the transferred discourse marker is employed specifically for purposes of contrast because it is perceived to clearly be an other-language item. The resulting triggered transversion, in Clyne's (1967) model, would be cognitively motivated. Alternatively, as proposed by Maschler (2000: 558), "the carrying-over of the switch following a switched marker entails that switching is a "living strategy" for the speaker which s/he continues into the immediately following utterance ... we can conclude that it is the change in language which signals the frame shift, and not just the employment of the discourse marker itself". In other words, the transversion following the switched discourse marker would be interactionally motivated, a code-switch itself.

(28)

1	J	i onda sa lice možeš da pokažeš kako se osećaš; (‘and then with the face you can show how you feel’)
2		ili SAD ili ANGRY ili WHATEVER (.) FED UP YOU KNOW. (‘either SAD or ANGRY or WHATEVER FED UP YOU KNOW’)
3→		SO IT’S VERY DEEP.

In example (28), Jelena is explaining her love for a particular style of dancing, specifically its expressiveness. The language selected for the episode is Serbian. This is quite clear in line 2, for example: even though the greatest part of the utterance is produced in English (note the lexical transfers SAD, ANGRY, FED UP, which Jelena relies on as she demonstrates the range of expressions available), Serbian is the language which in which the utterance is organized, it provides the syntactic frame (*ili SAD ili ANGRY ili WHATEVER FED UP YOU KNOW*).

In line 3, Jelena transfers an English discourse marker SO, and then transverses to English. It is possible to argue that due to the numerous lexical transfers from English in the previous utterance and starting the utterance in line 3 with another lexical transfer from English, Jelena has lost her "linguistic bearings", so that "later utterances are automatically in the other language" (Clyne, 1967: 84). It appears equally plausible to make the argument that Jelena transfers SO and then transverses to English in line 3 in order to mark a change of footing and the utterance as a concluding comment, following Maschler (2000). But what of the other transferred discourse markers in this episode, namely WHATEVER and YOU KNOW in line 2? What, in particular, is their relation to SO in line 3?

Consider example (29) below, also taken from Jelena's interview.

(29)		
1	J	a kad mazim nekog uvek na naše. (‘and when I cosset someone (it’s) always in our language’)
2		YOU KNOW LIKE HOW YOU’D SAY OH CUTIE PIE,
3		kažem joj pile malo YOU KNOW (‘I say oh little chick YOU KNOW’)
4		[AND THEN I DO IT ALWAYS
5	I	[(xxx)
6	?	[(xxx)
7	J	WHEN I’M PAMPERING SOMEONE OR (.) kad mazim nekoga uvek na naše. (‘when I cosset someone (it’s) always in our language’)
8		WHETHER THEY UNDERSTAND OR NOT (.)
9		EVEN A DOG.
10		IF I SEE A DOG I SAY oo pile malo YOU KNOW; (‘IF I SEE A DOG I SAY oh little chick YOU KNOW’)
11		<u>NOT pile</u> BUT (.) (‘NOT chick BUT’)
12		I SAY oo kuće malo? (‘I SAY oh little puppy’)
13		[hhh
14	I	[hhh
15	J	o bože dragi vidi vidi YOU KNOW. (‘oh dear god look look YOU KNOW’)
16		AND I ALWAYS DO THAT IN YUGOSLAV (.) YE:H.
17→		AND EVEN sa sinom kad njega mazim uvek na naše nikad u engleski. (‘AND E VEN with my son when I cosset him (it’s) always in our language never in English’)
18→		SO: I DON’T KNOW MAYBE od mame sam to dobila. (‘SO I DON’T KNOW MAYBE I got that from my Mom’)

The episode in example (29) follows directly after the episode in example (28). In order to contextualize a change of topic (the final utterance in the preceding episode was in English), Jelena switches to Serbian (line 1). The language which provides the background narrative for the reported speech around which the episode revolves (Jelena’s habitual use of Serbian to cosset) is English; the reported speech is in

Serbian. The pattern is deviated from only once at the very beginning of the episode. In line 3, the *verbum dicendi*, *kažem* ‘I say’, is in Serbian. This is easily explainable in the context of the previous utterance (line 2), where Jelena employs a generic English ‘you’ in the *verbum dicendi* (HOW YOU’D SAY OH CUTIE PIE) in order to refer to speakers who would use English in the situation she is describing and whom she wants to contrast to herself and her own behavior, introduced by the Serbian *kažem* ‘I say’.

In line 17, Jelena code-switches to Serbian in order to draw attention to what she perceives to be an especially relevant point; that the switch is performed in order to contextualize emphasis and additional relevant information is upheld by the discourse markers that introduce it AND EVEN. Following Maschler (1998: 31, 2000: 532), conjunctions and adverbs which satisfy the semantic criterion to be considered discourse markers (namely having a metalingual interpretation), as well as an additional structural criterion: they must occur in the initial position of an intonation unit following any intonation contour other than continuing intonation, or must follow another discourse marker in a cluster, will be considered discourse markers. That the discourse markers are English, whereas the switch is from English (see line 16) to Serbian, yet they both perform the same contextualizing function, is a point which will be taken up again a little later on. In line 18, Jelena switches back to English in order to deliver the closing to the episode (see also example (28)). The switch is preceded by an English discourse marker: SO. It is important to understand that the second part of the utterance in line 18 is the result of lexically facilitated transversion to Serbian; namely, *mame* ‘Mom:GEN.f.SG’ triggers anticipationally the preposition that precedes it *od* ‘of’ and consequentially the verb phrase of which *od mame* is the complement.

The explanations proposed by Clyne (1967, 2003) and Maschler (2000) could account for what takes place in line 18: either the speaker has lost her linguistic bearings as a result of producing a lexical item that is at the intersection of two language systems, the discourse marker SO in this case, and does not revert to the language she was speaking prior to the trigger-word as a result; or both the transferred discourse marker and the subsequent carried-over code-switch perform the same function in marking the new conversational action, in which case this is another instance of the redundancy of contextualization cues. However, what takes place in line 17 cannot be accounted for in the way proposed by either Clyne or Maschler. The transferred AND EVEN is followed by a transversion, but to Serbian, not English. The difficulty with applying

Clyne's or Maschler's explanation is even more evident in example (30), in which Jelena is explaining the attraction dance rehearsals hold for her.

(30)

1	J	volim da da idem svaku (.) (‘I love to to go every’)
2		idem svaki ponedeljak i: subotu da radim REHEARSALS; (‘I go every Monday and Saturday to do REHEARSALS’)
3		i ja volim da budem tamo (.) (‘and I love being there’)
4→		BECAUSE oni su kao druga familija meni. (‘BECAUSE they are like a second family to me’)
5→		BECAUSE ove ove ljudi THEY SHARE THE SAME PASSION? (‘BECAUSE these these people THEY SHARE THE SAME
		PASSION’)
6		imamo taj (.) RELATIONSHIP,
7		kao oni to volu ja volim i: YOU KNOW. (‘like they love it I love it and YOU KNOW’)
8→		SO WE FEEL CONNECTED nekako. (‘SO WE FEEL CONNECTED somehow’)

The discourse markers BECAUSE (lines 4 and 5) and SO (line 8) do not occasion the consequential facilitation of transversion, nor is there a switch to English carried over from the transfer from English. This is quite clear in line 4, but perhaps what takes place in lines 5 and 8 requires some additional clarification. In line 5, the transferred BECAUSE is followed by a return to Serbian and then a transversion to English. The transversion THEY SHARE THE SAME PASSION can be accounted for in terms of triggering: the trigger in this case is the fixed expression ‘share a passion’, and is not connected to the transfer of BECAUSE. In line 8, the transversion WE FEEL CONNECTED is again motivated by triggering, not the transfer of SO. The trigger is the fixed expression ‘feel connected’. This interpretation of what takes place in line 8 is upheld by the return into Serbian for the complement of the transferred phrase *nekako* ‘somehow’.

Concluding remarks

The motivation for the lexical transfer of the discourse markers discussed in examples (28), (29) and (30) is better accounted for as being cognitively, rather than interactionally motivated. According to Matras (2000), the transference of discourse markers in bilingual speech is the result of a cognitive process which aims to reduce the mental load involved in ‘monitoring-and-directing’ operations “through which the speaker tries to maintain assertive authority by monitoring the way a propositional unit is processed and accepted by the hearer, and by intervening with hearer-sided processing operations (i.e. anticipated interpretations) of the utterance which may cause interactional disharmony and so put the speaker’s assertive authority at risk” (516). To take the example of the Serbian-English bilingual speech in this corpus, the mental load is reduced by discourse markers transferred from English substituting for Serbian discourse markers; language-specific options are thus eliminated and choice of expression automatized. The process is termed ‘fusion’ and is defined as “the wholesale, class-specific nonseparation of two systems” (511).

Crucially, transferred English discourse markers in Serbian discourse, to again use the example of the present corpus, are not perceived as “foreign or imported” (Matras, 2000: 511), i.e. as other-language material. This is in accordance with Matras’ (1998) argument that contrary to the proposals made by Maschler (1994, 1997) and, in particular, de Rooij (1996), bilingual speakers do not transfer discourse markers in order to exploit their contrastive potential. Matras (2000: 526) does acknowledge the relevance of interactional motivation; in fact, it is argued to be an important background factor in ultimately determining the acceptability of fusion around discourse markers, but is not the ‘trigger’ behind the process.

The notion of the pragmatically dominant language, introduced (Matras, 2000: 521), is useful in further clarifying the workings of fusion around discourse markers in Serbian-English bilingual speech. A noticeable feature of the present corpus is that Serbian discourse markers do not occur in English discourse, although this would be expected if the motivation for transfer was to establish contrast, that is, if the transfer of discourse markers was interactionally motivated, as suggested by Maschler (1994, 1997) or de Rooij (1996). Discourse markers are transferred from English and not vice versa because English is the language toward which the Serbian-English bilinguals who transfer

discourse markers “direct maximum mental effort at a given instance of linguistic interaction” as it is the “pragmatically dominant and so cognitively advantageous language” (Matras, 2000: 521). The pragmatically dominant language may be the language in which the speaker is more proficient or the language of the dominant majority; both attributes apply to English in the context of the interviews of those participants who exhibited this behavior. A third feature of a pragmatically dominant language, may be that it is the language which at a given point in time enjoys increased attention. In the context of the sociolinguistic interviews in this study, this does not apply; however, it is possible to imagine that outside the interview context, the attribute would apply, which would, in turn, result in the increased transference of English discourse markers into Serbian discourse.

The lifting of the separation between two systems for discourse marking purposes should be considered in terms of a continuum (Matras, 2000: 520-26), ranging from local occurrences of the transference of discourse markers, to the transference of discourse markers which has become habitual for certain speakers, ultimately to a speech community's collective licensing of fusion around discourse markers. There is evidence that the establishment of a permanent license for fusion may be an ongoing process in the Serbian language community studied, although it is impossible at this point to make predictions as to its outcome.

References

- Auer, P. 2000: “A conversation analytic approach to code-switching and transfer”. In Li Wei (ed.), *The Bilingualism Reader*. London: Routledge.
- Auer, P. 1991: “Bilingualism in/as social action: a sequential approach to code-switching”. In *Papers for the Symposium on Code-switching in Bilingual Studies: Theory, Significance and Perspectives*. Strasbourg: European Science Foundation, Network on Code-switching and Language Contact.
- Clyne, M. 2003: *Dynamics of Language Contact*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clyne, M. 1972: “Perception of code-switching in bilinguals”. *ITL Review of Applied Linguistics* 16: 45-8.
- Clyne, M. 1967: *Transference and Triggering*. The Hague: Nijhoff.
- De Rooij, V. 1996: *Cohesion through contrast: Discourse structure in Shaba/Swahili/French conversations*. Amsterdam: IFOTT.

- Dimitrijević-Savić, J. 2008a: "Conversational Code-Switching in Serbian-English Bilingual Interaction". *Srpski jezik* 13/1-2: 485-509.
- Dimitrijević-Savić, J. 2008b: "Convergence and Attrition: Serbian in Contact with English in Australia". *Journal of Slavic Linguistics*, 16(1): 57-90.
- Dimitrijević, J. 2004: "Contact-induced change in a case of language shift: The Serbian language in Australia". *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XLVII/1-2: 75-91.
- Green, D. 1998: "Mental control of the bilingual lexico-semantic system". *Bilingualism, Language and Cognition* 1: 67-81.
- Green, D. 1986: "Control, activation and resource: a framework and a model for the control of speech in bilinguals". *Brain and Language* 27: 210-23.
- Haugen, E. 1956: *Bilingualism in the Americas: A Bibliography and Research Guide*. Alabama: University of Alabama Press.
- Haugen, E. 1953: *The Norwegian Language in America: A Study of Bilingual Behavior*. Bloomington: Indiana University Press.
- Maschler, Y. 2000: "Toward fused lects: Discourse markers in Hebrew-English bilingual conversation twelve years later". *International Journal of Bilingualism* 4(4): 529-61.
- Maschler, Y. 1997: "Discourse markers at frame shifts in Israeli Hebrew talk-in-interaction". *Pragmatics* 7(2): 183-221.
- Maschler, Y. 1994: "Metalinguaging and discourse markers in bilingual conversation". *Language in Society* 23: 325-66.
- Matras, Y. 2000: "Fusion and the cognitive basis for bilingual discourse markers". *International Journal of Bilingualism* 4(4): 505-528.
- Matras, Y. 1998: "Utterance modifiers and universals of grammatical borrowing". *Linguistics* 36(2): 281-331.

Јована Димитријевић-Савић

МАРКЕРИ ДИСКУРСА, ЛЕКСИЧКА ФАСИЛИТАЦИЈА ТРАНСВЕРЗИЈЕ И КОГНИТИВНА МОТИВАЦИЈА: ПРИМЕРИ ИЗ СРПСКО-ЕНГЛЕСКОГ БИЛИНГВАЛНОГ ГОВОРА

Резиме

У овом раду разматра се мотивација за лексичку фасилитацију трансверзије на примерима из српско-енглеског билингвалног говора. Премда је лексички трансфер маркера дискурса као узрок трансверзије од посебног значаја када је реч о лексичкој фасилитацији трансверзије у билингвалном говору, у раду је дат преглед примера не само лексичког, већ и семантичког, синтактичког и семантичкосинтактичког трансфера учесталих у српско-енглеском билингвалном говору у српској исељеничкој заједници у Аустралији.

Структурна и секвенциона анализа примера лексичке фасилитације трансверзије у српско-енглеском билингвалном говору, пре свега на примерима маркера дискурса у фасилитацији трансверзије на енглески језик, указује да трансфер у случају ових маркера дискурса није интеракционо мотивисан, већ је последица когнитивног процеса који за циљ има смањење менталног оптерећења (*mental load*). Замена маркера дискурса у српском језику маркерима дискурса који су последица лексичког трансфера из енглеског језика елиминише потребу за језички специфичним опцијама и избор одговарајућег израза постаје аутоматизован.

Секвенциона анализа примера српско-енглеске билингвалне интеракције у којима се енглески маркери дискурса јављају у српској језичкој матрици показује да се билингвални говорници према енглеским маркерима дискурса не оријентишу као према страним речима, односно не сматрају их материјалом који припада неком другом језичком систему. Даље, да је мотивација за трансфер маркера дискурса интеракциона, очекивали бисмо да се маркери дискурса из српског језика учестало јављају у српско-енглеској билингвалној интеракцији када је језичка матрица енглеска. Међутим, лексичког трансфера маркера дискурса из српског језика у овом корпусу српско-енглеског билингвалног говора практично

нема, што указује на то да је енглески језик прагматички доминантан језик у заједници у којој је истраживање спроведено.

Резултати анализе указују на то да је у српској исељеничкој заједници у Аустралији у току процес фузије (Матрас, 2000) српског и енглеског система на плану маркера дискурса. Премда нема доказа за тврдњу да је процес узео маха у тој мери да маркери дискурса из српског језика бивају у потпуности истиснути из употребе маркерима дискурса из енглеског језика како у говору појединаца, тако и у целој заједници, лексички трансфер маркера дискурса из енглеског у српски језик и трансверзија на енглески језик узрокована овом врстом трансфера битна је карактеристика билингвалног говора у овој заједници.

КРЊЕВИЋЕВА „ПЈЕСАН О ТРОШНОЈ СУДБИНИ”

„Пут горе и пут доле исти је јер се збива / истовремено /
зима прољеће лето и јесен”
(Вук Крњевић, „Зима прољеће лето јесен”, књига *Јади
старог Вертера*)

Апстракт: У раду се анализирају идејно-тематско јединство књиге „*Јади старог Вертера*” (2008) Вука Крњевића и језичкостилске особине Крњевићевог песничког писма. Књига представља врсту епилога целокупном песничком ового аутора. По једном смисленом музичком (и врло еуфоничном) принципу, у књизи се варирају и актуализују песникови кључни мотиви, редовно дати у удвојеној (временско-просторној и значењској) перспективи Вјетрених врата (времена), у неизбежном загрљају хронотопа ништавила.

Кључне речи: еклоге, запис, вертеризам, пут, судба, сриба, грк(и), пјесан, пролазност, садево, поезија, поетика, дијалекатска (фонетска и лексичка) обележја, архаизми

Вук Крњевић је одувек писао књиге, не збирке поезије. О томе сведочи и његова најновија књига *Јади старог Вертера* (Просвета, 2008), са пет амблематичних циклуса: „Слатинске еклоге”, „Три мртва пјесника”, „Јади старог Вертера”, „Сјене” и „Четири годишња доба”. Пред нама је, дакле, књига складног формалног и садржајног јединства, нека врста епилога целокупном песничком Крњевићевом. Или су то само нова врата за друга Врата вјетрена, јер, зна се, Крњевић је мајстор за *Привиђења господина Протеја* (1964), а Протеј је, уз Каираса, бога правог тренутка, нема сумње, само друго име за оно што сваки добар песник ради – из ничега, из пролазности, ствара нешто ново, друкчије, непознато, покатакд и непролазно. „Знали смо већ за појаву господина Теста, за певање о сиротом Б. Б., походио нас је фамозни јунак К., откривали смо лоше окованог Прометеја, но у том склопу господин Прометеј је био нова појава, сподоба понешто налик на кентаура: једна полутка митска, архаична, епом задојена, друга цинично оовремена, урбана, као резонанцом

прожета свешћу о властитој крхкости, пролазности и ништавности у томе новом окружењу”, написао је Срба Игњатовић.¹

Тек као опомена да се ни у књизи *Јади старог Вертера* није одрекао наука „господина Протеја”, а ради успостављања идејно-тематског јединства *Старог Вертера* са књигом *Привиђења господина Протеја*, лукавац Крњевић ће, још једном, васкрснути тога „морског старца” (Хомер), и то у песми „Тајна вечера”, дакле, у првој, уводној песми средишњег циклуса књиге: „а одонда живим / свој живот као и господин Протеј / само мијењајућ облике.” А ево и зашто: „јер су са нама и ангели бијели / који се преиначују / у црне ангеле смрти, очигледно.” И у овој песми, као и у читавој књизи, све је у знаку те опојне игре „свеколиког преображења”: и свако од нас, као да је на последњој вечери, мора до дна испити „кондир крвавог вина прошлог живота”.

Уводни циклус *Слатинске еклоге* (Запис о запису, Запис о сунцу, Запис о Слатини, Запис о путу, Запис о гробљу, Запис о ноћобдији, Запис о повјетарцу, Запис о кестену, Запис о одласку), претходно објављен у часопису *Књижевност* (Београд, 2007, год. LXII, књ. CXVIII, бр. 3, стр. 12–19), нема сумње, убедљиво сведочи о неколико, у критици добро описаних (у песничком мноштву препознатљивих), разликовних особина Крњевићеве поезије, а истовремено, као и увек када је реч о овоме песнику, доноси и нешто ново. Или ако не посве ново, онда засигурно – друкчије, оштрије фокусирано или значењски ретуширано и дубље. Прво. Свака песма у наслову има реч запис², којој песник, како год је тумачили, намењује нешто од извесности свеобухватнијег погледа и покушаја закључног лирског говора, који – на овај или онај начин, некад мање,

¹ Срба Игњатовић, „Тамни глас, зрневље метафизичко”. *Књижевност*, Београд, LX, књ. CXIV, бр. 4, стр. 145–149.

² Поред тога што под записом подразумева крајње прочишћен, сведен и на свој начин суштински једноставан а значењски вишесмислен облик песничког писма, до кога треба узрести, Крњевић је у овом циклусу посебно актуализовао значења која су, уз реч *запис*, у Академијином *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* (књига шеста) наведена под 2. в. *писмено завештање, легат; завештање уопште, прилог*, под 3. а. *речи или какви знаци исписани на хартији или урезани на неком предмету који штите од несреће, урока, болести и сл. или их отклањају; предмет са таквим речима или знацима, хамајлија*; под 3. б. *дрво с урезаним крстом, дрвени крст или какав други знак крај кога се држи молепствије с литијом (у православних), итд.* Било како било, Крњевић верује да поезију, упркос томе што она не може да заштити (од несреће, рата, злочина и од урока), ваља писати с вером да је она и лековита. Без те вере, нема никакве поезије.

некад више – и јесте у темељима песме, поезије и поетике Крњевићеве. Друго, одређена атрибутом слатинске³, именица еклоге, која иначе означава врсту пастирске идиличне песме, овде је да нас заводи, да нас 'ухвати на спавању' и да, изневеривши наш хоризонт очекивања, означи потпуно друге, неидиличне, каткад тамне садржаје и песникову размишљања о смислу живота и певања о животу, све до успаванки смрти и одласка-нестајања.⁴ А све то се овде, у овом поемичном циклусу, варира изнова, по једном колико смисленом толико по музичком (и врло еуфоничном) принципу, актуализацијом песникових кључних мотива (насилне смрти, посебно масовне насилне смрти, самоће која прелази у самоту, животних недаћа и свакојаких патњи, егзистенцијалне угрожености и суштинске трагичности бића и 'промашености' човекове...), редовно датих у удвојеној (временско-просторној и значењској) перспективи Вјетрених врата (времена), која су само врата за друга Врата вјетрена, и у неизбежном загрљају хронотопа ништавила, било личног, али, како је показао Никола Милошевић, ретко када приватно-исповедног, било историјског, посебно ратног, а што Крњевић именује својом дијакритичком речју: *садево* (убише књаза)⁵, како се и зове једна његова новија песничка књига. То садево, тај „алегоријски савез времена и простора” (Зоран Мандић) или „трансцендентално јединство простора и времена, још недосегнуто у нашој поезији” (Ненад Даковић), није ништа друго до

³ Иако је слатина, према *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика*, 1. извор слане воде, сланац, сланача, 2. заслањено, мочварно и неплодно земљиште, придев слатинске овде превасходно означава један стварни авалски топоним, са храстом-црквом, а Крњевић том речју упућује и на повратак изворишту, древности, ономе архајском и архетипском, тј. песми и певању као најсмисленијем и најдубљем, обоженом облику разговора између људи, а песник је гласноговорник тог свељудског, јуче, данас и сутра. Ако је песник, а Крњевић то јесте. А да у основи тога и таквог песничког писма лежи истина, на то нас (подтекстуално) упућује и она (подразумевана) со (из речи слатина), као залог тог истинског аспекта песме.

⁴ Добро уочивши да је у „Запису о запису”, у првој песми у „Слатинским еклогама”, реч о тајни самог записа, односно самог говора о нама, Лука Прошић пише: „Али Вукова 'Слатина' је за мене као читаоца добила једну општост и постала 'земља' на којој станујемо песнички, како је то рекао Хелдерлин.” Лука Прошић, „Егзистенцијално сећање”. *Књижевне новине*, Београд, јануар 2009, LXVI, 1161, стр. 15.

⁵ Том речју је видовити Тарабић на ужичкој пијаци (или пред црквом, свеједно) саопштио да је (1868) у Београду, на стотину километара од места на којем је Митар изговорио ову чудну, тајанствену реч, убијен књаз Михаило Обреновић.

песнички корелат-адекват или аналогон појму хронотопа (у прози). А где год се сусрећемо са хронотопом, то као да значи да ћемо се, нужно и последично, сусрести са нарацијом, наравно лирском и наравно – ритмизованом.

За разлику од неких својих ранијих књига, у којима је, истине ради, ту и тамо, било и певања на граници прозаиде, што је, како су уочили Радован Вучковић а онда и Михаило Пантић, општа одлика песника који су – доносећи низ нових акцената, краће или дуже – баштиници књижевно наслеђе надреализма, експресионизма, и на самом почетку Крњевићеве књижевне објаве врло актуелног неосимболизма, или, ако је реч о утврђеним облицима и везаним стиховима (о сонетима, катренима, дистисима, на пример), и ритмичко-метричких (прозодијских) огрешења о законитости облика, или ако већ не огрешења, јер – кршећи облик, песник покушава да проговори лично – онда засигурно нешто слободнијег разумевања облика – не као матрице или калупа, већ као скела или као обличких сигнала око којих се окупљају гроздови ритмова, слика и фигура, Крњевић и у овој својој најновијој и најзрелијој песничкој фази и те како води рачуна не само о сагласјима звучања и значења, али овога пута, чини се, са знатнијом концентрацијом ефеката, него и о унутарњим мелодијама и ритмовима, који брује као праисконска врела оне мисаоности коју је Твртко Куленовић назвао *замишљеношћу*, а Зоран М. Мандић говори о ономе квалитету Крњевићеве поезије који „из мишљења тера на размишљање” – о животу, о историји и о смислу певања (у временима оскудним, посним, песнику и песништву ненаклоњеним, а других, сва је прилика, и нема).

Међутим, и то жртвовање (формалних квалитета) код Крњевића је углавном било интенционално стога што је песнику, како уочава Ненад Даковић, *важнији смисао него ритам, важнији човек него песма, значајнији живот од смрти*. Упркос тој, у суштини тачној оцени, у песми је поезија ипак оно што је изнад свега, јер поезију, као врсту духовне активности која има своје унутарње законитости, важније од спољних налога, и препознајемо по њеној специфичној форми, и по томе је разликујемо од прозе или од филозофског трактата.

Крњевић у једном једином циклусу записа и еклога („Слатинске еклоге”) пева и о заводљивој првотности, невиности и лепоти појавног света, али и о томе како наш живот на планети која се зове Земља није ништа друго до ’кратки излет’ (А. Б. Шимић). Међутим, сва лепота и контемплативност овога циклуса и јесте у

томе што песник многе антиномије (живот – смрт; постојање – нестајање; прошлост – будућност; светлост – тама...) не представља као непремостив јаз, него као мутну, магличасту међу (в. песму „Појава магле”), као неразлучиво, природно јединство (различитости), где све и јесте и није, где чињенице из једног реда (природних реалија) учас постају прворазредне духовне чињенице. И све је то записано без горчине, али опет са пуном и будном свешћу о томе да је живот кратак, а уметност (песништва) вечна. Песник је ту свакако на трагу Његошевих стихова о оним двома чашама (жучи и меда), што „смијешане најлакше се пију”. Другим речима, ако је песник смртан, (његова) поезија је бесмртна. Полазећи од лирског, Крњевић завршава у медитативном (које овде, ослобођено патетике, није мишљено као не-лирско, и то је константа Крњевићеве поетике), а из дубине овога циклуса (који је, у ствари, прикривена поема, додуше више у музичком него у обликотворном смислу) стихови (речи, синтагме) из једне песме, неосетно се преливајући, принципом музичке и мелодијске организације, али сада на вишем, сложенијем (синтактичком и мисаоном) нивоу, постајући рефрени у другој, наредној песми, а и једни и други, покадшто једва преиначени, творе својеврсну фугу (понекад и сонату или неки други музички облик) о постојаности света и пролазности појединачне егзистенције. Густа значењска мрежа, која те разроке слике и принципе творења песме држи на окупу, овде се плете с оном уздржаном помиреношћу са светом и с пролазношћу. („О дивна пролазности живота садево”, пева Крњевић у песми „Запис о повјетарцу”!) У одличној Крњевићевој песми „Храм”, поред низа других, на с се, као ванредна илустрација песниковог става о неразлучивости смрти и живота, о победи духовног над материјалним, невидљивог над видљивим и светог над профаним, доимају стихови: „Звијезде што трепере на небу постоје / и кад их не видимо / јер иза тмастих облака оне једнако шуме / у нашим душама”, који су прави пандан мисли Оскара Вајлда да смо сви ми у провалији, само неки гледају у правцу звезда.

Циклус „Три мртва пјесника”, који само насловом – и ничим више – подсећа на истоимени (често цитирани и с разлогом оспоравани) есеј Марка Ристића, садржи три песме: „Пјесан о трошној судби”, „Опело за пријатеље” и „Пјесан о жалној судби”, од којих је прва посвећена Свети Лукићу (1931–1997), а трећа („Пјесан

о жалној судби”) песнику и критичару Хусеину Тахмишчићу⁶ (1931–1999), док је песма „Опело за пријатеље”, у којој, уз жал за мртвим пријатељима, доминира мотив „гађења на доба / у којем живјесмо као живи лешевии”, посвећена неименованим умрлим пријатељима Крњевићевим. Све ове песме, али не само оне, јер је мотив мртвих пријатеља један од фреквентнијих у књизи⁷, као да кореспондирају са одломком из Гетеовог романа *Јади младог Вертера*: „О, човек је тако пролазан, да чак тамо где је потпуно начисто са својим опстанком, тамо где он оставља једини прави утисак о свом стварном присуству: у сећању и души свих милих и драгих – ето, чак и тамо, мора он да се угаси, да ишчезне, и то још тако набрзо.”

Опредјељујући се за стилски маркиране речи „пјесан” (уместо песма) и судба (уместо судбина) у насловима двеју песама, Крњевић сугерише нешто од општељудске трагике у времену, о „демону опачине” који је овладао савременошћу где „ничег нема више од онога / што бијаше живот који смо вољели”. Песников став према своме добу јесте став дубоког презира, гађења, а кључна реч у свим овим песмама је придев *грк(и)*⁸, час одређеног, час неодређеног вида: *грки часови, грка страшила*, који је и интонативно и колористички саображен са тамним тоном ових свећа задушница – пријатељима (не нужно и увек само песницима), добу и неморалу.

Јади младог Вертера у Гетеовом роману су (претежно, али не само) љубавни јади, и они, у Гетеово доба, по законитостима сентименталне меланхолије, тј. велтшмерца (*Weltschmerz*), као израза духа времена, односно патње због несавршености света и човека, можда и нису могли бити друкчије разрешени до самоубиством. („У свету се ретко кад све своди на ’или – или’; чувства и дејства тако се разнолико преливају, колико је и прелаза

⁶ Тахмишчићу је посвећена и песма „Глас отимања” (циклус „Интерлудиј” – *Два брата убога*).

⁷ „Нестају моји пријатељи, брзометно / одлазе у времена вјетрених врата // Ко ће их се сјећати кад и ја / утонем у бројанице замора материјала / у пустињу”, читамо у песми „Кошница” (циклус „Јади старог Вертера”), а та је песма друго име за онај живот у сивој зони, „међу јавом и мед сном / у вјетреним вратима / у кошници” („песма „Запис”, циклус „Јади старог Вертера”). Синоними тог и таквог живота су и: мравињак (видети истоимену песму); умилна магла смрти („Појава магле”); дом („То је твој дом у вјетреним вратима” – „Дом”); ћук смртопис (из више песама, попут оних с насловима „Вјетрена врата по Марку Валерију Марцијалу”, „Ћук смртопис”...

⁸ Иста реч је понекад (када ближе одређује глаголе) и прилог, о чему расправљамо у ономе делу овога текста који је посвећен језику Крњевићеве поезије.

између носа орловског и носа прћастог”⁹, рекао би Гетеов млади Вертер, настављајући: „Према томе, нећеш ми узети за зло ако ти примим све твоје разлоге, па ипак покушам да се прокрадем између или и или.”) А Крњевићев стари Вертер се на други, нашем времену примеренији, али једнако људски, чак и сувише људски јер такође песнички начин, обраћа *богињи неизв(ј)есности*, да му помогне да (о)пева *срибу песникову*, пошто су речи онемоћале „кад је насушно изговарати људску судбину”, док „мртвачко вријеме струји / кроз шупља окца узалуд”, како се већ каже у песми „Синђелићева фрула”. Инвокација из првог стиха – „Пјевај срибу пјесникову богињо неизвјесности” (из песме „Прољеће љето јесен зима”) – јесте интертекстуални сигнал Хомеру и почетним стиховима „Илијаде”.

Међу помињаним критичарима чија је вокација филозофија, а који су у више наврата писали о Крњевићевој поезији, челно место ипак припада филозофу (и песнику) Луки Прошићу и Ненаду Даковићу, који су се огласили и поводом Крњевићеве књиге *Јади старог Вертера*.

У тексту „Егзистенцијално сећање” Прошић се, као што смо рекли, опомиње Хелдерлинове максиме да човек на земљи станује песнички, а то значи да Крњевићеве стихови јесу логос који о човековом удесу на земљи говори стваралачки, у смислу поиезиса, и да се у њима говори и о „крају” јер је ова Крњевићева књига написана „после двадесет и више књига поезије” и да је она зато песникова „најличнија књига”, којом се он „уздиже до себе и свог постојања”. Позивајући се на Гетеове исповести „Поезија и стварност”, Прошић нас подсећа на познату чињеницу да је Гете, док је писао *Вертера*, држао нож под јастуком. Стога је Крњевићев стари Вертер „експлицитни песник”, који изнова, али са других, неромантичарских позиција, поставља и питање неоромантизма: „И овај *стари Вертер*, који говори о својим јадима, чини ми се да је реалан и да припада овом времену, јер и нестаје и остаје да би имао себе и смрт, а тиме и живот. Јер ’Вертерови јади’, то је увек неки разрачун са собом и тај инферно, и сам пакао... А то је изражено и у овој збирци и у песмама које досежу до суштине самог постојања”, пише Прошић закључујући да нас „и ова поезија уздиже до питања о себи, отрже нас од голе чулности и приземности и пробуђује за нас и свет у тој највишој постављености, која је најтежа постављеност и можда најмудрија и најгора”.

⁹ Јохан Волфганг Гете, *Јади младог Вертера*, с немачког превео Станислав Винавер, Народна књига – Алфа, Београд 2001, стр. 53.

„Пажљиво читање Крњевићеве поезије показује невероватну сродност и разлику између Платона и Хераклита. Сродност и разлику између онога што је Исто и тако различито¹⁰. Вертер је наравно у својој трагичности био платоничар, можда највећи кога књижевност познаје, али је и мудри Хераклит, који је говорио да су сви наши путеви исти, био Платонов учитељ. То је песнички *credo* старог Вертера. Зато ћу предложити необичан експеримент да бисмо схватили ове 'јаде', ако можемо и морамо” – тако гласи један је од кључних ставова из Даковићевог текста „Еклоге и тужбалице” посвећеног разумевању Крњевићеве збирке *Јади старог Вертера*.¹¹

Даковић је, у вези с Крњевићевом књигом, понудио занимљив експеримент – поредећи је с Гетеовим романом *Јади / Патње младог Вертера*: „Дакле, ево тог експеримента. Замислимо да се млади Вертер није убио и да је дочекао старе дане. И знате, мислим да је Крњевић у праву: и у старости Вертер би остао меланхолик какав је био у младим данима, тако да је Крњевић, по свему судећи, аутентични тумач Вертерових патњи у овим имагинарним старим Вертеровим данима. Ова меланхолична нит је оно што повезује ове две имагинарне историје. Тако ће млади Вертер у свом дневнику, у писмима Вилхелму написати: 'И тако посрћем у зебњи; свуда око мене небо и земља и вечито ткање њихових сила; не видим ништа доли неко чудовиште што вечито прождире, што вечито прежива.' Код Крњевића се ово чудовиште (ово Вертерово чудовиште) назива 'садево', 'вјетрена врата', или једноставно 'дом'.”

Ми бисмо ово поређење, развијајући га, могли допунити и следећим наводима из Гетеовог романа: (1) „Мора ли тако бити да се оно што сачињава човеково блаженство – вазда прометне у извор његове беде?”¹² (2) „Квасац који ми је подизао живот – ето шта мени недостаје; драж је ишчезла која ме је нагонила да толико ноћи пробдим до зоре саме; драж је та била и прошла која ме је будила јутром иза сна.”¹³ (3) „Јесте, ја сам само блудећи путник, гост и дошљак на овој земљи! А зар сте ви нешто више?”¹⁴ И, на крају, још два навода који Вертерове патње диже на једну вишу, надличну,

¹⁰ Ову оцену можемо илустровати и Крњевићевим стиховима: „Има ли ишта иза бријега / или је све заувјек исто.” („Корњача у парку”)

¹¹ Видети: Ненад Даковић, „Еклоге и тужбалице” (Вук Крњевић, *Јади старог Вертера*), Данас, Београд, 24. април 2009.

¹² Јохан Волфганг Гете, *Јади младог Вертера*, с немачког превео Станислав Винавер, Народна књига – Алфа, Београд 2001, стр. 63.

¹³ *Исто*, стр. 82.

¹⁴ *Јади младог Вертера*, стр. 93.

метафизичку раван: (4) „Чуј. Мене не троњава голема и љута невоља светска, све ово валовље што вам села ваша плави и односи и сви ови земљотреси што вам градове гутају; мени срце поткопава она разједињујућа сила што скривена лежи у васколикој свеприроди, која ништа и није створила што не разара, и суседа свог, и себе сама. И тако се тетурам у трепету; свуд око мене небо и земља, и њихове свесаткивајуће силе: прелје и ткаље, и не видим ништа, разума немам, што вечито, вечито прежива.”¹⁵ (5) „С душе моје као завеса нека се дигла, и позорница бесконачнога живота преображава се преда мном: у понор вечито отвореног гроба. Можеш ли и за шта рећи *јесте* кад све пролази.”¹⁶

Многи Крњевићеви стихови кореспондирају са овим мислима, не, разуме се, као вид опонашања, него као израз песникове вокације и начина на који он обликује свој доживљај света и живота, не подвајајући искуствено и имагинативно, појмовно и афективно. Стога би нас свако даље инсистирање на паралели *Јади младог Вертера* – *Јади старог Вертера* могло завести на странпутицу, тј. могли бисмо да занемаримо оно основно – контрастно-контрарне принципе на којима Крњевић твори песничке слике и заиста богат у лексичку мапу књиге *Јади старог Вертера*.

Говорећи о ономе *шта* ове књиге (њен предметни, садржајни план), не смемо сметнути с ума оно *како* – упркос томе што је, сем у аналитичко-синтетичком поступку књижевнокритичког и есејистичког сагледавања естетских вредности, *неупутно раздвајати оно шта је речено од начина на који је то (шта) речено*.

Средишњи циклус „Јади старог Вертера”, који је и позајмио наслов књизи, садржи двадесет пет песама, у којима песник варира своје омиљене мотивске константе, међу којима су: однос очева и синова, овога пута са отвореним библијским назнакама на Тајну вечеру; опојна, протејска игра „свеколиког преображења”; есхатолошка питања – шта има тамо у тами? („Коза ностра”); подсећања на мотиве из ранијих књига песникових и њихова реактуализација и делимична реинтепретација¹⁷; мотиви жалне човекове судб(ин)е, који се готово у прецизним размацима јављају у

¹⁵ Исто, стр. 65–66.

¹⁶ Исто, стр. 65.

¹⁷ Чудесна песма „Вјеверица из Фатнице” ефектно се дозива са „Стећком из Фатнице”, само што је овде неопозиво потцртан трагични исход свих животних радости, које су и у овој песми сугерисане из алегоријско-езоповске (баснолике) перспективе: „Из пустоши свога дома гледам вјеверицу / која се хитро пење уз стабло / у незнању да пут горе и доле исти је / али весело машући репом.”

разним песмама и који рефренски одјекују у овој великој партитури и композицији смрти, а којима се, опет, контрастно-контрарно, као одраз у огледалу¹⁸, противстављају просеви из циклуса животних и животворних радости и оне неуништиве надежде, која нас ваљда и обдржава у животу; успостављање континуитета са ранијим фазама Крњевићевог певања, при чему се, опет готово закономерно, јављају цитати (полуцитати и преудешени цитати) из народне лирске песме, само сада у иронијско-саркастичном обасјању, као мисаоно-значањска обретенија – као протутежа ономе тамном поју и певању Крњевићевом. Тим, пажљиво одабраним цитатима, истовремено се успоставља један лирски сентимент, али он хотимично бива нарушен неадекватним контекстом у који се они уклапају, чиме се депатетизују осећања покренута таквим цитатима. Управо по тим и таквим местима, а она нису ретка ни у овој Крњевићевој књизи, ми препознајемо прави песников лик.

Циклус „Сјене” чине свега две песме – „Карађорђе у Фенеку 2004. године” и „Синђелићева фрула”. Обе су донекле испеване на миљковићевском трагу, мање, додуше, као омаж Миљковићевим песмама с мотивима из националне и фолклорне митологије, а знатно више као прекор нама данашњима, којима ништа није свето и којима се, и због тога, историја понавља. Као што је познато, у Фенеку су после пропасти Првог српског устанка 1813. године месец дана боравили вожд Карађорђе и његов син Алекса, о чему сведочи и спомен-плоча, а ту се Карађорђе сусрео са протом Матејом.

Песма је испевана у (асиметричним) дистисима, гласом самог Карађорђа и почетни њени стихови су десетерци: *када бејаш овамо допао / још је била на рамену глава*. У песми се преплићу наоко објективан, привидно неутралан тон „историческог описанија” са субјективним тоном лирског субјекта песме, којем песник, како песма одмиче, све изразитије, посуђује своју менталну позицију – критички преиспитујући део српске (устаничке) историје као издаје и кумоубиства: „Ја се своје не наносих главе / посече ме рука кумовска”. Песма поприма тон расправе прелазећи у критику издаје („проверени тело укопаше / у дубоку земљицу помајку”; „главу ношаху душманима / да их умилостиве лукаво”; „па и сад пред храмом мрмљају / лажне молитве из поганих уста”; „у храм никад унићи нећете / до искона без бога и врага”), подтекстуално отварајући питање циља и средстава којима се он остварује. А да су

¹⁸ Видети нпр. песме „Похвала лудости” и „Похвала мудрости” у циклусу „Похвале” (*Београдски смртопис*).

питања из ове песме актуелна и данас потврђује чињеница да су манастир Фенек 2005. године лопови похарали други пут тражећи Карађорђево благо, које је, према легенди из Првог српског устанка, закопано на месту где је данас часна трпеза. („Неће им бити на здравље. У цркву се доноси, а ко се дрзне да пљачка, остаје без среће и божјег благослова”, рекла је тада мати Магдалена.)

И песма „Синђелићева фрула”, такође испевана у несиметричним, неримованим дистисима, пева о скелетима „браће наше далеке” који „цупкају глухо коло мртвачко”. Песмом се с пијететом евоцира далеко време Синђелићевог подвига, а песнички субјект намењује жаоке својим савременицима у градацији обележеној стиховима: „мртвачко вријеме струји / кроз шупља окца узалуд” (1); „свирку фруле нико не чује / осим паса луталица што кевћу” (2) „разјарени у глухој ноћи / молебан служе на чегру”.

Па, ако се цитати из усмене лирике у Крњевићеву поезију узглобљују готово природно, амалгамишући се без отпора у нови контекст, поједини цитати из епике (који су, истина, ретко када дужи од синтагми) понекад се теже уклапају у Крњевићеву песму, и они – и против песникове воље – покатакд (ритмички, сликовно и значењски) више пародирају песников говор уместо оне појаве и идеје које и сâм песник персифлира. Потичући из наше класике, једине и праве – како каже Васко Попа – патетични, високостилизовани десетерци из средишта моралног кодекса и народног предања, поједностављено речено, не трпе цинизам (пост)модерног песника и човека чак ни када он, макар привремено, покушава да васпостави аксиологију која би духом била у сагласју са оним што су „во времја оно” симболизовала „два врана гаврана / крвава им крила до рамена / на кљунове бијела пјена тргла”, како се, на трагу „Смрти мајке Југовића”, оглашава песнички субјект Крњевићеве песме „Обретеније сонате Вивалдијеве”, којом се аутор *Јада старог Вертера* истинољубиво и људски обрушава на тајну, црну и крваву глобалистичку руку (Ралф Еперсон би рекао – невидљиву руку), која се, заклоњена иза циничног назива „Милосрдни анђеол” обрушила на народ светосавско-православни, чији је симбол био један други *ангел* – милешевски Бели анђеол. Чини нам се да су цитати из усмене књижевности у поезији Вука Крњевића делатније упослени у крњевићевским 'хексаметрима' или у његовој поезији у прози.

Испод завршног циклуса „Четири годишња доба”, који цитира „Четири годишња доба” Антонија Вивалдија (1678–1741), стоји мото Исидоре Секулић: *Невероватно је како годишња доба*

терају игру са људима. И док у Вивалдијевим музичким делима, у његовим барокним музичким композицијама, „влада веселост, добро расположење и вечито пролеће“, Крњевић избором Исидориног цитата сугерише да у овоме циклусу песама неће бити ни веселости, ни доброг расположења ни пролећа, најмање ће ту бити вечитог пролећа, јер у Крњевићевим песмама из овога циклуса „Пролеће је труло и каљаво, / слично зими“, а „Ријечи су шугаве јер постају бездушне / остављајућ нас временима која се бркају / не допуштајућ смирење“. И шта нам, на крају остаје? „Остаје игра ижљебљеног доба годишњег“, иста у свим годишњим добрима, како год да их поређамо. А поређаћемо их онако како је учинио песник у четири песме с насловима: „Пролеће љето јесен зима“, „Љето јесен зима и пролеће“, „Јесен зима пролеће љето“, „Зима пролеће љето јесен“. Он оних дванаест Вивалдијевих познатијих концерата, објављених у Амстердаму око 1720, прва четири била су Годишња доба, позната под насловом „Четири годишња доба“. Свакоме Вивалдијевом концерту одговара по једна Крњевићева песма, од којих се свака, с малим преиначавањем, завршава рефреном (припевом): „а пут горе и пут доле исти је¹⁹ али / збива се истовремено љето јесен зима и пролеће (1); „Пут горе и пут доле исти је али / збива се истовремено јесен зима пролеће и љето“ (2); „Пут горе и пут доле исти јер се збива / истовремено / зима пролеће љето и јесен“ (3) и „Пут горе и пут доле исти је јер се збива / истовремено / зима пролеће љето и јесен“. Она срџба, што је код Хомера, на почетку „Илијаде“, била ратничка инвокација („Срџбу ми, богињо, певај Ахилеја, Пелеју сина, / Злосрећни, штоно Ахејце у хиљаде ували јада“, у преводу Милоша Н. Ђурића), код Крњевића је завршила као срџба песникова (богињи неизвесности) због немоћи речи. Та немоћ, међутим, није (превасходно) поетичка, него судбинска²⁰ јер „су ријечи посве

¹⁹ Стихови „а пут горе и пут доле исти је“, као мисао-водиља књиге, као израз животне меланхолије и резигнације, као рефрен, опомињу нас и у другим песмама књиге *Јади старог Вертера* – у: „Запису о путу“, нпр.

²⁰ У поезији нема напредовања, већ само постоји аутентичност, каже Крњевић. Сличну мисао поновио је и у једном новијем интервјуу: „Од 'Епа о Гилгамешу' или од Хомера, битно је тумачење људске судбине у правој литератури и до данашњег дана ништа се ту није променило. Променила су се само средства изражавања. А кад кажемо поезија, онда мислимо на оно битно – на тумачење људске судбине. Стилски различитих епоха устоличују одређене естетичке тенденције, али око Првог светског рата велики талас модернизма, од Бодлера наовамо, дефинитивно је показао да су сва средства дозвољена и могућа да би се достигао аутентичан поетски приступ животу и свету.“ Видети разговор с

онемоћале да / творе људску судбину”. Усуд се можда може и опевати, чак и натпевати, како је писао Миљковић у есеју „Поезија или оптимизам”²¹, али се од њега побећи не може.

Већ је понешто речено о језику поезије Вука Крњевића, заправо о неким дијалекатским (фонетским и лексичким) обележјима, која је Асим Пецо с разлогом довео у везу са „јачим утицајем источнохерцеговачког говорног типа, одакле су пореклом Крњевићи”. Ово, у суштини тачно, запажање ми бисмо допунили оценом да понека од тих обележја и не морају (нити су увек) мотивисана дијалекатски, него се (и као наддијалекатска, тј. обележја стандардног = књижевног језика) појављују било као утицај књишке лексике, било као песников избор између лексике која је до јуче била поларизирана на источну и западну варијанту, а песник се, из разлога стилистичких, редовно опредељивао за ону реч која је патинирана архаичношћу и древношћу – баз обзира на то да ли је варијантски маркирана као западна, источна или неутралнија варијанта, под којом се обично подразумевала она (варијанта) која је била карактеристичн(и)ја за социокултурни простор бивше Босне и Херцеговине, где је долазило до преплитања, слободније употребе, па и неутрализације (не само) лексичких варијетета. Из хумуса који припада дијалекту или социолекту, Крњевић је подједнако бирао оне језичке особине на којима је градио, изграђивао и на крају и изградио свој разликовни, песнички идиолект. Поступајући тако, аутор *Јада старог Вертера* је пажљиво нијансирао свој песнички вокабулар, па данас многе његове песме, све и када не би биле потписане, можемо лако препознати и идентификовати као – крњевићевске песме. То је једна од особина по којој се Вук Крњевић разликује од песника сродних поетичко-поетолошких опредељења. Сâм песник је у оном разговору за *Политику*, објављеном 27. августа 2007. године, говорио о доприносу „резервне генерације” богаћењу песничког језика. Добро уочивши да је тих година „створен нови песнички речник без имало идеологизације насилних рецептура” и да је „језик поезије постао рафинованији, мада опор у откровењима

писцем поводом његове збирке *Сарајевска књига* (Алтера, 2006): „У сарајевском караказану”. *Политика*, Београд, 1. 4. 2006.

²¹ Миљковић пише: „’Песимистичка поезија’ је *contradictio in adjecto* као што је плеоназам рећи ’оптимистичка поезија’. Па, ипак, забринутост поезије за свет и човека ми често у својој брзоплетости називамо поетским песимизмом. Али поезија је једина способна да натпева незнање.” *Сабрана дела Бранка Миљковића*, IV, *Критике. Са делима и ауторима. О песничкој уметности. Прилози*, Градина, Ниш 1972, стр. 155.

дилема модерног човека”, Крњевић је, можда делом говорећи и *pro domo sua*, заборавио (или прећутао) да напомене како је продор дискурзивног (појмовно-категоријалног, филозофског, афористичког и профаног) у језик лирике убрзо прешао у један манир, и да су и најталентованији песници једва успе(ва)ли да те (не само лексичке) иновације суспрегну и ускладе са лирским бићем песме. Емоционално и лирско (као да) је било надвладано рационалним и појмовним, поетско је остало у сенци поетичког. Новица Петковић је, поводом Миљковића, ту појаву назвао *инверзија поезије и поетике*. За разлику од неке своје „браће по несаници”, Крњевић је своју шансу видео у реafirмацији древнијих, архаичнијих (каткад и архајских!) лексичких особина, удружених са поступцима, ритмовима и обртима из богатог наслеђа усмене лирике – и даље остајући привржен песми као говору о човековој судбини и ономе што се зове „духовна ситуација времена”. Нека од оних обележја Крњевићеве лирике која је Асим Пецо описао као дијалекатска могуће је објаснити и утицајем старијих, антологијских превода (Ђурићеви и Маретићеви преводи Хомера, неки преводи Лазе Костића, нпр.), али и Крњевићевим радом на антологијама српског песништва, његовим плодном и вишедеценијском књижевнокритичком, есејистичком и уређивачком делатношћу, затим одржавањем и неговањем духовних веза са писаном речју из Босне и Херцеговине, али и оплођивањем завичајног лексичког супстрата српскоправославном духовношћу у циклусу „Слатинске еклоге” (*Јади старог Вертера*).

Поред оних обележја на која је указао Пецо, а која и у књизи *Јади старог Вертера* остају махом неизмењена или незнатно модификована, ми бисмо указали и на нека друга, која се јављају у знатнијој мери и готово закономерно, а ту би ишла безмало²² доследна употреба а) глаголског прилога садашњег без завршетка *и:* *прилазећ* (7)²³, *подижућ* (9), *не слутећ* (12), *уклањајућ* (17), *топећ* (20), *уживајућ*, *опомињућ*, *постајућ* (22), *трошећ* (23), *одмарајућ се*, *упијајућ* (24), *помјерајућ*, *слутећ* (25), *не знајућ*, *претварајућ се* (30), *доносећ*, *сједећ* (35), *мијењајућ*, *одузимајућ*, *остављајућ* (36), *улазећ* (38), *сједећ* (42), *гледајућ* (43), *не слутећ* (47), *слутећ* (54), *уносећ*,

²² Изузетке имамо у стиху: „*берући* стабљике зрелих висигаба” (11); у архаизму: *шиљући* (25) уместо *шаљући*; *пјевајући* (32); *правећи* (42); *машући* (44); *трошећи* (47); *не понављајући се* (48); *држећи* за руку (52).

²³ У загради је број странице у књизи *Јади старог Вертера*.

износећ (59), *гледајућ* (63), *бајајућ*²⁴ (70), *мрморећ* (74), *допуштајућ* (83), *долазећ*, *јонизујућ* (85); у једном примеру засведочена је и б) употреба глаголског прилога прошлог са завршетком на -в: *претворив се* (47).

Од фонетских и лексичких обележја, која су делом дијалекатски бојена али која већином спадају у стандардне облике ијекавско-штакавских говора, у Крњевићевој књизи *Јади старог Вертера*, илустрације ради, бележимо следеће језичке особине: стабилност фонеме *х* (махом у иницијалном и медијалном положају): *хлапи* (7), *усахлом* (12), *хук* (12), *пресахнути*, *на махове* (16), *халапљиво* (18), *храст* (21), *душу худу* (31), *на хриди* (35), *хљебом* (36), *глухотом* (39) и сл.; доследнија репартиција (дистрибуција) ијекавизама²⁵ типа: *бијелог јоргована*, *сусњежица бијелих латица*, *бијеле раде*, *мирис цвијећа* (16), *у снијегу латица* (16), *вјетар* (16), *прољеће поподне*, *бљештавом подневу* (17), *свјетлуцање цвијећа* (18), *мјесец*, *мијењати* (20), *од пијевца* (22), *свијет*, *у свијету* (30), *још увијек* (30), *обиљежено* (35), *бљесак* (38), *љечилиште* (38), *сјеновито* (38), *без лијека* (39), *умјесто лијека* (39), *дијелимо* (39), *колијевка* (40), *под налетом повјетарца* (41), *се њише* (40), *њише се* (41), *гријехове* (42), *дијете* (42), *оплијевљеним* (42), и сл.; карактеристичне лексеме: а) именице: *молеб* (8) *ангел* (9), *ангели* (36), *бденије* (11), *клепало* (14), *стуница* (13, 23), *опходња*²⁶(13),

²⁴ Стандардно (књижевно) је: *бајући*.

²⁵ Као рођени ијекавац који живи и екавском окружењу и даље говорећи и пишући ијекавски, Крњевић је у неким својим песничким књигама, али и у есејистици, понекад употребљавао јекавизме уместо очекиваних (и нормативних) ијекавизама (*звјезду* – *звјездама* уместо *звијезду* – *звијездама*; *да исјечемо* – *исјечемо* уместо *да усијечемо* – *исијечемо*; *свјећа* уместо *свијећа* – све примери из Пецовог / Пециног осврта). Репартиција (дистрибуција) дужих (*ије*)и краћих (*је*) облика пореклом од некадашњег гласа *ѣ* (јат) у овој књизи је у складу са нормом српског књижевног језика. Само у једном примеру, имамо облик придева *прољеће поподне* (17) уместо *прољеће* или *прољетње–прољетно*. Писац, разуме се, може и да крши норму под условом да му ненормирани облик, из неког разлога, најчешће стилистичког, више одговара, тј. када он уз појмовно садржи и неко афективно значење. Кад је реч о одступањима од правила ијекавског изговора, у овој књизи смо нашли и два-три екавизма: у *велељепним бокорима* уместо: у *велељепним* и *зановет* (38), *шум зановети* (39) уместо: *зановијет* и *шум зановијети*. Лексема занов(и)јет, подсећамо, означава род биљака *Cytisus* из фамилије *Rapilionaceae*.

²⁶ Цркв. процесиа, литија. Последње Крњевићеве песничке књиге, знатно више него оне раније, одликују се фреквентнијом употребом лексике из хришћанско-православне митологије: *ангел*, *бденије*, *молеб(ан)*, *вознесена*, *васпоставља* (7), *коју* мање-више и данас употребљавају у богослужењу Руси и

живовање (15), куришум сунца (17), матер (19), у своје ледено озрачје²⁷ (19), попудбина (21), сунцохвати (11), ручник (20), јутрење (20), чаробница судбе (20), самство (21), у (пробуђеном)²⁸ цвату (22), (бетонских) плоха (24), ливада (пуна) различака (24), иза (таласастог) хума (25), нелагода (25), дажд (25), хумац (38), безмјерје (29), умље, безумље (31), опачина²⁹ (30), причина (30), нутрина (30), кађење (30), доб (31), истост (31), миропомазање (31), сапатник (31), сапутник (31), извор вода³⁰ (32), суђаје (32), нигдина (31), начето болеистинама³¹ (35), смртопис (37), преображење (37), надежда (38), пландиште (39), усуд (39), гнојиво (41), тајница (без тајне) (40), чавлима (51); међу лексемама има и покоји деминутив типа: путељак, шумарак (15) или онај у мајушину лобању (36) др.; б) неки карактеристични придеви (или придевске синтагме) и придевске заменице: у тмолу³² латицу чарне перунике (9), усахлом (12), волишебни (12), подземна слатина (12), омађијан (14), смежурави врат (15), лакокрил (18), млађан мјесец (18), жеженога празнога простора (18), добра и зла свакојега (18), светозарни (25), у часовима грким (29), душу худу (31), жива рано (32), остављајућ ме сама самцијата³³ (36), са хљебом насušним (37), хумац

Јужни Словени. Тој лексици су сродни и русизми типа: *волишебни* (12), рус. *волишебный*, тј. онај који има натприродну моћ, чудотворан, магијски, необјашњив.

²⁷ Ваздушни простор, атмосфера. Међутим, реч *озрачје* Крњевић овде више употребљава у значењу које Јован Ћирилов у *Хрватско-српском рјечнику иначица / Српско-хрватском речнику варијаната* (Бата – Орбис, Београд ²1994, стр. 77) описује овако: атмосфера у смислу расположења у хрватском [је] синоним речи *угођај*.

²⁸ Заградом означавамо неконгруентне атрибуте (придеве, придевске заменице) уз именице.

²⁹ Уз ову именицу, Ћирилов (*Рјечник иначица / варијаната*, стр. 74) пише да она значи опако дело, неваљалство. По Петру Скоку, реч *опак* потиче од застарелог глагола *пачити* (сметати) и она припада истој породици речи из које је и реч *пакост*.

³⁰ Извор вода је типичан атрибутив, тј. именица са службом одређивања друге именице (попут из народних приповедака познатих атрибутива: *жгоља чобанин, јабука дивљака, змија отровница, мајка старица*...).

³¹ Аугментатив и пејоратив од *болест(и)*.

³² Тмѓ, тмѓла, -о 1. таман, загасит (за воду), 2. потмуо, мукао.

³³ Ова експресивна придевска синтагма са суперлативним значењем обично гласи: сам самцат / самцит. Крњевићева придевска синтагма *сам самцијат*, дужа од оне *сам самцит*, као да временски продужава и интензивира ту самоћу. О стилској вредности овога типа синтагми (типа експресивних суперлативних синтагми, код којих се придев подвргава удвајању и има значење апсолутног суперлатива) видети у раду „Експресивне синтагме са суперлативним значењем” Милоша Ковачевића – у: *Зборник Института за српски језик САНУ I: Посвећено*

сјеновити (38), *причесног вина* (41), *ледна вода* (42), *смрти свемогућа* (48), *чврста вјера* (49), *древне* (и *опустјеле*) *богомолје* (54), *злоћудном свирепишћу* (54), *искушење покајничко* (55) итд.; в) глаголски облици: 1) презент: *слази* (9), *се причињаш* (20), *док крупња* (42), *се преиначују* (36), *се њише* (40), *њише се* (41); 2) аорист: *истроишмо* (29), *живјесмо* (31); 3) имперфекат: *од онога што бијаше* (30), *док бијаш* (35), *када умријех* (36), *жуђаше како да утекне* (42), *зваху* (50); 4) плусквамперфекат: *бијасмо звали* (38); г) прилози (понекад и уз друге прилоге као удвојени прилози): *ће се грко*³⁴ *понављати* (7), *изнебуха* (8), *претварајућ се лагано али засигурно* (30, 31), *посве залуду*³⁵ (31), *сједећ скрушено* (35), *испотиха гледајућ* (43), *вазда* (51, 54), *невољко* (54), *јер сам се стрмоглавце винџ* (54), *вавијек* (57); ђ) предлози: у књизи сретамо сва три (об)лика предлога *међу* (оба са инстр.): *сједећ међ вама, мед оцем и сином* (35) и *међу боровима* (39).

У чему је смисао ове (иако нецеловите, ипак сврховите) лингвостилистичке анализе? Па управо у томе да се покаже да су се у Крњевићевом песничком језику и говору сачувале неке језичке особине које су не само данас ишчилеле у језику савремене поезије у говору градског човека. То се не односи само на лексички слој него пре свега на нијансирану употребу оних глаголских облика за изражавање радњи (из)вршених у прошлом времену. У језику Крњевићеве поезије, као што смо показали, живе су категорије аориста, имперфекта, па чак и плусквамперфекта – а не само

др Драгу Ћупићу поводом 75-годишњице живота (главни уредник Срето Танасић), Београд 2008, стр. 243–259.

³⁴ Уз прилог *грко* (уз глаголе) и придев *грко* уз именице (ср. р.), ваља напоменути да се распон њихових лексичких значења креће од 1. *који је неугодна укуса, горак* до 2. низа фигуративних значењских нијанси – *мучан, жалостан, жесток, тешко подношљив, ужасан, који је проузрокован каквим тешким болом, очајањем, отрован, ојађен, огорчен*. И једна и друга реч се често употребљава на страницама књиге *Јади младог Вертера*, па бисмо могли рећи да оне представљају основне тематско-мотивске речи ове збирке, оно што је у њој инваријантно – значењски, облички (јер писац нигде не употребљава облике *горак, горка, горко*), поетски и, ако хоћете, и филозофски, будући да ова реч (ове речи) подразумевају и један облик живљења-трпљења и један стоички морал. А то, у случају ове књиге али и целокупног Крњевићевог песништва, значи да песник певајући пролазност човекову под звездама нити тражи нити очекује милост, самилоост (ни од бога нити од људи), него да *иште* 'милост уобличења', трагајући за могућношћу да се на земљи живи (станује) песнички – упркос свему.

³⁵ Основни прилог гласи *зџлуд* (у значењу: без користи; узалуд; без разлога; забадава), а други има (об)лик *залуду* и акценатске дублете: *залџду* и *зџлуду*.

перфекта; те категорије су у савременој поезији, а понекад и у прози, безмало потиснуте на маргину.

При избору лексике Крњевић се између више могућности готово увек (или у правилу) радије опредељује за древнију, покаткад и архаичнију лексику него за ону општеупотребну и савремен(и)ју, која је профанија и стилски неизразита. Оно што је у лексички уобичајеније, за њега је готово неупотребљиво – стога аутор *Јада старог Вертера* велико поверење поклања лексички за коју се погрешно мисли да је припадала западној (прецизније, западнијој) варијанти српског језика, који се, ради мира у кући, погрешно називао српскохрватским. Колоришући свој језик архаичнијим особинама, које имају просторно-временску ширину и дубину, а које су данас видљиве махом у језику старијих, изразито добрих писаца, у језику добрих превода, али и писаних докумената или средњовековних споменика и артефаката, песник без тешкоће комуницира и са прошлошћу и са савременошћу – мислећи и на будућег, сутрашњег реципијента. Сликовито речено, на (по)модну писту савремене лирике, на којој дефилирају манекени било импортованих (но неамалгамисаних идеја, поступака и ’језика’), било традиционалисти без осећаја за оно што је естетски живо и савремено у тој традицији, али и песници чији је стваралачки статус (упркос различитом поетичким концептима) неспоран, Крњевић излази у помало старинској језичкој одори, не делујући ни анахроно ни профетски, а свеједнако се држећи тема и мотива који сведоче о људској судбини.

Branko Stojanović

KRNJEVIĆ'S „PJESAN O TROŠNOJ SUDBINI“

Summary

In contrast to some of his previous books, in which, to tell the truth, here and there, occurred poetry approaching prose, Krnjević, in his latest and most mature poetical phase, pays great attention, not only to the concordance of sound and meaning, but this time, it seems, with dominant concentration of effects, but to the internal melodies and rhythms.

Jadi starog Vertera represent the most mature, the most coherent book of poetry by Vuk Krnjević. In this book, a lot of things are different, more sharply focused or meaningfully retouched and more profound. Having in mind the fact that the *Jadi starog Vertera* was composited basically according to the musical principles, that he coordinated external and internal harmony, and that he not only successfully but with profound significance focused his numerous obsessive motives (violent death, especially mass violent death, loneliness transforming into alienation, life misfortunes and all kinds of sufferings, existential threats and essential tragic of being and human's 'failure'...), leading them to the meditative and emotional climax, the poet approached accomplishment of aesthetic and human ideal. In this manner, a "reserve" (poet of "reserve generation") reached *book on old (ancient) human sufferings*. And poet's as well.

СЦЕНСКИ ТЕКСТ: „КАИН“ ДРАМСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ (Судбина америчке авангарде у виђењу Ричарда Шекнера)

Апстракт: *Водећа западна "позоришна традиција" - од ренесансе до наших дана - била је литерарна, а позориште је било само један изданак драме; парафраза је почетног Шекнеровог постулата. Истеком седме деценије 20. вијека, под утицајем ЕКСПЕРИМЕНТА (интересовање за плес, сценску традицију ван-евро-америчких култура, и западњачке облике популарне забаве) развио се друкчији начин тумачења историје позоришта. (Према "теоријском" виђењу и практичном дјеловању једног од корифеја америчке театарске АВАНГАРДЕ Ричарда Шекнера, ТО подразумева веома широк спектар сценских активности које укључују спорт, ритуал, популарну забаву, свакодневно понашање, поједине облике терапије и уличне демонстрације). СЦЕНСКИ ТЕКСТ традиционално непризнате "паралелне популарне позоришне историје" (циркус, улични забављачи, врачеве, ритуалне церемоније) био је запостављен у науци о позоришту; није могао (као ни сâм тај "театарски облик") бити укључен у академске каноне, нити је могао да се означи као "висока умјетност" (између осталог и зато што није ни могао бити "сигурно записан"). Али, оно што је сценски текст АВАНГАРДЕ могао било је да зада "братски" смртоносан ударац ДРАМСКОМ ТЕКСТУ на његовој неприкосновеној позицији у историји СВЈЕТСКЕ ДРАМЕ и позоришта.*

Рад рекапитулира Шекнеров поглед на судбину америчке театарске авангарде, са нашим увјерењем да - за разлику од позоришта парадокса и анти-театра, или апсурда; који доносе конструктивне и унутрашње-тектонске "помаке" у развоју свјетске драме и позоришта, будући и при томе и даље дио историје свјетске драме - појава (и доцнији примат) СЦЕНСКОГ ТЕКСТА суштински разара драму, представљајући почетак краја драмске књижевности.

Кључне ријечи: свјетска драма, авангарда, експеримент, западно позориште, Ричард Шекнер, сценски текст, глумци, аутоперформанс

"Један од разлога затроване атмосфере у којој живимо без могућности бекства и прибежишта - а којој смо сви допринели, па чак и они најреволуционарнији међу нама, лежи у поштовању оног што је написано, исказано или насликано, оног што је стекло облик, као да сваки израз већ није био на издисају, није дошао до тачке у којој све треба да буде уништено како би се кренуло даље и изнова

почело. (...) Ремек-дела прошлости добра су за прошлост; она нису добра за нас. Ми имамо права да кажемо оно што је речено, па чак и оно што није било речено, на начин који нам припада, који је непосредан, прави, који одговара савременим начинима осећања и који свако разуме"¹.

"Некрунисани краљ" и самопроглашени пророк АВАНГАРДЕ, Арто ће, заточен у "паклу" (Шекнер) - помало нихилистички - протестно узвикнути *да се прекине са ремек-дјелима*:

"Оно што је речено не треба понављати; да један израз не вреди два пута, и не живи два пута; да је свака изговорена реч мртва и да делује само у тренутку када је изговорена, да једна искоришћена форма више не служи и само наводи на трагање за другом и да је позориште једино место на свету у коме се једном учињен покрет не понавља два пута"².

Позориште и драма двадесетог вијека (уз неопходну слободу уопштавања) у три "корака" је ускочило у трећи миленијум: од психолошког драмског реализма Чехова и позоришног натурализма (Андре Антоана и *преживљавања* Станиславског), преко Брехтовог ефекта зачудности, до *аутоперформанса*. "Карика која недостаје" између Брехта и најновијег периода (која је ТО "најновије" и припремила и омогућила) свакако је АВАНГАРДА друге половине 20. вијека, посебно америчка; чији је један од корифеја неоспорно Ричард Шекнер, који ће још почетком осамдесетих година јавно прогласити и "објавити"³ *пропаст и крах (америчке) авангарде!*

¹ Антонен Арто, *Да се прекине с ремек-делима*, у *ПОЗОРИШТЕ И ЊЕГОВ ДВОЈНИК*, превод Мирјане Миочиновић, Београд, "ПРОСВЕТА", 1967. стр. 91. (Подвлачења наша.)

² ИСТО ДЈЕЛО, стр. 92.

³ Истоимени есеј (стр. 75-142) у књизи: Р. Шекнер, *Ка постмодерном позоришту-Између антропологије и позоришта*, приредиле и превеле Александра Јовићевић-Ивана Вујић, "ФДУ-ИНСТИТУТ ЗА ПОЗОРИШТЕ, ФИЛМ, РАДИО И ТЕЛЕВИЗИЈУ", Београд, 1992. "Овај есеј је дужа и промишљенија верзија есеја који је изашао у два узастопна броја (14 и 15) *Performing Arts Journal*: ПАЈ, 1981. године. А онда су се у броју 16 појавили одговори на моје чланке. Одговори или алтернативна мишљења о авангарди објављивана су једно одређено време и у *The Village Voice* и сада већ угашеном *Soho Weekly News* током јесени и зиме 1981-1982. године", вели сам Шекнер. Иначе, есеј *Пропасть и крах (америчке) авангарде* интегрално је објављен *Крај хуманизма* (Schechner, Richard: *The End of Humanism*, New York, Performing Arts Journal Publications, 1982). "Одјек овог Шекнеровог провокативног есеја био је толики да полемика о њему траје и данас. Одмах по његовом објављивању, појавиле су се реакције најразличитијих авангардних уметника америчког позоришта и перформанса који се нису слагали с Шекнеровим гледиштем", напомињу (1992) приређивачи-преводиоци књиге *Ка*

Нагласак наше пажње - међу обиљем тема и питања које Шекнер покреће ("отвара" и "затвара") везано за ПРОПАСТ АВАНГАРДЕ - јесте на мјесту, улози и будућности *СЦЕНСКОГ ТЕКСТА*; не само због (свакако присутних) личних истраживачких интересовања и наших "цеховских" мотива драмског аутора, него прије свега зато што је то "питање" (*Појава "сценских текстова" који се разликују од "драмских текстова"*) истовремено и први међу Шекнерових "шест узрока пропасти авангарде"⁴.

"На извештајан начин, експериментално позориште чезне да буде плес: да има тотални сценски текст или партитуру. То је разлог зашто је толико много експериментатора било привучено азијским формама које комбинују позориште и плес. Форме као што су *Но* и *катакали* представљају потпуно познавање сцене, музике, плеса, приповедања. Оне често користе литерарне текстове велике префињености. Ови текстови су укључени у сценски текст и често су му подређени: правим начинима којима се остварују на сцени. Сценски текстови су основа за тренинг; тренинг припрема глумце да изграде сценске текстове"⁵.

Наравно да је водећа позоришна традиција, од античке-грчке и римске, преко ренесансе, па све до друге половине 20. вијека, била ЛИТЕРАРНА (*драма* је подразумијевала комаде, сценарија, писани текст), а да је и сâмо "позориште" било "само један изданак драме"; интонира Шекнер поглавље *Појава сценског текста*, резимирајући како је западно позориште какво познајемо од ренесансе, као живи догађај, настало из *грађе драмског текста*:

постмодерном позоришту. (Види: ИСТО ДЈЕЛО, стр. 76, цитиране напомене 1 и 2. /Подвлачење у наводу, наше./)

⁴ "Нису сви узроци пропасти 'лоши'. Неки од њих једноставно представљају нове ситуације које су биле тешко решиве. Узроци су следећи: /.../ 2. Неуспех у развоју адекватних начина преношења сценског знања од једне ка другој генерацији позоришних стваралаца; 3. Распад група и пратећи пораст индивидуалних перформанса; 4. Недостатак новца, појачан проблемима који су пратили прикупљање и обрачун за пријаве и извештаје фондацијама и различитим институцијама; 5. Глупо писање по новинама које је изразито негативно према било каквом експерименту у позоришту. Озбиљни часописи који нису омогућили довољно простора да би се развило успешно вођство; 6. Крај активизма у друштвеном животу. Ово је немогуће исправити масовним покретом против наоружања, који није успео да повеже наоружавање с другим социјалним, политичким и економским проблемима". /Р. Шекнер, *Пропаст и крах (америчке) авангарде*, у: наведено дјело, стр. 94./

⁵ ИСТО ДЈЕЛО, стр. 109. (Подвлачења и подвучени курзиви наши.)

"Претпоставка да 'правити позориште' значи 'поставити на сцену драмско дело'. Режирати у позоришту значило је знати како поставити на сцену позоришни комад; бити глумац значило је знати како глумити у том позоришном комаду. Тако је, у суштини, развој позоришта био уско повезан са развојем драмског писања. Рећи 'позориште је мртво' значило је да више 'нема нових драмских писаца од значаја'. А традиција драмског писања зависила је не толико много од представа, које су за основу имале тај текст, колико од рода драмских писаца. У модерној драми постоји неколико родова који су у међусобној интеракцији. /.../ у двадесетом веку писци су, такође, почели да потпадају под утицај сценских стилова изван главног тока традиционалног позоришта"⁶.

Шекнер види узрок Брехтовог "иступања" са *главног тока традиционалног позоришта* управо у чињеници да је "Брехт био редитељ исто колико и писац"; а коријене "иступања" *позоришта апсурда* (од Алфреда Жарија, пјесника 19. вијека и његових комада о *Ибију*) у "неколико таласа историјске авангарде - футуризам, надреализам, дада, конструктивизам - који су указали на то како сценски текст може да буде подједнако важан као и драмски"⁷. Сценски текстови су се нарочито развили током шездесетих година, а тако *драмско писање губи своје мјесто јединог носиоца позоришне традиције*:

"Догодило се, такође, да је ауторитет у позоришту прво прешао на редитеље а касније на глумце. Појавили су се Мејерхолд и касније Гротовски, Бек, Малина и Брук и једноставно рекли: Ево ауторитета - 'аутор' - главни стваралац није нужно драмски писац, већ редитељ или глумац. Редитељ је на себе преузео значења позоришне представе. /.../

Другим речима, суштина позоришта се променила. Оно што се раније заснивало на драмским текстовима, сада се заснивало на 'сценским текстовима'"⁸.

Шекнер дефинише појам СЦЕНСКОГ ТЕКСТА као "*партитуру*": *totalni mise en scene*, и све оно што претходи представи како би омогућило градњу *партитуре* ("значај у стварању сценског текста је у систему односа: сукобима, или друкчије,

⁶ ИСТО ДЈЕЛО, стр. 95. (Подвлачење наше.)

⁷ ИСТО. (Подвлачење и курзиви, наши.)

⁸ ИСТО ДЈЕЛО, стр. 96-97. (Подвлачење наше.)

односима међу речима, гестовима, глумцима, простору, гледаоцима, музици, светлу - свему што се догађа на сцени")⁹.

Редитељи су током шездесетих и седамдесетих година (као нови *апсолутни носиоци значења позоришне представе*), доказивали да глумци треба да имају директни стваралачки приступ публици, и да дио односа између гледалаца и глумаца треба да се испољи на глумчево стварно, и често лично, искуство. Као "позивајући" се на *права у умјетности* (карактеристична за сликарство и књижевност), дошло је до разлике између ГЛУМАЦА и ИЗВОЂАЧА: глумци интерпретирају улоге на традиционалан начин ("служе" редитељима који "служе" драмским писцима!); извођачи *глуме*, али не скривају своје личности (усаглашене или супротне са сценским "карактеризацијама")!

"Брехтова идеја о дистанци добро се уклапала са самоизражајном естетиком осамостаљивања уведеном у позориште. Интеграцијом Брехта, Артоа и онога што је било преузето из Азије и Африке, редитељи као што су Гротовски, Брук и Шекнер увежбавали су извођаче да уђу 'у карактер' једног тренутка и изађу 'из карактера' следећег. Уместо да се скидају иза сцене када су изван карактера, извођачи су подстицани да гледаоцима покажу разлику између сопствене, приватне личности и припремљених ликова"¹⁰.

И, тако "промовисано" *јавно вјежбање* (тренинг) пренијело се из радионица у јавне ПРЕДСТАВЕ (унаприједивши идеје Станиславског и Стразберга о "јавној усамљености" и "моменту приватности"); иако остаје отворено питање колико је такав рад био на ползу глумцу да "направи" улогу или *изгради ЛИК* (или је од стране "ИЗВОЂАЧА" био употријебљен само као "МАТЕРИЈАЛ" који се *директно приказује ПУБЛИЦИ*)¹¹:

"Тако су редитељи збацили с власти писце, а касније, током седамдесетих, глумци су збацили редитеље. Када су глумци преузели примат од редитеља, догодило се да су многе од основних теоретских преокупација, које су опседале редитеље од Станиславског преко Брехта до Гротовског и Брука биле постепено

⁹ ИСТО. (И даље: "Врло је тешко пренети сценски текст све док неко не оснује сталну трупу која ће изводити репертоар у који неће укључивати само текући рад већ и радове наслеђене из прошлости. Ова традиција је уобичајена за азијско позориште. Такође је устаљена у западној музици и класичном балету. Међутим, то није уобичајена пракса у евро-америчком позоришту".)

¹⁰ ИСТО ДЈЕЛО, стр. 117.

¹¹ "Сам процес припрема и проба постао је јаван, а простор 'глумачког салона' пренесен је на сцену као и многе 'отворене пробе'". (Р. Шекнер, ИСТО)

одбачене. Људи који хоће да играју, а не да режирају /.../ су већином закупљени својим 'улогама'. Редитељ је закупљен целовитом природом представе која је под његовом контролом. /.../ Особа која размишља као извођач настоји да редукује читаву представу на своју улогу: представу екстремног персонализма"¹².

У "редитељском позоришту" главни стваралац и носилац значења обликује "мизансцен", вршећи селекцију догађаја који ће се приказати, издвајајући их из оних који су претходно испробани: редитељ дефинише границе, успоставља правила, бира могућности (између текстова и глумца; али и од "сценских реализатора" представе, сценографа, костимографа, технике, продуцената). Са "пропашћу" драмског текста редитељ преузима и испитивање ЛИТЕРАТУРЕ, као и одабир из "материјала" глумачких импровизација (за наратију, гест и дијалог); а редитељи постављају и основна питања о суштини самог позоришта (простор гдје се одвија; какав је узајамни однос представе и њене публике; шта су позоришни "процеси" и како се односе према другим друштвеним процесима). Али, са ГЛУМАЧКОМ "превлашћу" многа од ових питања се више не постављају, а глумачко позориште посеже за традиционалним рјешењима, "фронталним" представама са пасивном публиком; сентименталним или аполитичним текстуалним "предлошцима":

"Глумци теже ка празној сцени, јер су на њој изразито видљиви; они не желе да буду нечије 'марионете', или да се осећају 'манипулисаним', зато састављају представе већином из сопственог материјала. Ово чини већину њихових дела личним, а велики део тог рада сентименталним"¹³.

Дакле, након што су модерни редитељи "преузели" значења позоришне представе, тј. наметнули се као изворни АУТОРИ, даљи развој АВАНГАРДНОГ ПОЗОРИШТА одвео је у нову "смјену власти": редитељско позориште "превладано" је глумачким. На дјелу је процес ОБРТАЊА (вјечитог) традиционалног ИСТОСТРАНИЧНОГ ТРОУГЛА драмско-позоришних елемената, чију основу (традиционално у западном театру) чини текст (наратија), а "странице" музика/ритам/покрет са једне стране, а са друге архитектура-сценографија. У експерименталном позоришту авангарде шездесетих и седамдесетих година свака од "страница" ТРОУГЛА била је засебно употребљавана као основа позоришног

¹² ИСТО ДЈЕЛО, стр. 118. (Подвлачења и курзиви, наши.)

¹³ ИСТО ДЈЕЛО, стр. 119. (Подвлачења и курзиви, наши.)

рада. Понекад је доминирао глумац, понекад покрет или плес, слика или звук, сценографија или архитектура; а дешавало би се (ријетко, али значајно!) да се сви ови ЕЛЕМЕНТИ уклопе у необичан склад¹⁴.

Ипак, већи дио ових активности, ако не све - експерименти, пробијање граница и конвенција, политичка акција, испитивање, разноврсност могућности поставке и подјела главног креативног ауторитета - временом је згаснуо, као и "плам" АВАНГАРДЕ (најприје је, изгледа, нестало осјећање "покрета" или *опште колективне акције*); све као по вајкадашњем "правилу" о измјењивости традиционалног *троугла* позоришних елемената:

"Креативни период у позоришту траје као бљесак. У западњачком позоришту, барем, то је традиција. Од прве Есхилове трагедије до последњих трагедија Еурипида и Софокла (који једва да је надживео своје млађе колеге) прошло је 67 година (од 472. до 405. године пре наше ере); шта раздваја кратак период од 35 година (од 1597. до 1622. године), у коме се одиграло све из великог елизабетанско-јакобинског позоришта. Од Кејџ-Канингхемовог перформанса у Блек Маунтин колеџу до затварања позоришта Ричарда Форемана на доњем Бродвеју, протекло је свега 27 година (од 1952. до 1979. године)"¹⁵.

Глумци - "постајући" у експериментално-авангардистичком западном позоришту ИЗВОЂАЧИ - жељели су да стргну маску ЛИКА (*маску коју је изградио аутор-ПИСАЦ, вели Шекнер, буквално стављајући ријечи глумцу у уста*); да би потом и саме ријечи (драмски текст) које глумци говоре на сцени, али и глумчево тијело били измијењени од стране РЕДИТЕЉА (*који су, компоновањем мизансцена, још једном маском прекрили глумца*): најприје пишчев (ДРАМСКИ), а потом и редитељев (ПОЗОРИШНИ) "*ауторитет*" био је срушен. Тако је СЦЕНСКИ ТЕКСТ (*глумачка "партитура" представе*) задао смртоносан ударац традиционалном

¹⁴ Шекнер наводи своја лична искуства са представама Гротовског (*Акрополис*), *Мистерије* (Ливинг-театра), Вустер групе (*Rumstic Road*), *Мртви разред* Кантора и друге. "Било је толико много неочекиваних, неинхибираних размена између ликовних уметника, глумаца, кореографа, музичара, играча, социјалних радника, научника, редитеља, аутора, ритуалиста и обичних људи који су устајали са својих места (ако их је уопште било) и придруживали се представама, верујући да ће заједно *обновити свет*. У тој нади били смо још један талас историјске АВАНГАРДЕ. Јахање на том таласу оставило је мало времена за размишљање о томе шта ће се десити када се талас буде разбио о обалу, струја промени и нестане у неизбежном повлачењу таласа од обале". (ИСТО ДЈЕЛО, стр. 83. Подвлачење, курзиви и верзал, у наводу, наши.)

¹⁵ ИСТО ДЈЕЛО, стр. 84.

посматрању и развоју ЛИТЕРАРНОГ позоришта као изворно драмског изданка.

Произишао и из АВАНГАРДНЕ и експериментаторске појаве СЦЕНСКОГ ТЕКСТА, Шекнеров појам проширеног распона позоришта обухвата не више само (или претежено "драмске") вриједности и развој ДРАМЕ, него и нове "позоришне" *теорије; театарска дјела* чији су аутори позоришне трупе или ГЛУМЦИ; *умјетност перформанса* или "хепенинге" које приређују "ванпозоришни" ствараоци, и то изван очекиваног позоришног контекста; *политичко позориште* протестних маршева и демонстрација "уличног театра"; *позоришне радионице и паратеатар* који су негдје "између" позоришта, терапије и парарелигије; коначно *религиозне церемоније* као *позориште* са елементима ритуала:

"Ја не мислим да ће ова *проширена представа* довести до политичког позоришта у брехтовском или виђењу Ливинг театра. Позориште не 'чини' политику више него што 'чини' обичан живот или ритуал. Сваки од ових процеса - ритуал, обичан живот, политика - стоје раме уз раме са позоришним процесом. Једна од заиста важних ствари које су произашле из високоенергетског експерименталног периода, који је завршен, јесте признање да је позориште међу примарним људским активностима. Оно није огледало, већ *основа* сама по себи. Позориште не имитира или не произлази из других људских друштвених понашања, већ стоји раме уз раме с њима. /.../ Позориште је *процес* уплетен у остале процесе. /.../ Будућност увек произлази из кризе у најбуквалнијем смислу, јер 'криза' означава или разгранаване или раздвајање: прављење избора."¹⁶

Да би се допријело до "новог позоришта", било је нужно *превазићи* традиционално схваћено позориште као *само један изданак ДРАМЕ*: тек појавом и промовисањем СЦЕНСКОГ ТЕКСТА (а не *парадоксом*, анти-театром или *театром апсурда*, који - ма колико да доноси конструктивне и унутрашње-тектонске "помаке" у развоју свјетске драме и позоришта - и даље остају дио историје РАЗВОЈА свјетске /западњачке/ ДРАМЕ и традиционалног /литерарног/ *драмског позоришта*) створена је основа за корјенито разарање традиционалног концепта ПОЗОРИШТА. Иако звучи помало "катастрофично", вјерујемо како је та појава истовремено била и почетак краја свјетске драмске књижевности, која од времена

¹⁶ ИСТО ДЈЕЛО, стр. 141. (Подвлачења и курзиви, наши.)

примата *сценског текста* и представе као "*партитуре*" никада више неће бити иста...

"Ново позориште", засновано на СЦЕНСКОМ а не ДРАМСКОМ ТЕКСТУ, морало је превазићи (или срушити!) старе нормe (чак и ако су оне биле само *предрасуде*); а да би се васпоставило шекнеровско ПРОШИРЕНО ПОЉЕ ПОЗОРИШТА било је потребно створити и примијенити одређене нове *технике*, те његовати и познавати "нову традицију" (која је подразумевала и "садржаје" карактеристичне за ван-традиционалне појмове позоришта, искуства позоришта Азије, примитивних вјерских ритуала, циркуса, спортских-слетских "приредби"; свега онога што је постојало и раније, напореда са традиционално схваћеном западњачком драмском-позоришном историјом).

У "класичном позоришту" глумци и публика нису слободни да креирају или мијешају своје *просторе* (јасно су одређена мјеста и позиције-односи између "освијетљеног", тј. *сценског* и "замраченог", тј. простора за публику). Глумци излазе на класичну сцену која је одвојена "четвртим зидом" од гледалаца и на "свјетлу" приказују једино *одређени ЛИК*, а самог глумца који ПРЕДСТАВЉА *лик* публика не види! (И публика и глумци остају "невидљиви" једни за друге.) Још је Станиславски *освијетлио* сâмо "грађење лика" (емоционално памћење); и *карактер*, и писца, али највише *глумца*. Брехт је настојао да *освијетли* публику (дозвољава и глумцу и гледаоцу не само да погледају један у другог, него и "око себе"). Гротовски је у раду с глумцима наставио трагом Станиславског, мијењајући свога ГЛУМЦА од "истинитог" (Станиславски), до "светог" (унапријеђеног у односу на "карактер"); а Шекнер је - учећи од претходника (Станиславски, Брехт, Гротовски) развио и раширио *поље позоришне игре*!

Полазећи од претпоставке да антропологија, позориште и балет само користе различите појмове, али описују исте ствари: *сценски чин* или *извођење*, Шекнер заснива нову научну дисциплину која је настала комбинацијом од раније познатих "*представљачких облика*" (балет, драматургија, историја и теорија позоришта, антропологија), који сви садрже исте елементе: текст, покрет, мизансцен, организацију и употребу простора, сценографију (амбијент), атмосферу и коначно публику. Шекнер инсистира на проучавању веза између традиционалних, модерних и постмодерних жанрова и стилова, што омогућава проналажење одговора и на питање како настају СЦЕНСКИ ТЕКСТОВИ, како се "емитују" и

како се "примају" (као и на који начин се представа одражава и утиче на своје културно окружење и контекст):

"Шекнерова теорија омогућава праћење развоја уметничких форми које случајно и намерно бришу разлике између 'уметности' и 'живота', као и сличности у структури, па чак и у површним детаљима, између оног што раде евро-амерички уметници и оног што раде традиционални уметници у азијским, афричким и племенским друштвима, као и чисту, двосмерну размену ритуала, извођачких техника и метода тренинга између култура првог, другог и трећег света. Јер, ако широм света постоји међусобна повезаност политичких и економских система, онда такође постоје интеркултурални симболични системи. /.../

На крају треба рећи да су класичне естетске и социјалне теорије, захваљујући сценској науци, озбиљно уздрмане, јер ова дисциплина придаје централно место извођењу: кроз стварање и извођење симбола које људи стварају као своје реалитете. Ови реалитети нису утврђени једном за сва времена, већ се стално мењају, пробају, изводе, реконструишу"¹⁷.

Авангарда западњачког позоришта, експериментални театар и *постмодерно позориште* (проглашени "мртвим" чак и од стране једног од зачетника и протагониста америчке авангарде, Ричарда Шекнера), крећући се *револуционарним* "трагом" од Антоана и Станиславског, преко Брехта и Артоа, довели су западно ПОЗОРИШТЕ до глумачког *аутоперформанса*, а ДРАМСКУ КЊИЖЕВНОСТ на праг "нестајања". А одлучујући *каиновски* ударац ДРАМСКОМ задао је његов млађи "брат" СЦЕНСКИ ТЕКСТ...

¹⁷ А. Јовићевић-И. Вујић, УВОД, (Р. Шекнер, *Ка постмодерном позоришту*), навођено дјело, стр. XXIV-XXVI.

Branko Brđanin

SCENE TEXT: "CAIN" OF DRAMA
(DESTINY OF THE AMERICAN AVANT-GARDE SEEN
BY RICHARD SCHECHNER)

Summary

The leading western "theatrical tradition" –from renaissance to the present time– was the literary one and the theatre was only a sort of spring of drama; this would be the paraphrase of the Schechner's initial concept. By the end of the seventies of the twentieth century, under the influence of EXPERIMENT (interest for dance, scene tradition of the non-American cultures, and western forms of the popular amusement) a different way of interpreting of the history of theatre was developed. (According to the "theoretical" point of view and practical activity of the one of the coryphaei of American theatrical avant-garde, Richard Schechner, THAT comprehends a wide specter of the scene activities including sport, ritual, and popular past time, every day behavior, and certain forms of therapy and street demonstrations.) The SCENE TEXT of the *traditionally* unrecognized "parallel *popular* theatrical history" (circus, street entertainers, medicine men, ritual ceremonies) was neglected in the science of the theatre; it could neither (as the theatrical form itself) be included in *academic canons*, nor it could be marked as "high art" (among other things because it could not be "reliably recorded"). But, what *scene text* of the AVANT-GARDE could do was to hit the DRAMATIC TEXT with the "brotherly" deadly blow on its sacred grounds in the history of the world drama and theatre.

This paper recapitulates Schechner's view on the destiny of the American theatrical avant-garde, with our belief that – on the contrary to the *theatre of paradox* and anti-theatre, or *theatre of absurd*; which evokes constructive, and *internal-tectonic* "moves" in the development of the world drama and theatre, regarding the fact that the part of the history of world drama – appearance (and later priority) of the SCENE TEXT basically *destroys drama*, representing thus the beginning of the end of drama.

SOCIOLINGVISTIČKI POGLED U SUSEDOVO DVORIŠTE: STAVOVI PREMA JEZIČKIM VARIJETETIMA¹

Apstrakt: Stavovi prema jeziku spadaju u važne činioce koji oblikuju identitet i ponašanje pojedinca, a i sami bivaju oblikovani kroz društvenu interakciju, što ima poseban značaj u današnjim složenim društvenim okolnostima. U ovom radu predstavljeni su rezultati ispitivanja stavova učenika gimnazija iz 5 gradova u Srbiji prema urbanim varijetetima srpskog jezika, prema drugim jezicima i kulturama - regionalim i evropskim - i prema engleskom kao globalnom jeziku. Rezultati pokazuju razliku između eksplicitno iskazanih i prikrivenih stavova, i ukazuju da bi u obrazovanju mladih razvijanje međukulturnog razumevanja i vrednosti plurikulturizma trebalo da bude jedan od važnih ciljeva.

Ključne reči: stavovi prema jeziku, eksplicitni/prikriveni stavovi, jezički varijeteti, društvena distanca, interkulturalno razumevanje, plurikulturizam

1. Uvod

Način na koji govorimo i svojstva jezika kojim se služimo važan su element u konstruisanju ličnog i društvenog identiteta, ali su i važan činilac koji oblikuje društveno ponašanje, društvene veze, i interakciju između pojedinaca i društvenih grupa. Ovo je možda očiglednije na opštijem nivou 'jezika', ali je jednako važno i na nivou jezičkih varijeteta unutar jednog jezika. Značaj jezičkih i varijetetskih razlika najjasnije se ogleda u činjenici koja je poznata ne samo lingvistima, sociolingvistima i sociolozima jezika, već i laicima – da su prema jezičkim varijetetima ljudi retko potpuno ravnodušni. Većina govornika ima jasne, određene, a često i veoma intenzivno emotivno obojene stavove prema načinu na koji govori neka grupa govornika, uključujući i njihovu sopstvenu.

Budući da objedinjuju i emocionalnu, i kognitivnu i bihejvioralnu (akcionu) komponentu, stavovi prema jeziku (*language attitudes*), kao i

¹ Ovde predstavljeno istraživanje urađeno je u okviru projekta br.148024D Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj.

drugi stavovi, predstavljaju kompleksan skup mišljenja, osećanja i reakcija – skup koji u velikoj meri oblikuje identitet pojedinca i grupa, i, što je najznačajnije, u velikoj meri utiče na njihovo društveno ponašanje. Stoga stavovi prema jeziku privlače pažnju brojnih autora u oblasti društvenih nauka, sociolingvistike i primenjene lingvistike još od sredine prošlog veka (Labov 1972; Trudgill 1983; Giles & Coupland 1991; Garret 2001; Garrett, Coupland and Williams 2003; Coupland 2003; Coupland & Bishop 2007; Block 2006, i mnogi drugi). Međutim, uprkos decenijama ispitivanja, još uvek nije u potpunosti rasvetljen kompleksan odnos između stavova i ponašanja, jer stavovi nisu jedini činilac koji oblikuje društveno delanje pojedinca. Ipak, istraživanja pokazuju da su stavovi značajan faktor u društvenim interakcijama, budući da su relativno trajni i stabilni, i da se, jednom ustaljeni, vrlo teško menjaju.

Jedno važno obeležje stavova prema jeziku jeste činjenica da su oni često zasnovani na stereotipima, neretko i na predrasudama (Garret, Coupland & Williams 2003). Ovo potvrđuju rezultati brojnih istraživanja stavova prema regionalnim i socijalnim varijetetima engleskog kao najšire ispitivanog jezika, u sredinama gde engleski jezik jeste prvi/maternji jezik, ali i tamo gde se koristi kao drugi, strani ili dodatni jezik (npr. Cameron 2002; Hiraga 2005; Coupland & Bishop 2007; Paunović, *forthcoming*).

Druga značajna karakteristika stavova prema jeziku koja ukazuje na njihov značaj i ulogu u društvenim relacijama i društvenom ponašanju, jeste činjenica da se otvoreno iskazani, eksplicitni stavovi često razlikuju od prikrivenih, ispoljenih indirektno, kroz jezičku upotrebu i ponašanje u različitim situacijama (Garret, Coupland & Williams 2003).

Dosadašnja istraživanja ne samo engleskog već i drugih jezika jasno su izdvojila dve dimenzije u kojima stavovi prema jeziku ispoljavaju najveći značaj za društvene relacije. Jedna je stepen identifikacije sa jednom društvenom grupom – onom koja govori datim jezikom ili varijetatom, što brojni autori definišu kao dimenziju 'solidarnosti' (*solidarity*) ili 'društvene bliskosti' i privlačnosti (*attractiveness*). Druga se dimenzija tiče stepena društvenog značaja i uticaja koji se pripisuje jednoj društvenoj grupi – onoj koja govori datim jezikom ili varijetatom, što mnogi autori definišu kao dimenziju 'moći' (*power*), 'prestiza' (*prestige*), odnosno 'društvenog statusa' (*status*).

U domenu dimenzije solidarnosti, ispituju se određeni aspekti i manifestacije stepena identifikacije sa datim jezikom ili varijetatom, na primer, kroz stepen iskazane društvene distance, kroz pripisivanje ličnih osobina (*traits*) govornicima samo na osnovu varijeteta kojim se služe, ili pak kroz izbor komunikativnih situacija u kojima govornici biraju da se

služe datim varijetetom (*code switching*), u zavisnosti od niza različitih okolnosti, kao što je stepen formalnosti, stil, registar, društvene relacije između sagovornika i slično. U domenu dimenzije statusa, ispituju se, takođe, aspekti komunikativnog konteksta koji utiču na izbor varijeteta, kao i različiti društveni i komunikativni faktori koji mogu uticati na percepciju datog varijeteta, odnosno stepen društvenog statusa koji mu se pripisuje. Ove dve dimenzije potkrepljene su već u najranijim istraživanjima stavova prema jeziku (Labov 1972; Trudgill 1983; Ferguson 1991), ali i savremenim istraživanjima (npr. Holland McBride 2006; Patrick 2007; McKenzie 2007, 2008), kako u ispitivanju varijeteta unutar jednog, maternjeg jezika, tako i kod govornika stranog jezika.

U oba ova konteksta, za govornike značajnu razliku predstavlja dihotomija 'standardni' – 'nestandardni' ili 'sub-standardni' varijetet. Kako pokazuju brojna empirijska istraživanja, govornici gotovo bez razlike iskazuju intenzivne stavove prema varijetetima koje doživljavaju kao 'standardne', i najčešće ih smatraju društveno poželjnijim u dimenziji statusa i moći, dok prema varijetetima koje doživljavaju kao 'nestandardne', odnosno različite od 'standardnog', iskazuju širok dijapazon različitih stavova, od izuzetno negativnih do izrazito pozitivnih, i to kako u dimenziji prestiža tako i u dimenziji solidarnosti i privlačnosti (up. Paunović 2008b, *forthcoming*). Neretko govornici iskazuju negativne stavove čak i prema sopstvenom varijetetu maternjeg jezika, utoliko negativnije što se varijetet više razlikuje od standardnog jezika (up. Holland McBride 2006, Paunović 2008b). Štaviše, kako pokazuju brojna istraživanja, negativni stavovi prema jezicima ili varijetetima, često obojeni stereotipima i predrasudama, samo su jedan korak od netolerantnih društvenih stavova uopšte, i društvenog ponašanja zasnovanog na diskriminaciji (Coupland 2000; Heller 2003; Dundes & Spence 2007).

Mada zbog njihovog značaja za razumevanje društvenih mehanizama stavovi prema jeziku poslednjih godina predstavljaju polje na kome se intenzivno istražuje i u domenu različitih jezika, maternjih i stranih, i njihovih varijeteta, kada je reč o srpskom jeziku i stavovima srpskih govornika prema različitim varijetetima srpskog jezika, kao i prema drugim jezicima – regionalnim, manjinskim ili stranim – empirijskih istraživanja je veoma malo, naročito onih koja bi bila konceptijski i metodološki usklađena sa sličnim istraživanjima drugih jezika i drugih govornika.

Ali, stavovi prema jeziku danas su izuzetno značajno društveno pitanje u Srbiji, naročito kada se radi o mladim generacijama. Nepotrebno je naglašavati u kojoj se meri danas kulturni i društveni identitet mladih u

Srbiji artikuliše u složenim društvenim okolnostima, a ova se činjenica, svakako, mora jasno ogledati i u njihovim stavovima prema jeziku i kulturi – sopstvenim i 'drugim'. Stoga ispitivanje stavova prema jeziku može da pruži važan uvid u motive koji oblikuju društveno ponašanje mladih generacija, i da pomogne boljem razumevanju mehanizama interakcije različitih društvenih grupa, ne samo kada je jezik u pitanju.

S jedne strane, u Srbiji su još uvek veoma žive stare podele na 'pro-evropski' sever/zapad i 'orijentalni' jug/istok (Said 1978, 1993; Windschuttle 1999; Todorova 1997; Glenny 1999), a regionalni stereotipi utiču i na stavove prema jezičkim varijetetima, jer se društveno isključivanje često zasniva na svojstvima stečenim po geografskoj bliskosti i udaljenosti (Bourdieu 1984), a način govora je jedno od najočiglednijih. Problemi vezani za centralizaciju i regionalizaciju, kako u jezičkom tako i mnogim drugim aspektima društvenog života, samo čine sliku složenijom.

S druge strane, ove relacije se poslednjih decenija menjaju na jedan veoma važan način. Naime, zahvaljujući savremenim tehnologijama, u oblikovanju identiteta mladih sve veću ulogu ima interakcija lokalnog i globalnog (Robertson 1992, 1996, 1999; Block & Cameron 2002; Wellman, Chen & Boase 2002) i kontakt sa drugim jezicima i kulturama, posebno engleskim. Mada 'proboj interneta', kojim se iskazuje broj korisnika kao postotak ukupne populacije, u Srbiji iznosi oko 14% (prema 29% u Bugarskoj, 35% u Hrvatskoj, ili 40% u Crnoj Gori; up. Knežević 2007; [http 1](#); Gajić 2005:118-119), i pokazuje da se još uvek nalazimo sa pogrešne strane u 'digitalnoj podeli' (Chen & Wellman 2004; Kostov 2006), ipak se, imajući u vidu brzinu i trendove promena u ovoj oblasti, kao društveni činilac važan za oblikovanje stavova mladih mora prepoznati i sve veći stepen 'globalizacije' (Robertson 1995; Wellman 2002), naorčito u pogledu jezika i kulture kao oblika društvenog kapitala (Wellman & Quan-Haase 2004; Kayahara & Wellman 2007).

Pa ipak, mada su u popularnoj ili 'narodnoj' lingvistici (*folk linguistics*) predrasude prema pojedinim jezičkim varijetetima u Srbiji dobro poznate, i nemilice eksploatisane u medijima, kroz TV serije, štampane medije i zabavne programe, zapravo nema sistematskog ispitivanja stavova prema jeziku sa sociolingvističkog, sociološkog ili interdisciplinarnog stanovišta, a gotovo su jednako retka i ispitivanja stavova prema različitim kulturama (up. Cvetičanin 2003, 2007, *u pripremi*). Stoga istraživanje koje ovde predstavljamo nastavlja tek započete korake na ovom polju (Vasić 1994; Kovačević 2004, 2005;

Cvetičanin & Paunović 2007; Paunović i Lopičić 2008; Paunović 2007a, b, 2008a, b, *forthcoming*).

2. Istraživanje

Cilj istraživanja bio je ispitati stavove srpskih srednjoškolaca prema 'urbanim' varijetetima srpskog jezika (načinu na koji govore mladi u nekim urbanim centrima Srbije), ali i prema drugim jezicima i kulturama - manjinskim, regionalnim i evropskim. Istraživanje je zasnovano na sledećim pitanjima:

- 1) Kakve stavove mladi iskazuju prema drugačijim varijetetima sopstvenog jezika?
- 2) Da li se eksplicitno iskazani stavovi razlikuju od prikrivenih?
- 3) Kakve stavove imaju prema engleskom kao globalnom jeziku?
- 4) Kakve stavove iskazuju prema kulturama sa kojima povezuju engleski jezik?
- 5) Kakvi su njihovi stavovi prema drugim kulturama uopšte – evropskim i regionalnim ili manjinskim?

2.1. Populacija

Populaciju u našem istraživanju činilo je 209 učenika gimnazija iz pet gradova u Srbiji: Niš (=47), Beograd (=27), Novi Sad (=51), Pirod (=48), Vranje (=36), starosti 16-17 godina; 45,5% učesnika bilo je ženskog, a 54,1% muškog pola, a 94,6% ispitanika srpske nacionalnosti; svi su učili engleski kao obavezan strani jezik tokom školovanja. Ovakva populacija predstavlja prigodan uzorak (*convenience sample*), te rezultati ne pretenduju da budu reprezentativni za čitavu srednjoškolsku populaciju Srbije. Ipak, rezultati bi se mogli smatrati indikativnim za urbanu adolescentsku populaciju u datim regionalnim centrima.

2.2. Metodologija

Ispitivanje je izvršeno u periodu od aprila do juna 2007. godine, u prostorijama gimnazija u 5 gradova u Srbiji²; trajalo je 20-25 minuta, obavljano je u učionici, uz pomoć kompjuterske opreme, uz prisustvo profesora ili pedagoga/psihologa i punu anonimnost ispitanika.

² Veoma smo zahvalni za pomoć direktorima, stručnim službama, profesorima i učenicima: Prve beogradske gimnazije, Gimnazije 'Svetozar Marković' u Novom Sadu, Gimnazije u Pirotu, Gimnazije u Vranju, i Gimnazije 'Stevan Sremac' u Nišu.

U istraživanju je korišćen mešoviti pristup: upitnik kao tehnika direktnog pristupa i skale za merenje stavova. Kroz prvih 7 pitanja u upitniku prikupljeni su socio-demografski podaci (pol, starost, mesto rođenja, mesto stanovanja, nacionalna pripadnost, maternji jezik, strani jezici). Naredna grupa pitanja tražila je da se eksplicitno iskaže stepen slaganja sa određenim izjavama na petostepenim Likertovim skalama (1='da, sasvim'; 5='ne, uopšte'). Nije bilo pitanja otvorenog tipa, ali su ispitanici imali mogućnost da dodaju komentar gde žele. U narednom delu upitnika od ispitanika se tražilo da na modifikovanoj petostepenoj Bogardusovoj skali (1='izuzetno mi je bliska' do 5='uopšte mi nije bliska') procene 10 kultura. Lista je obuhvatala kako 'velike' evropske kulture, tako i regionalne i manjinske kulture u Srbiji. Konačno, ispitanici su procenjivali 5 uzoraka govora (60"-90") sa izraženim regionalnim karakteristikama (2 govornika muškog, 3 ženskog pola; 20-30 god.). U ovom delu istraživanja nisu korišćene semantičke skale diferenciranosti sa svojstvima (*traits*) koja bi govornike opisivala u smislu statusa ili solidarnosti, već takođe delimično modifikovana petostepena Bogardusova skala (Marshall, 1998:611).³

Zbog nedostatka sličnih istraživanja, izbor varijeteta zasnovan je na popularnim uverenjima i narodno-lingvističkim predstavama o 'južnjačkom' (Vranje, Novi Pazar), 'istočnom' (Niš, Pirot), 'vojvođanskom' (Novi Sad) i 'beogradskom' govoru⁴. I mada se može reći da smo kroz selekciju varijeteta i formulaciju istraživačkih pitanja zapravo formulisali i izvesne hipoteze o varijetetima, ovo istraživanje smatramo eksplorativnim.

Stoga se može reći da se instrument koji smo koristili sastojao od četiri dela, usmerena na sledeće teme: 1) varijetet maternjeg jezika ispitanika – stavove prema sopstvenom varijetetu, naročito u pogledu osećaja identiteta i ponosa (*pride*), dimenzije definisane u ranijim istraživanjima (npr. Holland McBride 2006), i osećaja društvene prihvaćenosti ili odbačenosti zbog maternjeg varijeteta; 2) stavove prema različitim varijetetima maternjeg jezika uopšteno i konkretno; 3) stavove prema engleskom kao svetskom jeziku i stavove prema globalizaciji engleskog jezika i uticaju na maternji jezik i kulturu.

Kvantitativna analiza podataka dobijenih na osnovu upitnika obuhvatala je standardnu deskriptivnu statistiku (frekvencije, mere

³ Upitnik i detalji o korišćenoj metodologiji mogu se dobiti od autora, tpaunovic@gmail.com.

⁴ U ovo ispitivanje nismo uključili predstavnike centralne i zapadne Srbije jer smo uvereni da stavovi prema tim varijetetima zahtevaju posebno ispitivanje.

centralne tendencije i varijabilnosti), poređenje grupa u pogledu različitih varijabli, ispitivanje korelacija i jednofaktorsku univarijantnu analizu varijanse za nezavisne uzorke (ANOVA). Izvršena je i analiza pouzdanosti upitnika po alfa modelu, i u celini, i za grupe povezanih pitanja (*Reliability Analysis Scale Alpha*) i utvrđen Kronbahov alfa koeficijent (*Cronbach's Alpha*). Čitav upitnik ima $\alpha=0.664$, što smatramo dobrim koeficijentom pouzdanosti s obzirom na širok zahvat ispitivanja⁵. Analiza je obavljena pomoću programa za statističku obradu podataka SPSS (v. 13).

2.3. Rezultati i diskusija

Eksplicitno iskazani stavovi prema varijetetima u čitavoj populaciji izuzetno su pozitivni, i čini se da ukazuju na visok stepen tolerancije, odnosno, da ispitanici ne vide različit način govora kao osnov za društveno isključivanje (v. Tabelu 1). Međutim, već inicijalna analiza rezultata ukazuje na izvesnu diskrepancu između stavova iskazanih na različitom nivou. S jedne strane, 83.4% ispitanika smatra 'dobar izgovor' značajnim (*1. Da li je važno imati dobar izgovor?*), ali s druge strane, 75% ispitanika negira da su imali iskustva sa jezičkom diskriminacijom (*2. Da li si se ikada osećao/osećala diskriminisan ili inferioran zbog svog naglasaka?*), i iskazuje toleranciju prema različitim varijetetima (*3. Da li ti smeta kad razgovaraš sa nekim ko ima tebi stran naglasak?:* 54% negativnih odgovora, 33% 'ponekad'). Vrlo pozitivan stav prema svom varijetetu iskazuje preko 50% ispitanika (*4. Da li bi bio ponosan i zadovoljan da te prepoznaju po naglasku kao Nišliju, Novosađanina....?*), u skladu sa spomenutim zapažanjima u ranijim istraživanjima (npr. Holland McBride 2006).

⁵ Ovo se može objasniti ako se pogleda pouzdanost pojedinih grupa pitanja: za ocenjivanje govornih predstavnika $\alpha=0.873$, a preko 0.86 za svaki pojedinačni ajtem; za ispitivanje stavova prema različitim kulturama $\alpha=0.753$ (preko 0.72 za svaki ajtem); za pitanja koja se tiču engleskog kao svetskog jezika $\alpha=0.564$; za pitanja koja traže eksplicitne stavove prema svetskom engleskom jeziku $\alpha=0.462$, i veoma nizak koeficijent $\alpha=0.321$ za pitanja koja traže eksplicitne stavove prema srpskim varijetetima. Budući da je ukupna korelacija (*corrected item total correlation*) za svega dva ajtema negativna ili niža od 0.15, niske alfa koeficijente kod pitanja koja se bave eksplicitnim stavovima ne smatramo nedostatkom upitnika, već ih tumačimo kao značajne, o čemu će biti reči u diskusiji.

Tabela 1. Otvoreno iskazani stavovi cele populacije prema varijetetima srpskog jezika

Pitanje broj:	1		2		3		4	
	Frequency	Percent	Frequency	Percent	Frequency	Percent	Frequency	Percent
da	92	44.9	13	6.4	16	7.8	78	37.9
uglavnom da	79	38.5	5	2.5	11	5.3	28	13.6
samo ponekad	21	10.2	33	16.2	68	33.0	41	19.9
uglavnom ne	6	2.9	49	24.0	49	23.8	25	12.1
ne	7	3.4	104	51.0	62	30.1	34	16.5
Total	205	100.0	204	100.0	206	100.0	206	100.0
nema podataka	4		5		3		3	
Total	209		209		209		209	

Statistički značajne razlike između različitih gradova (ANOVA) nisu utvrđene kod pitanja br. 1, ali jesu kod pitanja br. 2, gde niže srednje vrednosti za ispitanike iz Pirota i Vranja (3.66 i 3.88), ukazuju na veći osećaj diskriminisanosti zbog svog akcenta; otuda i značajne razlike $p=.000$ Novi Sad–Piroto, do $p=.044$ Piroto–Niš. Kod pitanja br. 3, srednje vrednosti svih grupa kreću se u malom rasponu, te nema statistički značajnih razlika između grupa. Srednje vrednosti za pitanje broj 4 uglavnom su na pozitivnom kraju skale, od 2.12 za novosadske ispitanike, koji se u većoj meri ponose sopstvenim varijetetom, do 3.00 za ispitanike iz Vranja, koji su neutralni, te otuda i značajne razlike između ispitanika iz Novog Sada i Vranja ($p=.007$) i Pirota ($p=0.33$).

S druge strane, pri ispitivanju prikrivenih stavova⁶, ispitanici su iskazali značajan stepen distance prema svim varijetetima: ukupno 93% ispitanika izjavilo je da im smeta bar neki varijetet, u bar nekoj socijalnoj relaciji, dok je svega 7% ispitanika iskazalo potpunu toleranciju prema svim varijetetima. Kako se može videti iz Tabele 2, veći stepen distance iskazan je za sve varijetete u bliskim relacijama (partner, prijatelj), a manji stepen distance u manje bliskim relacijama (sused, sugrađanin), što se vidi po frekvencijama i centralnoj tendenciji u svakoj koloni.

⁶ Neki od rezultata istraživanja koji se tiču ocene kultura i uzorka govornih predstavnika varijeteta prikazani su u Cvetičanin i Paunović 2007, i Cvetičanin, u *pripremi*).

Tabela 2. Iskazana mera socijalne bliskosti/distance za pet govornih predstavnika varijeteta; mere centralne tendencije i varijabilnost, i frekvencije odgovora u celoj populaciji

Da li bi vam smetalo da ovako govori vaš momak / devojka...	beogradski	novosadski	pirotski	vranjanski	novopazarski
Mean	1.5176	1.4020	1.5779	1.3065	1.1960
Std. Deviation	.50095	.49154	.49514	.46222	.39795
Skewness	-.071	.403	-.318	.846	1.543
Kurtosis	-2.015	-1.857	-1.918	-1.298	.386
%	da= 48 ne=52	da=60 ne=40	da=42 ne=58	da=69 ne=31	da=80 ne=20
najbolji prijatelj/prijateljica...					
Mean	1.6432	1.4975	1.6633	1.4171	1.2663
Std. Deviation	.48026	.50125	.47377	.49432	.44315
Skewness	-.602	.010	-.696	.339	1.065
Kurtosis	-1.654	-2.020	-1.530	-1.904	-.874
%	da= 36 ne=64	da= 50 ne=50	da=34 ne=66	da=58 ne=42	da=73 ne=27
vaš drug iz škole					
Mean	1.8291	1.6884	1.7789	1.6332	1.4573
Std. Deviation	.37733	.46430	.41604	.48316	.49943
Skewness	-1.762	-.820	-1.354	-.557	.173
Kurtosis	1.117	-1.341	-.168	-1.707	-1.990
%	da=17 ne=83	da=31 ne=69	da=22 ne=78	da=37 ne=63	da=54 ne=46
vaš komšija					
Mean	1.8090	1.7136	1.8744	1.7186	1.4975
Std. Deviation	.39404	.45323	.33227	.45082	.50125
Skewness	-1.585	-.952	-2.276	-.980	.010
Kurtosis	.516	-1.105	3.214	-1.051	-2.020
%	da=19 ne=81	da=29 ne=71	da=13 ne=87	da=28 ne=72	da=50 n=50
Stanovnik vašeg grada					
Mean	1.8543	1.7638	1.8995	1.7739	1.5980
Std. Deviation	.35372	.42581	.30143	.41938	.49154
Skewness	-2.023	-1.252	-2.678	-1.319	-.403
Kurtosis	2.115	-.438	5.222	-.262	-1.857
%	da= 15 ne=85	da=24 ne=76	da=10 ne=90	da=23 ne=77	da=40 ne=60

Neki varijeteti sistematski su ocenjeni nepovoljnije od drugih kroz različite socijalne relacije, što je očigledno na osnovu poređenja srednjih vrednosti i frekvencija u svakom redu tabele 2. U svim socijalnim relacijama, najnepovoljnije je procenjen novopazarski varijetet, u većini relacija sledi govorni predstavnik iz Vranja, dok je, suprotno popularnim očekivanjima, govorni predstavnik iz Pirota u bliskim i udaljenijim relacijama ocenjen povoljnije no beogradski.

I ocena novosadskog govornika predstavljala je iznenađenje, jer se razlikuje od popularnog uverenja da je severni varijetet najprestižniji. Zanimljivu indikaciju daju i mere varijabilnosti, koje pokazuju da su iskazani stavovi populacije u celini bili prilično ujednačeni za sve varijetete u svim relacijama, osim za novopazarski, gde je standardna devijacija najniža za najbližije relacije, ali najviša za udaljenije relacije.

2.3.1 Stavovi prema pojedinačnim varijetetima

Kako pokazuju rezultati, u ispitanoj populaciji govornici iz Vranja i Novog Pazara ocenjeni su najnepovoljnije, novopazarski varijetet u svim relacijama. Oba ova varijeteta u istraživanju su predstavljala opštiju kategoriju 'južnjačkog' načina govora.

Tabela 3 prikazuje postotak ukupne populacije koji je negativno ocenio svaki varijetet, a Tabela 4 rangira varijetete po stepenu iskazane socijalne distance.

Tabela 3. Procenat ispitanika ukupne populacije koji su iskazali socijalnu distancu prema govornim predstavnicima 5 varijeteta, prikazan za grupe ispitanika po gradovima

deo ukupne populacije koji je iskazao NEGATIVAN stav prema:	u svim relacijama	u najbližim relacijama	u najmanje bliskim relacijama
govorniku iz BEOGRADA	8,13%	32,05%	9,57%
ispitanici iz Beograda	0,48%	2,87%	0,48%
Novog Sada	1,44%	9,09%	1,91%
Niša	1,44%	12,92%	1,44%
Pirota	/	1,91%	0,96%
Vranja	4,78%	5,26%	4,78%
govorniku iz NOVOG SADA	14,35%	44,02%	15,79%
ispitanici iz Beograda	0,96%	5,26%	0,96%
Novog Sada	3,83%	11,48%	4,78%
Niša	3,83%	15,31%	3,83%
Pirota	2,39%	8,61%	2,87%
Vranja	3,35%	3,35%	3,35%
govorniku iz PIROTA	6,70%	27,27%	7,18%
ispitanici iz Beograda	0,48%	2,87%	0,48%
Novog Sada	0,96%	4,31%	0,96%
Niša	1,46%	5,26%	1,46%
Pirota	/	7,18%	/
Vranja	3,83%	7,66%	4,31%
govorniku iz VRANJA	16,27%	51,20%	17,70%
ispitanici iz Beograda	1,44%	2,87%	1,44%
Novog Sada	3,83%	13,86%	4,31%
Niša	4,78%	20,10%	5,26%
Pirota	2,87%	10,05%	3,35%
Vranja	3,35%	4,31%	3,35%
govorniku iz NOVOG PAZARA	31,10%	66,51%,	34,93%,
ispitanici iz Beograda	2,87%	6,70%	4,31%
Novog Sada	10,05%	13,86%	10,53%,
Niša	6,70%	20,10 %,	8,13%,
Pirota	6,22%	16,27%	6,22%
Vranja	5,26%	9,57%,	5,74%

Poređenja srednjih vrednosti i značajnosti razlika (*T tests*, ANOVA), u kojoj su procene varijeteta tretirane kao zavisna varijabla a grad kao nezavisna, pokazala je neke statistički značajne razlike između grupa, ali zbog ograničenog prostora ukazaćemo samo na one koje se tiču novopazarskog varijeteta. Statistički značajne razlike javljaju se kod najbližih socijalnih relacija (partner $p=.002$, prijatelj $p=.045$), i to između ispitanika iz Beograda i Pirota ($p=.006$), Vranja i Beograda ($p=.003$), Beograda i Niša ($p=.000$), Novog Sada i Niša ($p=.013$).

Tabela 4. Govorni predstavnici varijeteta rangirani po stepenu iskazane socijalne distance u domenu bliskih relacija (partner, najbolji prijatelj) i ne tako bliskih relacija (sused, sugrađanin)

socijalna distanca iskazana prema GOVORNOM PREDSTAVNIKU IZ:	u svim relacijama	u najbližim relacijama	u najmanje bliskim relacijama
Novog Pazara	31,10%	66,51%,	34,93%,
Vranja	16,27%	51,20%	17,70%
Novog Sada	14,35%	44,02%	15,79%
Beograda	8,13%	32,05%	9,57%
Pirota	6,70%	27,27%	7,18%

U Tabeli 5. sumirane su razlike između ispitanika iz različitih gradova u pogledu iskazanog stepena distance. Najmanji stepen tolerancije u bliskim relacijama iskazali su ispitanici iz Niša. Sledi Novi Sad, sa dvostruko većim stepenom iskazane distance u bliskim relacijama, ali i najvišim stepenom distance u drugim relacijama, te Vranje, gde stepen distance ne zavisi od vrste relacija. Ispitanici iz Pirota iskazivali su tolerantnije stavove i veći stepen prihvatanja, najmanji u domenu bliskih relacija. Najtolerantniji su ispitanici iz Beograda, čak i u najbližim društvenim relacijama.

Tabela 5. Grupe ispitanika iz različitih gradova rangirane po (opadajućem) stepenu iskazane socijalne distance prema varijetetima

postotak populacije koji je iskazao NEGATIVAN stav	u svim relacijama	u najbližim relacijama	u najmanje bliskim relacijama
ispitanici iz Niša	18.21%	73.69%	20.12%
ispitanici iz Novog Sada	20.11%	52.60%	22.49%
ispitanici iz Vranja	20.57%	30.15%	21.53%
ispitanici iz Pirota	11.48%	44.02%	13.40%
ispitanici iz Beograda	6.23%	20.57%	7.67%

2.3.2 Stavovi prema kulturama

U ukupnoj populaciji, iskazan je prilično nizak stepen bliskosti sa ponuđenim kulturama. Tabela 6 prikazuje frekvencije odgovora, a tabela 7 poređenje srednjih vrednosti po grupama ispitanika iz različitih gradova (1=max).

Tabela 6. Procena bliskosti različitih kultura: frekvencije odgovora u celoj populaciji

	RUSKA		ENGLESKA		NEMAČKA		FRANCUSKA		BUGARSKA	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
izuzetno	31	15.5%	27	13.3%	6	2.9%	10	5.0%	15	7.5%
bliska	70	35.0%	75	36.9%	25	12.1%	47	23.3%	29	14.5%
neutralno	41	20.5%	47	23.2%	77	37.4%	63	31.2%	66	33.0%
ne bliska	28	14.0%	27	13.3%	37	18.0%	38	18.8%	34	17.0%
nimalo	30	15.0%	27	13.3%	61	29.6%	44	21.8%	56	28.0%
	ROMSKA		TURSKA		MAKEDONSKA		ALBANSKA		MAĐARSKA	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
izuzetno	12	5.9%	8	4.0%	18	9.0%	5	2.5%	5	2.5%
bliska	17	8.4%	23	11.4%	70	35.0%	7	3.4%	19	9.3%
neutralno	38	18.7%	44	21.9%	46	23.0%	25	12.3%	58	28.4%
ne bliska	38	18.7%	49	24.4%	27	13.5%	15	7.4%	38	18.6%
nimalo	97	47.8%	77	38.3%	39	19.5%	152	74.5%	84	41.2%

'Velike' evropske kulture ocenjene su nešto povoljnije od regionalnih i manjinskih, naročito engleska (2.76) i ruska (2.78), ali srednje vrednosti kreću se oko neutralnog podeoka skale, te ukupna iskazana osećanja nisu osobito pozitivna.

Prema regionalnim i manjinskim kulturama iskazan je generalno veliki stepen distance: najbliža ispitanicima je makedonska kultura (mean=3.00), a najveća distanca iskazana je prema albanskoj kulturi (mean=4.48), i ukupno i u svakoj pojedinačnoj grupi.

Tabela 7. Procena bliskosti različitih kultura: srednje vrednosti po grupama/gradovima

MEANS	rus.	engl.	nem.	franc.	bug.	romska	turska	maked.	alb.	mad.
Pirot 3.24	2.78	2.74	3.57	2.91	2.38	3.41	3.53	2.78	4.38	3.96
Vranje 3.96	3.47	3.24	4.03	3.62	4.18	4.41	4.36	3.29	4.51	4.46
Niš 3.41	2.49	2.53	3.47	3.24	3.38	4.35	3.53	2.71	4.60	3.76
N. Sad 3.64	2.74	2.84	3.64	3.68	3.78	4.14	4.14	3.13	4.54	3.74
Beograd 3.26	2.52	2.48	3.19	2.89	3.74	3.41	3.50	3.22	4.30	3.37
TOTAL	2.78	2.76	3.59	3.29	3.44	3.97	3.82	3.00	4.48	3.87

Među ispitanicima iz različitih gradova postoje velike razlike. Najtolerantniji stav prema drugim kulturama uopšte iskazali su ispitanici iz Pirota (prosečna srednja vrednost 3.24); slede ispitanici iz Beograda (3.26), Niša (3.41) i Novog Sada (3.64), a najnegativniji stav imali su ispitanici iz Vranja (3.96). Utvrđene su statistički značajne razlike između grupa (ANOVA) koje zbog nedostatka prostora nećemo prikazati.

2.3.3. Stavovi prema engleskom jeziku i kulturama

Prema statusu izgovora u engleskom jeziku ispitanici imaju pozitivan stav (78,1% na pozitivnoj strani skale od 1=da do 5=ne; mean=1.96). Tabela 8 sumira rezultate za ovu grupu pitanja, za gradove pojedinačno i ukupnu populaciju (*Total*). Većini ispitanika ne smeta 'strani naglasak' (72.0%, mean=4.07) i ne veruju da on može biti osnov za diskriminaciju (69,9%, mean=3.90), te bi bili ponosni da ih prepoznaju po srpskom akcentu u engleskom (55%, mean=2.50), kako pokazuju kolone 1, 2, i 3 u tabeli 8. Da je engleski jezik danas potreban svima u svetu veruje 95% ispitanika (kolona 4), a da je to dobro smatra njih 86,4%. S druge strane, oni takođe veruju da engleski potiskuje druge jezike (kolona 5, 62.8%; mean=2.37), mada takav uticaj u sopstvenom ličnom iskustvu negira njih 72.4% (kolona 7).

Tabela 8. Poređenje srednjih vrednosti u grupama za pitanja o engleskom jeziku i kulturi

	Pitanja o engleskom jeziku								o kulturama		
MEANS	1.	2.	3.	4	5	6	7	8	9	10	11
Pirot	3.94	3.48	2.33	1.24	1.89	1.98	2.87	1.23	2.89	2.96	2.26
Vranje	4.53	4.67	2.53	1.63	3.60	2.46	3.36	1.42	3.75	2.81	3.17
Niš	4.00	3.98	2.90	1.22	2.19	1.98	3.04	1.30	3.06	2.79	2.62
N. Sad	3.83	3.90	2.43	1.53	2.26	2.06	3.08	1.26	2.84	3.34	2.96
Beograd	4.31	3.40	2.17	1.40	2.08	1.92	2.79	1.48	2.96	2.78	2.24
TOTAL	4.07	3.90	2.50	1.40	2.37	2.07	3.04	1.32	3.07	2.97	2.67

Uticaj engleskog jezika na lokalne jezike (kolona 6) 34.3% ispitanika doživljava kao loš ('kvare ih'), ali 24.9% kao pozitivan ('obogaćuje ih'), dok čak 40.4% ispitanika ne misli da engleski ima uticaja na pojedinačne jezike. Značajno je da čak 92.2% ispitanika (mean=1.31) veruje da treba 'čuvati srpski jezik od stranih uticaja' (kolona 8), ali nisu mogli da navedu kako to treba činiti. Analizom varijanse utvrđene su statistički značajne razlike između ispitanika iz različitih gradova, od $p=.000$ do $p=.044$, osim kod pitanja 3 i 7, ali se njima ovde ne možemo detaljnije pozabaviti.

Za razliku od uticaja engleskog jezika, koga su svesni, mišljenja ispitanika o tome da li sve šira upotreba engleskog jezika znači da se polako gube druge kulture podeljena su: po 39.6% i na pozitivnoj i na negativnoj polovini skale, dok njih 20.8% smatra da se to dešava, ali ne značajno (kolona 9). Na pitanje da li je važno poznavati kulture engleskih govornih područja, 45.8% ispitanika odgovorilo je 'možda, malo', 29.5% da jeste a 24.6% da nije (kol.10). Da su kroz učenje engleskog jezika upoznali ove kulture (kol.11) smatra 49.5% ispitanika, u nekoj meri 29.4%. Statistički značajne razlike između grupa utvrđene su samo za pitanja u koloni 9 ($p=.026$) i 11 ($p=.001$).

3. Interpretacija rezultata i zaključak

Kada se razmotre na osnovu pitanja od kojih smo pošli u istraživanju, rezultati pokazuju sledeće.

1) Ispitanici su iskazali visok stepen distance prema varijetetima srpskog jezika, posebno u bliskim društvenim relacijama. U nekim gradovima, posebno u Beogradu, a i Pirotu, utvrđen je tolerantniji stav; u nekim sredinama negativan stav je ograničen na bliske socijalne relacije (Niš, Novi Sad), ali je u nekim sredinama negativan za sve relacije (Vranje). Popularno uverenje da su 'južnjački' načini govora nepoželjni je potvrđeno, jer su ovi varijeteti (novopazarski, vranjanski) nepovoljno

ocenjeni kod svih grupa ispitanika. Neočekivano je relativno nepovoljno rangiranje 'severnjačkog' novosadskog varijeteta, i najpozitivniji stav prema pirotskom varijetetu.

2) Svojih negativnih stavova prema varijetetima ispitanici ili nisu svesni, ili ne žele da ih iskažu, te postoji velika razlika između prikrivenih (negativnih) i eksplicitnih (pozitivnih) stavova. Ispitanici su svesni društveno poželjnih, politički korektnih vrednosti tolerancije, plurilingvizma i plurikulturizma, ali se njima ne rukovode u konkretnim izborima koje prave u društvenom ponašanju i relacijama.

3) Prema engleskom jeziku ispitanici su iskazali pozitivan stav, ali prema njegovom globalnom širenju i uticaju imaju ambivalentna osećanja, jer veruju da ugrožava lokalne jezike. I mada nisu u punoj meri svesni stepena uticaja engleskog na sopstvenu upotrebu maternjeg jezika, oni veruju da ga treba 'štititi'. Pozitivan stav prema 'pravilnom izgovoru' i eksplicitno iskazan tolerantan stav prema 'stranom naglasku' stoje u suprotnosti, pa se može reći da je i ovde utvrđena razlika između opštih, apstraktnih uverenja o jezičkoj normi i stavova na nivou jezičke upotrebe.

4) Čini se da ispitanici ne identifikuju engleski jezik sa kulturama engleskih govornih područja, potpuno u skladu sa danas široko prihvaćenim shvatanjem da je engleski prerastao u globalni jezik bez definisanog 'kulturnog' sadržaja. Ovakvi stavovi ogledaju se u mahom pozitivnim ali prilično neentuzijastičnim stavovima prema kulturama engleskog govornog područja, koje ispitanici smatraju da dovoljno dobro poznaju, ali da to nije osobito značajno.

5) Konačno, kada se radi o stavovima prema drugim kulturama uopšte, ispitanici su iskazali veoma mali stepen bliskosti sa svim kulturama drugačijim od sopstvene, što smatramo veoma zabrinjavajućim rezultatom. 'Velike' evropske kulture ocenjene su najpovoljnije, naročito engleska i ruska, ali ukupna iskazana osećanja uglavnom su neutralna, ne pozitivna.

Veoma visok stepen distance iskazan je prema regionalnim i manjinskim kulturama, naročito prema albanskoj, koju su ispitanici verovatno sagledavali u aktuelnom političkom kontekstu. Međutim, gotovo jednako nepovoljno ocenjene su i danas 'politički neutralne' kulture - romska, turska, bugarska (osim u Pirotu, kome je geografski bliska). Valja napomenuti da su u našoj sredini ispitivanja socijalne distance prema manjinskim grupama, naročito Romima, ali i Mađarima i Muslimanima, znatno brojnija od sociolingvističkih ispitivanja (up. Đorđević 2001; Đurović 2002; Jakšić 2002; Miladinović 2008), mada se, kako ističe Jugović (2007:36), "negativna društvena etiketa" prema marginalizovanim društvenim grupama "lako prepoznaje i po jeziku i

jezičkim izrazima koji se upotrebljavaju u svakodnevnoj komunikaciji". Ova istraživanja, kako u sociološkom tako i u psihološkom istraživačkom kontekstu, uglavnom pokazuju visok stepen socijalne i etničke distance prema manjinskim grupama, naročito Romima (up. Miladinović 2008; Radenović i Turza 2007), do potpune marginalizacije (Jugović 2007), dok pripadnici manjinskih grupa sami često iskazuju manji stepen distance prema većinskim grupama (Arsenović-Pavlović i dr. 2003).

Što je još važnije, čak i deca u veoma ranom uzrastu često iskazuju negativne stavove i etničku distancu (Mihčić i Mihčić-Lisul 2003), a kod različitih grupa ispitanika potvrđuje se da se iskazana distanca povećava sa stepenom bliskosti odnosa (up. Arsenović-Pavlović i dr. 2003). I naši rezultati upućuju na sličan zaključak u ovom domenu, što govori da mladi možda prepoznaju vrednosti interkulturene tolerancije i uvažavanja kao koncepte koji bi trebalo da budu društveno poželjni, ali to nisu principi koji opredeljuju njihovo ponašanje i izbore u konkretnim situacijama (up. Bugarski 2004, 2007; Paunović 2007b, 2008b).

U svim ovim aspektima, rezultati našeg ispitivanja u skladu su sa nalazima mnogih istraživanja za druge jezike (Cameron 2002; Garret, Coupland & Williams 2003; Hiraga 2005; Holland McBride 2006; Coupland & Bishop 2007; McKenzie 2008), i pokazuju da na stavove prema jezicima i kulturama velikog uticaja imaju predrasude, stereotipi, viđenje socijalnog statusa, ali i najšire društveno-političke okolnosti.

Stoga bi, svakako, u obrazovanju mladih, jedan od važnih ciljeva morao da bude razvijanje svesti o značaju i prednostima plurilingvizma i plurikulturizma, te razvijanje pozitivnih stavova prema 'drugačijem' jeziku i kulturi, uključujući tu i varijetete maternjeg jezika, ali i manjinske i regionalne jezike i kulture.

4. Ograničenja i dalja istraživanja

Mada relativno malog obima po broju ispitanika i varijeteta, ovo istraživanje ukazalo je na veliki značaj daljih istraživanja u ovoj oblasti. Pri tom je najznačajnije, kako ističe i Mur (Moore 2006), pozivajući se na ranije zaključke Ferta i Vagnera (Firth & Wagner 1997), usredsrediti se ne samo na apstraktan pojam jednog 'jezika', već na sasvim konkretne i jasno definisane jezičke i društvene grupe ili 'zajednice' (*communities of practice*), kako bismo u punoj meri uvažili složenost 'sociolingvističkog, pragmatškog i kulturnog konteksta u kome ljudi koriste svoje jezike'. Drugim rečima, treba ispitivati ne samo 'spoljašnje manifestacije', već i

'interakcijski prostor' u kome govornici aktivno definišu i oblikuju svoje društveno ponašanje (Moore 2006).

Svakako, ovako kompleksna istraživanja zahtevaju i kritički (Pennycook 2004) i interdisciplinarni pristup, ili, kako to formuliše Anderson (Anderson 2007:193), 'istraživanje kroz različite teorijske paradigme' (*research across paradigms*), kako bismo mogli da razumemo koji ključni elementi komunikativne situacije, kako jezički tako i društveni, iskazuju ili pak izazivaju jezičko 'profilisanje', u smislu pozitivnih odnosno negativnih stavova, sve do diskriminacije.

U daljim istraživanjima stavova srpskih govornika prema varijetetima srpskog jezika, ali i prema drugim jezicima i kulturama, svakako bi bilo neophodno primeniti širi dijapazon metoda i tehnika, kako kvantitativnih tako i kvalitativnih i etnografskih (Garret 2001; Piller 2002), i konkretnije socio-fonetskih (Hay & Drager 2007). Takođe, neophodno je i detaljno lingvističko i sociolingvističko ispitivanje savremenih urbanih varijeteta srpskog jezika, a u ispitivanje stavova trebalo bi uključiti više varijeteta, uz uzorke iz ruralnih, a ne samo urbanih oblasti, kao i ispitanike iz više različitih regiona.

Svakako, bilo bi značajno ispitati i faktore koji najviše utiču na stvaranje stavova prema jeziku i kulturama, odnosno, pozabaviti se 'jezičko-ideološkom' dimenzijom (Blommaert 2003:608) da bi se otkrilo šta jezički varijeteti i druge kulture 'znače za konkretne ljude i šta predstavljaju u njihovom životu'.

Konačno, institucije koje u Srbiji kreiraju i sprovode politiku u obrazovanju, kulturi i javnom životu mogu da nađu dragocene putokaze upravo u ispitivanju sociolingvističkog konteksta konstrukcije identiteta i stavova prema jeziku i kulturi.

Literatura

- Anderson, Kate T. 2007. Constructing "otherness": Ideologies and differentiating speech style. *International Journal of Applied Linguistics*, Vol. 17, issue 2: 178-197.
- Arsenović-Pavlović Marina, Nebojša Petrović, Nataša Buha i Zorana Jolić. 2003. Razvijanje socijalne bliskosti sa decom (Roma) kroz akciona istraživanja socijalne distance između 'istraživača' i dece, i same dece. *Beogradska defektološka škola*, 2003, br. 1-2: 187-206.
- Block, David. 2006. Identity in applied linguistics: Where are we? In T. Omoniyi & G. White eds., *The sociolinguistics of identity*, 34-49. London: Continuum.

- Block, David and Deborah Cameron Eds. 2002. *Globalization and language teaching*. London and New York: Routledge.
- Blommaert, Jan. 2003. Commentary: A sociolinguistics of globalization. *Journal of Sopcioliguistics* 7(4):607-623.
- Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
- Bugarski, Ranko. 2004. Engleski kao dodatni jezik. *Philologia*, br. 2: 7-12. Beograd: UG Philologija.
- Bugarski, Ranko. 2007. What English means to us. U *Zbornik radova Anglistika danas, Interkatedarska konferencija Departmana za anglistiku*, 11-19. Niš: Filozofski fakultet.
- Cameron, Deborah 2002. Language: It's not just cricket. *Critical Quarterly*, Vol. 44, No 2: 69-72(4).
- Chen, Wenhong and Barry Wellman. 2004. The Global Digital Divide – Within and Between Countries. Charting Digital Divides. *IT & Society*, Vol. 1, issue 7, Spring/Summer 2004: 39-45. Retrieved Septemb. 2007 from <http://www.ITandSociety.org>.
- Coupland, Nikolas. 2000. Sociolinguistic prevarication about 'standard English'. *Journal of Socioliguistics* 4/4: 622-634.
- Coupland, Nikolas. 2003. Introduction: Sociolinguistics and globalisation. *Journal of Sociolinguistics* 7/4:465-472.
- Coupland, Nikolas and Hywel Bishop. 2007. Ideologised values of British Accents. *Journal of Sociolinguistics* 11/1:74-93.
- Cvetičanin, Predrag. 2003. *Kulturne potrebe, navike i ukus građana Srbije*. Niš:Odbor za građansku inicijativu i Pro Helvetia.
- Cvetičanin, Predrag. 2007. *Kulturne potrebe, navike i ukus građana Srbije i Makedonije*. Niš: Odbor za građansku inicijativu i European Cultural Foundation.
- Cvetičanin, Predrag (u pripremi) *Ratovi na simboličkim granicama*. Prijavljena doktorska teza na Univerzitetu u Beogradu, u izradi.
- Cvetičanin, Predrag and Tatjana Paunović. 2007. How would you say in in Serbian, Professor Higgins? Paper presented at the *8th European Sociological Association Conference, Conflict, Citizenship and Civil Society, September 3.-6. 2007*. Glasgow, UK. Conference program available at: <http://www.esa8thconference.com/fileuploads/ESAProgrammeBook.pdf>.
- Dundes, Lauren and Bill Spence. 2007. "If ida known": The speaker versus the speech in judging black dialect; Teaching Sociology. *ProQuest Education Journals*, Jan 2007; 35, 1: 85-98.

- Dorđević, Dragoljub. 2001. Romi, naše komšije. *Facta universitatis - series: Philosophy and Sociology*, vol. 2, br. 8: 409-431.
- Đurović, Bogdan. 2002. Socijalna i etnička distanca prema Romima u Srbiji. *Facta universitatis - series: Philosophy, Sociology and Psychology*, vol. 2, br. 9: 667-681.
- Ferguson, Charles A. 1991. Epilogue: Diglossia revisited. *Southwest Journal of Linguistics* 10(1): 214-234.
- Firth, Alan and Johannes Wagner. 1997. On Discourse, Communication, and (Some) Fundamental Concepts in SLA Research. *The Modern Language Journal* 81: 285-300. Republication 2007 in *The Modern Language Journal* 91, Focus Issue 2007: 757-772.
- Gajić, Branislava. 2005. Sajtovi o Srbiji na engleskom jeziku - naša prezentacija svetu. *Filozofija i društvo*, 28:117-141.
- Garrett, Peter. 2001. Language attitudes and sociolinguistics. *Journal of Sociolinguistics*, Vol. 5, issue 4, Nov 2001: 626-631. doi: 10.1111/1467-9481.00171
- Garrett, Peter, Nikolas Coupland and Angie Williams. 2003. *Investigating Language Attitudes: Social Meanings of Dialect, Ethnicity and Performance*. Cardiff: University of Wales Press.
- Giles, Howard and Nikolas Coupland. 1991. *Language contexts and Consequences*. Milton Keynes: Open University Press.
- Glenny, Misha. 1999. *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers, 1804-1999*. London: Penguin.
- Hay, Jennifer and Katie Drager. 2007. Sociophonetics. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 36: 89-103. Palo Alto.
- Heller, Monica. 2003. Globalization, the new economy and the commodification of language and identity. *Journal of Sociolinguistics* 7/4: 473-492.
- Hiraga, Yuko. 2005. British attitudes towards six varieties of English in the USA and Britain. *World Englishes*, Vol. 24, No. 3: 289-308.
- Holland Mc Bride, Kristina. 2006. *Roots and Wings: Language Attitudes of Professional Women Native to the Blue Ridge Mountains of North Carolina*. Unpublished PhD thesis, School of Graduate Studies and Research, Indiana University of Pennsylvania.
- http 1 – Article retrieved August 2007 from <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>.
- Jakšić, Božidar Lj. 2002. Romi između diskriminacije i integracije - društvene promene i položaj Roma. *Filozofija i društvo*, br. 19-20: 333-355.

- Jugović Aleksandar. 2007. Izvan granica društva - marginalizacija, socijalna isključenost i marginalne grupe. *Socijalna misao*, vol. 14, br. 1: 31-66.
- Kayahara, Jennifer and Barry Wellman. 2007. Searching for Culture – High and Low. *Journal of Computer Mediated Communication* 12 (4), April, 2007.
- Knežević, Boris. 2007. New Forms of Governance in South-East Europe, with Special Emphasis on Serbia. Paper at the *Ninth Annual Kokkalis Program Graduate Student Workshop, February 1-2, 2007*. Cambridge, MA: Harvard University's Center for European Studies. Retrieved February 2007 from <http://www.hks.harvard.edu/kokkalis/GSW9/Knezevic-paper.pdf>.
- Kostov, Zoran. 2006. Global tendencies and local implications: Cyber exclusion of an dwithin Western Balkan countries. *Discussion paper 40. Centre for the study of Global Governance*. London:London School of Economics and Political Science. Retrieved March 2007 from <http://www.lse.ac.uk/Depts/global>.
- Kovačević, Borko 2004. Stavovi prema varijetetima srpskog jezika. *Philologia*, br. 2: 33-38.
- Kovačević, Borko 2005. Stavovi govornika srpskog jezika prema stranim jezicima. *Srpski jezik*, vol. 10, br. 1-2: 501-518.
- Labov, William. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Marshall, Gordon. 1998. *A Dictionary of Sociology*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- McKenzie, Robert. 2007. *A Quantitative Study of the Attitudes of Japanese Learners towards Varieties of English Speech: Aspects of the Sociolinguistics of English in Japan*. Unpublished PhD Thesis, School of Philosophy, Psychology and Language Sciences, University of Edinburgh.
- McKenzie, Robert. 2008. Social factors and non-native attitudes towards varieties of spoken English: a Japanese case study. *International Journal of Applied Linguistics*, Vol. 18, No. 1: 63-88.
- Mihić, Vladimir i Ivana Mihić-Lisul. 2003. Poznajem, prihvatam, poštujem - istraživanje etničke distance kod dece i njihovih roditelja. *Psihologija*, vol. 36, br. 2: 167-182.
- Miladinović, Slobodan. 2008. Etnička i socijalna distanca prema Romima. *Sociološki pregled*, vol. 42, br.3: 417-437.
- Moore, Emma. 2006. 'You tell all the stories': Using narrative to explore hierarchy within a Community of Practice. *Journal of Sociolinguistics* 10/5: 611-640.

- Patrick, P.L. 2007/2008. Dialectology and dialect geography. Notes for LG 232. *Sociolinguistics*, 2007-2008. Retrieved Jan., 2008. from <http://courses.essex.ac.uk/lg/lg232/DialectologySum.htm>
- Paunović, Tatjana. 2007a. Jezik u procepu - između tradicije i globalizacije. U R. Simić, D. Ivanić i M. Kovačević, Ur. *Srpski jezik i društvena kretanja, Zbornik radova sa naučnog skupa 'Srpski jezik, književnost i umetnost', Filološko-umetnički fakultet u Kragujevcu, Knjiga I*, str. 317-357. Kragujevac: Skupština grada, Univerzitet, Filološko-umetnički fakultet.
- Paunović, Tatjana. 2007b. Jezik i identitet: Život između dva jezika. *Zbornik radova Anglistika danas, Interkatedarska konferencija Departmana za anglistiku, Niš, 03-04.11.2006*, 21-37. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Paunović, Tatjana. 2008a. Asimilacija ili integracija? Jezički i kulturni identitet u multikulturnom okruženju. U M. Kovačević ur. *Srpski jezik u (kon)tekstu, Zbornik radova sa naučnog skupa 'Srpski jezik, književnost, umetnost', Kragujevac, 26-27. okt. 2007*, 55-64. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Paunović, Tatjana. 2008b. Globalization on the tip of my (mother) tongue. In the *Proceedings of the international conference Language, Literature, Globalization*, Faculty of Philosophy, University of Nis, April 2008, 43-66. Nis: Faculty of Philosophy.
- Paunović, Tatjana. *Forthcoming*. Pronunciation in EFL: Speaking 'with an accent'. In B. Čubrović and T. Paunovic, eds. *Ta(l)king English Phonetics Across Frontieers*. Cambridge: Cambridge Schiolars Publishing.
- Paunović, Tatjana i Vesna Lopičić. 2008. U potrazi za (jezičkim) identitetom. *Srpski jezik* 13-1-2, godina XIII, Beograd, 2008: 365-383.
- Pennycook, Alastair. 2004. Critical applied linguistics. In A. Davies and C. Elder eds., *Handbook of applied linguistics*, 784–807. Malden, MA: Blackwell.
- Piller, Ingrid. 2002. Passing for a native speaker: Identity and success in second language learning. *Jouranal of Sociolinguistics* 6/12:179-206.
- Radenović, Sandra i Karel Turza. 2007. Bioetički aspekti etničkih predrasuda. *Sociologija*, vol. 49, br. 4: 369-380.
- Robertson, Roland. 1992. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London : Sage.

- Robertson, Roland. 1995. Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. In M. Featherstone, S. Lash, and R. Robertson eds. *Global Modernities*, 25-44. London: Sage.
- Robertson, Roland. 1996. Globality, Globalization and Transdisciplinarity. *Theory, Culture & Society* 13 (4): 127-132.
- Robertson, Roland. 1999. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. Rio de Janeiro: Editoria Vozes.
- Said, Edward. 1978. *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*. New York: Pantheon Books; London: Routledge & Kegan Paul; Toronto: Random House, 1978. Revised edition, Penguin, 1995.
- Todorova, Marija. 1997. *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- Trudgill, Peter. 1983. *Dialect, Social and Geographical Perspectives*. Oxford: Blackwell.
- Vasić, Vera. 1994. Stavovi prema jeziku u gramatičkim priručnicima srpskohrvatskog jezika, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XXXVII: 109-118.
- Wellman, Barry. 2002. Little Boxes, Glocalization, and Networked Individualism. In Makoto Tanabe, Peter van den Besselaar, and Toru Ishida eds. *Digital Cities I*, 11-25. Berlin: Springer-Verlag.
- Wellman, Barry and A. Quan-Haase. 2004. How Does the Internet Affect Social Capital? In Marleen Huysman and Volker Wulf eds. *Social Capital and Information Technology*, 113-32. Cambridge, MA: MIT Press.
- Wellman, Barry, Wenhong Chen and Jeffrey Boase. 2002. The Global Villagers: Comparing Internet Users and Uses Around the World. In Barry Wellman and Caroline Haythornthwaite Eds. *The Internet in Everyday Life*, 74-113. Oxford: Blackwell.
- Windschuttle, Keith. 1999. Edward Said's "Orientalism" revisited. *The New Criterion* Vol. 17, No. 5, January 1999. Retrieved February 2007 from <http://www.newcriterion.com/archive/17/jan99/said.htm#top>

Tatjana Paunović

A SOCIOLINGUISTIC PEEK INTO THE NEIGHBOUR'S BACK YARD: ATTITUDES TOWARDS LANGUAGE VARIETIES

Summary

Language attitudes are an important factor in shaping individuals' identities and social practices, which becomes very important in today's complex social circumstances. In this paper we present the results of a research into the attitudes of high-school pupils from 5 towns in Serbia towards several urban varieties of Serbian, but also towards other languages and cultures, regional and European, including English. The findings show a discrepancy between subjects' overt and covert attitudes, suggesting that developing intercultural tolerance and the values of pluriculturalism should be one of the main goals in high-school education today.

СТРУКТУРНО СУШТАСТВО ПЈЕСМЕ СРЕТЕНА ВУЈКОВИЋА

Апстракт: У раду се анализира значај рефрена у структурисању пјесама у збирци поезије *«Бањалучке песме» Сретена Вујковића*. Показује се на које све начине рефрен постаје обликовно упоришно мјесто у Вујковићевој поезији, и колико сама структурираност пјесме утиче на њену умјетничку вриједност.

Кључне речи: структура, сонет, рефрен, поетска функције, поетски неологизми, парегменон

Сретен Вујковић познати је и признати српски пјесник. Више од тридесет година пише поезију. Својом поезијом ушао је не само у школску лектуру него и читанке, што је и најбоља (посредна) потврда вриједности једнога пјесника. До сада је објавио дванаест збирки поезије. Ево и његове тринаесте књиге поезије. По наслову би се рекло – одавно очекиване. Из штампе управо изашла збирка носи, наиме, наслов *Бањалучке песме*¹. А све су и досадашње пјесме Вујковићеве бањалучке. Јер читава његова досадашња активност и као књижевника и као културног посленика или је везана за Бањалуку или је из ње усмјеравана. Овом збирком као да се Вујковић хтио и експлицитно Бањалуци одужити. И то не само насловом збирке него и њеним садржајем. Збирка је подијељена у 12 циклуса, од којих је други циклус, који садржи чак 28 пјесама, свој наслов – *Бањалучке песме* – позајмио цијелој књизи. Највећи број осталих циклуса већ својим насловом у вези су с наведеним, најчешће синегдохално, јер Бањалуку представљају кроз њена и с њом повезана "знамења": *Бањалучко песмило*, *Славуј с Врбаса*, *Ветар с Козаре*, *Змијањска стаза*, *Зов Петра Кочића*, *Бањалучки уреси...*

Урођен у Бањалуку, више унутрашњим билом него физички, Вујковић у пјесмама ове збирке као да пјеснички подастире прелест Бањалуке. Ту су бањалучки именовани и неименовани топоси:

¹ Сретен Вујковић, *Бањалучке песме*, ГрафоМарк, Лакташи, 2009.

бањалучке улице, с посебно издвојеном Господском, бањалучки кафићи, црква Свете Тројице, Врбас, шетња Бањалуком, потом асоцијативне мијене бањалучке у различитим временским периодима: бањалучко прољеће, бањалучка зора, бањалучко вече, бањалучке мјесечине, бањалучки смирај, па емотивна стања Бањалуком изазвана: бањалучка драгост, бањалучка сјета, бањалучка пјесма. Ту је и Кочић са својим Змијањем као културно и књижевно "знамење" Бањалуке. Све то је повод и разлог настанка пјесама, које нису њихова дескрипција, него само пјеснички мотиви који подстичу промишљања живота и свијета уопште, који свој одбљесак, или боље речено, своју конкретизацију, своје пјесничко оваплоћење, Бањалуци захваљују.

Једна од најбитнијих карактеристика ове Вујковићеве збирке свакако је начин структурисања пјесама. Колико год, наиме, било битно *о чему* се у пјесмама пјева, код Вујковића је такође битно, ако не чак битније, на који се начин пјева. Вујковић поезију првенствено схвата као форму. Форма је оно што приоритено поезију чини поезијом. И ту је он сагласан са највећим пјесницима, уосталом и са основним теоријским постулатима поезије, а посебно неким од најзначајнијих књижевнотеоријских праваца, какви су нпр. формализам или семиотика. Вујковићево залагање за форму није ларпурлартистички мотивисано, него је подстакнуто тежњом да се успостави хармонија форме и садржаја. Вујковић форму ствара, он је креатор форме, а не њен пуки примјењивач, њен имитатор.

У Вујковићевој поезији у првome је плану, дакле, јакобсоновски схваћена поетска функција језика. Све је усредсређено на начин организовања поруке, све је усмјерено на то да она сама почиње да значи, да форма исијава пјесничко значење. Некада толико да јој дубоко у сјенци остаје тематско-садржајно егземплификавање. Или се пак оно у најбољим од Вујковићевих пјесама поима као нужан комплементарни дио пјесничкој форми. Вујковић је у потпуности, до танчина овладао свим тајнама структурисања стиха. Све његове *Бањалучке песме* метрички су петоврсне – остварене су или у шестерцу или у седмерцу, или у осмерцу или у лирском десетерцу, или пак у дванаестерцу. А те су метричке форме нашле свој прави израз у најзахтјевнијим пјесничким формама – од дистиха, преко сонета и поеме до сонетног вијенца. Два у збирку укључена сонетна вијенца (*Змијањска стаза* и *Зов Петра Кочића*) већ због самих карактеристика сонетног вијенца сами могу бити довољна потврда Вујковићевог мајсторства у структурисању пјесме. Или је

једнаковриједна потврда датоме закључку чињеница да су све пјесме укључене у ову збирку римоване (најчешће са укрштеном римом). И сонет, и рима, и сонетни вијенац посебно, указују првенствено на Вујковићеву тежњу ка хармоничности структуре пјесме. Та структурна хармоничност најбољи је показатељ Вујковићеве пјесничке аутентичности.

Не оживљавају, наиме, Вујковићеве пјесме само најзахтјевније од књижевнотеоријски "цијењених" поетских форме, какве су нпр. сонет или сонетни вијенац. Вујковићева поезија пуна је изненађења у изналажења најбоље форма за садржај који се исказује, односно у проналажењу начина да се форма и садржај тако испреплету да покаткад остаје дилема који је од та два елемента поетски валиднији.

Показаћемо то на једном од најкарактеристичнијих стилско-поетских компоненти Вујковићевих пјесама, а то је мјесто и улога *рефрена* у композиционој и семантичкој структури пјесме. Рефрен је једна од најбитнијих конститутивних црта Вујковићеве поезије. И једна од најбитнијих структурних доминанти у композиционом обликовању пјесме. Вујковићу су својствени не строфични, него стиховни рефрени. Рефренски стих најчешће је смјештен тамо гдје му је и по теорији књижевности најобичније мјесто: на крај строфе. Заузимајући финалну позицију строфе, рефрен тада има готово емфатички карактер: рефренски стих бива посебно истакнут, и као да се у њ слива, у њему фокусира сав строфични смисао. Узмимо за примјер Вујковићеву пјесму *Бањалучке месечине*, састављену од једанаест катрена, с укрштеном римом и рефренским стихом "бањалучко пада вече" поновљеним на крају сваког катрена. Исту рефренску улогу има и насловом дати рефрен у пјесми *Воденичар на Врбасу*, смјештен на крај сваког од 34 катрена, или пак рефрен «бањалучко пада вече» из пјесме *Бањалучко вече* састављене од једанаест катрена, односно рефрен «милује те ветар над Врбасом» у десетерачкој пјесми *Плетеније словес* састављеној од 19 катрена.

Тај емфатички једностиховни рефрен смјештен у последњи стих строфе Вујковић зна и додатно интензивирати. Тако у пјесми *Бањалучке месечине* на крају сваког од 30 катрена долази насловом дати рефрен, али одвојен цртом као реторичком паузом. Предрефренска црта као ознака реторичке паузе «призива» неочекиваност, посебно истичући, односно издвајајући као значењски најзначајнији садржај што иза ње слиједи. На исти је начин двоструко истакнут – финалном позицијом у строфи и претфокусном паузом обиљеженом цртом – и насловни рефрен «еј

мостови на Брбасу». Није, међутим, Вујковић све пјесме са завршним стихом строфе као рефреном, са тзв. фокусним рефреном, структурисао на исти начин. Има, наиме, Вујковић и пјесама у којима фокусни једностиховни рефрен не долази на крају сваке, него на крају одређених строфа у пјесми. Тако рефрен «да ми Бањалука задовољна спава» долази у сваком парном од 27 катрена дванаестерачке «Песме у песми», с тим да се, и то не случајно, у неколика случаја везник «да» у рефрену замењује везником «кад». И такав «накондвострофични» рефрен зна Вујковић још и додатно истаћи, као нпр. у пјесми *Прошетај кроз Бањалуку*, компонованој од двадесет шест катренских строфа, у којој се наслов понавља као курзивом исписан (дакле графостилемски истакнут) рефрен иза сваке друге строфе. Рефрен је, дакле, читаоцу двоструко истакнут – како финалном позицијом у строфи, тако и курзивним типом слова.

Као посебан тип једностиховног рефрена могу се издвојити рефрени у сонетима *С бањалучким улицама* и *Долазим теби сваке вечери*, у којима је рефрен дат у првome стиху пет од шест строфа (у првој рефрен "С бањалучким улицама ја ћу", док у другој рефрен понавља наслов). У тим пјесмама рефрен је смјештен у први стих строфе зато што има инхоативну, отварачку функцију, у њ се не слива смисао пјесме него се из њега врши смисаона "ирадијација". Управо због тога рефрен се и не понавља у посљедњој строфи (терцету) јер она има затварачку, финитивну улогу, па би употреба отварачког, инхотивног рефрена противурјечила улози завршне строфе сонета. Свакако је, с обзиром на комбинацију инхоативно-финитивне функције рефрена, занимљива дванаестерачка пјесма *Моја заштитница*, састављена од 5 катрена, са истим почетним и завршним стихом – *н Бањалука не да да ме живот сломи* – једном у отварачкој а други пут у затварачкој улози, тако да формално исто постаје структурно и комуникативно чак антонимно.

Као рефренски специфичан Вујковићев начин структурисања пјесама може се издвојити тзв. модификовани рефрен, који подразумијева непотпуност (дјелимичност) лексичке хомоформности рефрена, што значи да се у рефрену измјењује неки од елемената, а што је опет предодређено значењем дате строфе у структури пјесме у цјелини. Такав модификовани рефрен сусрећемо, на примјер, у пјесми *Нађите ме у песмама мојим*, јер се реализује или као стих подударан наслову, или као "кад ме нађете у песмама мојим", "коју пронађете у песмама мојим", "нађите ме тада у песмама мојим". Дјелимично неподударан рефрен Вујковић најчешће остварује као понављање тематског дијела рефрена и

измјену његовог рематског дијела. Тако у десетерачкој пјесми *Где сањам да јеси* састављеној од 16 катрена рефрен има непромјењиви тематски дио «Ти си моје», док се сваки пут рематски дио измјењује: а) «певање у стиху»; б) «памћење у речи», в) «листање у лишћу» итд. Или пак у пјесми *Са том игром нежне чаролије*, гдје се у свакој од строфа понавља иста тематска ријеч почетног стиха, ријеч *Врбасу*, док се рематски дио стиха мијења а) «сам шапутао у ходу», б) «сам поверио злато», в) «сам певао стихове», г) «сам говорио да га», д) «сам саопштио да сам», ђ) «сам, уз пролећне кише». Слично рефренско рјешење је, уз једну битну измјену, и у тринаестокатренској осмерачкој пјесми *Из даљине*, гдје у сваком непарном катрену долази рефрен с истим тематским («Бањалука мене»), а различитим рематским дијелом– «прати», «чува», «пази», «сневам брани», и то увијек у првом стиху катрена, осим у посљедњој 13 строфи у којој он долази као завршни стих: «Бањалука мене чува», чиме рефрен своју структурну отварачку (инхоативну) улогу из претходних строфа преводи у структурно затварачку (финитивну), што за резултат има комуникативно-композициону херметичност пјесме. И иначе, код Вујковића често исти рефрен има структурно и комуникативно «антонимске улоге». Тако, на примјер, у пјесми *Долазим теби (бањалучкој души)*, састављеној од 6 десетерачких катрена у пет долази отварачки првостиховни рефрен: *Долазим теби сваке вечери*, који у посљедњој строфи добија финитивну затварачку улогу : С тобом сам зато у сате пуста, / кад Неман света на ме се цери, / проблеми дневни да ме напусте, / *долазим теби сваке вечери*. Финитивно реализовани рефрен тако омогућава вишеструку цикличност пјесме, јер се посљедња строфа рефреном опонира не само првој стварајући тако кружну композицију читаве пјесми, него и свакој наредној остварујући тако вишепутне рефреном заокружене целине.

Нису, међутим, код Вујковића сви рефрени једностиховни, нити су сви смјештени у првом или посљедњем стиху строфе. Вујковић, наиме, има и двостиховних рефрена, као нпр. у осмерачкој деветокатренској пјесми *Кад се вратиш кући*, у којој друга два стиха сваког од првих осам катрена чине рефрен «чекаће те, кад се вратиш кући, / бањалучке веселе вечери», док се у завршној деветој строфи, дакле у посљедња два стиха пјесме, синтагма «*чекаће те*» семантички врло мотивисано замјењује синтагмом «*лечиће те*, кад се вратиш кући, / бањалучке веселе вечери».

У осмерачкој пјесми *Вере неспокоја* од осам катрена рефрен је други стих_свакога катрена, с истим или као тематским или као

рематским дијелом «мој Врбасу», док се измјењује најчешће апозитивни дио: «реко моја», «мој Ривере», «реко вита», с тим да су безрефренски четврти и посљедњи (осми) катрен, чиме се остварује композициони паралелизам, композициона двополност, са рефреном као индикатором и јединствености и двополности. У осмерачкој пјесми *У манастиру Возућа*, састављеној од 11 катрена, рефрен «рекли су ми у Возући» долази у свакој строфи, или у трећем стиху, или у четвртом (с тим да до четвртог катрена у непарним долази у трећем, а у парним у четвртом, а онда се од петог до десетог катрена јавља увијек на крају строфе, да би се у посљедњем опет реализовао у трећем стиху, чиме се остварује кружна композиција с инхоативно-финитивном улогом рефрена. И ту није крај. Сваки од наведених типова рефренског структурисања пјесама остварује се у најмање неколика подтипа.

Навели смо само – готово самоочигледне – типичне примјере улоге рефрена у структурисању Вујковићевих пјесама, и то без претензије да будемо исцрпни, јер је још много рефренских варирања у Вујковићевој поезији. Иако значајан, рефрен није увијек и најзначајнији обликовни елеменат Вујковићеве поезије. Ту су и сви типови синтаксичких фигура, посебно фигура реда ријечи, ту су и сви типови семантичких фигура... Вујковићева поезија, једноставно речено, ризница је стилематичних поетских поступака, који су готово увијек и стилогени, тј. имају изразиту умјетничку вриједност у поетском контексту у ком су употријебљени. Као да то сугеришу и пјесникови ријечи запитаности из *Песме у песми*:

Како реч да нађем, ону неказану
која болеснога лечи од болести
јер кад речи такве у мој живот стану
цели се мој живот заумљем освести.

И заиста, Вујковићева поезија пуна је поетских неологизама, ријечи кованица што својом новошћу продиру до творбено-семантичког «језичког заумља». Нек нам за потврду послуже само Вујковићеве именице творене суфиксима: -ло, -ало, или -ило, од којих готово ниједну не биљежи рјечник савременог српскога језика: Базало, Ветровило, Видело, Вило, Врвило, Гледало, Глувило, Димило, Душило, Зорило, Зрцало, Искало, Јутрило, Колило, Косило, Кушало, Легало, Мерило, Песмило, Пловило, Појило, Предило, Пресио, Прстило, Речило, Ритмило, Росило, Свежило, Светило, Сенило, Сипало, Славило, Словило, Смелило, Сновило, Стезило, Стило, Страшило, Стрепило, Стресио, Трошило,

Трпило, Трсило, Трудило, Учило, Ходило, Цветило, Чашило, Чудило...

И кад им семантика није прозирна, и кад су творене насупрот семантичким деривационим «узусима» датих суфикса у српском језику, наведене лексеме имају врло стилогену, што ће рећи, врло наглашену функционално естетску вриједност у пјесмама чији их контексти просто призивају, омогућавајући њихово вишеструко «семантичко читање».

Потрага за правим изразом тако је код Вујковића потрага за правом ријечју, правим стихом, правом римом, правом строфом, потрага за хармонијом израза и садржаја на нивоу како свакога дијела пјесме тако и пјесме у цјелини. Можда је, уз наведене структурне улоге рефренских стихова, парадигматичан примјер успјешне интеракције форме и садржине сљедећа строфа из пјесме *Бањалучкој зори* (са накнадним, нашим, курзивним истицањем носећих лексема у њој):

Само с тобом могу *Слово* исписати
које ће да *слови* више од *Словила*
у *Словнику* у ком не броје се сати
јер ме твоја Прелест духом *ословила*.

Строфа је, како се и на основу истакнутих лексема у њој види, парегменонски структурисана: она је оваплоћење творбене породице лексеме *слово*. Друкчије речено, у сваком од стихова употребљена је једна од лексема исте творбене породице, тако да све стихове повезује архисемска истост коријенског значења, коју, да не би у таутологију прерасла, превладава семантичка различитост афикса (префикса и суфикса) што се коријенској морфеми придодају. Тако се кроз творбену и семантичку парегменонску ирадијацију исто препознаје кроз различито, односно исто показује као различито, што за резултат има «уникатност» хармоније форме и садржаја.

То је још један примјер колико је Вујковић водио рачуна о структурној организацији пјесме и њених дијелова, која, та структурисаност, из које значење као да само по себи произлази. И не само да је водио рачуна о начину структурисања пјесама и њихових дијелова, него и збирке у цјелини. Зар томе најбољи показатељ није чињеница да су баш од оних најмалобројнијих шестерачких пјесама (а у збирци од преко 200 пјесама укупно их је пет) двије изабране да отворе и затворе збирку. Збирку отвара пјесма *У животној школи*, а затвара пјесма *Молитвени молебани*. Случајно. Ни случајно. Код Вујковића – показали смо то већ –

ништа није случајно кад је форма у питању. Јер у форми се и препознаје суштаство пјесме. И правог пјесника, уосталом.

Miloš Kovačević

STRUCTURAL ESSENCE OF THE POEM BY SRETEN VUJKOVIĆ

Summary

In this paper we analyse the role of refrain in the structure of poems from the collection *Banjalučke pesme* by Sreten Vujković. It is evident that in Vujković's poetry the dominant feature is refrain structure of the poem, such is the verse structure of the refrains, but the distribution of the refrains is more complex. Out of this we may conclude that the structural component is more dominant than the semantic one in Vujković's poetry.

ИМПЕРАТИВ И КОНСТРУКЦИЈЕ СА ДИРЕКТИВНИМ ЗНАЧЕЊЕМ У ДЈЕЛИМА БРАНКА ЋОПИЋА

Апстракт: У раду се представљају форме које у Ћопићевим дјелима директивност реализују као своје примарно значење, као и стилски маркиране форме које то значење изражавају секундарно. Бављење директивним исказом подразумева комбиновани методолошки поступак, тј. осим уобичајеног синтаксичко-семантичког укључује и прагматички план језичке анализе, а уз то у раду као што је овај, будући да је темом задани корпус дјело једног писца - сви закључци се нужно изводе и на стилистичком плану.

Кључне ријечи: директив, императив, презент, футур први, реторичко питање, прагматика, партикуле, прилози

Директивни исказ јесте исказ који подразумева интерперсоналну комуникацију, директно или индиректно присутног адресата. Укључује и интенцију адресанта исказа да дјелује, утиче на понашање адресата наводећи га да дјелује у правцу или у складу са активношћу која се именује садржајем пропозиције таквог исказа. Тако је директивност, из угла теорије говорних чинова и прагматике, илокуциона снага таквог исказа, а њен говором намјеравани ефекат у принципу је обухватљив перформативом *захтијевам*.

Граматичка форма која у свом садржају укључује све те елементе у језику јесте глаголски облик императив, који у систему функционише као изразито прагматички глаголски модус. Специфичност његове намјене и употребе у језику огледа се и у његовој форми, у природом комуникације условљеној редукцији парадигме. Немогућност да сингуларно говорно лице изрекне само себи неки захтјев, редукује у парадигми императива 1. лице једнине, док неприсутност трећег лица у комуникативном догађају искључује граматички облик императива за 3. лице, тј. даје му и у једнини и у множини перифрастичну форму (*нека учи/уче*). Императив је глаголски модус који у свом значењу, у оквиру својих семантичких компоненти, сажима комплетан говорни чин захтјева. У његовом се значењу јасно изражавају опште саставнице говорног

чина – и илокуција и пропозиција. Илокуцију носи само значење граматичког облика императива, а то је по граматичкој дефиницији захтјев, док је пропозиција изражена у лексичком значењу глагола употребљеног у императиву, нпр. *Скочи = Захтијевам* (илокуција) *да скочиш* (пропозиција). Императив носи граматичку модалност – условљену примарним значењем форме, а употребљен у директивном говорном чину, уз ту врсту модалности изражава и субјективну, условљену свијешћу говорног субјекта о одређеној му проскриптивно-прескриптивној говорној улози, као и његовим емоционално-емфатичким ставом, реализован скоро редовно као додатна компонента значења. Перформативна структура са глаголом *захтијевам*, у 1. лицу презента, са пропозиционом изричном клаузом нема снагу те изражајности, нединамична је, дескриптивна. Зато је императивна конструкција у изражавању разних типова директивног значења много експресивнија и много фреквантнија у употреби.

У основном значењу императива, значењу директивности, реализују се неке обавезно присутне семантичко-прагматичке компоненте, као што су:

- „-опис неке радње,
- радња се односи на будућност,
- вршилац радње је адресат,
- адресат је у могућности да, према процјени адресанта, изврши радњу,
- адресат је вољан да изврши радњу,
- није евидентно да ће адресат радњу самоиницијативно извршити,
- постоји жеља адресанта да адресат изврши радњу,
- адресант је у могућности да адресата наведе на то да изврши радњу“ (М. Личен 1987: 17).

Од тога да ли су све и које јесу од ових компонената реализоване, зависи и класификација директива у двије велике групе. За ту класификацију је најважнија реализација или нереализација компоненти које формулишемо као „адресат је вољан да изврши радњу“ и „адресант је у могућности да адресата наведе на то да изврши радњу“ јер оне опредјељује да ли ће директивни исказ спадати у класу тзв. делиберативних директива који апелују на сагласности адресата, подразумевају његову ратификацију, или ће бити сврстан у децидне директиве којима се износи налог саговорнику да поступи у складу са говорниковом жељом. У том случају говорник је у друштвено надређеној позицији у односу на саговорника и не треба му саговорникова сагласност. Тако у

делиберативне директиве спадају блаже захтјевне форме: молба, понуда, погађање, савјет, док у децидне спадају: наређење, уцјена, упозорење и упутство. Сви наведени типови директива – и категорички и блаже изражени – могу се реализовати граматичком формом императива, али и другим граматичким формама. У форме еквивалентне императиву убрајамо финитивне конструкције са временским глаголским облицима (нпр. презент, перфекат, футур први - у форми просте екскламативне, интерогативне или декларативне реченице или у форми независно или зависносколожене реченице са условно-последичном семантичком релацијом клауза) или нефинитивне конструкције са презентативно-директивним партикулама и узвицима као маркерима директивно-апелативног фокуса исказа, односно нефинитивне конструкције са привербативним функционалним дијеловима елидираних финитивних конструкција или са девербативним лексемама (глаголске именице).

Императив и њему еквивалентне финитивне конструкције са директивном семантиком

Најчешће употребљавани синтаксички тип директивног исказа у Ћопићевом дјелу јесте реченична конструкција са императивом као синтаксичко-семантичком окосницом директивности уопште и као такав апсолутно доминира у попису Ћопићевих директивних конструкција. Будући да је перформативна директивна формула у Ћопићевом изразу врло ријетка, наводимо је, у једном примјеру, као маркирану нефреквентношћу, што јој даје вриједност наглашавања:

1) *Рајић само смаче раменима и кисело искриви лице, као да он у таквим ситуацијама већ одавно ништа не може.*

– *Како год желиш, војводо. Ја једино захтевам да се чета темељито прочисти.* (Гб, 141)¹

¹ Примјери су ексцерпирани из следећих дјела: Гб = Б. Ћопић, *Глуви барут*, Свјетлост – Веселин Маслеша – Просвета, Сарајево – Београд, 1979; ДНБ = Б. Ћопић, *Доживљаји Николетине Бурсаћа – Не тугуј бронзана стражо*, Свјетлост – Веселин Маслеша – Просвета, Сарајево – Београд, 1979; ДнаБ = Б. Ћопић, *Делије на Бихаћу*, Свјетлост – Веселин Маслеша – Просвета, Сарајево – Београд, 1979; Биб = Б. Ћопић, *Бојовници и бјегунци*, Свјетлост – Веселин Маслеша – Просвета, Сарајево – Београд, 1979; Бдј = Б. Ћопић, *Босоного дјетињство*, Свјетлост – Веселин Маслеша – Просвета, Сарајево – Београд, 1979; П = Б. Ћопић, *Пролом*, Свјетлост – Веселин Маслеша – Просвета, Сарајево – Београд, 1979.

Уз то је и појачана семантиком ексцептивности (*једино захтевам*), што комплетном изразу даје појачано значење изричитог захтјева, од кога адресант нема намјеру да одустане.

Реченичне конструкције са императивом у Ћопићевом изразу углавном су врло кратке форме, што условљава природа његовог дјела, односно доминирајући тематски оквир ратне и/или поратне збиље, која у изразу продукује мноштво емфатички маркираних исказа. Прагматичко-семантички оквир његове ратне прозе социolingвистички је условљен неким типичним релацијама које се у језику одражавају у фреквентности имеративних конструкција. Под тим релацијама подразумевамо у тим комуникативним ситуацијама уобичајену хијерархијску надређеност адресанта адресату (војна команда), затим динамичност непосредне опасности по живот у којој се искључује развијена приповједачка форма и исказ експлицира само нужне елементе без и најмањег степена редунданције (*Сагни се, сагни! – пригушено повика...* ДНБ, 56; - *Цурице, прићи, не бој се!* ДНБ, 186), те бројне нужно постојеће ситуације емоционалног пражњења у којима директивне конструкције такође служе као израз (*Љути се и шишати: Иди бестрага!* ДНБ, 157). Зато се форме таквих исказа често редукују на искључиво рематски дио – глаголску именицу која носи семантику императива (*-Покрет!* Гб, 11), прилог са оријентационо-циљним значењем (*-Овамо с њом!* ДнаБ, 154) и сл. Све то је ситуирано у формама дијалога, у говору ликова и обиљежје је њихове говорне карактеризације, при чему је имератив, у складу са дијалекатском припадношћу говорника, често реализован као редукован (*Чек, чек, момче!* ДНБ, 121; *Ћут! Немој да те чује моја тетка Тодорија!* ДНБ, 81), а праћен је и директивним партикулама (*де, дедер, хајде*) које му појачавају значење иницијативности или се понашају као параплеромски елементим (*-Изиђи дер!* Гб, 104; *-Него, чекнидер мало, док ја пронађем какву тољагу!* Бдј, 138).

У приповједачки Ћопићев израз укомпоновани су и врло експресивни видови употребе десидеративног имератива - у унутрашњем дијалогу, императива са временским значењем прошлости и императива као средства реторичке модификације истинитосног модалитета исказа. У контексту Ћопићевих дјела имератив се најчешће реализује у директивној семантичко-прагматичкој вриједности наређења или забране, упозорења, скретања пажње, затим у директивно дезактуализованом приповједачком значењу, у значењу псовке, молбе и сл.

Императив наређења или забране

Наређење је говорни чин који је „стриктно везан за хијерархијске структуре у којима постоји однос надређени – подређени, формално институционализован или не“ (Личен 1987: 107). Изрицањем таквог исказа адресант не очекује сагласност адресата, него његову кооперативност у смислу извршења датог налога. Семантика глаголске лексеме при том реализује иницијативно-акционо значење, а императивом се налаже извршење или прекид извршења маркиране ситуације.

2) -*Колона, стој!* (ДнаБ,23); *Безвољно махну руком и нареди: - Хајде, дижи се! Банда је у глувој касаби.* (Гб, 128); *Тек пошто угледаше партизане, читава ту шарену ордију запљусну и понесе један исти врео талас. – Нагарииии! –Захоколи! Ју-јуух!* (Гб, 129); *Ко је тамо? Казуј, божију ти матер! – зачу се...вreo Капетановићев повик.* (Гб, 125); *Отац је повиленио... – Води ми то из куће, води!* (ДНБ, 187); *-Ајде, ајде, бјежи, не пристаји човјеку на муке!* (ДНБ, 182); *-Остави ту придику о поштењу...(Гб,16); ...заинати се Николетина: -Лези! Диг се! Свлачи се!* (ДНБ, 22)

У Ћопићевим дјелима, с обзиром на ратни контекст, врло често се реализује војна команда као вид наређења. Њена реализација везана је за прецизно одређене ситуације, засноване на строгој хијерархији у релацијама између адресанта и адресата, при чему адресант заступа опште, институционализоване ставове. Команда спада у строге директиве јер укључује и моменат принуде на извршење, што подразумева санкције у случају неизвршења наредбе. Изражава се стереотипном формом, максимално редукованом, сведеном на инструктивни минимум.

Императив упозорења

2а) *Узбуну се и зажагори почађавила згужвана берачка братија: - Не дајте, људи, све ће одузети за државу!* (ДНБ, 166); *- Само га дирни, сасјећу ти оба вола у итали!* (ДНБ, 187) = Немој да га дираш/Ако га дирнеш, сасјећу ти оба вола у штали...; *Причекај само док ти дође четничка тројка, неће ти сјекира помоћи.* (ДНБ,187) = Немој да чекаш/Ако дочекаш четничку тројку, неће ти...; *-Чујеш ли ти, гардијски црвендаћу, ... одбиј од мале јер ће бити крвавих кошуља, па таман да си краљ Петар!* (Гб,16).

Примјери показују однос хипотетичког услова, исказаног императивном клаузом, и хипотетичке последице неповољне при евентуалној реализацији по саговорника, са семантичко-прагматичом вриједношћу упозорења, пријетње и уцјене

истовремено. Стилoгену вриједност посебно има посљедњи примјер јер се у њему комбинују различите стилематичне форме директивности. Исказ садржи различите апелативно-директивне говорне чинове, примарно или секундарно изражене одређеним граматичким формама. Тако је у упитној презентској конструкцији *чујеш ли* супсумирано и једно и друго значење – скретања пажње, односно апелативности, и директивног захтјева да саговорник обрати пажњу на упозорење. Онда се та значења, у формама које слиједе, издвајају појединачно - најприје значење апелативности у форми вокативне синтагме *гардијски црвендаћу*, која садржи компоненту омаловажавања адресата, а затим слиједи експлицитни директив у форми императивне наредбе *одбиј*. Остатак конструкције износи посљедицу, квантификацијски максимализовану (*...јер ће бити крвавих кошуља, па таман да си краљ Петар*) која као врло неповољна по саговорника слиједи уколико он не уважи упозорење. Тиме је упозорење појачано и пријетњом. Датим поступком аутор прати динамичност и експресивност живог, непосредног говора, који се одвија у ситуацији којом доминирају појачане емоције адресанта исказа.

Императив скретања пажње

26) *А гледај сад гдје нас одведе наша младост, сва понесена...* (ДнаБ, 222); *-Види ти малог ђаволка, завртила памет чак и Николетини Бурсаћу!* (ДнаБ, 64); *-Пази, богати!* (ДнаБ, 64); *Види га како се варака и доскаче ријечима као мој комишија...* (ДнаБ, 62); *Види оне коларење читаље, заболла нос у књигу...* (Бдј, 138); *Чекај, чекај, чекај! Ти увијек са својим личним произвољним закључцима...* (Гб, 47); *Бјежи, јадна, каква кула од стакла, лажу новине.* (Гб, 30); *-...ти ми боље знаш какав је вук, а! Пази ти ње!* (Бдј, 95); *...расцвјетао се у баштици... црни сљез... и он је одобровољено гунђао...: -Пазидер га, сва се башта модри као чивит* (Бдј, 93).

У оваквим исказима императив врло често дезактуализује изразито директивне компоненте, а актуализује апелативно-презентативно значење. Код Ћопића су врло чести искази који су говорна карактеристика појединих ликова, типа: *Види ти њега! Пази, богати! Види га, види!* У њима императивна конструкција има значење скретања пажње, а сам императив углавном од глагола опсервативне семантике, добија значење брло блиско партикули *гле* и уопште презентативним партикулама.

Дезактуализовани императив

У одређени вид дезактуализације значења директивности спадају и искази који су петрифициране форме у језику а служе као псовке, клетве, изрази негативно маркиране семантике у народним говорима, а чија је функција да изразе емоционални став говорника усмјерен на адресата или на предмет говора.

2в) *Иди бестрага!* (ДНБ, 25); *Иди у божију кућу – зловолно смрси...* (ДНБ, 60); *Та иди с милим богом! – љутито гракну десетар* (ДНБ, 91); *-Нос те белај, мајко!* (ДНБ, 53); *-Иди бестрага и ти и Босна! – дуну старац...* (ДнаБ, 157)

Десидеративни императив

Овај вид директивно дезактуализованог значења императива остварује се као вид жеље изражене у корелацији са саговорником, најчешће у виду молбе, те као вид интимне жеље, у молитви и унутрашњем монологу.

У дијалогу:

2г) *Дугачки Влајко одједном кашљуцу и замуца: -Друже команданте, води нас пред Шарени батаљон, борићемо се.* (Гб,242); *-Ти на земљи, бог на небу, ми више никог другог немамо. Води нас куда знаш.* (Гб, 15).

Подређени статус говорника (војник) у односу на саговорника (командант) искључује могућност да се директивне конструкције овог типа у прагматичкој интерпретацији тумаче као наређења. Оне носе и семантичку компоненту сагласности говорника да саговорник својим ауторитетом актуализује радњу којом је и говорник обухваћен, па их схватамо као молбе и допуштења.

Императив молитве:

2д) *-Господе боже, господе... опрости, спаси, заштити!* (Гб,153); *-Свети Илија, сину, молим ти се...* (Биб, 320); *-Очувај нас, Боже, сваке слабоће и несретника!* (Биб, 217); *-Помагајте сви божји угодници...* (Биб, 247); *...и једноставно и тихим гласом замолила: -Ујко, прими ме код вас.* (Гб, 15)

Директивна конструкција је у овој врсти исказне форме увијек комбинована са вокативном, којом се апострофира лице коме је молитва упућена.

Императив унутрашњег монолога:

2ђ) *-Овуда, друже команданте, тамо је локва! Узвик пратиоца опрљи га као врео бич. Какав командант, њега су давно макли с тога мјеста! Опрезнији буди, дјечаче с торбом, успори корак, официру-подофициру! Куд сте се затрчали? Врати се назад,*

мајко. Опет је Радекић као и читавог живота у засјенку... (Гб, 170); Бевојко, опора тврда крушко дивљакињо, за ким ли ћеш из ове колоне ноћес крадом заплакати! Реци ми, цуро, шапни само, да ти га не пуштам ни у патролу ни у бомбаше... (Гб, 174); Спавај, бјегуницо,. Сањај своје море, гледај облак с ону страну, иза гаравих паса и мртвих сљепића. Сањај, цуро врановачка, а ја ћу отворити четворе очи; далеко је моја постеља и мој сан. (Гб, 218); Блекне однекуд овца, отегнуто, тупаво, као да се руга: пробуди се, куд си заћорио, господине!.. Зар свака ограда не упућује: стани, свака живица: пригни се, прикрпељи; зар не мами путељак: сврати под овај кров, ућути се као буба под листом. (Гб, 215); ... пуст коњ седланик савија главу над пут и зове тихим рзањем: - еј, устани!... Још мало, и равнодушна тишина шума, лишћа и траве све би надрасла и потопила, да се од Мрачаја изненада не огласише митраљези и топови. Тутањ канонаде хучно надире и свија се, чини се, око једва уочљива центра на пусту друму, мртва команданта. – Тигре, устај, ено их, буде се иза сна мрке кожунлије, краворепци, преживари! Устани, команданте, поведи, твоји омладинци крећу на пробој! (Гб, 259/269)

Императив је у датим примјерима средство емоционалности, експликатор узбуђености говорника. Редовно је у овом виду употребе праћен вокативом који апострофира замишљеног саговорника, што тексту даје привидно динамично, а суштински елегично значење. Говорни субјекат изражава своје најдубље емоције, присјећа се драгих особа и оживљава њихово присуство у својој свијести у имагинарном разговору. Посљедњи примјер је специфичан и по томе што је императивна конструкција употријебљена у финалној позицији, на крају романа *Глуви барут*. Поред емоционалног става којим се изражава жалост за погинулим командантом, нијансиран је и патетиком партизанске ратне пропаганде.

Дезактуализацију директивне компоненте, а актуализацију жељне или емоционалне показују и искази са императивом који представљају посебну врсту текста који често реализују Ћопићеви јунаци, а то је пјесма као пригодна, мала фолклорна форма, са врло разноврсним функцијама - исказивања емоција:

- љубавног карактера:

2е) *Листај горо, теци водо,/ гледај, мала, куд ја одо* (ДнаБ,45); *Пада киша и помало снега / Гони, цуро, те волове с брега.* (БиБ, 383); *Пожели ми, мала срећу, вратити се можда нећу.* (ДнаБ, 62);

- родољубивог:

Почивајте старинске делије/ родиће се нове мегданџије (ДнаБ, 28); *Ој усташе бјежте из Бихаћа / ето војске Милоша Балаћа* (ДнаБ, 8); *Пушко моја, биј, биј, биј, пушко моја, биј, / све крвнике, фашисте удри, не жали...* (Бд,260) или

- хумористично-захтјевног:

Чобанице дедер се покажи / па ти стрицу ракије потражи (ДнаБ,26); *Ој, Лијане, дедер се покажи / па нам рупу до Уне потражи* (ДнаБ,89); *Стани, Шицо, да ја питам тебе: / је л' ти тешко конвикташко ћебе?* (Бд,111)

Афирмативни императив са одричним значењем

Посебно експресивна форма у Ћопићевом изразу јесте афирмативни императив са одричним значењем:

2ж) - *И де ти сад вјеруј у некакво другарство, а?* –(ДнаБ,) = Не вјеруј / не можеш вјеровати у другарство...; -*А данас нема ни онога јунаштва ни оније људи... И де ти сад живи у оваквом свијету.* (Бдј, 72) = Не можеш живјети у оваквом свијету...; *И де ти сад неком вјеруј, не вјеруј му је ли само жив човјек, не вјеруј ко ни бјесну псу.* (БиБ, 283) = Не вјеруј / не можеш вјеровати никоме...; *...и колико је само у овој земљи таквих глувих. Завучених закутака, некаквих Вучјака, Рисоваца, Мрачаја, Глувих Долова, Турских Грובהа, Гудаваца, Црних Потока! И дедер ви то размрдајте, протресите – и ти, Тигре, и ти, Османе, Стари, Коста, Шоша, Касиме... У со да се претворимо, да се истопимо, па опет...* (Гб,18) = Не можете то размрдати, протрести...; *Ма да макар само њој кажем. Не смијем, моје ми вјере... Дај сад иком кажи, до сјутра навече чули би Поткалињци и ето белаја...*(БиБ,209) = Не смијеш ником казати...;

У примјерима овог типа експлицитно је, као у првом примјеру из дате групе, присутна компонента реторичког питања, док је у осталим она имплицитно позиционирана. Трансфер афирмативне форме у одрично значење омогућен је присуством те компоненте. Посљедњи примјер интересантан је и по томе што је клауза са императивом уклопљена у асиндетски низ са условно-посљедичном семантиком, тј. са значењем *Ако неком кажеш, до сјутра навече чули би Поткалињци...* С обзиром на став граматике да се императив не појављује у структури зависне клаузе (Стевановић 1969: 680), овај је однос могуће схватити као дио копулативне сложенореченичне везе са сукцесивним временским односом евентуално остварљивих ситуација и посљедичном семантиком

друге клаузе у низу. У конструкцији *Дај сад иком кажи*, која је готов говорни образац, два императива припадају структури једне клаузе па је онда први од њих у том значењу дезактуелизован, са параплеромском вриједношћу неке инхоативне, контактнo-иницијалне партикуле - замјенљив је у том контексту директивним партикулама *де/дедер*, које се и јављају у претходним примјерима, или *хајде*. Друго могуће тумачење било би да функционалном транспозицијом преузео вриједност везника условних клауза, што би требало испитати на ширем корпусу.

Приповједачки императив

У Ћопићевом приповједачком изразу и императив је средство изражавања догађаја, при чему се његова семантичка компонента нефактивности реализује у значењу доживљене непосредности ситуације маркиране тим глаголским обликом, њене актуализације, којом се потиरे дистанца између препричане прошлости и тренутка говора и постиже ефекат продуженог трајања императивом експлициране ситуације:

23) *-Ех што! Брате слатки, кад људи навалише из џамије, па држ тамо-амо по оној гомили, завадише се, почупаше се за браде, удри један другог ципелом... (Бдј,108); ... кад ме здипи за уши па уврћи, уврћи као да циједи мокро ћебе... (Бдј, 108).*

Презент

Најчешћа замјенска форма коју Ћопић употребљава у својим дјелима јесте презент са императивном семантиком. Форма да + презент у литератури и граматикама српског језика наводи као синонимна императиву, али не као децидни директив, него чешће као тип директива који се може подвести под савјет, препоруку или сл. јер углавном подразумијева одређени степен ратификације или сагласности саговорника (нпр.: *Да дођеш поподне код нас!* - имплицитно стоји и неисказано питање *Хоћеш ли?*, па макар и у форми захтјева *Потврди!*). Такве ситуације говорне усаглашености и сарадње учесника у директивном комуникационом чину код Ћопића нису честе па се презент у његовим дјелима јавља и без тог елемента *да*, углавном у контекстуално ослоњеним исказима када представља поновљену пропозицију непосредно изнесеног адресатовог става, нпр.: *-Не идем тамо ни мртав! - рече Лијан. _Идеш, идеш! - одреза десетар (ДнаБ,127)* или у инструктивном значењу. Са елементом *да* презент изражава значење наређења. Понајчешће се презент јавља у дециднијој бипрезентској конструкцији Има(ш) + да + презент, гдје

глагол *имати* нема егзистенцијално, него хабитуално прескриптивно и одређено иницијативно значење, односно покретачко значење, док конструкција да + презент неког глагола долази као семантички комплетив да именује природу активности која се адресату налаже, тј. носилац је пропозиције. При томе је глагол *имати* у неутралној форми 3. лица једнине и ту вриједност има и када се врло ријетко употреби у 2. лицу једнине. Та безличност и условљава да допуна није инфинитив, тј. да у том случају да + презент и инфинитив нису синоними јер допунским презентом се мора изрећи лице на које је захтјев усмјерен (може то бити и треће *-Има да дођу овдје! Пренеси им.* П, 196). Ова конструкција се јавља и у функцији наређења и у функцији забране, што се остварује одричним обликом глагола *имати* (*Овај пут нема шале!* Гб, 210). Она има значење децидног директива јер наглашава позицију адресанта као надређеног у датој хијерархијски постављеној друштвеној ситуацији. Тај исказ не трпи поговор адресата и подразумејева обавезно извршење/неизвршење пропозиције захтјева.

Презент модалних глагола типа *смјети*, *хтјети*, *требати*, *морати* Ћопић користи врло често у директивном значењу, али он у том случају није допунска, него је основна форма директива од тих глагола, будући да они немају облик императива. Нпр.:

3) *-На овом терену битка је за тебе моментано изгубљена, туда се не вриједи више ломити и губити најбоље људе. Ваља најприје спасавати Подгорину...* (Гб, 238); *-И опет ти ваља од њега почети.* (Гб, 238)

Инклузивни презент

За исказивање императивних ситуација које се односе на колективног адресанта, Ћопић користи 1. лица множине презента, које укључује и адресанта и адресата захтјева:

За) *Хајдемо, Милошу, да поближе извидимо тај осинак.* (Гб, 42); *-Човјек, човјек! Хајде да идеалишемо!* (Гб, 148);

Инструктивни презент

Овим обликом презента дају се упутства од стране надређеног лица хијерархијски подређеном:

3б) *-А ја? / -Ти? ...Остајеш на свом мјесту, друже Милошу.* (Гб, 231); *-До даљњег, Владо, одлазиш као командир чете у Лазијин батаљон...* (Гб, 230)

Конструкција да + презент:

Зв) *-А ону твоју ликвидациону десетину, оног твог Зунзару, да одмах пошаљеш негдеје у чету, најбоље је у Цамоњин батаљон. (Гб, 186); -Само то да запамтиш, с револвером и ватром нећеш далеко отићи. (Гб,237) = Само запамти...;*

Конструкција има(ш)/нема(ш) + да + презент:

Зг) *-Има да бирате: или с њим или с нама! (Гб,163) = Бирајте...; -Пази, само мене има да слушате! Сад сам ја за вас бог и батина! (ДНБ, 20) = Слушајте...; -Е нећемо тако, комесару. Најприје ти мени имаш да објасниш и како грми, и откуд је постао човјек и још триста чуда... (ДНБ, 44) = Објасни...; -Богам, нема вам сад шта да сањате или не сањате – намргоди се Николетина. –Данас га пратимо, то добро утувите – има да ми будете сви ко драге баје, ка сеоске младе. (ДнаБ, 113)*

Презент + глаголска именица, као еквивалент декомпонованог императива:

Зд) *-Ја сам то теби већ једном поменуо. Овај пут нема шале! (Гб, 210) = Не шали се...; - ... Нема никакве пјесме, никаквог кретања... (ДнаБ, 113) = Не пјевајте, не крећите се...*

Реторичко питање са презентом у предикату

Формант упитности у овој директивној конструкцији јесте замјеничко-прилошки маркер *што/шта, куд(а)* и сл., а при трансформацији у значење императива трансформише се и истинитосни модалитет глагола, како је то типично за реторичко питање уопште, по принципу афирмативна форма презента – одрично значење императива и обрнуто одрична форма презента – афирмативно значење императива (Бабић 2001: 42):

Зђ) *-Шта чекате, момци: палите Јаруге, палите Јапагу, док вас није прстигао Шарени батаљон! (Гб,242) = Не чекајте, момци...; ...Један војник у близини стао је да ложи ватру. Херој Тито устао је и рекао му: -Шта то радиш, друже? Непријатељ ће опазити ватру... (Бд, 254) = Не ради то, друже...; -Дедер, што се бечите ко печена бравчад! (Гб, 11) = Не бечите се...; -Стани, човјече, што си запјенио! (Гб, 35) = Не пјени!; - Вlado поцрвење и краткотрајно зажмирка: -Шта сад ти причаш! Ко је тебе хтио ликвидирати... (Гб, 149) = Не причај...; Најзад га прекиде: -Чујеш, момче златоусто, какве ти то Турке помињеш и каква побратимства с њима? Или си ти, синак, луд или си пијан... (Гб, 16) = Не помињи...; -Ено га де! Ма куд ћеш сад у ноћ, Бог те видео! (БиБ, 212) = Не иди у ноћ...; -Што не пуцаш, Милошу, соколе?! Доста се Радекић наносио главе, немој га жалити. (Гб,242) = Пуцај,*

Милошу, соколе...; *-Ма шта је теби ноћаске, чоече, што не спаваш!* (Гб,209) = Спавај;

Ова врста замјене могућа је са презентом јер је презент близак императиву по значењу у коме је евидентна семантичка компонента незавршености ситуације означене глаголом, што је предуслов да би се та ситуација временски фокусирао као будућа, а то је типично и за директивно значење императива. Ћопић често користи ову интерогативно-директивну конструкцију, као врло ефектну изражајну форму, непосредну, оснажену и компонентом зачудности, коју реторичко питање садржи.

Перфекат

Ћопић ријетко употребљава конструкцију да + перфекат, која је маркирана строгим директивношћу и која се у разговорном језику, а процентуално тај регистар доминира већином Ћопићевих прозних дјела, одашиље врло често у говорним ситуацијама које траже изрицање захтјева за који говорник и не помишља да би могао остати неизвршен, тј. у њему је антиципиран и моменат обавезног извршења, нпр. *-Да си то одмах вратио назад!* (Гб, 36). Чини се да је то зато што доминанта Ћопићевих дјела - хумор -, као и ауторова тачка гледишта условљена ставом добронамјерности, валоризују строгост и озбиљност ситуација и захтјева па тиме и неутрализују контекст неопходан за употребу тих строгих директивних форми.

Футур први

Директивност футура првог заснована је на ауторитету говорног субјекта да ће се ситуација маркирана тим глаголским обликом у будућности реализовати у складу са његовим захтјевом, а такође и на семантичкој компоненти нефактивности, тј. нереализованости глаголског садржаја и његовој усмјерености у будућност, што је специфична црта и футура првог и императива.

4) - *Ви ћете нам ноћас одати читаву организацију!* – *хладно их премјери Владо* (Гб, 133); – *Ма дићи ће се он мени на ноге и оставити свој сељачки ћумез или мене неће бити, то добро запамти!* (Гб, 48); -...*Е вала ћемо видјети чија је вјера тврђа...*(Гб, 127); -*Шта мислио да мислио, мене, вјере ми, нећеш у опортунисте и слабиће!* – *настављао је Тигар своју љутиту мисао* (Гб,171) -*Хајде, Ницо, ово је твој посао. Нећеш, ваљда, чекати да ја, Муслиман, палим српске куће.* (Гб, 168); *Нека, Капетановићу, нека, нећемо се свађати, није витешки.* (Гб, 127).

У датим примјерима афирмативни футур први служи да се изразе строга наређења (нпр. – *Ма дићи ће се он мени на ноге и оставити свој сељачки ђумез или мене неће бити, то добро запамти!*) и упозорења (нпр. –*Е, вала ћемо видјети чија је вјера тврђа...*), док је одрични типичан за означавање прекида радње (нпр. – *Нека, Капетановићу, нека, нећемо се свађати, није витешки*) и забрана (нпр. *Шта мислио да мислио, мене, вјере ми, нећеш у опортунисте и слабиће! – настављао је Тигар своју љутиту мисао*). Подесан је за конструкције у којима је говорно лице инклузивно укључено, тј. оне које подразумевају 1. лице множине. У том значењу уобичајенији је од императива (нпр. *Е вала ћемо видјети чија је вјера тврђа : Видимо чија је вјера тврђа; -Нека, Капетановићу, нека, нећемо се свађати, није витешки... : Нека, Капетановићу, нека, не свађајмо се...*).

Нефинитивне конструкције са императвном семантиком

Фреквентна структура јесте и неглаголски исказ који се углавном своди на прилошки израз или израз прилошке семантике. Тај исказ повлачи на себе директивност редукованог императива и дјелује као компонента замишљене декомпоноване структуре јер својом семантиком даје довољно информација о захтјеву који се пред адресата поставља (*Лијево! Напријед! Назад!*). На основу употребе прилога који имају оријентационо локационо значење јасно је да је редукован неки глагол просекутивне семантике: *крени, врати се, пожури* и сл. Фреквентност ових исказа јасна је по томе што су они иначе готови обрасци у том подстилу војне команде која је у реалности Ћопићевих дјела са ратном тематиком свакодневни израз, а осим тога те редуковане форме карактеристика су и говорне економије разговорног стила, посебно динамички условљеног изражавања које не укључује редунданцију.

Прилози

5) –*Полудесетина мирно!* (ДнаБ,183); –*Види је само како се попријечила у кревету. Тамо се!* (БиБ, 209); –*Брже, брже, синовци...* (Гб,13); –*Надраг, Власи, ово је вамо моје!* (Гб, 97); –*Овуда, друже замјениче, тамо је локва!* (Гб,170); –*На де-сно! – оштро и на раздјелке развуче момче.* (ДНБ, 22); –*Мирно! – командова Ницо* (ДНБ, 22).

Глаголске именице

6) *Заустави поглед на својој малој колони постројеној на пртини. – Покрет! (Гб, 11); ... док су се пели уз бријег и сад им се открио нов предјел ... – Одмор! (Гб, 18); поскакасно на ноге, па на цесту и запуцасмо - правац град! (ДнаБ,141)*

Приједлошко-надежне конструкције

Прилози и глаголске именице у директивној функцији изражавања команде, као већ уобичајене директивне етикете у језику, семантички су прозирнији и уобичајенији искази од именичких конструкција, са такође прилошком семантиком.

7) *-У строј, ево друга команданта! (Гб, 40); -Ђоко, руке к себи! (Гб, 73); ...завршило киселом комесаровом наредбом: -Дедер, момци, по кратком поступку! (Гб, 38); -Митраљез на десно крило! Поздрав старој госпојици! (ДнаБ,183).*

Директивне партикуле:

8) *-Ајд, ајд својим путем. (Гб,49); -Бојане, дедер једну пјесму! (Гб,215); -Одлазиш, дакле, Тигре, напушташ Врановину. Хајде, брате, кад можеш и кад ти је бог дао, а ми ћемо...(Гб,219); Сав у зноју... Николетина поче да пара ногавицу... -Још, још, до самог кука! (ДНБ, 50).*

Именичке синтагме у датој функцији изразито су контекстуално условљене, тако нпр. у исказу – *Још, још, до самог кука!* - не можемо знати шта иза тог исказа стоји без ширег контекста на основу кога сазнајемо да борац колегиници, такође борцу, пара панталоне како би открио мјеста на тијелу у које је она рањена, устручавајући се при том, па она мора да га подстиче наредбом. Партикуле са директивним значењем у датим исказима носе и псеудопредикатско значење (*крени, почни да пјеваш, иди и сл.*)

Ћопић често комбинације разне нефинитивне, редуковане конструкције, које пружају телеграфску информацију, сведену на нужне информативне блокове, а тиме постиже динамичнији израз који прати динамику говорне ситуације:

-Хајде, брзо у строј, па за нама! (Гб, 242) = Покрени се, построј се, крени за нама; - Хајде назад, не вриједи више! (Гб,225); - Еј, вас двојица, дедер на ноге! (ДНБ, 22)

У суштини, доминантан граматички, синтаксички контекст директивног исказа уопште, а тако је и код Ћопића, јесте кратка, синтаксички проста реченична конструкција или нереченични редуковани исказ. Конструкције са императивом реализују се у

Ћопићевом приповједачком изразу у бројним директивним и недирективним значењима. Императив није и једини вид изражавања директивности, него се јављају и разноврсне реченичне и нереченичне конструкције, које значење директивности изражавају секундарно. Неке од тих конструкција функционишу и иначе у разговорном језику као готови идиоматски обрасци, док су друге, посебно елидиране именичке синтагме изразитије контекстуално условљене. Директивне конструкције, емфатичне и емоцијама додатно модализоване, дају живост и експресивност Ћопићевом изразу, оживљавају ситуације и дочаравају аутентичност ликова у њиховим говорним улогама. У децидно директивним исказима екскламативна интонација има функцију суконститутивности у уобличавању конструкције и наглашава социјално поларизоване функције адресанта и адресата. Она је скоро пратећа одредница императива у свим граматицама српског језика, али се у Ћопићевим дјелима јавља као факултативна, тј. велики број исказа са категорички и емоционално наглашеном директивношћу обиљежен је тачком као маркером изјавне интонације. Та чињеница не умањује снагу директивности тих конструкција јер су у њима садржани типични лексикализовани (директивно-презентативне партикуле, вокатив, узвици, императив) или контекстом образложени маркери екскламативности (тематски глагол у дидаскалији или нека лексема квалификативно-начинског карактера који упућују на ситуацију узбуђеног говорења).

Литература

Бабић 2001: М. Бабић, *Однос афирмације и негације у једном типу реторичког питања*, Књижевност и језик, XLVIII/3-4, Београд, 39-49.

Личен 1987: М. Личен, *Говорни чин директива и његова реализација у немачком и српскохрватском језику*, Нови Сад: Радови Института за стране језике

Ковачевић 2009: М. Ковачевић, *Огледи из српске синтаксе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије

Стевановић 1969: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички систем и књижевнојезичка норма)*, књ. 2, Синтакса, Београд: Научна књига

Стојановић 1989: С. Стојановић, *Инклузивни императив у научном стилу руског и српског језика*, Јужнословенски филолог, XLV, Београд, 128-134.

Milanka Babić

IMPERATIVE AND CONSTRUCTIONS WITH DIRECTIVE MEANING IN ČOPIĆ'S WRITINGS

Summary

This work represents the forms which, in Čopić's writing express directivness as their primary meaning as well as stylistically marked forms which express that meaning in a secondary way. Apart from the imperative, Čopić uses other sentence constructions in order to express directivenss. Some of those constructions functions as ready-made idiomatic patterns in spoken language while the other ones are elided non-sentence structures which are contextually conditioned. Directive constructions, emphatic and modalled by emotions, give expressiveness and dynamics to Čopić's language and add authenticity to the speech of his characters.

ПРОМЕНА СЛОВЕНСКИХ ВЛАСТИТИХ ИМЕНА С НЕПОСТОЈАНИМ Е У СРПСКОМ СТАНДАРДНОМ ЈЕЗИКУ

Апстракт: Српски језик, ни у дијалектима, ни у стандарду, нема непостојанога е (него само непостојано а), па стога у промени имена из словенских језика која имају тај глас у српском долази до колебања у употреби. Будући да савремени српски стандарднојезички нормативи нису довољно широко нити систематски регулисали ту материју, овде се разматра промена властитих имена с непостојаним е, укључујући ту и имена из хрватског кајкавског наречја, и предлажу критеријуми за њихово нормирање у српском стандардном језику.

Кључне речи: непостојано е (и о), непостојано а, властита имена, промена, критеријуми стандардизације

1. У српском језику често се употребљавају, поред других имена из страних језика, и словенска имена, међу њима многа с непостојаним е. Тај глас у српском језику не постоји, јер су се стари полугласи у затвореним слоговима вокализovali и дали непостојано а. Мада ту постоји и одређени паралелизам, није увек лако утврдити које је е у словенским властитим именима непостојано, а које није, па се стога у пракси јављају недоумице, као у изговору и писању презимена *Сремец*, *Сремеца*, *Сремецу* ..., или *Сремец*, *Сремца*, *Сремцу*..., *Крањец*, *Крањеца*, *Крањецу*..., или *Крањец*, *Крањца*, *Крањцу*... (кад је реч о словеначком писцу који се зове *Мишко Крањец*). Тако је и с презименом познатог партизанског авијатичара који се презивао *Чајавец* (*Руди Чајавец*), што неки мењају *Чајавец*, *Чајавецца*, *Чајавецу*... (са е), а неки, опет, *Чајавец*, *Чајавца*, *Чајавцу*... (без е у зависним падежима, дакле с непостојаним е) и сл. Упркос очигледним колебањима, наша нормативистика није показала довољно интересовања за разматрање и нормирање ове појаве, која већ и због тога што није тако ретка заслужује да се обради и нормира. Ево шта у том погледу показује анализа српских нормативних приручника (граматика, речника, правописа и језичких саветника).

Ниједна наша граматика, ни оне старије (српскохрватског), ни новије (српског језика), у одељцима о промени именица, где би о овој појави било нормално да се нешто каже, не спомиње промену

словенских имена с непостојаним *е*. То заобилази и велики Стевановић 1964, а пре њега још и Маретић 1899 (в. треће, непромењено издање Маретић 1963), као и савремени писци српских граматика (Станојчић–Поповић 1995 и Клајн 2005). Разлог томе је што писци наших нормативних приручника не посвећују довољну, а неки готово и никакву, пажњу речима страног порекла, а страним именима поготово. А управо ту има доста колебања у пракси, па би се та материја при састављању граматика савременог језика морала узети у обзир, озбиљно анализирати и нормирати. Ни на хрватској страни, где властита имена с непостојаним *е*, као и неки апелативи, нису страна, јер постоје у домаћем, кајкавском наречју, стање у том погледу није много боље. Стјепан Бабић у једном од својих чланака о том питању тврди да су «*nepostojano e* kao posebnu kategoriju u gramatiku uveli Stjepko Težak» и он «1992. godine, u 7. izdanje Gramatike hrvatskoga jezika» (Бабић 2006: 68). Дотада се, дакле, то није налазило ни у хрватским граматикама.

1.2. Слично и у правописним приручницима. Они старији: Броз 1892. («*koji je izgrađivao i obdjelavao u četiri maha*» Драгутин Боранић, од 1904. до VI издања, 1915), затим Боранић 1921 (и у даљим својим издањима све до десетог, 1951), као и Белић 1923 (и осталим издањима тога правописа до задњег, «*новог, допуњеног и исправљеног*», 1950), промену словенских властитих имена с непостојаним *е* у нашем језику нису уопште обухватили, ни у нормативном ни у речничком делу. Тек у *Правописном речнику* уз Правопис 1960 може се наћи неколико примера таквих имена, а и у самим *Правописним правилима* има посебна тачка 207, у којој се регулише писање зависних падежа словенских имена с непостојаним *е* и *о*, међу њима и три кајкавска с непостојаним *е*, која су унесена и у речнички део с упутом на ту тачку, уз још нека (*Кумровец*, *Водопивец*, *Чаковец* и др.), али ова без упућивања на одговарајуће правило у нормативном делу тога великог правописног приручника. И тај поступак – обраћање пажње наших нормативаца властитим именима овога типа, макар то овде било и незнатно и недовољно, могло би се приписати у заслугу Стјепану Бабићу. Он сам о томе каже:

«*Nepostojano e* muči nas već više od pola stoljeća. Svoj prvi članak u Jeziku objavio sam pod naslovom *Deklinacija slavenskih imena s nepostojanim e*, u listopadu 1954, dakle još kao student (Бабић 1954). U tome sam se članku zauzeo da se u nekim imenicama ili kategorijama dopusti nepostojano e. Poslije mi je prof. Jonke rekao da je taj moj članak

djelovao da je u novosadski pravopis ušlo pravilo o nepostojanom *e* i nekoliko riječi u rječnik. I zaista, u njemu nalazimo § 207. s ovim pravilom: 'Ali u hrvatskosrpskim (kajkavska imena) Sremec – Sremca, Vodopivec – Vodopivca, Tkalec – Tkalca', a u rječniku osim tih imena još i Čakovec, Čakovca, Gubec, Gupca, Kumrovec, Kumrovca, vjerojatno još koje. Što se samoga *Demetra/Demeetra* tiče, novosadski pravopis pravi razliku: Demetar, Demetra: Demeter, Demetera (prezime).» (Ibid.) Тиме је, сликовито речено, «пробијен лед», па је непостојано *e* у преузетим словенским властитим именима, укључујући ту и имена из домаћег кајкавског дијалекта, ушло у круг интересовања наших нормативиста и постало предмет обраде у правописним приручницима, али и у озбиљнијим језичким саветницима. На тај начин почели смо уклањати дуго присутне недоумице у пракси како гласе правилни облици у промени (деклинацији) имена као што су *Ткалец – Ткалца* или *Ткалеца, Чаковец – Чаковца* или *Чаковеца, Муромец – Муромца* или *Муромеца* и сл.

1.2.1. У већ поменутом Правопису 1960 непостојано *e* обрађено је заједно с непостојаним *o* у словенским властитим именима, при чему је промена имена из кајкавског наречја с непостојаним *e* друкчије нормирана него промена таквих истих имена из осталих словенских језика. Ево у целини одредбе (под тачком 207) којом је то регулисано, на стр. 162:

«Непостојани гласови *e* и *o* који се у словенским именима губе из независних падежа у српскохрватском се задржавају. Према *Торонец, Торонца, Торонцу; Донец, Донца, Дону* – у нашем језику се изговара и пише: *Торонец, Торонеца, Торонцу; Донец, Донеца, Донецу* итд.; чешки: *Ћарек, Ћарка, Ћаркови* итд., у српскохрватском *Чапек, Чапека, Чапеку*; руско *Вышний Волочок*, ген. *Волочка* у српскохрватском – *Вишњи Волочок, Волочока, Волочоку* итд.; украјинско *Марко Вовчок*, ген. *Вовчка*, дат. *Вовчку* у српскохрватском *Вовчока, Вовчоку* итд.

Тако се и из словеначког *Leves, Levca* у наш језик преноси као *Левец, Левеца*. Али у српскохрватском (кајкавска имена) *Сремец – Сремца, Водопивец – Водопивца, Ткалец – Ткалца*.«

Овде је, како је већ речено, однос према промени имена из кајкавског наречја друкчији него према именима с непостојаним *e* (или *o*) из осталих словенских језика, па се облици у промени прихватају без самогласника *e*, које се ту губи (*Сремца, Ткалца*), као и непостојано *a* у штокавском наречју и стандардном језику

(*Сремац – Сремца, Ткалац – Ткалца*), изједначају се, дакле, с нашим именима с непостојаним *а*.

1.2.2. Слично, али обимом оскудније и нешто друкчије, у Правопису МС 1993 нормирана је промена словенских имена с непостојаним *е*. Ту је у тачки 105.d. речено:

«Према нашем непостојаном *а* у другим словенским језицима углавном се јавља непостојано *е* или каткад *о*, али се код нас по правилу не третира као непостојано, него се задржава у промени: *Чапек – Чапека* (из чешког), *Крањец – Крањеца* (из словеначког), *Толчок – Толчока, Волчок – Волчока* (а не «Толчка», «Волчка», као у руском). Једино у кајкавским именима *е* каткад узимамо као непостојано: *Ткалец – Ткалца, Белостенец – Белостенца*, али: *Мачек – Мачека...*»

И овде се, како видимо, од осталих словенских властитих имена с непостојаним *е* (или *о*) издвајају кајкавска имена, али се њихова промена нормира на два начина: у једнима с губљењем непостојаног *е* у зависним падежима (*Ткалец – Ткалца, Белостенец – Белостенца*), у другима, опет, без губљења тога гласа (*Мачек – Мачека*). Тиме се актуелни српски Правопис МС 1993 разликује од заједничког српскохрватског Правописа 1960.

Два цитирана нормативна приручника (Правопис 1960 и Правопис МС 1993) разликују се у још једном детаљу. Правопис 1960 и у нормативном и у речничком делу даје уз презимена и нека географска имена с непостојаним *е* (нпр. *Донец* из руског), а Правопис 1993 у нормативном делу наводи само таква презимена (из чешког *Чапек*, из словеначког *Крањец*, из кајкавског наречја *Ткалец, Белостенец* и *Мачек*), а тек у речничком делу има ојконим *Чаковец* («Чаковец, -вца»), с променом као и *Ткалец – Ткалца, Белостенец – Белостенца*, али није речено зашто баш тако, а не по образцу *Мачек – Мачека, Мачеку*.

Чудно је што аутори ни једног ни другог од два наша правописа, ранијег и садашњег, нису дали никакво образложење за нормативни став који примењују. Зашто су издвојена кајкавска имена у Правопису 1960, можемо само нагађати. Вероватно зато што се кајкавско наречје сматрало делом заједничког, српскохрватског језика, па је промена имена с непостојаним *е* изједначена са именима из штокавскога наречја с непостојаним *а*. Састављачи српског Правописа МС 1993, издатог након дисолуције заједничког српскохрватског стандардног језика, нису се могли ослањати на ту логику, а нису дали ни неко друго образложење, па остаје нејасно

зашто су у издвајању имена из хрватског кајавског наречја следили Правопис 1960. Поготово није ништа речено о томе зашто «једино у кајавским именима *е* каткад узимамо као непостојано: *Ткалец – Ткалца, Белостенец – Белостенца*, али: *Мачек – Мачека*». То уопштено «каткад» не значи, заправо, ништа, па се корисници званичног српског правописног норматива у промени таквих имена неће моћи снаћи која од њих треба мењати с губљењем непостојаног *е* (по обрасцу: *Ткалец – Ткалца, Белостенец – Белостенца*), а која без губљења тога гласа (као у датом примеру *Мачек – Мачека*). У Правопису МС 1993, ни у нормативном, ни у речничком делу нема веома честих имена *Губец, Кумровец* (која Правопис 1960 бележи у речничком делу), да и не говоримо о бројним другим кајавским властитим именима с непостојаним *е*: *Иванец, Клањец, Черномерец, Брабец, Врабец, Загорец, Чајавец* итд. (која није забележио ни Правопис 1960).

1.2.3.. Остали правописни приручници српскога језика, објављени након 1990. године (Правопис СЈ 1993, Симић 1994, Дешић 1998, Симић 2006), ову појаву уопште не бележе, иако су имена из словенских језика с непостојаним *е* уврштена у правописне норме још 1960. године (и обрађена, макар и површно, с оскудним бројем примера, у заједничком *Правопису српскохрватскога књижевног језика*, а касније и у Правопису МС 1993, што је коментарисано у претходне две тачке).

1.2.4. Тек нешто боље у том погледу стоје правописи осамостаљених националних језичких стандарда (хрватског и бошњачког). Хрватски правописи, осим Бабић–Финка–Могушевог (в. изд. 1996. и даље), где су у речничком делу забележена имена *Šakovac, Šakovca...*, *Šarek, Šareka...*, и још нека слична њима), остали актуелни хрватски правописи појаву о којој је овде реч не бележе. Бошњачки правопис (Халиловић 1986) има, такође у речничком делу, тек неколико имена с непостојаним *е*: *Šakovac*, gen. *Šakovca*, *Šarek*, gen. *Šareka*, *Mašek*, gen. *Mašeka*, prid. *Mašekov i sl.*, али их не обрађује у нормативном делу.

У хрватским уџбеницима материнскога језика непостојано се *е* обрађује, што се може констатовати на основу исцрпног прегледа у раду Михаљевић–Хорват 2008.

1.2.5. У међувремену, средином седамдестих година, надовезујући се на Правопис 1960, али и друкчије од њега, промену словенских имена с непостојаним *е* (укључујући и хрватска кајавска имена) нормирали су састављачи *Pravopisnog priručnika*

srpskohrvatskog-hrvatskosrpskog jezika у издању сарајевске «Свјетлости». Ту, под тачком 208 b), стоји:

«Nepostojano e u slavenskim vlastitim imenima zadržava se u hrvatskosrpskom jeziku u promjeni imena i u tvorbi pridjeva: *Levec – Leveca, Levecov, Gradec – Gradeca* (slov.); *Jireček – Jirečeka, Jirečekov* (češ.); *Donec – Doneca* (rus.) i sl.

I u kajkavskim prezimenima koja imaju nepostojano e ovo se zadržava u promjeni, postaje, dakle, postojano, s obzirom na to da u srpskohrvatskom književnom jeziku nema nepostojanog e, već samo nepostojano a. Dakle: *Bobek – Bobeka, Bobekov; Maček – Mačeka, Mačekov; Sremec – Sremeca, Sremecov; Brabec – Brabeca, Brabecov; Posavec, Posaveca, Posavecov; Vabec – Vabeca, Vabecov; Zebec – Zebeca, Zebecov*.

Ipak, neka prezimena po tradiciji se upotrebljavaju s nepostojanim e, npr. (Matija) *Gubec – Gupca, Gupčev; Cesarec – Cesarca, Cesarčev*.

Geografska imena su s nepostojanim e dosta obična: *Kumrovec – Komrovca, Čakovec – Čakovca, Vrbovec – Vrbovca*» (PPS 1975:115).

Овим је збрка у вези с проблемом о коме овде расправљамо постала још већа, јер дате норме нису ослоњене на одређене критеријуме, него се само наводе примери уз уопштено «нека имена», а делимично су и у супротности с онима у Правопису 1960.

1.3. Српски језички саветници, с изузетком два (Клајн 1981, где се може наћи «*Čakoves, Čakovca; pridev čakovački*», и свим каснијим издањима, све до десетог, 2009, са нешто више таквих примера, али без посебног објашњења, и СЈП 2004, опет у делу који је писао Клајн, и то са опширнијим образложењем и предлогом норми – на које ћемо се овде посебно осврнути – не баве се решавањем овог запетљаног граматичко-правописног питања. Утолико је предлог И. Клајна, дат у СЈП 2004, вреднији и значајнији, па ћемо се њиме позабавити.

1.3.1. Поменуто Клајново образложење (у поглављу V. О ОБЛИЦИМА РЕЧИ, т. 16) у целини гласи овако:

«О именима на -ец и -ек много се расправљало у језикословној литератури. Проблем је у непостојаном е, које се у падежима губи: какво е постоји у свим словенским језицима, па и у кајкавском хрватском, али га у штокавском наречју нема. Као најприхватљивији компромис може се прихватити следећи скуп правила:

(а) Хрватска и словеначка имена на -ец са три или више слогова губе е, нпр. Михаљинец – Михаљинца, Врховец – Врховца, Чаковец – Чаковца, Коумровец – Кумровца;

(б) Двосложна хрватска и словеначка имена на -ец губе е (Крањец – Крањца, Губец – Гупца) осим ако би се његовим испадањем добио неуобичајен или тешко изговорљив облик, па имамо нпр. Брабец – Брабеца, Прелчец – Прелчеца, Зебец – Зебеца.

(в) Сва имена на -ек и сва имена из словенских језика изван бивше Југославије задржавају е, нпр. Шулек – Шулека, Јиречек – Јиречека, Франтишек – Франтишека, Муромец – Муромеца.»

1.3.1. Овим предлогом делимично је измењено нормативно решење дато у Правопису МС 1993, а још више оно у Правопису 1960. Актуелни правопис српског језика, како је већ истакнуто (у т. 1.2.2.), издвојио је кајкавска властита имена од осталих словенских имена с непостојаним *е* (као и Правопис 1960), али их је, без икаквог образложења и објашњења критеријума, поделио у две скупине: на оне код којих је *е* непостојано, па се губи у зависним падежима, и оне код којих се не губи, него остаје у целој парадигми, тј. и у зависним падежима. И овде се, наиме, у Клајновом предлогу, прихвата таква подела (поткрепљена примерима), али се уз хрватска кајкавска имена издвајају од осталих још и словеначка на -ец, као што је нпр. *Крањец – Крањца*, а у тачки (в) посредно се сугерише и подела на југословенска имена и «имена изван бивше Југославије», што би требало да значи да се уз словеначка (заједно с хрватским кајкавским) издвајају и македонска имена, али то није експлицитно исказано, или бар потврђено примерима, нити је све заједно пропраћено потребним објашњењем.

И поред свега тога, Клајнов је предлог корак напред у нормирању словенских имена с непостојаним *е* у српском језику, посебно стога што је упутио на могуће критеријуме поделе хрватских и словеначких имена на -ец у две скупине према томе да ли у зависним падежима губе непостојано *е* или не (в. горе у т. а и б).

1.3.2. У речничком делу СЈП 2004, који је такође саставио И. Клајн, уз одредницу Чаковец, поред правилног генитива (*Чаковца*) и упуте на објашњење у теоретском делу те књиге (V 16а), стоји изведени придев «*чаковачки*» (са а). Тако је и у његовом *Речнику језичких недоумица* од првог издања, 1981 (на стр. 23) до последњег, десетог, издања 2009. (на стр. 299). У Правопису 1960, међутим, облик *чаковачки* (са а) односи се на име места Чаковци (у Срему), а

облик са *е* је «чаковечки (према Чаковец)» (стр. 806). У латиничком издању истог приручника (под насловом *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika sa pravopisnim гјечником*) у речничком делу, на стр. 235, стоје, међутим, две исте придевске одреднице, само с различитим акцентима: «čakovački (prema Čakovci)» и «čakovački (prema Čakovec)», и то с поремећеним абecedним редом (ваљда, да би ово друго било одмах испод одреднице «Čakovec, -ovca (u Međumurju)» Правопис МС 1993 нема придевског облика, ни уз одредницу Чаковец, нити самостално. Тако је у вези са именима о којима је овде реч отворено још једно нормативистичко питање: Како правилно гласе присвојни придеви изведени од географских имена с непостојаним *е* – чаковечки или чаковачки, кумровечки или кумровачки и сл.?

На основу датог прегледа различитих ставова у нормирању промене имена из словенских језика с непостојаним *е* у нашим правописним приручницима (од заједничког Правописа 1960 до српског Правописа МС 1993 и других норматива те врсте, као што је ППС 1975), а посебно предлога изложених у језичким саветницима који се баве тим питањем, јасно је да нема јединствених решења те да стога за њима треба и даље трагати. При томе се мора поћи од ширег пописа таквих имена, њихове структуре и значења, а потом и стања у говорној пракси. На основу тога треба одговорити на неколико битних питања пре него што се да предлог одговарајућих норми. Треба, наиме, утврдити: 1) која од тих имена губе непостојано *е* у зависним падежима, а која не и зашто; 2) има ли основа да се у том погледу посебно третирају хрватска кајкавска имена и, заједно с њима, имена из словеначког језика и уопште са југословенског простора, а посебно «имена изван бивше Југославије»; 3) како правилно гласе присвојни придеви изведени од имена с непостојаним *е*. Од исправних одговора на та питања зависиће и формулисање норми о промени словенских имена с неспостојаним *е* (и *о*) у савременом српском језичком стандарду.

2.1. Словенска имена с непостојаним *е* (ређе с непостојаним *о*) уместо нашег непостојаног *а* преузета су и употребљавају се у српском језику заједно с осталим именима из тих језика, али се од њих разликују по томе што се у вези с њиховом променом у нашој говорној пракси јављају колебања и дилеме који се облици у зависним падежима (они с непостојаним самогласницима, као у изворном језику, или пак они који су постојани у свим облицима) могу сматрати правилним, а који не. Та чињеница, а и бројност

таквих имена, захтева темељито разматрање и формулисање граматичких и правописних норми, којима би се уклониле све недоумице и избегла непотребна колебања. У тражењу решења поћи ћемо већ назначеним редоследом: од нешто ширег пописа имена о којима је овде реч, њихове структуре и значења, као и стања у нашој говорној пракси, да бисмо одговорили на питања постављена у тачки 2, што је услов за утврђивање чврстих критеријума нормирања у овом случају.

2.1.1. Прво треба издвојити имена с непостојаним *о*, у наставку *-(о)к*, јер су ретка и у пракси не изазивају никакве дилеме, а и нису ни предмет ове наше расправе, мада се морају уврстити у одговарајуће граматичке и правописне норме заједно са словенским именима с непостојаним *е*. Стога се може прихватити нормативно решење у Правопису 1960, које прописује да се руско име *Вышний Волочок*, ген. *Волочка*, дат. *Волочку...*, или украјинско *Марко Вовчок*, ген. *Вовчка*, дат. *Вовчку* (с губљењем непостојаног *о* у зависним падежима) у нас мењају без губљења тога гласа: *Вишњи Волочок*, *Вишњег Волочока*, *Вишњем Волочку* ..., *Марко Вовчок*, *Марка Вовчока*, *Марку Вовчку* итд. Тако је и с презименима из кајкавског: *Чехок*, *Чехока*, *Чехоку* и сл.

2.1.2. Словенска имена с непостојаним *е*, што је управо и предмет ове расправе, у српском су језику много бројнија и у пракси изазивају колебања и недоумице, јер се могу мењати на два начина: једна с непостојаним *е*, а друга без губљења тога гласа у зависним падежима. Та се имена завршавају на *-(е)ц* или *-(е)к*, уз изузетак *Деметер*, где је наставак *-(е)р*, по значењу су или презимена (неретко надимци и хипокористици личних имена) или пак географска имена (најчешће ојконими, али и хидроними и др.), а имају различиту акцентуацију, што такође, како ћемо видети, може утицати на начин промене. Презимена с наставком *-(е)ц* су нпр. *Белостенец*, *Брабец*, *Водопивец*, *Врабец*, *Врховец*, *Губец*, *Загорец*, *Зебец*, *Крклец*, *Михаљинец*, *Посавец*, *Прелчец*, *Премец*, *Сремец* или, чешће, *Сремец*, *Тилошанец*, *Ткалец*, *Хрушковец*, *Цесарец*, *Чајавец*, итд. (из хрватског кајкавског), *Крањец*, чешће *Крањец* и *Левец* (из словеначког), *Муромец* (из руског), итд., а географска имена: *Врбовец*, *Иванец*, *Клањец*, *Кумровец*, *Реметинец*, *Чаковец*, *Черномерец* (имена места – ојконими и топоними с кајкавског подручја), *Градец* (из словеначког), *Донец* (руски хидроним, име реке) и сл. С наставком *-(е)к* сусрећу се у српском кајкавска презимена: *Бибек*, *Бобек*, *Мачек*, *Рундек* и др, затим словеначка:

Вимполишек, Врховшек, Дрновшек...., чешка: Шулек, Јиречек, Франтишек, Чапек итд.

Сва овде наведена имена (у т. 2.1.2.), без обзира на творбени наставак: *-(е)ц* или *-(е)к* и значење, презимена или географска имена, у изворном језику: словеначком, руском, чешком и другим словенским језицима, па и у хрватском кајкавском (ова с одређеним изузецима), губе непостојано *е* у зависним падежима, као у примерима: *Drnovšek – Drnovška*, *Донец – Донца*, *Ћарек – Ћарка* и *Ћаркови*, *Jireček – Jirečka*, *Муромец – Муромца*, *Vrabec – Vrapca* и *Vrapcovi*, као и *Маšкови* (према *Маšек*) итд. Приликом преношења у српски језик та се имена различито понашају: једна губе непостојано *е* у зависним падежима (као у изворном језику), а нека, опет, задржавају то *е* у свим падежним облицима. С тим у вези поставља се питање критеријума по којима их треба разврстати у једну или другу скупину.

2.2.1. Према Правопису 1960 сва словенска имена с непостојаним *е* приликом преузимања у наш језик задржавају то *е* у зависним падежима, оно постаје «постојано», а домаћа (кајкавска) имена га губе, што би значило да само она имају непостојано *е* («Сремец – Сремца, Водопивец – Водопивца, Ткалец – Ткалца»). Ту је, дакле, критеријум поделе био да ли је име домаће или је преузето из других словенских језика, па по томе непостојано *е* имају само кајкавска имена, а преузета га имају само у изворном језику, али не и у нашем. О могућности да се кајкавска имена мењају на један или други начин (како је у пракси) овде нема ни говора. То, међутим, наговештава Правопис МС 1993, и то само у краткој, необразложеној напомени, (која гласи: «Једино у кајкавским именима *е* каткад узимамо као непостојано: *Ткалец – Ткалца*, *Белостенец – Белостенца*, али: *Мачек – Мачека*», без назнаке критеријума по којима се та имена мењају на два начина (на једној страни *Ткалец – Ткалца* и *Белостенец – Белостенца*, а на другој *Мачек – Мачека*). Клајн (СЈП 2004), додајући хрватским кајкавским именима и словеначка, први указује на неке критеријуме такве поделе. Према њему, то су различити наставци: *-(е)ц* и *-(е)к* и број слогова. Тако се тросложна и вишесложна хрватска и словеначка имена на *-ец* мењају с непостојаним *е* без изузетка, као и двосложна, «осим ако би се његовим испадањем (мисли се на непостојано *е* – М. Ш.) добио неуобичајен или тешко изговорљив облик, па имамо нпр. *Брабец – Брабеца*, *Прелчец – Прелчеца*, *Зебец – Зебеца*», а «сва имена на *-ек* и сва имена из словенских језика изван бивше Југославије

задржавају е». ППС 1975 не даје никакве критеријуме, већ се служи уопштеним фразама, као што су «нека презимена *по традицији* се употребљавају с непостојаним е», уз два-три примера и сл., што не омогућава разврставање осталих имена тога типа, која нису наведена као пример, па таква правила кориснику приручника не могу бити од користи.

2.2.2. Раздвајање словенских имена с непостојаним *е* на домаћа (хрватска кајкавска, словеначка и друга с подручја бивше Југославије) од осталих таквих имена «изван бивше Југославије» звучи као политички критеријум, који, као такав, више не вреди. Једини разлог таквога раздвајања може бити чињеница да је на имена из хрватскога кајкавског, па и словеначког, с којим смо били у ближе додиру могло доћи до утицаја преко укрштања са сличним именима у стандардном језику с непостојаним штокавским *-а* (нпр. Сремец – *Сремца према Сремац* – Сремца, *Врховец* – *Врховца* према *Врховац* – *Врховца*, *Деметер* – *Дедметра* према: *Деметар* – *Деметра*, у ком се облику још јавља, мада, како истиче и Бабић 2006: 68, «novosadski pravopis pravi razliku: Demetar, Demetra: Demeter, Demetera (prezime)», или *Петар* – *Петра* и сл. Не треба испустити из вида ни акцентуацију. Ниједно, наиме, кајкавско име с другим (узлазним) акцентом не задржава *е* у зависним падежима, мења се, дакле, с непостојаним *е*: *Губец* – *Гупца*, *Гупцу*, *Михаљинец* – *Михаљинца*, *Михаљинцу*, и то без обзира на број слогова. Али то једнако вреди и за словеначка, па и остала словенска имена с непостојаним *е*: *Крањец* – *Крањца*, што је још могло бити појачано утицајем штокавског непостојаног *а* у етнику *Крањац* – *Крањца*, или у руском *Муромец* – *Муромца*, што је ипак ближе нашем језичком осећању од *Муромеца*, али ће бити: *Донец* – *Донца* и сл.). Зато не би требало прихватати поделу на «наша» и друга словенска имена, али их, с обзиром на речене околности, треба имати у виду и уклопити у одговарајуће норме.

2.2.3. Због разлика у цитираним правописним речницима и језичким саветницима, потребно је уједначити и нормирати облике присвојних придева од словенских имена с непостојаним *е*. Да се подсетимо: У два дела истога аутора (Клајн 2004: 319 и Клајн 2009: 299), а тако и у ранијим издањима, уз одредницу Чаковец, поред правилног генитива (*Чаковца*) стоји изведени придев «*чаковачки*» (са *а*). У Правопису 1960, међутим, облик *чаковачки* (са *а*) односи се на име места Чаковци (у Срему), а облик са *е* је «*чаковечки* (према Чаковец)» (стр. 806). У латиничком издању истога приручника, у

речничком делу, на стр. 235, стоје две исте придевске одреднице, само с различитим акцентима: «čakovački (prema Čakovci)» и «čakovački (prema Čakoves)». Будући да Правопис 1993 не наводи тај придев, поставља се питање како треба правилно да гласи придевска изведеница од имена *Чаковец*, али и других сличних имена с непостојаним *е*. По свему, то би требало да буде *чаковечки*, са *е*, а не *чаковачки*, са *а*, и то из најмање два разлога: 1) што тако гласе придеви изведени од истог типа имена: *иванечки* од *Иванец* (а не *иваначки*), *клањечки* од *Клањец* (а не *клањачки*) и сл., и 2) што се тако успоставља разлика између придевских изведеница од основних речи с непостојаним *а* и непостојаним *е* (*раковачки* : *Раковац* и *чаковечки* : *Чаковец*).

3. Иако ни после ове расправе о промени словенских имена с непостојаним *е* у српском језичком стандарду, па и придева изведених од тих имена, сви нормативни проблеми у вези с тим неће бити решени докраја, потребно је дати још један предлог како да се то регулише граматичким и правописним правилима. Та је потреба ургентна, јер у пракси има доста колебања и недоумица, постојећи нормативни регулативи не нуде задовољавајућа решења, а уз то се и међусобно још разликују по садржају и формулацијама правила. Тако, на пример, име *Чајавец*, које носи једно од највећих и најпознатијих индустријских предузећа у Бањалуци и Републици Српској, чак и новинари и телевизијски водитељи, и то у једном чланку или једној емисији, различито мењају: *Чајавца*, *Чајавеца* или пак поштокављено *Чајевца* (као да гласи *Чајевац*, а не *Чајавец*) и сл. Ако заинтересовани читалац новина или гледалац тв. дневника потражи у актуелном Правопису српског језика МС 1993 шта је од тога правилно, неће наћи ништа, јер у том приручнику име *Чајавец* није забележено, нити је нормирана његова промена, а камоли правилан облик придева изведеног од тог имена, док други приручници, како смо видели, нуде решења по оној народној «ко у клин, ко у плочу».

3.1. Следећи пре свега Клајнове формулације датих правила, а одбацујући при том оспорене детаље, промена словенских властитих имена с непостојаним *е* и извођење присвојних придева од таквих имена могла би се, уз уважавање оправданих критичких преиспитивања постојећих нормативних решења, нормирати на овај начин:

«1. При употреби словенских властитих имена с непостојаним *е* или *о*, укључујући ту и хрватска кајкавска имена, у савременом српском стандардном језику, уз приказану фонетску и морфолошку

адаптацију, јавља се и проблем њихове промене, јер у једнима од њих непостојани гласови који се у изворним језицима губе у зависним падежима у српском језику се јављају у целој промени, претварају се, дакле у постојане, док се у другим именима прихватају као непостојани и губе у зависним падежима, као и у језицима из којих су преузети.

1.1. Непостојани гласови из словенских властитих имена у српском се мењају у постојане:

а. у именима која у изворним језицима имају непостојано *о*, па тако руско *Вышний Волочок*, који у ген. има облик *Волочка*, с изостављеним непостојаним *о*, у српском правилно гласи *Вишњи Волочок*, *Волочока*, *Волочоку...*; украјинско *Марко Вовчок*, ген. *Вовчка*, дат. *Вовчку* у српском се мења с постојаним *Вовчока*, *Вовчоку* итд.

б. у именима с непостојаним *е* у творбеном наставку *-(е)к* која у изворним језицима губе то *е* у зависним падежима, као нпр. у чешком *Jireček*, *Jirečka...*, *Jirasek*, *Jiraska...*, или словеначком *Drnovšek*, *Drnovška...* и сл., у српском: *Јиречек*, *Јиречека*, *Јиречеку...*, *Јирасек*, *Јирасека*, *Јирасеку...*, *Дрновшек*, *Дрновшека*, *Дрновшеку...*, као и хрватска кајкавска презимена *Бобек*, *Бобека*, *Бобеку...*, *Љубек*, *Љубека*, *Љубеку...*, *Рундек*, *Рундека*, *Рундеку...*, заједно с хипокористицима и надимцима из хрватског кајкавског: *Лојзек*, *Лојзека*, *Лојзеку...*, *Мирек*, *Мирека*, *Миреку...*, *Дудек*, *Дудека*, *Дудеку...* и сл., који и изворно имају најчешће постојано *е*;

с. у двосложним презименима и географским именима на *-(е)ц* код којих би се губљењем непостојаног *е* створио тешко изговорљив облик, као у примеру *Прелчец*, *Прелчеца*, *Прелчецу...*, јер је скуп *лци* (**Прелчца*), који би настао губљењем непостојаног *е*, претежак за изговор;

д. у презименима с постојаним краткоузлазним акцентом: *Брабец*, *Брабеца*, *Брабецу...*, *Врабец*, *Врабеца*, *Врабецу...*, *Зебец*, *Зебеца*, *Зебецу...*, *Мачек*, *Мачека*, *Мачеку...* итд., који се мењају као и хипокористици *Драгец*, *Драгеца*, *Драгецу...*, *Миркец*, *Миркеца*, *Миркецу...*, вероватно под њиховим утицајем, дакле *per analogiam*.

1.2. Непостојано *е* у словенским именима на *-(е)ц* (најчешће из хрватског кајкавског) преноси се у српски језик и редовно губи у зависним падежима, као и у изворним језицима:

а. у тросложним и вишесложним именима, претежно с дугоузлазним акцентом: *Белостенец*, *Белостенца*, *Белостенцу...*, *Загорец*, *Загорца*, *Загорцу...*, *Михаљинец*, *Михаљинца*, *Михаљинцу...*, *Посавец*, *Посавца*, *Посавцу...*, *Путанец*, *Путанца*, *Путанцу...*,

Тилошанец, Тилошанца, Тилошанцу..., Цесарец, Цесарца, Цесарцу..., Иванец, Иванца, Иванцу..., Реметинец, Реметинца, Реметинцу..., Черномерец, Черномерца, Черномерцу..., Чаковец, Чаковца, Чаковцу..., Чајавец, Чајавца, Чајавцу..., па и руско *Муромец, Муромца, Муромцу...*итд.; као и презимену *Деметер, Деметра, Деметру...*, где се непостојано *е* налази у наставку *-(е)р*.

б. у двосложним именима с дугоузлазним акцентом: *Губец, Гупца, Гупцу..., Клањец, Клањца, Клањцу...,*и сл., као и она с дугим акцентима која задржавају непостојано *е* под утицајем штокавских имена или апелатива истога гласовног састава с непостојаним *а*, као у примеру: *Ткалец, Ткалца, Ткалцу...*(према *ткалац, ткалца, ткалцу...*) и сл.

2. Присвојни придеви од оваквих имена изводе се додавањем одговарајућих придевских суфикса на основу:

2.1. додавањем наставака *-ов* творе се придеви од словенских презимена код којих је изворно непостојано *о* или *е* у српском језику замењено постојаним, а основа им је једнака номинативу: *Вовчок + ов > Вовчоков, Јиречек + ов > Јиречеков, Дрновшек + ов > Дрновшеков, Прелчец + ов > Прелчецов, Врабец + ов > Врабецов, Мачек + ов > Мачеков, Зебец + ов > Зебецов* (и други под т. 1.1.);

2.2. додавањем наставка *-ев* од основа словенских презимена на *-(е)ц* који у српском задржавају изворно непостојано *е*, с губљењем у зависним падежима: *Белостенец + ев > Белостенчев, Михаљинц + ев > Михаљинчев, Цесарц + ев > Цесаарчев, Чајавц + ев > Чајавчев, Муромц + ев > Муромчев, Губц + ев > Гупчев* (уз процес палатализације у тој творби, а у последњем примеру још и једначења по звучности);

2.3. додавањем наставка *-ски* (< *ьски*) на пуни облик номинатива географских имена на *-(е)ц* у сложенем процесу гласовних промена: *Иванец – иванечки, Клањец – клањечки, Чаковец – чаковечки* (а не: *иваначки, клањачки, чаковачки* и сл.).»

3.2. Постоји могућност да се придевски облици у нормативном делу правописних приручника не приказују посебно, већ да се додају уз сваку наведену реч у правилима под 1. и 2, нпр.: *Вовчок, Вовчока*, прид. *Вовчоков, Мачек, Мачека*, прид. *Мачеков; Белостенец, Белостенца*, прид. *Белостенчев, Цесарец, Цесарца*, прид. *Цесарчев, Чајавец, Чајавца*, прид. *Чајавчев; Иванец, Иванца*, прид. *иванечки. Чаковец, Чаковца*, прид. *чаковечки* (не *чаковачки*).

3.3. У речничком делу приручника имена с назнаком облика у промени и изведене придеве од тих имена треба дати као посебне

одреднице, без објашњавања фонетских промена које се при њиховој творби дешавају.

Могућа је, наравно, и друкчија структура (па и садржај) правописних правила о промени словенских имена с непостојаним *о* и *е* у савременом српском језичком стандарду, али то мора бити засновано на потврђеним језичким чињеницама и изложено у форми која се лако памти и усваја. Стога ову расправу треба схватити као прилог решавању једног спорног правописног (а у суштини граматичког) проблема.

Извори и литература

- Бабић 1954 Stjepan Babić, *Deklinacija slavenskih imena s nepostojanim e*, Jezik III (1954): 6 – 10 (Č), Zagreb: Školska knjiga.
- Бабић 2006 Stjepan Babić, *Demetera ili Demetra – pitanje je sad*, Jezik 53 (2006), br. 2: 68–69, Zagreb: Školska knjiga.
- Бабић–Финка–Могуш 1996 Stjepan Babić – Božidar Finka – Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, 4. izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
- Белић 1923 А. Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Белић 1950 А. Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, допуњено и исправљено издање, Београд: Просвета.
- Боранић 1921 *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, napisao D^r. D. Boranić, Zagreb: Trošak i naklada kr. hrv.- slav. kraljevske vlade.
- Боранић 1951 Dr. D. Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, izdanje, Zagreb: «Školska knjiga».
- Броз 1892 *Hrvatski pravopis*. Po određenju kr. zem. vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu napisao D^r. Ivan Broz, Zagreb: Tiskom i nakladom kr. hrv.-slav.- dalm. zemaljske vlade.

Броз–Боранић 1904	D ^{ra} . Ivana Broza <i>Hrvatski Pravipis</i> . Priredio D ^r . Dragutin Boranić, Zagreb: Trošak i naklada kr. hrv. slav. – dalm. kraljevske vlade.
Дешић 1998	Милорад Дешић, <i>Правопис српског језика, приручник за школе</i> , треће, допуњено издање, Земун: Нијанса.
Клајн 1981	Ivan Klajn, <i>Kako se kaže – Rečnik jezičkih nedoumica</i> , Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
Клајн 2005	Ivan Klajn, <i>Gramatika srpskog jezika</i> , Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
Клајн 2009	Иван Клајн, <i>Речник језичких недоумица</i> , десето издање, Нови Сад: Прометеј.
Маретић 1963	Tomo Maretić, <i>Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika</i> , treće, nepromijenjeno izdanje. Za štampu priredili Mate Hraste i Pavle Rogić, Zagreb: Matica hrvatska.
Михаљевић–Хорват	2008 Milica Mihaljević – Marijana Horvat, <i>Glasovne promjene: nepostojano a i e (problematizacija naziva, definicija i međuodnosa glasovnih promjena)</i> , Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Vol. 33, No. 1: 289–304, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
ППС 1975	dr Sv. Marković, – M. Ajanović – mr Z. Diklić, <i>Pravopisni priručnik srpskohrvatskog–hrvatskosrpskog jezika / Правописни приручник српскохрватског–хрватскосрпског језика</i> , Sarajevo: «Svjetlost» – OOUR Zavod za udžbenike.
Правопис 1960	<i>Правопис српскохрватског књижевног језика</i> . Израдила Правописна комисија, Нови Сад: Матица српска
Правопис МС 1993	<i>Правопис српског језика</i> . Приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, Нови Сад: Матица српска.

Правопис СЈ 1993	Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ђорђић, М. Ковачевић, <i>Правопис српскога језика са рјечником</i> , Никшић: Унирекс.
Симић 1994	Радоје Симић, <i>Правопис српскога језика – нормативистичка и кодиколошка истраживања</i> , Никшић: ИПП «Унирекс, Земун: МХ «Актуел», графички атеље.
Симић 2006	Радоје Симић, <i>Српски правопис</i> , II издање, Београд: Јасен.
СЈП 2004	Павле Ивић, Иван Клајн, Митар Пешикан, Бранислав Брборић, <i>Српски језички приручник</i> , друго, допуњено и измењено издање, Београд: Београдска књига.
Станојчић–Поповић 1995	Живојин Станојчић – Љубомир Поповић, <i>Граматика српскога језика</i> , уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Стевановић 1964	М. Стевановић, <i>Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнोजезичка норма)</i> . Увод, Фонетика, Морфологија, Београд: Научно дело.
Тежак–Бабић 1992	Dr Stjepko Težak – dr Stjepan Babić, <i>Pregled gramatike hrvatskosrpskog jezika za osnovne i druge škole</i> , Zagreb: Školska knjiga.
Халиловић 1996	Senahid Halilović, <i>Pravopis bosanskoga jezika</i> , Sarajevo: Kulturno društvo Bošnjaka Preporod.

Milan Šipka

ON THE INFLECTION OF SLAVIC PROPER NAMES WITH A FLEETING *E* IN STANDARD SERBIAN

Summary

Serbian linguistic praxis exhibits ample inconsistency in the inflection of Slavic proper names with a fleeting *e*, including the names from the Croatian Kajkavian dialect, which also contains that sound. The current Serbian normative linguistics (orthographic and grammatical) has not elaborated this phenomenon in a uniform or a systematic manner. Consequently, the author of the present paper proposes uniform criteria for normative linguistic treatment of the names with a fleeting *a* in standard Serbian, based on his exhaustive analysis of their usage.

ИЗГРАДЊЕ СТРУКТУРЕ НАУЧНО-ТЕХНОЛОШКИХ ИНФОРМАЦИЈА (БИБЛИОГРАФСКИХ БАЗА, ЦИТАТНИХ БАЗА, И ИНДЕКСА НАУЧНИХ ЧАСОПИСА) НА УНИВЕРЗИТЕТУ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ

Апстракт: У раду¹ се анализирају правни, организациони услови и могућности изградње структуре извора научних информација на Универзитету у Источном Сарајеву. Најважнији законски акти за изграђивање структуре научно-технолошких информација, Правилник о уређивању и издавању научних публикација створио је основне оквири за организовање извора научних информација (часописа), омогућио категоризацију научних часописа. На искуствима из Србије аутор се залаже да се уреди систем рационалне координиране набавке иностраних научних часописа и база података и да се започне са припремама да се изгради мрежа библиотечко-информационих центара у оквиру факултета и конституише виртуелна библиотека Универзитета.

Кључне речи: научна информација, научни часопис, библиографске базе, цитатне базе, индекси научних часописа, координирана набавка, виртуелна библиотека.

Пошто је наука систематски стваралачки рад који се предузима ради откривања нових знања, с циљем подизања општег цивилизацијског (културног) нивоа друштва и коришћења знања у свим областима развоја, онда је наука у свему основа и високог образовања на универзитетима. Постојање мреже извора научних информација услов је без кога се не може и основа сваког научноистраживачког рада.

Научноистраживачка делатност и делатност високог образовања су од општег интереса у Републици Српској па је то разлог више да се Универзитет у Источном Сарајеву ангажује на обезбеђивању претпоставки за изградњу и развој структуре научно–

¹ Овај рад је припремљен и саопштен на Научном скупу "Наука и настава на Универзитету" маја 2008. али због спречености аутора није на време достављен за Зборник радова.

технолошких информација. Општи интерес по Закону о научноистраживачкој дјелатности остварује се спровођењем програма које доноси Министарство науке ради остваривања стратешких циљева у овој делатности, који обухватају готова сва истраживања (основна, примењена и развојна истраживања), али и подстицање научног рада у функцији развоја, обезбеђивања средстава и набавке опреме, набавке научне и стручне литературе, издавања научних публикација, обезбеђивања научног подмлатка и, што је у овом тренутку најактуелније, доношење програма стварања и развоја система научно-технолошких информација Републике Српске.

Извори научних информација

Научни часописи су традиционално основни извори актуелних научних информација. Захваљујући развоју рачунарске технологије и интернета дошло је до великих промена у учесталости и брзини излажења часописа, њиховој актуелности и брзој дистрибуцији и ефикаснијем коришћењу научних информација. Све више преовлађују електронски часописи и базе цитатних података над папирним издањима. Ове и друге промене у издавачкој технологији, (преласком на електронску форму) захтевају одговарајућу техничку опремљеност и едукацију корисника информација за претраживање и квалитетно сналажење у све бројнијим мрежама и сервисима који нас окружују.

Електронска издања превазилазе сва ограничења просторне и временске удаљености јер омогућавају тренутни приступ са било које локације на интернету. На интернету у Српској и Србији доступни су и часописи из области друштвених наука - из области психологије, педагошки часописи, заступљени су и социологија, политичке науке, библиотекарство и информатика, библиографије, часописи из области позоришне и музичке уметности, књижевности, из филологије и лингвистике, историје, археологије, религије, часописи из економије, статистике, затим и законски прописи, право, војни часописи; природне науке -математика, астрономија, физика, хемија, медицина, техника, електротехника, грађевинарство и архитектура, рударство, нуклеарне науке, шумарство, пољопривреда, индустријска производња.

Приступ већини ових online публикација је бесплатан. Часописи затвореног типа захтевају претплату, па се њиховом садржају приступа тек након провере корисничког имена и лозинке

или се шаљу на електронску адресу претплатника. У погледу економичности претплата на електронско издање обично је много мања него на штампано.

Какво је стање код нас и у окружењу? Према подацима за 2007. на интернету се (пored часописа из Европе и света) објављују и научни часописи из Републике Српске и Србије, и то само из појединих наука:

- из области друштвених наука,
- часописи из области позоришне и музичке уметности, књижевности, филологије и лингвистике, историје, археологије, религије,
- часописи из економије, статистике, затим и законски прописи, право, војни часописи;
- из области природних наука -математика, астрономија, физика, хемија,
- медицине и технике.

Доступност иностраних извора научних информација

Библиографске базе садрже податке о радовима објављеним у различитим публикацијама описане по свим библиографским елементима и према предвиђеним међународним стандардима.

Цитатне базе су настале из библиографских пописа извора и литературе садржаних у научном чланку. Цитатне базе се користе за исказивање броја научних радова појединог аутора и меру утицаја и одјека његових радова унутар поједине уже научне области или дисциплине. Најпознатије светске цитатне базе научних информација су:

ISI Thomson (Institute for Scientific Information, Philadelphia) најпознатији је, широко коришћен светски извор научних информација. Ова цитатна база се све више орјентише на online приступ својим издањима. Користи се за праћење цитираности појединаца. Предметно претраживање слабо се користи. Велики корисници ове базе, међу којима и Народна библиотека Србије, инсистирају на промени ове праксе, јер овај извор обухвата базу чланака само до нивоа апстрактa – обухвата најутицајније часописе свих светских издавача и из свих научних области.

Web of Science (WoS) обухвата преко 8 500 светских утицајних часописа и обједињава: SCIX (Science Citation Index

Expanded), SSCI (Social Science Citation Index), AHCI (Arts & Humanities Citation Index).

Српски цитатни индекс (SCIndeks) као национални цитатни индекс који реализује Народна библиотека Србије и CEON (Центар за евалуацију у образовању и науци). Развијен је као интегрална база података у средишту националног Система научних информација. За разлику од ISI, Српски цитатни индекс обухвата цитатни индекс и базу чланака у пуном тексту. Српски цитатни индекс је доступан за претраживање по свим елементима, омогућује директан приступ чланцима у бази пуних текстова, омогућује директан приступ цитираним чланцима и обезбеђује увид у поузданост референци.

Базе података пуног текста

EBSCO база (области друштвених наука и медицине) реализује се преко пројекта eFL)

За библиотеке Филозофског и Филолошког факултета најпогодније су:

- Jstore - хуманистичке науке,
- EBSCO – друштвене науке и медицина,
- Science Direct – општедисциплинарске,
- Pro Quest – општедисциплинарске.

Набавка иностраних часописа и база научних информација

KOBSON Искуство из суседства

Народна библиотека Србије као национална и општенаучна библиотека у Србији попут осталих националних библиотека дужна је да својим корисницима обезбеди функционалан и рационалан приступ научним информацијама. Обједињена набавка научних часописа функционише још с краја прошлог века. Међутим све већа продукција научних часописа, њихова цена и ограничена средства приморала су да се потражи решење. У Србији је као одговор на то формиран нови модеран облик организовања за рационалнију набавку часописа, књига и база података – Конзорцијум библиотека Србије за обједињену набавку (КоБСОН). Основни разлог за то је био да се рационализује набавка часописа да би се касније усавршио и развио у систем који омогућује пуни комфор кориснику, а потом и на усвајање електронске технологије у домаћем научном издаваштву. КоБСОН обезбеђује коришћење преко 35 000 страних

часописа у електронској или папирној форми. Пројекат у целости финансира Министарство науке Републике Србије. Може му се приступити са било којег рачунара у Академској рачунарској мрежи у Србији. Поред тог може се приступити и многобројним библиографским и цитатним базама (цитатном индексу WoS још од 1996). У последње време приступа се и електронским књигама.² Од скора се електронска верзија како монографских, тако и серијских, публикација припремљених за штампу доставља националној библиотеци као обавезни примерак. Поред специјалних намена (за дигитализацију и за коришћење од стране слабовидих) овај примерак се може користити под одређеним условима у читаоницама библиотека.

Приступ КоБСОНу је могућ, као што је напоменуто, преко Академске рачунарске мреже, али и преко кућних рачунара за кориснике из научно-истраживачких и здравствених установа чији је оснивач Република Србија.^{3а,б}

Стратегија информационог друштва

Европска унија је још децембра 1999. прихватила стратешки документ е-Евгора који се односи на развој информационог друштва у Европској унији. Три године касније, на конференцији Телекомуникације за развој, одржаној у Београду 29. 10. 2002, земље југоисточне Европе (Албанија, Босна и Херцеговина, Хрватска, БЈР Македонија, Молдавија, Србија и Црна Гора) прихватиле су и потписале међународни споразум *Agenda e-JIE za razvoj informacionog društva (Agenda e-JIE⁴)* као основни документ за развој информационог друштва у региону. Споразум је усклађен са програмима е-Евгоре+ за земље кандидате и представља њихову спремност да раде на развоју информационог друштва и складу са

² Електронске књиге су монографске публикације које постоје истовремено у штампаном и електронском облику или само у електронском облику.

³ Биљана Косановић. Водич кроз КоБСОН. Београд: НБС, 2008; Косановић Биљана и Шипка Перо, Како информатички подржати одлучивање о претплати на колекције часописа: од фактора утицаја, преко фактора употребе, до фактора добити, у: СНТПИ - Систем научних, технолошких и пословних информација у Србији, стр. 51-55, 2009

⁴ *Agenda e-JIE* обавезује земље југоисточне Европе да предузму конкретне акције у областима: усвајање стратегије за инф. друштво, усвајање и примена законске инфраструктуре у складу са стандардима ЕУ, успостављање рег. сарадње и механизма за сарадњу, промовисање инф. друштва за развој.

стандардима и развојним плановима ID (информационог друштва) у Европи.

Основни услов за то јесте да се створе правни оквири у Републици Српској. Научноистраживачка делатност уређена је у два основна прописа, и то: Законом о научноистраживачкој дјелатности из 2002⁵. и Законом о високом образовању из 2006. Будући да је Закон о научноистраживачкој дјелатности донет пре *Agenda e-JIE* (што због недостатка координације на нивоу БиХ, што из других разлога), није могао да предвиди и прецизира обавезе потписника овог документа. Један од полазних докумената јесте доношење стратегије за изградњу информационог друштва. Усвајање стратегије информационог друштва није у Закону експлицитно предвиђено, али је ово питање, највећим делом ублажено доношењем закона који су антиципирали европска решења, ослањајући се на препоруке Савета Европе и универзална начела као што су:

- слобода и аутономија научноистраживачког рада,
- јавност научноистраживачког рада и резултата тог рада,
- научна и стручна критика,
- поштовање стандарда науке и струке,
- примена међународних стандарда и критеријума у вредновању квалитета научноистраживачког рада,
- конкурентност научних програма и пројеката,
- етика научноистраживачког рада,
- повезаност са системом високог образовања,
- међународна научна и технолошка сарадња.

Поред тога из осталих одредби закона могу се извести и други значајни елементи за стратегију и критеријуми и услови за акредитацију научних установа и стицање научних звања. У том смислу је предвиђено више услова, и то:

- да научна установа има програм,
- да програм доприноси развоју науке,
- да има предвиђени број истраживача,
- да има програм развоја научног подмлатка,
- да има одговарајући простор, опрему и
- да има научноинформативну документацију или библиотечко - информациони центар односно да има сопствени (или расположиви) извор научних информација.

⁵ Службени гласник РС бр.48/2002.

Примена појединих начела и основних одредби закона ближе су уређена подзаконским актима (правилницима). Предвиђено је да серијом од осам подзаконских аката буду ближе уређена многобројна питања из закона.

- *Правилник о уређивању и публикавању научних публикација* треба да донесе више реда и установи стандардизоване поступке за издавање и рангирање научних часописа. Ту су још и: *Правилник о поступку уписа у регистар евиденције научноистраживачких установа и научноистраживачких радника*, *Правилник о контроли квалитета и ефикасности рада института*, *Критеријуми за стицање научних звања*, *Правилник о критеријумима и мјерилима за остваривање и финансирање програма*, *Правилник о поступку и критеријумима за финансијску подршку пројектима развоја технологије, набавке опреме и учешће на стручним скуповима о развоју технологије*, *Правилник о поступку и критеријумима за финансијску подршку иноваторству у Републици Српској*, *Правилник о суфинансирању научно-истраживачких пројеката*.

По нашем мишљењу, доношењем ових подзаконских аката, може се закључити да је највећим делом обезбеђена правна регулатива на коју се може ослонити документ Стратегија развоја информационог друштва.

Ови законски оквири захтевају низ претходних активности и мера. Пре свих треба сагледати и утврдити приоритетне потребе у Републици Српској. Томе треба да претходи потпуна анализа и оцена стања организовања научних информација на Унуверзитету. Ако то до сада није урађено, не треба трошити непотребно енергије на посебна истраживања. Још приликом доношења закона и касније је, у више наврата, констатовано: да недостају информациони садржаји (научни часописи), сервиси и алати за обезбеђивање информација из опште доступних база, да је слаба видљивост научних резултата (јер нема довољно класификованих научних часописа у Републици Српској), да је такође слаба доступност иностраних часописа у папирном облику, као и електронских извора научних информација.

Приоритетне потребе

1. Најважнији подзаконски акт за изграђивање структуре научно-технолошких информација (Правилника о уређивању и издавању научних публикација) донет је и створио је основне оквире за организовање система научних информација и омогућио категоризацију научних часописа на основу библиометријске анализе.
2. Као друго приоритетно питање, намеће се обавеза да се уреди начин координиране набавке иностраних научних часописа и база података.
3. И треће, треба одмах започети са припремама на изградњи Академске мреже и да се опреме библиотечко-информациони центри у оквиру факултета или унуверзитета.

Виртуелна библиотека универзитета

Електронска издања постају саставни део библиотечких фондова, а библиотеке добијају нову улогу. Укључивањем електронских издања у своје колекције, библиотека добија нову улогу и називамо је дигиталном, електронском, виртуелном, хибридном, универзалном, свеприсутном, библиотеком без зидова. И електронске и виртуелне библиотеке имају у основи исти циљ са традиционалним библиотекама: да на најбољи и најпотпунији начин задовоље потребе људи за знањем и информацијама на сваком месту, у свако време, за сваког корисника.

Научне и високошколске библиотеке прилагођавају своје учешће у научном и наставном процесу двојако. Прво, интегришући библиотечке службе и информационе службе и њихове базе података и, друго, квалитетнијим и непосреднијим учешћем библиотекара у истраживањима и у настави, реализујући најновији концепт «библиотекара наставника». Полазећи од универзалности науке, била је временом све више присутна нужност да библиотеке и информационе службе буду конвергентне јединице у служби науке на универзитету.

Електронски каталози већине библиотека могу да се претражују преко интернета. Библиотеке данас све више изграђују виртуелне фондове користећи документе који се у електронској форми налазе на интернету. Збирке електронских часописа и референсне литературе библиотека уопште, а нарочито научних библиотека, постају све веће и све је јефтинији приступ до њих.

Научне и друге јавне библиотеке постају део виртуелног универзитета који је настао када је интернет омогућио да се путем рачунара споје студенти, професори, истраживачи и библиотеке. Виртуелни универзитет са својим библиотекама доступан је у сваком тренутку и на сваком месту.

Београдски универзитет је 1987. године започео формирање информационог система и 1991. је први пут установљен рачунарска центар за потребе академске мреже и остварио прву везу са интернетом. Од 1996. године започео је да се реализује пројекат интеграције локалних мрежа. Нова локална рачунарска мрежа изграђена је 2001. године.

Универзитет у Источном Сарајеву треба да крене овим путем и на тим основама изгради универзитетску мрежу научних библиотека, будући да му је приоритет стратешко опредељење за знање.

Услови

У новим политичким, економским и социјалним условима, чувамо и негујемо вредности које сматрамо интернационалним, не губећи из вида традиционалне вредности српске културе. Савремена научна библиотека не може да функционише ван јединственог библиотечког система, и без коришћења модерних технологија. Упркос разједињености и финансијским тешкоћама, на оба универзитета у Републици Српској треба да остваримо рационалну и блиску сарадњу.

Циљ

Циљ пројекта Виртуелна универзитетска библиотека јесте повезивање факултетских и других научних библиотека Универзитета у јединствен информациони систем изградњом академске мреже, чиме би се обезбедио организован и рационалан приступ информацијама и документима у електронском облику насталих у самом систему или приступом до њих преко интернета.

Повезивање са научним библиотекама у БиХ и региону има реалну основу у развијеним системима узајамне каталогизације на овим просторима тим пре што је библиотечки систем научних информација у Федерацији БиХ, Републици Словенији и Републици Србији изграђен на јединственим принципима узајамне каталогизације (COBISS). Јединствен, стандардизован систем је

основна претпоставка повезивања, међусобног прожимања и протока научних информација у региону.

Средства

Република Српска сагласно својој стратегији научног развоја треба да обезбеди иницијална средства за израду пројекта и изградњу академске мреже.

Међународна заједница може у томе да нам помогне. TEMPUS (Trans European cooperation scheme for higher education) је програм Европске комисије са циљем да помогне реформу високошколског система у земљама централне и источне Европе, а средства се користе према пропозицијама пројекта.

Сличне програме подржавају и друге међународне фондације и асоцијације.

Примера ради, у Републици Србији програм «Виртуелна библиотека Србије» реализује се уз помоћ донације TEMPUS програма Европске комисије и Фонда за отворено друштво из Будимпеште у укупној вредности од 250 000 €. На овим и сличним искуствима ваљало би учити и надале укључивати се у међународне пројекте и програме благовремено и свим расположивим снагама.

Овај рад је покушај да се укаже да постоје реални правни оквири и рекло би се добра воља власти, а на Универзитету је да иницира и подржи све покушаје да се започне решавање овог проблема.

Dragan Barać

PERSPECTIVES ON FORMING OF THE STRUCTURE
OF SCIENCE AND TECHNOLOGICAL INFORMATION
(BIBLIOGRAPHICAL BASES, QUOTATIONS BASES,
AND INDEXES OF THE ACADEMIC PERIODICALS)
AT THE UNIVERSITY OF EAST SARAJEVO

Summary

In this paper we analyse legal, organizational conditions and possibilities for forming of the structure of the sources for scientific informations at the University of East Sarajevo. The most important legal acts for forming of the structure of the scientific and technological information, Rule book on editing and issuance of academic publications made basic principles for organization of the scientific information sources (periodicals), and enabled categorization of academic periodicals. According to the experiences from Serbia, the author intercedes in favor of editing of the system of the rational and coordinated acquisition of foreign periodicals and data bases and to begin with the preparations for the librarian and informatical centres at the faculties and to constitute the virtual library of the University.

НАРАСТАЊЕ ВОКАБУЛАРА И ЗНАЧАЈ ЛЕКСИКЕ У УЧЕЊУ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА

Апстракт: Сужено гледање на значај вокабулара нарочито у учењу и предавању енглеског језика као страног бележи се у времену структурализма као преовлађујућег правца у лингвистици, мада је важност проучавања вокабулара у суштини давно схваћена – постоје записи о озбиљним проучавањима речника још у 15. веку. Истинско оживљавање интересовања за вокабулар, за нарастање вокабулара и бављење питањима која су у вези с вокабуларом бележи се у завршним деценијама двадесетог века, када се енглески језик својим богатством наметнуо целом свету, уз непрестано ширење и раст свог речника, свог фонда речи који представља непресушан предмет интересовања и обраде у домену лексикографије, теоријске лингвистике, примењене лингвистике, аутоматске обраде језика, машинског превођења, препознавања говора, разумевања говора. На пољу наставе најважније је да се снажно оживљена и иновирана интересовања за вокабулар препознају, и да се констатује постојање извора који зачињу овакве појаве. Потом је неопходно довести све оне који уче до свести о функционисању вокабулара, о законитостима које у њему владају, о механизмима и начинима на које се он увећава, о начинима на које се творе и креирају речи и изрази, о начинима на које се организује и користи речник. У задовољавању тражења и очекивања све богатијег вокабулара потребно је да се вокабулар третира и као драгоцен елемент општих знања која се стичу у раду на енглеском језику као страном.

Кључне речи: вокабулар, оживљена интересовања, комуникација, енглески језик као страни, настава вокабулара, научни вокабулар, литерарни вокабулар, уџбеник

Увод

Велик је број аутора који се слажу да се право оживљавање интересовања за вокабулар, нарастање вокабулара и бављење питањима која су у вези с вокабуларом бележи крајем седамдесетих година и почетком осме деценије двадесетог века, иако такође постоји сагласност по питању чињенице да су значај вокабулара и његовог проучавања схваћени јако давно – 'In the vast literature on language, language learning and teaching, the part that deals with

vocabulary only, has become quite considerable. The importance of vocabulary study was realised a long time ago and there were such investigations as early as in the 15th century. ... The interest in the vocabulary studies has only increased with the time.' (Dimitrijević, 1969: 1). Говорити сада о буђењу интересовања, међутим, значи да је у међувремену ипак било и периода кочења и застоја. Истина је да је у највећем делу двадесетог века вокабулар био у запећку интересовања лингвиста, али је такође тачно да у последње три или четири деценије вокабулар и наставни рад на усвајању све ширих и богатијих лексичких фондова бележе велику корист од значајних теоретских помака у лингвистичком проучавању лексикона, од продубљених и квалитативно оснажених психолингвистичких увида у ментални лексикон, али и од најквалитетнијих комуникативних кретања у настави која су у средиште пажње најзад поставила оне који уче. (Carter and McCarthy, 1989).

Убедљив дисконтинуитет у проучавању вокабулара и сужено гледање на његов значај нарочито у презентирању енглеског језика као страног бележе се у времену структурализма као преовлађујућег правца у лингвистици. У периоду после другог светског рата структурализам и контрастивна анализа, удружени с поставкама бихејвиоризма у психологији, одлучно су били против прешироке понуде вокабулара, да би у примени аудио-лингвалног метода инсистирали на владању структуром. Сматрало се да је тешко предвидети који и какав ће вокабулар бити потребан онима који језик уче, а да превелико ангажовање на вокабулару може само да завара утиском да је учење језика у ствари акумулација различитих речи и да их оптерети до мере оклевања и неспремности за употребу. Такозвана лингвистичка револуција Ноама Чомског представљала је поткрепљење оваквим ставовима: 'There is no doubt at all of the overriding influence of this view on both sides of the Atlantic for many years. The shift to transformational linguistics in the 1960s under Chomsky's banner only served to reinforce the idea that lexis was somewhat peripheral, an irritating irregularity in an otherwise ordered grammar. ... / ... it can be said that the period 1945-1970 was a limbo for vocabulary as an aspect of language teaching in its own right, and that the arguments for teaching heavy doses of syntax, against the background of American linguistics, went largely unchallenged.' (Carter and McCarthy, 1989: 41). Вокабулар је дуго посматран као проблематика градирања и избора чија је мера уравнотежавана питањима контрастивне анализе и предвиђања типичних грешака у раду конкретно циљаних група.

Свест о значају вокабулара

Међу првима који су гласно почели да изражавају неслагање с оваквим преовлађујућим схватањима био је Д. А. Вилкинс, који већ 1972. године у књизи под насловом *Linguistics in Language Teaching* жали занемареност вокабулара у годинама снажне и потпуне предатости аудио-лингвалном приступу и настоји да његов значај осветли на достојан начин: 'Experience shows that to learn numbers of words without learning to construct sentences is of little practical value. Not enough attention has been paid to the converse view – that there is not much value either in being able to produce grammatical sentences if one has not got the vocabulary that is needed to convey what one wishes to say. One is literally 'at a loss for words'.' (Wilkins, 1978: 110). Заиста, човек је дословно „без текста“ кад не располаже речима које су неопходне да би се пренело оно што стварно жели да каже, колико год да је он при том у стању да производи граматички сасвим исправне реченице.

Осећај да стварање граматички правилних реченица није од великог значаја уколико се не поседује речник који је потребан да би се изнело оно што је у мислима у великој је мери и објашњење увећавања вокабулара сваког језика и нарастања интересовања и потребе да се њим влада. Нарочито у случају енглеског језика одговарајућа проучавања на овом пољу добијају на важности и снази захваљујући чињеници да је овом, ионако богатом, језику најновије време донело квантитативно снажење и квалитативна нијансирања вокабулара без преседана у историји цивилизације. Оживљавање интересовања за особине енглеске лексике, за њено проучавање и усвајање на свим нивоима и у сваком смислу свуда на свету зато и јесу нормална последица тог времена, у ком је енглески језик дефинитивно постао средство међународне комуникације у глобалним размерама: 'On 1 January 1900 there were approximately 140 million native speakers of English in the world. A century later that figure has almost tripled to nearly 400 million. Add to them about 100 million who speak English as a second language. Consider how English has become the international language of communication, both conventional and digital, in the 20th century. Think, moreover, of the massive increase in literacy since 1900, the legacy of the spread of univesal education in the late 19th century. The English language is in an unprecedented number of hands.' (Ayto, 1999: iii). Онда би заиста и било за неверицу да такве и толике промене нису нашле свој пуни

одраз у вокабулару, што наведени извор, на истом месту, изражава и илуструје на следећи начин: 'Given that huge increase in the number of English-speakers since 1900, and the myriad new ideas, inventions, discoveries, and schemes that have proliferated in that period, it would be astonishing if the vocabulary of English had not grown substantially. And so it has.' И разумљива онда постаје моћна чињеница да је у току двадесетог века у *Oxford English Dictionary* и бројне томове његових допуна и додатака унето око 90.000 нових речи које су ушле у енглески језик, као и нових значења одраније постојећих речи.

Снажно иновирана интересовања

Својим богатством енглески језик се, дакле, наметнуо читавом свету, али кроз то ширење он наставља да расте у свом речнику, у свом фонду речи чије проучавање представља неисцрпан предмет интересовања и обраде – не само у домену лексикографије већ и теоријске лингвистике и примењене лингвистике на пољима наставе и учења, али и аутоматске обраде језика, машинског превођења, препознавања говора, разумевања говора. Оно што ипак највише фасцинира јесте појава која не само да сведочи о оживљеним интересовањима за вокабулар већ својом снагом плени пажњу лингвиста свих оријентација и основних интересовања: упркос огромном богатству већ постојеће лексике, људи којима је енглески језик матерњи, или макар први, све више испољавају тежњу да образују нове речи и да се стваралачки просто играју речима. Оне карактеристичне и традиционално добро знане игре речи ту остају само један узан сегмент укупног језичког богатства. Дефинитивно је наступио период кад се људи збиља играју стварајући нове речи, до те мере и с толико видљивих нових плодова да угледни лингвисти не оклевају да употребе реч *mania* (Kristal, 1995) кад описују ту појаву. На делу су и сви други механизми мењања и обогаћивања лексичког фонда енглеског језика, али свако проучавање мора да узме у обзир суштину фундаменталних начина на које настају нове творевине: постојећим речима се додељују нове употребе; постојеће речи или делови речи се на различите начине комбинују; постојеће речи се скраћују; речи се непрестано позајмљују из других језика; нове речи се кују, креирају дословно „ни из чега“. Сви ови начини убедљиво доприносе увећавању богатства, које својом импресивношћу неминовно говори о изразито оживљеним интересовањима у сваком смислу – код оних који језик користе и играју се њим; код оних који га уче; али и код оних који га

из разних углова посматрају и проучавају, да би га сагледали, да би били у стању да га преносе другима, можда и да би могли да предвиђају његове замахе.

Колико год незахвална и тешка, а можда и непотребна, предвиђања по једном питању ипак могу да су одлучна: вокабулар буја, речи су те које су увек неопходне, речи су слуге људске потребе да се дочарају догађаји и појаве, па као такве излажу и причу о свом настанку: 'In short, every adventure of the mind is an adventure vehicled by words. Every adventure of the mind is an adventure *with* words; every such adventure is an adventure *among* words; and occasionally an adventure is an adventure *of* words. It is no exaggeration to say that, in every word of every language – every single word or phrase of every language, however primitive or rudimentary or fragmentarily recorded, and whether living or dead – we discover an enlightening, sometimes a rather frightening, vignette of history; ...' (Partridge, 1961: 30). А кад су у стању да нас обавесте о свом настанку, онда речи могу да нам објасне настанак и развој свега, па и феномена да је енглески језик од једног међу равноправним светским језицима који су, према специфичним потребама и критеријумима избора, учени као страни, данас прерастао у категорију за себе. У тој сасвим засебној категорији – у том главном средству споразумевања које се као страни језик учи дословно свуда а користи се у пословању, образовању, изворима информисања и приступима информацијама за највећи део светске популације, логично је бујање интересовања за речи, за значење, употребу, промене, варирања, настанак, нестанак лексичких јединица, за њихово учење, усвајање и преношење. Силно увећане потребе, намножена и прошерена поља примене у случају енглеског језика данас појачавају схватање: тачно је да без владања граматиком врло мало може да се постигне у комуникацији, али без вокабулара скоро да *ништа* није могуће пренети и постићи.

У светлу савремених кретања и потребе наставе ће имати у виду чињеницу да они елементи о којима обично говоримо као о лексичким јединицама или јединицама вокабулара заиста садрже и преносе већу количину информације од оне која се постиже граматичким елементима. 'Telegrams often consist of no more than a sequence of lexical items with no grammatical information other than order of words, and yet we have no difficulty in understanding them, any more than we do ungrammatical headlines and advertisements. Communicating in a foreign language is not so very different. Provided one knows the appropriate vocabulary, then some form of interchange of

language is possible. Without the vocabulary it is impossible.’ (Wilkins, 1978: 111). Без познавања одговарајућег вокабулара заиста никаква размена језика није могућа и нема жељене комуникације.

Потребе оних који уче у светлу најновијих кретања

Последњих година раст енглеског језика је још више убрзан запрепашћујућом експанзијом у смислу количина и брзине којом се обављају међународне комуникације. Узрастање међународних корпорација, често подстакнуто и поспешено ширењем утицаја Сједињених Америчких Држава, доприноси све израженијем присуству енглеског у пословању. Кинематографска остварења, музика, телевизијски програми, комерцијални програми на енглеском – виде се и чују у великом броју земаља у којима тај језик није први. Како енглески доминира и Интернетом, суочени смо с чињеницом да за велики део светске популације учење и коришћење енглеског језика као неопходног додатног средства представља истовремено и велику потребу, често такву од које зависи егзистенција, и једно од већих и лепших искустава у животу: ‘... both a major language need – often one upon which their livelihood depends – and also one of the salient language experiences of their lives.’ (Cook, 2003: 26).

Као сведоци оваквих најновијих кретања видимо да она подразумевају и интересовања за вокабулар о којима је непосредно било речи као о силном таласу који покрећу и шаљу изворни говорници енглеског језика, проучаваоци тог данас најмоћнијег средства међународне комуникације, теоретичари који трагају за најквалитетнијим и најуспешнијим начинима за његово пласирање онима који га уче и увежбавају као све више обавезан страни језик. И док можда може да се узме да сви који живе и уче у некој земљи у којој енглеским језиком говоре његови изворни говорници или је енглески макар најзаступљенији до вокабулара који им је потребан долазе и без помоћи формалног упућивања и учења, ситуација је сасвим другачија на тлу на ком се тај језик учи као страни, у оквирима школског система. ‘In a school learning situation with limited time available, conflicting student interests, and the constraints imposed by other syllabus demands, we cannot leave lexis to take care of itself in this random fashion and assume that students will acquire the vocabulary which best suits their needs.’ (Gairns and Redman, 1990: 1). Опрез и озбиљност на које упућују ови аутори важни су нам због тога што је прави вртлог потенцирања значаја и потребе владања што богатијом

лексиком захватио и нашу средину, у глобалу али и изоштрено гледано – школску средину, нарочито на средњим и вишим нивоима учења и предавања енглеског језика као страног.

Богата понуда уџбеника који нам стижу из Велике Британије у пакетима с још богатијим избором пратећих материјала као што су звучне касете, звучни и видео дискови, радне свеске, цртани филмови, играчке, серије филмова и забавних емисија на већ небројеним каналима сателитских и кабловских телевизија донели су донедавно неслућену ширину и богатство вокабулара и основцима-првацима, да не кажемо већ и малишанима предшколског узраста, за које се већ дуго у сâмим предшколским установама а и на бројним другим местима организују курсеви. Никог онда не треба да чуди, а наставу не би ни случајно смело да изненади, набујало интересовање средњошколаца, нарочито инсистирање ученика завршних разреда гимназије, у смислу овладавања што већим бројем речи енглеског језика. Захтеви су пред нама, веома увећани прохтеви и очекивања су убедљиво на делу; на настави је да их препозна, да их каналише, да им одговори, да им, колико год је могуће, удовољи.

Схватање појава и потреба

На нивоу који посматрамо превасходан задатак јесте да се појаве о којима је реч препознају, да се констатује њихово постојање али и умножавање извора који их покрећу и ојачавају. У редовном школском раду монолингвални уџбеници, данас сасвим преовлађујући, удружени с комуникативним аудио-лингвалним приступом материји која се нуди, са својим звучним материјалима и другим пратећим садржајима, стварају објективну потребу да се влада речима и изразима неопходним за разумевање поруке, за спровођење вежбања, за комуникацију. Други препознатљив чинилац, често експлицитно формулисан било од стране ученика или кроз ставове њихових родитеља, односи се на социопсихолошко питање мотивације и аспирација, које, на жалост, и не испољавају нарочито богат дијапазон – крећу се од наде да ће се оставити добар утисак на неком званичном упознавању и разговору после кога се очекује добијање иностране стипендије до жеље да се у иностранству студира, како би се остварила коначна амбиција да се „тамо“ успешно комуницира и да се практично примени стручност стечена у сопственој земљи. Ови чиниоци су свакако упадљиви и јаки; лаки су за уочавање али истовремено представљају велико

оптерећење кад је у питању настава, ионако притиснута недостацима и тешкоћама.

Међу основним тешкоћама свакако треба имати на уму сталну чињеницу да су у нашим условима одељења веома бројна, велика, као и свима познату истину да је фонд часова недовољан, нарочито кад се узму у обзир бројност одељења и укупни захтеви програма. Све ово посебно долази до изражаја данас – у време набујалих интересовања и снажно актуелизоване потребе да се влада енглеским језиком, према томе и вокабуларом енглеског језика. Ове тешкоће су толико присутне и толико убедљиве да им посебна илустрација и доказивање нису потребни, али су зато изоштреније пажње вредна питања различито обликованих и испољених ученичких интересовања и потреба. Значајним треба сматрати и ограничења у смислу других програмских задатака и циљева, чије остваривање намеће додатни захтев да се повећан обим лексике понуди умесно и умешно.

Дилеме и ограничења

Различита интересовања ученика представљају елемент који је сасвим нормално очекивати, нарочито у бројчано великим одељењима. Кад је реч о савладавању вокабулара енглеског језика и потребама да се он шири, свакако ће се разликовати очекивања младих људи који себе виде као будуће инжењере електротехнике од очекивања оних који желе да студирају медицину, економију, информатику. У малом броју расположивих часова треба, дакле, задовољити нарасла интересовања за вокабулар ускопрофилисаних карактеристика, самим тим што и уџбеници за завршне разреде средње школе сада нуде све више текстова, према томе и речи и израза, из специфичних научних области. Срећемо ту одељке и текстове који говоре о настанку Ајнштајнове теорије релативитета, о појави Хабловог телескопа, о Флеминговом открићу пеницилина, о открићу састава молекула ДНК, о будућности футурологије, о будућности свемирских истраживања, о генетским поремећајима у људском организму, о допингу у спорту, неуролошким достигнућима у истраживању грађе и функционисања људског мозга, о клонирању животиња, органа и, потенцијално, људског организма, о климатским променама и последицама по природу на планети, ... и – пред дилемом смо: да ли се препустити научном језику и научном вокабулару са самоутешитељским уверењем и оправдањем да је такав диктат савременог тренутка, или се борити

да се што више овлада законитостима и појавама које карактеришу онај општи вокабулар, универзални, који и јесте највеће богатство енглеског језика, а и онај који поједини угледни аутори, попут Маркварта (Marckwardt, 1978), називају „литерарним“?

У правом спровођењу комуникативног приступа дилеме наведене врсте у ствари и не може да буде, о чему у време највећег залагања за стављање комуникације у први план један од најистакнутијих поборника таквог схватања каже: '... once one thinks of scientific and literary uses of English as kinds of communication, the way is open to a consideration of the teaching or learning of these uses of English not as two quite separate and indeed conflicting activities, but as two aspects of the same activity: namely, the teaching or learning of English as communication.' (Widdowson, 1974: 283). Међутим, наше опредељење за оно што је опште и спада у домен општеобразовних циљева и домета види своје оправдање у речима истог великог теоретичара: 'Both the literary and scientific writer, then, use language to communicate something which lies beneath the surface of apparent reality as it is reflected in ordinary language use. But they *do*, of course, use language in different ways: nobody mistakes a novel for a textbook on heat engines, or a sonnet for a paper on thermodynamics - ...' (Widdowson, 1974: 285). На нивоу на ком је неопходно припремити будуће студенте и стручњаке за владање особинама енглеског вокабулара, заиста полазимо од чињенице да ће само појединцима бити потребна лексика специјализована за теорију термодинамике и питања функционисања топлотних мотора.

Раду на увећаном обиму лексике ограничење представља и потреба односно задатак да се испуне и остали циљеви постављени планом и програмом активности на одређеном нивоу. Комуникативни приступ, можда сâм по себи жељан што богатије лексике, не допушта запостављање важности одређених граматичких структура. Развијање способности разумевања говора, квалитет изговора, писање, читање – сувише је важних задатака које треба испунити у раду с великим бројем ученика у тако мало расположивог времена да би ту ишта смело и могло свесно да се жртвује зарад механички, списковима и бројем јединица, увећаног вокабулара. Тоба морају да су свесни састављачи уџбеника, али опет још више наставници – одговорни за правилну примену расположивих материјала кроз савесно и ангажовано уважавање захтева праксе. 'How many words will be introduced in each lesson is a question open to discussion, since opinions vary. As a general rule, if a more complex grammar structure is being presented, there should be

fewer new words in that lesson. As for the actual selection of words, practice is much less rigorous than it once was. Yet regardless of which lexical items are selected, the textbook writer must ensure that the new words recur at intervals so that gradually, through repetition, they become part of the learner's active vocabulary.' (Radovanović, 1996: 181).

Неопходност да се увежба и активира све што се предаје и учи у раду с ученицима завршних разреда средње школе, првенствено гимназије, још је увећана и појачана потребом да се ради на развијању вештине превођења, која се у пракси тражи а званичним програмима често није ни дотакнута или је макар недовољно дефинисана. У том циљу, ради уштеде у времену, мора да се прибегава и теоретским објашњењима, договорима и упутствима, што, наравно, не значи враћање објашњавању језика и предавању о језику у маниру традиционалног метода. 'It is not, of course, a suggestion that we should teach through grammar and translation, but we must face the fact that some kind of 'grammatical' explanation and understanding is being advocated for its own sake – or rather for the sake of linguistic awareness.' (Byram, 1978: 206). У школском раду у условима квалитета и програма гимназије као појма општеобразовне установе на средњем нивоу не постоји виши и тежи задатак који сâми себи можемо да поставимо: ученике треба довести до језичке свести, па према томе и до свесности о функционисању вокабулара, о законитостима које у њему владају, о механизмима и начинима на које се он увећава, о начинима на које се творе и креирају речи и изрази, о начинима на које се организује и користи речник. Осим што смо инструктори који воде и увежбавају ученике у овладавању појединим језичким вештинама, посебно у данашњим условима разбукталих интересовања за вокабулар и његово ширење, морамо и да смо наставници језика који помажу спознаји вокабулара као широког елемента општих знања.

Закључак

Задатак нам је да учинимо све што је могуће да би се удовољило тражењима и очекивањима све богатијег вокабулара, али и да вокабулар третирамо као племенит и драгоцен елемент општих знања која се стичу радом на енглеском језику као страном. Захваљујући технолошком напретку задивљујућих размера, посебно у домену свих видова и начина комуникација, данашњи свет је заиста постао мали, али ипак остаје чињеница да ми енглески језик предајемо и учимо као страни и то на географски значајној удаљености од његових природних извора. Отуда опредељење да га и даље доживљавамо као школски предмет, колико год да је он важан и све обавезнији: 'The farther an English-language course-location is from opportunities to use the language in real life, the more it becomes a school subject with aims definable in linguistic terms. In circumstances of classroom control syllabuses can be constructed in strict terms of so many words and structures to be taught, which they are to be, and in what sequence they are to be introduced.' (Lott, 1975: 274). Докле год смо у учионичким условима на пример гимназије, као најквалитетније општеобразовне средњошколске институције, нећемо се ни лексици енглеског језика предавати као неумитној стихији већ ћемо настојати да код ученика на средњим и, нарочито, вишим нивоима учења стварамо и увежбавамо знања из области морфолошке структуре енглеских речи, да их уводимо у познавање продуктивности, порекла енглеских речи, лексичке семантике, морфолошких процеса. Треба нудити увид у значај који за лексичко богатство имају групе речи и фразеолошке јединице, трудити се да се код ученика развије свест о постојању и умешност у разликовању стилских варијетета и регионалних варијетета енглеског вокабулара, неопходно је макар навестити основна питања лексикографије.

Много је тешкоћа, много објективних препрека и недостатака који отежавају рад с онима којима је увећана количина вокабулара неопходна, исто као што је увећан и број углова из којих таква бујица мора да се сагледава да би коначно била каналисана у квалитетно и успешно знање односно примену. А сâм нарастали вокабулар и те како уме да награди сав труд, сваку упорност и вољу да се што потпуније, што прецизније и озбиљније уђе у његове драгоцене тајне – 'Perhaps the best justification for the accurate study of the English vocabulary in all its bearings will be found to be the consciousness of the difficulties and of the rewards for its users that such a study will arouse.' (Wrenn, 1970: 84). Схватање тешкоћа и

поштовање задатака које треба решавати на овом великом путу већ су наговештај награде која очекује вредне, упорне и савесне.

Литература

- Ayto, J. (1999) *Twentieth Century Words* – The story of the new words in English over the last hundred years. Oxford, New York: Oxford University Press
- Byram, M.S. (1978) 'New Objectives in Language Teaching', *Modern Languages* LIX/4, 204-207
- Carter, R. and M. McCarthy (1989) *Vocabulary and Language Teaching*. New York: Longman
- Cook, G. (2003) *Applied Linguistics*. Oxford and New York: Oxford University Press
- Dimitrijević, N. (1969) *Lexical Availability*. Heidelberg: Julius Groos Verlag
- Gairns, R. and S. Redman (1990) *Working with Words – A guide to teaching and learning vocabulary*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kristal, D. (1995) *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd: Nolit
- Lott, B. (1975) 'Sociolinguistics and the Teaching of English', *ELT Journal* XXIX/4, 271-277
- Marckwardt, A.H. (1978) *The Place of Literature in the Teaching of English as a Second or Foreign Language*. Honolulu: East-West Center/University of Hawaii Press
- Partridge, E. (1961) *Adventuring among Words*. London: Andre Deutsch
- Radovanović, K. (1996) 'EFL Textbooks for Young Learners', in: *Studies Of and About Language* – In Honour of Professor Naum Dimitrijević, ed. Slobodanka Đolić, 179-184. Beograd: Autorsko izdanje
- Widdowson, H.G. (1974) 'Literary and scientific uses of English', *ELT Journal* XXVIII/4, 282-292
- Wilkins, D. A. (1978) *Linguistics in Language Teaching*. London: Edward Arnold
- Wrenn, C.L. (1970) *The English Language*. London: Methuen and Co.

Slobodan D. Jovanović

VOCABULARY GROWTH AND THE IMPORTANCE OF LEXIS IN THE TEACHING AND LEARNING OF ENGLISH

Summary

Vocabulary and its importance suffered neglect for a long time especially in the teaching and learning of English as a foreign or second language in the period when structuralist approach prevailed in linguistics, although importance of vocabulary study had been understood long ago – there exist written traces speaking of complex vocabulary study as far back as the 15th century. The true revival of interest in the lexicon, in its growth, in treating issues connected with vocabulary became obvious in the last couple of decades of the twentieth century, when the riches of the English language overwhelmed the whole world, with unstoppable broadening and general growth of its lexicon, of its fund of lexical items representing an inexhaustible subject of interest and processing in the domains of lexicography, theoretical linguistics, applied linguistics, automatic data processing, machine translation, speech recognition and comprehension. In the sphere of vocabulary pedagogy, it is of crucial importance to recognise these strongly revived and renewed interests, as well as to observe existence of various sources initiating such phenomena. It is then vitally important to help the students acquire awareness of the mechanisms of vocabulary functioning, of the laws governing it, of the manners of its growth, of the ways and processes building and creating new words and expressions, of the manners in which dictionaries are organised and used. In meeting the demands and expectations posed by the continually ever richer lexis the vocabulary of the English should necessarily also be treated as a precious element of general knowledge in its different aspects gained through teaching and learning English as a foreign language.

ДВА СКРАЈНУТА ПИСЦА ИЗ ПЈЕСНИЧКЕ ПОРОДИЦЕ ИЛИЋ (Милутин Илић, Жарко Илић)

Апстракт: У уводном дијелу огледа направљен је књижевноисторијски осврт на живот и књижевну дјелатност двојице скрајнутих писаца из пјесничке породице Илић, на Милутина Илића (1856-1892) и Жарка Илића (1863-1907). У средишњем дијелу огледа начињена је интерпретација најзначајнијих њихових књижевних дјела. Код Милутина Илића су посебно издвојене комедије (*Ново доба*, *Два весеља*), док је код Жарка Илића апострофирана сатирична прича "*Мој несуђени кредитор*" (поднаслов "*Истинита повест из студентског живота*"), која је била објављена након његове смрти у листу *Мали журнал* 1908. године.

Кључне ријечи: српска књижевност, епоха реализма, рецепција, пјесничка породица Илић, комедија, приповијетка, хумор, сатира, књижевна бојмија.

1.0. О појединим члановима познате пјесничке породице Илић у српској књижевности, оцу Јовану (1824-1901) и четворици синова: Милутину (1856-1892), Драгутину (1858-1926), Војиславу (1860-1894) и Жарку (1863-1907), писано је неједнако. Међу синовима, с правом је највећа пажња посвећивана дјелу Војислава Илића, нешто мање али ипак запажено Драгутину Илићу, док су двојица браће, најстарији Милутин и најмлађи Жарко, остали прилично скрајнути и заборављени.¹ За то можда постоје два основана разлога. Први је садржан у чињеници да су Милутин и Жарко оставили по обиму сразмјерно најмање књижевно дјело у својој породици, па самим тим и најмање атрактивно за књижевне истраживаче српског 19. вијека. Други разлог је садржан у одсуству озбиљне научне стратегије, која би се усмјерила на истраживање занемарене или заборављене књижевне и културне баштине српског

¹ Репрезентативан је у том погледу велики зборник радова под насловом *Породица Јована Илића у српској књижевности и култури*, који је настао на основу реферата саопштених на међународном научном скупу "Породица Јована Илића у српској књижевности и култури 1824-1926", уредио Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2003, 485 с.

народа, услед чега су многа запажена имена из прошлости остала потиснута и недовољно позната савременим читаоцима.

1.1. О књижевном раду Милутина Илића још увијек постоје оскудна сазнања, тако да је данас познатији као најстарији брат Војислава Илића, те син пјесничког барда Јована Илића. Рођен је у Шапцу, 25. марта 1856. године, гдје му је отац био професор гимназије. Након пресељења породице 1858. године, живио је у Београду, гдје је као одличан ђак завршио основну школу и гимназију. Још као дјечак био је дивље нарави, непослушан и својеглав, плаховит и брз на дјелу, али изнад свега веселе ћуди и добричина. Са извршним успјехом студирао је на Правном одсеку Велике школе у Београду (1875-1879), гдје је и дипломирао 1880. Као студент био је наклоњен политичким идејама радикала, а након тога се приближава социјалистичком покрету и објављује критичке чланке у листовима: *Мисли* Косте Арсенијевића (1882) и *Новом београдском дневнику* Мите Ценића (1887), што му је, поред старе нетрпељивости краља Милана према његовом оцу и читавој породици Илић, донијело честе премјештаје и отпуштања из државне службе. Од 1881. радио је као писар Окружног суда у Шапцу, гдје се оженио учитељицом Јеленом Љочић, а затим је службовао у више градова: Неготину, Београду, Нишу, Прокупљу. Био је начелник Среза јабланичког у Лесковцу (1888) и Среза колубарског у Ваљеву (1890), да би га радикалска влада у априлу 1891. године, пред стицање права на пуну пензију, на крајње нечовјечан начин отпустила из службе. Пред крај живота добио је мјесто секретара окружног одбора у Књажевцу, гдје је умро од туберкулозе, 17. марта 1892. године.²

Прве књижевне прилоге, пјесме и приповијетке, објавио је у *Јавору* 1875. године, да би се у овом листу јављао као сарадник све до 1884. Након тога је објављивао елегичне, рефлексивне, социјалне, љубавне и сатиричке пјесме, те хумористичке приче, у бројним другим листовима: *Србадији* (1881-1883), *Преодници* (1884), *Стражилову* (1885-86), *Бриљану* (1886), *Отаџбини* (1887-1892), *Колу* (1889), *Побратимству* (1881. и 1892). У *Новом београдском дневнику* објавио је 1887. полемички чланак *Садашње књижевне прилике наше*, а 1891. социјалистичку расправу *У српској фабрици*. Написао је 1884. историјску драму *Краљ Војислав*, која је остала необјављена. У то вријеме настала је и комедија *Ново доба*, коју је наградила Матица српска, а објављена је 1887. у часопису

² Опширно о томе: Јелена Шаулић, *Милутин Ј. Илић*, Београд, 1954, 64 с.

Стражилово, затим исте године и као посебна књига у издању Матице српске. Поред тога, написао је најмање још двије комедије: *Београд пре бомбардовања* (први чин објављен 1887. у *Новом београдском дневнику*), те *Два весеља*, која је завршена пред крај пишчевог живота, највјероватније 1891. године,³ а објављена је из рукописа 2003. у *Зборнику Матице српске за књижевност и језик* (прир. Г. Максимовић).⁴ Позоришни комади му нису никад изведени, али је њима, као и појединим сатиричким пјесмама и хумористичким причама, креативно утицао на савременике: "Комадом *Ново доба* утицао је на Нушића, а песмом *Србија* на Домановића. Тема његове песме *Новине у рају* јавља се и код Војислава Илића, Драгутина Илића и Бранислава Нушића".⁵ У Музеју града Београда налази се 36 његових необјављених рукописа. У рукопису му је остала и збирка приповједака *Из капетаније*. Припремљену збирку Илићевих пјесама објавила је његова удовица 1893. под насловом *Песме Милутина Ј. Илића*.

Из рукописне заоставштине, која се налази у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду, издвајамо историјску драму, прецизније "драматски спев у три чина", *Краљ Војислав*. Заплет је смјештен у Цариград и Црну Гору у првој половини 11. вијека, "први чин у години 1036. други и трећи - 1039. год.", а казују о трагичној љубави српског краљевића Војислава и грчке принцезе Јелене.

Као најзначајније објављено Илићево дјело издвајамо комедију *Ново доба*, у којој су обједињени различити типови овога жанра (комедија политичке интриге, комедија нарави, комедија љубавне интриге).⁶ Заплет је проистекао из укрштања три напоредна низа догађаја. Први заплет се односи на казивање о љубоморном мужу, паланачком кројачу Максиму Лудаји, који се у маторим

³ Горан Максимовић, "Пред рукописом комедије *Два весеља* Милутина Илића", предговор у: Милутин Илић, "Два весеља", комедија у два чина, из рукописа приредио за штампу, написао предговор и сачинио коментаре: др Горан Максимовић, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига LI, свеска 1-2/2003, Нови Сад, 2003, стр. 373-380.

⁴ Милутин Илић, "Два весеља", комедија у два чина, из рукописа приредио за штампу, написао предговор и сачинио коментаре: др Горан Максимовић, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига LI, свеска 1-2/2003, Нови Сад, 2003, стр. 381-402.

⁵ Милорад Павић, "Милутин Ј. Илић", *Војислав Илић и његово доба*, Хроника једне песничке породице, друго издање, Завод за уџбенике, Београд, 2005, стр. 163.

⁶ Опширно о томе у сљедећем огледу: Горан Максимовић, "Милутин Илић као комедиограф", *Породица Јована Илића у српској књижевности и култури*, Зборник радова, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2003, стр. 297-307.

годинама оженио лијепом и младом женом. Додатно његову љубомору и сумњичавост подстиче то што је у кући имао младог подстанара Драгомира Красића, писара окружног суда. Други заплет казује о паланачким политичким потресима и покушајима смјене народног посланика Тривуна Тутимрака, богатог паланачког трговца, због вјечитог ћутања у Скупштини и недовољног залагања за народне интересе. Улогу политичког интриганта и подстрекача његове смјене има паланачки кројач Продан Комарац, присталица социјалистичких идеја и заговорник напредног "новог доба". Трећи заплет казује о љубави са запрекама, а организован је на принципу условног љубавног троугла. Драгомир Красић је заљубљен у Тутимракову синовицу Стану, али се као озбиљна препрека за остварење те љубави појављује имућни бакалин Оцило Цифрић, који је запросио дјевојку и Тривун је спреман да му је да за жену. Напоредо са том основном комедиографском љубавном причом, укључена је и љубавна епизода о Станиној другарици Милеви и Алимпију Рипиди, свршеном богослову, који су успјели да савладају све препреке и били пред остварењем жељеног брака. За комедиографски расплет пресудну улогу има Максим Лудаја, који попут вјештог интриганта на вијећању око новог кандидата за народног посланика успијева да наговори све главне заговорнике смјене да поново гласају за Тривуна. Томе се једино, али и безуспјешно, супротставља социјалиста Комарац, који се на крају обраћа политичким калкулантима, казујући им у оштрим инвективама да је цин, што се зове *ново доба*, домарширао крупним корацима и да га не могу зауставити. Насупрот политичким неспоразумима, љубавни заплет има срећан епилог, а мотивисан је преображајем Тривуна Тутимрака у комедиографског резонера. Повукао је своје оптужбе против Драгомира Красића, због којих је министар намјеравао за казну да га пошаље у коју удаљену варошицу, а испуњује се тако што му даје синовицу за жену.

1.2. Истина је да понекад у књижевности не морате написати обимно или запажено дјело да бисте оставили значајан траг или трајно име, а најбољу потврду за ту констатацију представља примјер Жарка Илића, четвртог сина пјесника Јована Илића. Као најмлађи члан чувене књижевничке породице, оставио је свега тридесетак краћих текстова (од тога највише превода са руског језика, неколико критика, епиграма и хуморески), али је као одличан усмени казивач, те као незаобилазна личност београдске књижевне бојемије с краја 19. и почетка 20. вијека, значајно утицао на настанак појединих запажених дјела и формирање српских писаца свога

времена (мислимо нарочито на Бранислава Нушића, Брану Цветковића и Радоја Домановића).⁷

Рођен је у Београду, 28. јануара 1863. године. Палилулску основну школу завршио је 1872. године, а након тога је похађао Другу београдску полугимназију, али је због изостанака искључен из ње у трећем разреду (1876). Даље редовно школовање омели су му Српско-турски ратови (1875-1878), али је 1878. године био поново уписан у четврти разред гимназије. У ратним годинама је, захваљујући руским добровољцима, научио руски језик, што му је омогућило изворно упознавање са дјелима великих писаца овог језика. У раздобљу од 1880. до 1884. године школовао се на Универзитету у Кијеву. О тим студентским годинама и боравку у овоме тада руском граду, написао је приповијетку "Мој несуђени кредитор" (поднаслов "Истинита повест из студентског живота"), која је објављена после његове смрти (*Мали журнал*, XV, број 359, Бг, 1908, с. 2). После повратка са школовања имао је нередовно запослење, тако да је живио у кући свога оца. Једно вријеме је радио као писар у управи вароши Београда, али је отпуштен из политичких разлога у мају 1893. године. Након тога је живио од новинарства и превођења, био је углавном повучен из јавног и политичког живота, а кретао се по боемским кафанама старог Београда (*Орач*, *Дарданели*). Извјесно вријеме 1893. године, био је уредник либералног омладинског листа *Будућност* (1893-1896). После очеве смрти (1901), добио је статус сталног преписивача у Народној скупштини, на основу чега је примао новчану помоћ од државе.⁸

Имао је складну тјелесну грађу и држање, био је средњег раста, а на бујној смеђој коси и мршавом брадатом лицу, нарочито су доминирали боемски, црни мекани калабрески шешири. Свега неколико мјесеци пред смрт (25. фебруара 1907. године), пошто је већ годинама тешко "боловао од желуца", вјенчао се из захвалности са Љубицом (Цицом) Личанин из Панчева, женом која је годинама одржавала породичну кућу Илића, а посљедњих година се бринула и о његовом здрављу. Посљедње године живота провео је у потпуном сиромаштву, а материјално га је помагао искрени пријатељ,

⁷ Горан Максимовић, "Жарко Илић (Београд, 1863-Београд, 1907)", *Бестселер*, год. IV, број 81, Београд, 10. јул 2009, стр. 4.

⁸ Милорад Павић, "Жарко Ј. Илић", *Војислав Илић, његово време и дело*, Хроника једне песничке породице, друго издање, Завод за уџбенике, Београд, 2005, стр. 171-174.

приповједач, драматург, глумац и сликар, Брана Цветковић. Умро је 7. августа 1907. године, а сахрањен је на Новом гробљу, без присуства јединог живог брата, књижевника Драгутина Илића. Посмртно слово изнад "Жациног гроба" топлим ријечима у име пријатеља изговорио је Бранислав Нушић, а неколико дана иза тога запажени некролог написао је А.Г. Матош, карактеришући га као "најбољег усменог фељтонисту свога времена, који није написао ниједан фељтон".⁹

Објављивао је преводе са руског језика, затим шаљиве приче, отворена писма и критике, у сљедећим листовима и часописима: *Балканска вила* (1885), *Мале новине* (1894), *Српска застава* (1895), *Видело* (1895), *Дневни лист* (1896, 1899), *Бранково коло* (1896), *Будућност* (1896), *Раднички лист* (1901), *Сатир* (1902, 1903). Посебну пажњу заслужује његов превод у форми стиха Шекспирове драме *Троило и Кресида* (Бг, 1898), изведен на основу руског издања Шекспирових дјела, која је приредио Николај Васиљевич Гербел (1880). Према педантном попису библиографије радова Жарка Илића, коју је сачинио Станиша Војиновић (2003), издвајамо и преводе појединих дјела: И. Лебедева, М.И. Красова, И. Тургењева, К.Н. Баћушкова, В.А. Жуковског, А.П. Чехова, Ф.М. Достојевског. Оставио је и неколико критика, које су упућене као писмо уредништву листа *Мале новине* (1894), као осврт на појаву позоришног дјела *Потоњи деспот* Јанићија Дробњака (1895) и *Потера* Јанка Веселиновића и Чиче Илије Станојевића (1895), као осврт поводом писања часописа *Звезда* (1899), као полемички одговор на поједине критике поезије Војислава Илића (1896). У листу *Застава* (1906), оставио је краћу расправу "Од чега је умро Ђура Јакшић". Сачувана су поједина Илићева писма, међу којима нарочито издвајамо оно које је послато 10. септембра 1897. године Љубомиру Недићу, са којим га је везивало искрено и велико пријатељство.

Објавио је неколико епиграма и хуморески у листу *Сатир* (поједине су настале у коауторству са Браном Цветковићем), а као нарочито интересантан издвајамо епиграм "Париз" (од 22. септембра 1902), посвећен сахрани Емила Золе. На основу Жаркових усмених казивања о личном доживљају, због којег му замало није пропала митрополитова препорука за стипендију за одлазак на школовање у

⁹ Антун Густав Матош, "Жарко Јов. Илић", *Есеји и фељтони о српским писцима*, Просвета, Београд, 1968, стр. 49-53.

Кијев, настала је позната Домановићева сатира "Митрополитов мачор" (*Дневни лист*, 1904).

Посебно мјесто припада аутобиографској причи "Мој несуђени кредитор", која приказује Жарков безбрижни, боемски живот, те због тога и честе новчане оскудице у студентским данима из Кијева.¹⁰ Док је једном приликом ишчекивао да стигне спасоносна пошиљка његовог "Таткане" (Јована Илића) из Београда, према препоруци коју му је у једном писму (писаном Драгутиновом руком) послао отац, требало је да се обрати генералу Х...ћу за хитну новчану помоћ. Међутим, шаливом игром судбине док је "лутао од једне до друге адресе овога генерала у Кијеву, дочекао је само, да као једини ожалошћени, испрати његове посмртне остатке".¹¹

2.0. На крају можемо закључити да рукописна оставштина и објављена дјела Милутина Илића заслужују пажљиво истраживање, а комедије и драма већу позоришну пажњу, нова публиковања, а тиме и представљање савременој публици. Кад је ријеч о Жарку Илићу, можемо закључити да је био најнеобичнији изданак оног старог и заборављеног Београда, у којем су кафане биле институције културе и књижевности. Није написао много (то и није била мисија његове судбине), јер је све у његовом животу (појава, казивање, достојанство и заноси), било дио литературе и представљало сушту књижевност по себи.

Литература

Шаулић 1954: Шаулић, Јелена. Милутин Ј. Илић. - Београд. - 64 с.
Матош 1968: Матош, Антун Густав. Жарко Јов. Илић. In: Есеји и фељтони о српским писцима. Београд. - с. 49-53.
Војиновић 2003: Војиновић, Станиша. Фрагменти о Жарку Илићу. In: Породица Јована Илића у српској књижевности и култури. Зборник радова. Београд. - с. 310-315.
Максимовић 2003: Максимовић, Горан. Милутин Илић као комедиограф. In: Породица Јована Илића у српској књижевности и култури. Зборник радова. – Београд. - с 297-307.

¹⁰ Станиша Војиновић, "Фрагменти о Жарку Илићу", *Породица Јована Илића у српској књижевности и култури*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2003, стр. 310-315.

¹¹ Жарко Ј. Илић, "Мој несуђени кредитор", (поднаслов "Истинита повест из студентског живота"), *Мали журнал*, год. XV, број 359, Београд, 1908, стр. 2.

Максимовић 2003: Максимовић, Горан. Пред рукописом комедије *Два весеља* Милутина Илића. In: Милутин Илић. Два весеља. Комедија у два чина. Из рукописа приредио за штампу, написао предговор и сачинио коментаре: др Горан Максимовић. - Зборник Матице српске за књижевност и језик. Књига LI. Свеска 1-2/2003. - Нови Сад. с. 373-380.

Павић 2005: Павић, Милорад. Милутин Ј. Илић. In: Војислав Илић, његово време и дело. Хроника једне песничке породице. Друго издање. – Београд. – с. 162-164.

Павић 2005: Павић, Милорад. Жарко Ј. Илић. In: Војислав Илић, његово време и дело. Хроника једне песничке породице. Друго издање. – Београд. – с. 171-174.

Максимовић 2009: Максимовић, Горан. Жарко Илић (Београд, 1863-Београд, 1907). In: Бестселер. Год. IV. Број 81. – Београд. - с. 4.

Goran Maksimović

TWO ALMOST FORGOTTEN AUTHORS FROM THE POETS' FAMILY ILIĆ (MILUTIN ILIĆ, ŽARKO ILIĆ)

Summary

In the introductory part of the paper we made the literary and historical background of the life and literary activity of the two almost forgotten poets from the poets' family Ilić, Milutin Ilić (1856-1892) and Žarko Ilić (1863-1907). In the main part of the paper, we interpreted and evaluated their most important literary works. When it is about Milan Ilić, we singled out comedies (*Novo doba*, *Dva veselja*), while with Žarko Ilić we apostrophised satirical story "Moj nesuđeni kreditor" (subtitle "Istinita povest iz studentskog života"), published after his death in periodical *Mali žurnal* 1908.

СТВАРАЛАЧКИ ПОСТУПЦИ У НАСТАВИ КЊИЖЕВНОСТИ (Обрада текста по датом плану)

Апстракт: У раду се указује на стваралачке поступке у настави књижевности и један од њих – обрада текста по датом плану -- детаљније се разматра и представља. На примјеру приповијетке Стари дани Боре Станковића и практично се показује примјена поменутог поступка у настави књижевности.

Кључне ријечи: стваралачки поступци, настава књижевности, обрада текста по датом плану, приповијетка.

Увод

Стваралачки поступци тумачења књижевних дјела данас се све чешће примјењују у настави књижевности. Они битно мијењају улогу наставника и ученика. Улога наставника своди се на то да мисаоно ангажује ученике како би сами истраживали књижевна дјела. Наставник није предавач који жели да ученицима све исприча. Напротив, он не треба да им открије оно до чега сами могу доћи.

Стваралачки поступци подразумијевају добру припремљеност и наставника и ученика за час. Наставник се припрема како да активира ученике, како да их усмјери да буду што самосталнији у раду, како да истражују књижевно дјело. Стваралачки поступци проучавања књижевних дјела захтијевају од наставника да вјешто усмјери пажњу ученика на доминантне вриједности књижевног дјела, да их од пасивних слушалаца претвори у активне сараднике и истраживаче.

До сада се у настави више користио нормативни поступак, који, за разлику од стваралачког, подразумијева да се час проучавања књижевних дјела одвија по одређеним методичким етапама, да те етапе представљају неку врсту стандарда и да је њихов редослијед потребно поштовати. Нормативност методичког поступка не проистиче из природе књижевноумјетничких дјела, већ из сазнања да је нормативни начин логичан пут школске интерпретације. По овом поступку, унапријед је утврђен ток часа и због тог устаљеног понављања час постаје клише. Стваралачки

поступак полази од природе самог дјела, не од унапријед датог модела тумачења.

Некада је Богдан Поповић наставницима поручивао: „Оно на шта и наставник има највише пажње да обрати било би ово: Као и код осећања имао би да развија на првом месту самосталност суда код свог ученика. Не би смео ни у ком случају допустити да ђак прими туђе мишљење док није стигао да га провери на фактима, на чињеницама“ (68).

Чињенице се свакако налазе у самом књижевном дјелу и од њега се полази. У наставној теорији и пракси развили су се сљедећи модели стваралачке наставе књижевности:

1. Обрада текста по датом плану;
2. Обрада текста помоћу истраживачких задатака;
3. Обрада текста помоћу доминантног књижевног лика;
4. Проблемско-истраживачки поступак;
5. Тематско-мотивски поступак;
6. Поступак групног облика рада.

Овај рад позабавиће се једним од поступака, а то је обрада текста по датом плану.

Теоријска разматрања - обрада текста по датом плану

План текста подразумијева подјелу текста на значајније цјелине. Цјелине могу бити уже или шире, као што су пасус, одломак или шири дио текста. Овај поступак нарочито је ефикасан када се проучавају обимнији прозни текстови или текстови сложеније садржине и структуре. Поступак није везан искључиво за проучавање прозе него се може примјењивати и у сложенијим стихованим структурама.

Ученици се поступно, током школовања, оспособљавају да уочавају цјелине унутар књижевних дјела која се проучавају у настави. У почетку, на млађем узрасту, ученицима је веома тешко да открију тематске цјелине, значењске цјелине, наративне цјелине, доминантне токове радње, пјесничке слике и да сачине план текста. Временом се ученици оспособљавају за ту сложену активност.

План текста може да буде прост и сложен. Прост план подразумијева откривање доминантних цјелина у тексту и давање наслова свакој цјелини. Ти наслови могу да се узму и из самог књижевног дјела.

Сложени план подразумијева, поред одређених наслова, и детаљнија запажања унутар њих у виду подтеза. План текста, како

сматра Милија Николић, може се стварати на почетку, током, пред крај и послије интерпретације књижевног дјела.

На почетку се даје неки простији план који служи као путоказ при уочавању предметности дате у књижевном тексту. У току анализе књижевног дјела даје се детаљан план у који се укључују неке нове појединости упоредо са њиховим тумачењем приликом интерпретације. Рјеђе се план ствара пред крај анализе јер је интерпретација ефикаснија ако се ослања на план који је раније уочен.

План се исписује на табли и ученици га преписују у свеске. Временом се они оспособљавају да индивидуално сачине план текста, а не колективно како су то раније радили. У млађим разредима основне школе наставник сам сачини план по коме се неки текст обрађује. Такође наставник може унапријед да да план ученицима да би се они самостално припремили за час на ком ће се проучавати књижевни текст. Код ученика млађих разреда план текста може се сачињавати помоћу слика, тако што они испод слика пишу поднаслов својим ријечима или ријечима из текста. Може да им се понуди поремећени поредак подналова и да се захтијева од њих да га доведу у ред. Дакле, пред наставником и ученицима су различите могућности примјене поступка обраде књижевних текстова по датом плану и од узраста ученика, њихових способности и обучености за ове поступке зависи коју ће могућност искористити.

У средњој школи рјеђе се примјењује обрада текста по датом плану. Ипак, ако се ученицима да унапријед план текста са задацима за истраживачко читање дјела, они могу систематично и темељито да се припреме за час на коме ће се то дјело проучавати.

Примјена поступка обраде текста по датом плану

На примјеру приповијетке *Стари дани* Боре Станковића може се показати примјена поступка обраде текста по датом плану. Књижевно дјело Боре Станковића проучава се у оквиру модерне у трећем разреду гимназије.

План текста за истраживачко читање могао би да изгледа овако:

1. Проста мала варошица

—У какав нас амбијент уводи Бора Станковић на почетку приповијетке? —На шта упућује уводна реченица: *Шта има сад тамо да видите?* — Какву нам слику друштва представља писац описом вароши? — Ко живи на периферији а ко у центру? — Који

ликови се појављују у уводној цјелини и како су дочарани? — Које вријеме представља уводна слика вароши — старо или ново? — Како се писац односи према том времену? — Покажите то детаљима из текста!

2. *Старо ми дајте... што мирише на сух босиљак*

—Како се ова друга цјелина приповијетке повезује са претходном? — Шта се тим постиже? — Како је дочарано старо вријеме? — Који ликови се издвајају и како су карактерисани? — Шта је то што писца веже за старо вријеме и грије му срце? — Какав је амбијент у чаршији уочи славе Светог Арханђела? — Какав је амбијент у теча Јовановој кући? — Какав је садржај и значење пјесама које се пјевају у односу на славску свечаност?

3. *Томчин долазак на славу*

—Како гости реагују на Томчин долазак? — Ко је Томча? — Због чега Томчино присуство ремети славско расположење? — Како то доживљава снаха Паса? — Зашто се сада пјева друга врста пјесама и како се оне уклапају у новонасталу атмосферу на слави? — У приповијечи се осјећа драмска напетост. -- Одредите кључне моменте у радњи приповијетке. —Пронађите и назначите елементе драмске композиције.

4. *Томча одлази са славе*

—Зашто снаха Паса са дјевојкама и жестоком пјесмом улази у собу? — Како њена игра и пјесма дјелују на Томчу? — Шта је узрок његовој патњи? — Какав је Томчин живот? — Како се бори против унутрашњег бола? — Како дјечак (наратор) дочарава Томчино понашање? — Који детаљи говоре о Томчиној унутрашњој драми? — Која је симболика описа природе у приповијечи (као и у осталим Станковићевим дјелима)? — Протумачите у каквој су вези слике природе и Томчина осјећања. —Размислите о друштвеним односима у времену о коме се приповиједа. — Повежите то са сликом времена у осталим Станковићевим дјелима.

Рад на часу

На претходним часовима ученици су проучавали роман *Нечиста крв* Боре Станковића, а сада се упознају са његовим приповијеткама, прије свега са приповијетком *Стари дани* као репрезентативном. Ученици су већ стекли нека знања о Бори Станковићу као писцу и о његовим књижевним дјелима. Са Ћипиком и Кочићем он је један од зачетника српске модерне. Јован Скерлић сматрао их је лирским реалистима, писцима у чијим се

дјелима сусрећу и елементи традиционалног и елементи модерног приповиједања. Станковић својим дјелом утире пут новом току поетске прозе 20. вијека који ће наставити Исидора Секулић, Милош Црњански, Растко Петровић, Момчило Настасијевић и други савремени писци. Станковићева проза одликује се поетизацијом и симболизацијом, а такође су у њој присутни и неки драмски и психолошки чиниоци. Те особине присутне су и у приповиједи *Стари дани*, у којој се епски елементи преплићу са лирским, драмским и психолошким садржајима. То преплитање посебно је изражено у карактеру и судбинама ликова и у одсликавању амбијента.

Разговор о утисцима

На темељу подсјећања на оно што су о Станковићу и његовом дјелу раније сазнали, наставник почиње разговор са ученицима о утисцима које је изазвала ова приповијетка:

- Каквим сазнањима вас је обогатила ова приповијетка? — Изнесите своја осјећања, расположења и размишљања побуђена умјетничким свијетом приповијетке. --

Ученици се изјашњавају да им је приповијетка била узбудљива и привлачна, иако је њена фабула редукована. Тема неостварене љубави која је присутна и у другим Станковићевим дјелима, и овдје је дата у наглашеној унутрашњој драматици ликова, посебно Томче. Бол због неостварене љубави као да лебди свуда у ваздуху, она се изражава и ћутањем и пјесмом и општом атмосфером испуњеном бујношћу и чулношћу.

Аналитичко-синтетичка разматрања приповијетке

1. Проста мала варошица

Ученици су припремљени за анализу приповијетке по плану који су унапријед добили. О уводном дијелу приповијетке они исказују своја запажања која могу бити формулисана на следећи начин:

Ово је једна од аутобиографских прича Боре Станковића. Из перспективе дјечачког доба он казује о догађајима из прошлости. Евокативно приповиједање потпуно је субјективно, исказано у првом лицу и носталгично обојено „жалом за старим временима“. Већ прва реченица, којом Станковић почиње опис вароши, упућује на његов однос према новом, што је продрло у варош: *Шта има сад*

тамо да видите? Све је у духу новог времена коме обиљежје дају новопечене газде које су се обогатиле „од турске пљачке и зеленаштва“. Све је банално, сирово, масно, огрезло у грамзивости и незајажљивости нових газда, од којих један улицом једе печену главу, а други гледа шта би поред пута зграбио (колац или трулу греду) и одвукао у своје двориште. Станковић нуди слику друштвеног раслојавања у вароши. На периферији живе сељаци, дошљаци из Турске, а у центру занатлије и газде. Пола сеоски, пола варошки свијет, нови људи, нови морал, нови начин живота. Највише је механа, касапница, ћевабџиџица, чији су прозори „улепљени парчадима мяса, крвљу и убијеним мувама“. Очигледно је да писац с гађењем и одбојношћу гледа на ново вријеме које је обиљежено богађењем на најпрљавији начин, раслојавањем друштва, биједом сељака који узалудно траже своја права пред окружним начелством, кризом морала и духовном пустоши.

2. *Старо ми дајте... што мирише на сух босиљак*

Ученици ће, одговарајући на истраживачка питања, истаћи сљедеће елементе везане за другу цјелину приповијетке:

Друга цјелина се за прву везује на основу контраста. Она почиње апострофом: *Старо ми дајте...*, што исказује пишчеву носталгију за прошлим временима и снажан отпор према садашњости. Истакнута је дубина контраста између старог и новог времена. Старо собом носи младост, љепоту, мирише на сух босиљак, на љубав и топлину. Старо је поезија домаћег огњишта, празничне свјетлости, топле собе, топле пјесме. Ликови из тог времена — теча Јован и тетка — поштени, чисти, часни, срдачни, племенити, пуни емоција. Озбиљан патријархалан свијет код кога се зна за ред и поредак. Све одише старином и угледом.

Амбијент у чаршији у супротности је са амбијентом на слави код тече Јована. У чаршији је хладна, магловита, влажна јесен, скоро ће и зима, све је суморно, блатњаво, мрко, свјетлост фењера чкиљава и блиједа.

У течиној кући пуно свјетлости и тоpline. Све је велико, пространо, бијело и чисто. Атмосфера симболизује присност, искреност, простодушност и отвореност коју тетка и теча пружају према свим гостима. Гости пјевају пјесме о љубави, чежњи и страсти, удајама и женидбама, веселе и разуздане пјесме које су у складу са општом славском атмосфером. Пјесма моћно дјелује на све присутне, она је заносни узлет од ружног и тривијалног у животу. Надахнуће пјесмом блажи горчину живота, који је

изневјерио младалачку снагу, жеље, страсти и настојања јунака. Све што је у свакодневном животу заробљено и спутано објављује се пјесмом. Пјесма носи у себи дух љепоте и драж поезије:

И као да пуче нешто. Поче песма. Девојке, жене...њихови чисти, дрхтави топли гласови испунише собу. Не може се више. Забранише да се пећ ложи...све се откравило, ослободило и само дахће од смеха, песме.

3. Томчин долазак на славу

Вођени истраживачким задацима ученици би требало да у трећој цјелини открију слједеће детаље: Томчин долазак уноси немир на славско весеље. Ремети се опуштена и весела атмосфера. Јер, Томча је дио неког другог свијета. Он је представник власти, макар оне најниже. И сам бивши кријумчар, сада хвата и бије кријумчаре и све друге који не поштују ред и закон. Силу испољава гдје год стигне, а сам је ноћобдија, луталица, пустиња, без породице, неуредан, поцијепан, неугледан.

Снаха Паса коју је Томча некада нашао на граници, када је побјегла од Арнаута, и помогао јој да се спасе, показује сестринску љубав према њему. Она не зна да је Томча просио од њеног ујака и да је ујак, пошто је био богат, не даде Томчи, него чича Маси. Паса отворено приступа Томчи, шали се с њим, задиркује га и тешко јој пада када види да га други не прихватају, него само суздржано подносе његово присуство и обраћају му се с привидном љубазношћу.

Сада се не пјевају пјесме о љубави и страсти, него пјесме из древне прошлости -- комитске пјесме о борцима, бунтовницима, који се боре против туђинске власти, али и против домаће ако затреба. Ове пјесме уједно исповиједају тугу за прохујалим временима и славном прошлошћу, али и неку универзалну тугу, жал, носталгију.

У приповијечи се уочава типично драмска композиција чији су елементи: увод – слика вароши на почетку приповијетке, заплет – Томчин долазак на славу, кулминација – Пасина пјесма и игра и расплет – Томчин одлазак са славе.

4. Томча одлази са славе

Анализа приповијетке тече даље у слједећем смјеру:

Снаха Паса са дјевојкама и жестоком пјесмом улази у собу јер жели да привуче Томчину пажњу, да остави утисак на њега. Иако се према њему односи са „сестринском“ љубављу, осјећа се у њеном

држању и понашању и нешто дубље, испољава се њена снага, бујност, сензибилност, темперамент:

Врата се отворише, и снашка Паса, за њом девојке, бурно уђоше, витлајући се, играјући, ударајући у дахуре, обилазећи их, певајући им око главе... Али снашка Паса! У јелеку, шалварама, разузурена. Ћерећлије и низе бисера трепте јој испод белог нежног грла...А цела снага јој се увија, увија тако дубоко. С погнутом главом, рукама више себе, обилазе играча. Не „чочек“. Другу, тежу, топлију игру... Остали, изненађени, подигнути, с испруженим рукама и отвореним устима, гледају је жељно, прате...Али на устима им задржан крик, допадање...А све то због Томче, јер је он тај због кога они не могу да искажу све што осећају. А снашка Паса се баи највише око њега вије, игра му: час као роб, погнуте главе, благородно, до црне земље; час мило, нежно, гануто, сестрински.

Иако писац нигдје не помиње Томчину заљубљеност него чак каже да је Томча био благодаран Пасином ујаку што му је није дао, те се није оженио, није везао, већ је и даље остао оно што је био, ипак читалац може да наслути каква он прикривена осјећања гаји:

Томча се диже:

-- Да идем! — И упињући се да стоји добро, чврсто, наслони се леђима о зид...

-- Чаршија, механе...Ко зна шта је тамо? — за себе он говораше. И брзо, самога себе гонећи, изађе без капе, шињела, гологлав али не на капију, у чаршију, већ иза куће.

Томча скоро бјежи са славе јер не може да гледа Пасину игру. Он је потпуно збуњен, слуђен љепотом која је за њега недостижна, јер Паса је чича Масина жена и зато он осјећа нелагодност.

Кратке, испрекидане реченице које употребљава Томча, говоре о његовој узбуђености. Сљедећи поступци Томчини, када се нашао сам иза куће, показују унутрашњу драму његовог бића. Он се испољава потпуно, јер, мислећи да је сасвим сам, не скрива своја осјећања. Али дјечак, наратор, који га посматра вјерно дочарава његова психолошка стања, описујући га како се понаша:

А Томча на греди што иштрчи из кућна темеља, сео баи испод фењера. Гологлав, гледа у мутно небо, месец, и слуша из собе игру, песму, крике и весеље, које тек сада, када он изађе, поче у свој својој силини. Снашка Паса тамо једнако пева, а овамо Томча час устаје, час седа, хлади груди, брише зној... А кад убрише чело, он и косу понесе у прстима. Поче да савија цигару. Папир му се лепи, цепа, а дуван се просипа.

Немирни покрети, растројеност, узбуђење, све је то присутно у Томчином самоиспољавању. Он је без шињела и капе, али не осјећа хладноћу, иако напољу влада влажна, студена ноћ. Чак хлади груди и брише зној.

Дјечак и даље вјерно сликајући само спољашње манифестације лика, мимику, геста, дочарава његову унутрашњу драму:

И поче да је пали (цигару), али невести, гризући је, жваћући, трепћући очима, челом, целим лицем, од песме која долажаше из собе. Утом снашка Паса запева силно. Томчи сузе навреше, саже се, загрцну...

-- Миле.. — а не може да говори — кажи капу...шињел, момак нека...донесе у механу...Не могу ја...Имам раду...Не могу!

Опет испрекидане, кратке, дрхтаве, узвичне реченице које изражавају патњу, јецај, узбуђење. Не желећи да га други виде у таквом стању, он се скрива мраком и туђи од људи на слави. Насупрот томе, кад крене у чаршију и почне да тјера Цигане, Томчин глас постаје суров, опор, пискав. Агресијом и силом коју проводи над Циганима, Томча скрива своју патњу због љубави према Паси. Он је опет онај исти Томча, чувар реда и закона, окрутан, суров, крут и бахат.

Описом природе дочарана су Томчина унутрашња стања, као што је то случај и са симболиком природе у роману *Нечиста крв* и у осталим приповијеткама Боре Станковића:

Напољу свуда дубока, мртва ноћ. Из чаршије, са чесме пада вода. На студеном и мутном обзорју изби месец и, једва пробијајући кроз влажне облаке, осветљава целу варош и околна брда неком мрко-гвозденим светлошћу.

И у Томчиној души све је хладно, мрачно и суморно, као и у јесењој ноћи у којој је чак и мјесечева свјетлост тешка, гвоздена, као бол која притишће Томчину душу, на чијем се дну одигравају неслућене драме.

И у овој приповиједи Станковић слика вријеме патријархалних друштвених односа, када су о судбини младих људи, о њиховој женидби и удаји, одлучивали родитељи (у овом случају Пасин ујак). Стари су били они који заповиједају, а млади су били предодређени да слушају, независно од тога шта мисле, осјећају, или за чим жуде. То је нешто што се преносило из генерације у генерацију и што је за посљедицу имало осјећање бића о неживљеној младости, осјећање промашености, празнину у души и онај вјечити „жал за младост“.

При крају часа на ком се проучавала приповијетка *Стари дани*, у оквиру завршне синтезе, образлаже се умјетничко и идејно богатство приповијетке и резимирају њене поруке:

-- Образложите у чему је изузетност Станковићевих јунака? — Шта сте из приповијетке научили о човјеку? — Од чега он пати и страда? -- У чему је смисао његовог живота?

Приповијетка *Стари дани*, као и остале Станковићеве приповијетке, показује да је човјек свестрано и сложено биће. Његов живот одређује читав низ чинилаца. Па и поред тога, сваки човјек је одговоран за сопствену судбину. Неактивност, препуштање животу, затвореност у себе и одсуство значајније борбе представљају трагичну кривицу због које се страда. Људска промашеност има узрок у самим друштвеним односима, али је и психолошки условљена. Томчин усамљенички свијет потресају силовите буре и разочарења. Његови емоционални и подсвјесни пориви не могу увијек да се прикрију и рационално каналишу, па прелазе у силину, агресивност, окрутност према слабијима.

Зато пјесма, игра, смијех и истрајност надокнађују оно неостварено у љубави, спутавану жудњу и страст. У судару опоре и сурове стварности и снова, младалачких и никада недосањаних, страдају многи Станковићеве јунаци -- Софка, Томча, Коштана, Нушка, Цвета, Стојан...

Закључак

Поузданим методичким вођењем ученицима се омогућава благовремено упознавање и увођење у магијски свијет Станковићеве умјетности. План текста обезбјеђује сигуран пут за откривање доминантних вриједности текста, њихово тумачење и анализирање. Док читају Станковићеву приповијетку, ученици се уносе у узбудљив естетски свијет, уживљавају у судбине јунака, морално вреднују њихове карактере и поступке, тумаче и оно што се у тексту не испољава тако експлицитно, а то су психолошка стања јунака. У приповиједи *Стари дани*, као што често бива у Станковићевом књижевном дјелу, чезне се и пјева, сањари и пати. А то је оно што привлачи младе читаоце и код њих побуђује и снажи радозналост и литерарну пријемчивост и за остале Станковићеве приповијетке. Јер настава књижевности није само учење о умјетности ријечи већ је спонтан вид живљења са умјетношћу и уживања у њој, а то се постиже управо примјеном стваралачких поступака у настави.

Литература

1. Бајић, Љиљана: *Књижевно дело Боре Станковића у настави*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2002.
2. Глигорић, Велибор: *Бора Станковић*, Просвета, Београд, 1970.
3. Илић, Павле: *Ученик, књижевно дело, настава*, Школска књига, Загреб, 1983.
4. Кајзер, Волфганг: *Језичко-уметничко дело*, СКЗ, Београд, 1973.
5. Лешић, Зденко: *Језик и књижевно дјело*, Свјетлост, Сарајево, 1979.
6. Маринковић, Симеон: *Стваралачка настава српскохрватског језика и књижевности*, Експортпрес, Београд, 1987.
7. Николић, Милија: *Методика наставе српског језика и књижевности*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999.
8. Петковић, Новица: *Језик у књижевном делу*, Нолит, Београд, 1975.
9. Поповић, Богдан: *О васпитању укуса, у књизи Огледи и чланци из књижевности*, МС – СКЗ, Нови Сад -- Београд, 1970.
10. *Сабрана дела Борисава Станковића*: књ. I, III, IV, приредио Живорад Стојковић, Просвета, Београд, 1970.
11. *Сабрана дела Борисава Станковића*: књ. II, редактори Божидар Ковачевић и Гвидо Тартаља, Просвета, Београд, 1956.

Branka Brčkalo

CREATIVE PROCESSES IN THE TEACHING OF LITERATURE

Summary

This paper indicates creative processes in the teaching of literature and one of them, text analysis according to the provided plan, is described and analysed in more details. On the example of the Bora Stanković's short story "Stari dani" the mentioned process in the teaching of literature is practically applied.

ШУМ ВРЕМЕНА

Апстракт: Аутор се у раду бави књигом Милисава Савића Римски дневник, приче и један роман. Савићева књига писана је на темељима постмодернистичке поетике. На темељима модернистичке поетике не би се могла направити кохерентна књига која у себи садржи дневник, мемоарске партије, аутопоетичке текстове, сопствене приче које су везане за омиљен Савићев хронотон Рашке, малу антологију приповедака најпознатијих италијанских писаца и један роман, али то је могуће на темељима постмодернистичког устројства језика и уметности. Са које год стране посматрали ову Савићеву лингвистичку башту, она се читаоцу указује као једна врста мале семантичке енциклопедије аутобиографске провинијенције у којој се подоста може сазнати о српским политичким заблудама, богатству италијанског културног и књижевног живота, богатству српске књижевности друге половине 20. века и њеном расапу у такозваном демократском друштву.

Кључне речи: савремена српска књижевност, аутобиографска књижевност, мемоарска књижевност, лирско сагледавање света, игра са књижевном традицијом, постмодернистичко устројство језика, дневничка књижевност, документарна књижевност, поље аутоса, поље биоса.

За књижевне критичаре који прате савремену српску књижевност прозно писмо Милисава Савића једно је од најзанимљивијих. Без претеривања би се могло рећи да је константа Савићевог писма промена: нема писца који се више мењао и окушавао у тако диспаратним наративним поетикама као што је то чинио овај стваралац. Да подсетим: Савић је почео као писац реалистичког усмерења са снажним критичким набојем, потом се запутио у мозаичке стурктуре и аутобиографске просторе вертеровског типа приближавајући се лирици, затим се веома успешно снашао у минималистичкој поетици и лирском сагледавању света кроз призму кратких прича, онда се окренуо поетици фантастичког и документарног усмерења, а већ скоро више од једне деценије уверљиво усложњава прозно писмо на матрици постмодернистичке поетике. Како је то већ више пута истицао и сам Милисав Савић, бранећи се од претеривања и апсолутизовања свакаквих врста, књижевност је пре свега ствар језика, али је она

такође и ствар естетике, а у новије време, више него икада, и ствар етике. Нема доброг писца ако се не прерушава из књиге у књигу, нема доброг писца ако му прозно писмо није засновано на моделу игре са целокупном књижевном традицијом, а Савић је мајстор прерушавања и списатељског подмлађивања.

Савићева књига (намерно употребљавам ову растегљиву критичарску ознаку, убрзо ћете видети зашто) *Римски дневник, приче и један роман*¹, прави је каталог постмодерних књижевних стремљења. Увођење читаоца у пишчеву радну собу; показивање како настаје књижевно дело; експлоатисање аутобиографског као извора естетског и семантичког; прерада и рециклажа књижевне традиције; претварање стварних аутора, који су одавно постали заштитни знаци српске књижевности, у књижевне јунаке; књижевност као особена врста игре и завођења – ето само неколико поетичких констати из овог каталога који су омогућили стварање заиста особене књиге.

На темељима модернистичке поетике не би се могла направити кохерентна књига која у себи садржи дневник, мемоарске партије, аутопоетичке текстове, сопствене приче које су везане за омиљен Савићев хронотоп Рашке, малу антологију приповедака најпознатијих италијанских писаца и један роман, али то је могуће на темељима постмодернистичког устројства језика и уметности. Са које год стране посматрали ову Савићеву лингвистичку башту, она се читаоцу указује као једна врста мале семантичке енциклопедије аутобиографске провинијенције у којој се подоста може сазнати о српским политичким заблудама, богатству италијанског културног и књижевног живота, богатству српске књижевности друге половине 20. века и њеном расапу у такозваном демократском друштву, предрасудама које су неизбежне када је реч о српско-албанским или српско-европским политичким везама. Свако ће у овој аутобиографској лингвистичкој башти наћи понешто од сопствених интересовања и склоности, свако ће моћи да *Римски дневник, приче и један роман* чита у складу са захтевима документарне и мемоарске књижевности, збирке приповедака, антологије или романа, а онај крајњи закључак који се тиче задовољства у тексту, или који текст производи у меандрама српске књижевне традиције, биће утисак непомућене оригиналности и свежине, лакоће приповедања које пропитује границе поетике, историјске или књижевне семантике.

¹ Милисав Савић, *Rimski dnevnik приче и један роман*, Ариадна, Београд 2008.

Милисав Савић је учен и веома образован писац. Као лектор српског језика и књижевности радио је на неколико светски познатих универзитета и имао је прилике да се упозна са најразличитијим уметничким стремљењима у западним културама које пресудно обликују данашњу интелектуалну слику света. Додамо ли томе течно познавање енглеског и италијанског језика, веома добру упућеност у књижевне традиције које су израсле на овим језицима, ствари су онда више него јасне. Ако се зна да је Савић веома утемељен писац у националном смислу речи, да књижевност за њега није само питање естетике него и питање етике, како се на једном месту у овој књизи каже (уосталом не би требало превидети да је Савић магистрирао и докторирао на тематском комплексу 19. века у коме је национално осећање и те како имало битну функцију у систему српске културе), онда нећу погрешити ако кажем да је овакву књигу само могао написати писац Милисав Савић.

Двадесетих година прошлог века, један од Савићеих омиљених јунака и заштитних знакова српске модерне књижевности, Милош Црњански, писао је и говорио како су мемоари одувек били најбољи део књижевности, нарочито када нису дословце верни. Ако ме сећање добро служи, Црњански је ову мисао изрекао на маргинама читања Флоберовог романа *Новембар*, антиципирајући тако једно од суштинских обележја модерне књижевности – усмереност на дневничку и мемоарску књижевност. Докуменатрна књижевност има својих поетичких и својих семантичких карактеристика које су концентрисане око поља *аутоса* и *биоса*. Као што је познато поље *аутоса* концентрисано је око *ја*, а поље *биоса* усмерено је према другима и свету у коме су други живели или живе. Читалац ће лако уочити да је Милисав Савић као дипломатски службеник провео у Риму, захваљујући једном другом српском писцу, Вуку Драшковићу (са којим иначе не дели иста политичка убеђења), неколико година када се ломила судбина Косова у европској и светској дипломатији. Милисав Савић је одличан познавалац балканских проблема и косовких дилема. Уочљиво је да се у равни *аутоса* Савић неформалним дипломатским наступом, неконвенционалним потезима, али са аргументима, сјајно супротставља неутемељеним и тенденциозним наступима европских парламентарца, а да у равни *биоса* исписује бриљјантне странице о познатим писцима, светским славистима и италијанским новинарима са којима је друговао или долазио у контакт или чије је текстове читао. Своја запажања и из једне и из друге равни Савић најрадије проверава позивајући се на историју, културу, али пре свега на

запажања и мемоарска искуства неких својих давних дипломатских представника. Дирљиви су ти Савићеви записи о познатим српским писцима. О тим људима, од којих неки одавно не корачају земаљским шаром, Савић пише са љубављу и разумевањем. Савић проницљиво уочава да је о питању проблема на Балкану италијанско, а рекло би се и европско, јавно мњење на позицијама историзма и хуманизма, док је италијански политички естаблишмент са корумпираним интелектуалцима леве провинијенције, који имају тачно програмиране задатке, на позицијама америчког прагматизма и волунтаризма, односно новог схватања историје. Странице или запажања које Савић исписује о српској дипломатији само потврђују давна запажања Милоша Црњанског: сваки дипломатски институционализам уступа место аматеризму и партијској дипломатији. Ако у тако важном дипломатском представништву, какав је Рим, једино шофер, поред Савића, говори италијански језик, онда је очигледно о каквим дипломатским службеницима је реч; ако амбасадор земље која га је послала у дипломатску мисију ради на растурању те исте земље, онда је сасвим јасно о каквом се психолошком и моралном профилу амбасадора ради; ако један аташе за културу појма нема о томе ко је то Светислав Басара, а налази се на једном исто тако важном дипломатском месту у Европи, онда није никакво чудо што се Бог код Срба осећа несигурним. Али има и нешто горе: ако Борис Тадић заобилази дипломатско представништво у Италији и прибегава партијској дипломатији, која изиграва све познате норме општења у међународним односима, ако тај исти председник, који појам демократије користи у свакој другој реченици, у дипломатским преговорима удаљава свог отправника послова као организатора, сведока и гаранта дипломатске активности, онда је Србија одавно закорачила у предворје где нема било каквог система вредности. Савић је писац који је обдарен аналитичком вештином и луцидним закључцима. Ако му је по доласку у Рим постало јасно да је Србија била предодређена за улогу жртвеног јарца у електоронском или постмодерном рату у једном униполарном свету, такође му је јасно да је после Милошевићевог пада мафија постала присутнија у свим порама друштвеног живота него што је то био случај у Милошевићевој владавини. Зато што литература није само питање естетике, него и етике, Савић може да испише непогрешив историјски суд: “Нећу погрешити ако то време назовем завршном фазом велике пљачке и коначним успостављањем моћних тајкунско-мафијашких центара” (стр. 167). Ту смо, дакле: окупирани мо споља, али и изнутра. Да не буде било какве заблуде:

овај и сличне судове не исписује неко ко је био припадник било које национално обојене странке у Србији; оваква критичка запажања исписује неко ко је био истакнути члан Демократске странке, оне исте странке која ће га и сменити са положаја отправника послова Амбасаде Србије у Риму. Киш је, дакле, био у праву: крмача прождире свој окот. За разлику од Савићевих пријатеља, који су негде загубили своје *ја* у катакомбама српске демократије и који се и данас налазе у Демократској странци на истакнутим положајима, Милисав Савић по сопствено мишљење не одлази у страна дипломатска представништва на територији Србије, него у традицију критичке и слободарске провинијенције. Савић није ни човек трга ни човек собе, али сигурно јесте човек дијалога и човек библиотеке, па зато читалац не треба да се изненади што га и на почетку и на крају књиге жуљају ципеле и стеже кравата – обавезни дипломатски реквизити који на уводним страницама књиге сугеришу ограничену слободу понашања и кретања и извештачену атмосферу, а на крају поново показују потиснуто *ја*.

Дипломатија није ствар пословних или породичних привилегија, како то мисле неки од јунака *Римског дневника*, *прича и једног романа* којима Савић из разумљивих разлога не наводи пуна имена и презимена, дипломатија је ствар способности, образовања и знања, опште културе. Писцу Милисаву Савићу је у подземним ходницима српске дипломатије више него тесно јер су ти ходници претрпани завишћу и подметачинама сваке врсте, зато Савић прибегава алтернативном моделу, а то значи животу у паралелном свету, свету језика и имагинације. На плану текста ово резултира организацијом књижевног текста не по хронолошком него по моделу алтеритета, мозаика.

Први слој текста, којим се пресеца хронолошко-мемоарски начин сагледавања света, јесу кратке приче везане за хронотоп Рашке друге половине 20. века по којем је Савићево писмо и постало познато у савременој српској књижевности. У *Рашким причама* уочљива су ауторова настојања да се изгради један уметнички свет такође на аутобиографским основама, али овог пута нема скривања поетике: аутор је главни јунак који са експлицитно објашњава како су настајала нека од његових књижевних дела, поетичка начела која је користио стварајући своје прозно писмо, прототипове са којима се дружио стварајући књижевне јунаке, језик којим његови јунаци говоре. У *Рашким причама* лако се уочава да је Савић минималистички мајстор који ствара на граници прозног и песничког језика. Без обзира да ли су то текстови који се нису могли

пробити у неке раније Савићеве књиге или су писани специјално за *Римски дневник*, *приче* и *један роман*, они су натопљени универзалним судовима, сликама и симболима који су карактеристични за меланхолично осећање света у коме све пролази и неумитно нестаје. Једна митска Рашка Савићеве младости заувек је нестала са провинцијским јунацима и пројекцијама, остала су само сећања у писцу на незаустављиви рад времена и свест да стабилних вредности нема. *Рашке приче* су испричане из перспективе супротстављања некадашњег и накнадног искуства, из перспективе сумирања оног што је доживљено и што је научено. То су приче о топонимима, о тишини, пролазности, усамљености о узалудном људском напору да се достигне срећа и љубав, то су приче о неким заштитним знаковима српске књижевности који су понајбоље у њој осећали шум огромних крила времена и сопствено ништавило у његовом крилу.

Као и у неким ранијим књигама, ту пре свега мислим на *Хлеб* и *страх* и на *Ожиљке тишине*, и у *Рашким причама* се приповеда поетика, расправља се о односу између литературе и живота, појашњава се природа аутобиографске књижевности. Савић то чини ненаметљиво, мајсторски, показујући да кратка прича може да се иновира или да се пружи према подручјима за која се у први мах чини да не пружају материја на коме се може стваралачки радовати. Поступци које аутор користи да би нам показао какав је то однос између литературе и стварности (или власти), зашто је аутобиографска књижевност непрецизна или зашто се у њој ствари улепшавају, најближи су ономе што теорија књижевности именује појмовима интертекстуалност и аутоцитатност. Кад је реч о интертекстуалности Савић се наслања првенствено на Милоша Црњанског и Иву Андрића, али само у оној равни која циља на семантички и аутобиографски потенцијал ових славних писаца. Наиме, између неких сегмената њихових аутобиографија и књижевности коју су писали, гледано са семантичке тачке гледишта, постоји невероватна сличност. Поетика слутње, поетика тишине и прерушавања, поетика казне и проклетства, јесте поетика која оптира за спој мудрог и рационалног, игре и завођења, наратора типа Атине и Протеја. За ову двојицу великих писаца, онако како их Савић пројектује кроз једну занимљиву преписку са вољеном женом, свет је пун нечувеног гада, а у таквом свету нема на кугли земаљској кутка у који би се могли сакрити. Користећи ове заштитне знаке српске и светске књижевности, говорећи о њима у контексту занимљивог изражавања љубави са вољеном особом, Савић читаоцу

шаље више него озбиљне поруке о свету у коме се шуњају професионалне убице, о главама и животима који на Балкану, а и другде, висе о концу, о литератури која је надживљавање свега постојећег, о литератури која је спајање оног што изгледа неспојиво, литератури која је једна велика сетна прича, у којој се мешају прошлост и садашњост, мртви и живи, снови и јава.

Mirosljub Joković

THE HUM OF TIME

Summary

The book by Milisav Savić, *Rimski dnevnik, priče, i jedan roman* is the best proof that literature is, in the first place, the matter of a language, that is aesthetics, but ethics too. A writer is no good writer if he does not disguise himself in each new book. Savić is a master of literary rejuvenation. To connect diary and memoirs literature with narrative sequence into a harmonious unity, to combine several different chronotopes into a masterly mixture, to connect the field of *autos* with the field of *bios* and spice all that up with the refined criticism and brilliant translatable literature from the world meridians – can only be done by the writer of a freedom-loving provenience. The underground halls of Serbian diplomacy are too narrow for the author Milisav Savić, because the building is made of envy and intrigues of all kinds, that is the reason why Savić resorts to a life in the parallel world – the world of literature, and that means organizing literary text by the model of alterity. The procedures used by this author in order to show what kind of a relation there is between the literature and reality are closest to that called the notion of intertextuality and autocitation in the literary theory. It is not by accident that Milisav Savić leans on Crnjanski and Andrić as trademarks of Serbian literature: this is how Savić rather unobtrusively sends the message to a reader about life being one great melancholic story which outlives each and every one of us.

ИДЕОЛОГИЈА И ПОРОДИЦА, БЕЛА КАФА И УРНЕБЕСНА ТРАГЕДИЈА

Апстракт: У интертекстуалном сагледавању драмских текстова два великана српске драме, сагледан је феномен породице и породичних односа спрегнут једним системом и једном идеологијом, која почиње и завршава се трагиком ратних дешавања. Артистичко ткиво текста сучељава лица у међуодносима неразумевања и сукоба. Проучавањем драмског структурирања долазимо до тезе да затворен систем идеологије, који разара основно осећање друштвене припадности и традиције, доводи човека до онтолошке запитаности о властитом идентитету у перспективи крхке културолошке и социолошке индивидуализације и дезинтегрисане породице.

Кључне речи: породица, породични односи, идеологија, драмски жанр.

У своме спису *Драматуршке школе* Мирјана Миочиновић, поводом 36. југословенских позоришних игара, представљајући српску драматургију, помиње у истом контексту *Белу кафу* Александра Поповића и *Урнебесну трагедију* Душана Ковачевића. Оба драмска дела била су на 36. позорју инсценирана и то је, поред осталог, скренуло пажњу на њихова приближавања. Два писца са различитим «драмским рукописима», како је Мирјана Миочиновић нагласила, приближавају се јер «оба комада имају породицу као социјалну јединицу на којој се, као на каквом заморчету, посматра погубни учинак система» (Миочиновић, 1991). Поповић је у овој драми «нормализовао» своју форму, а његова разуђена и богата лексика редукована је. Ковачевић је поједноставио фабулу и допустио само ону меру необичног која проистиче из дубоке поремећености и стварног лудила његових јунака.

Пажљивији увид потврђује да је Мирјана Миочиновић једним замахом прецизно маркирала литерарне особености «драмских рукописа», како поетично и прецизно назива њихове поетичке, стилске и друге самосвојности, упућујући на могућа интертекстуална проучавања. Обе драме слуте сумрак времена заривеног у конвенције идеологије, и, мада личним бојама својих

творца исписане, проговарају о сличном феномену идеолошког удара на микропоље друштвеног устројства, на породицу коју идеологија мења мењајући људе.

Сама тема у *Белој кафи* (Поповић, 2001, 639-773) смештена је у нешто дужи период драмског времена. Ширина хронотопа дата је почев од првих дана Другог светског рата, немачког бомбардовања, капитулације и распуштања фронта, па преко хапшења по Београду, врбовања за Недићеве, Љотићеве и партизанске одреде, злопаћења у немаштини ратом задешеног обичног света и пировања моћних, затим следи успостављање комунистичке власти у првим данима ослобођења и, на крају, у великом скоку, догађања се везују за живот породице у новом режиму са окрзнућима голооточког искуства. Дакле, замашном радњом представљен је дужи историјски период великих друштвених преврата, који су осликани породичним ломовима, растајањима, сукобљавањима и периодичним окупљањима. Могло би се рећи да је Поповић дао слику живота породице у дужем трајању, у перспективи или "резовима", како сам назива драмско ткиво дато у сликама одрђених историјских стања.

Драмско време у *Урнебесној трагедији* (Ковачевић, 1998, 163-209), које тему обухвата, дато је у краћем интервалу. Ковачевићева слика породице може се окарактерисати као трајање породице у датом пресеку. Поштујући три јединства, драмско време се из једног тренутка (сценског времена) грана у прошлост и прошла догађања. Као вид посебне ретроспекције, догађаји се појављују и граде садашњост слеђену у тренутку када најстарији члан породице, деда Василије, бивши комуниста, треба да буде смештен код једног од два сина, зато што се лудница, у којој се налазио више од дванаест година, руши. То су ране деведесете прошлога века. Овај догађај има реперкусије на односе у породицама његових синова – свакој несрећној на свој начин, из сопствених разлога, у којој се сваки појединац не сналази из себи (не)знаних разлога. Драматуршким поступком захваћен је дужи временски период од онога што сцена подржава.

И ту се драмски текстови разликују у представљању истог мотивског полазишта. Александар Поповић свој текст гради хронолошки у великим резовима, да би савладао велики фабуларни материјал, док Душан Ковачевић сиже структурира попут аналитичке драме, где се права радња представља у последицама, мимо сижејног тока, но то утиче и на фабулирање теме. Оба дела продиру у исто историјско време, исту друштвену концепцију и исту идеологију. Поповићево дело фокусира јутро комунизма, његово

творење, нарастање, успостављање и трајање, док се Ковачевићево дело органски надовезује као период пропадања натрулих идеолошких схватања. Ако прво дело речито и богато говори о узроку растрзавања и кидања унутар породичних односа, друго дело је прича о последичним стањима, о «корозивном дејству једног дефектног система», да се послужимо термином Мирјане Миочиновић (Миочиновић, 1991). Следствено томе, време дешавања радње, сценско време у *Белој кафи*, у прва три реза јесте јутро, у друга два радња се дешава по дану, док је у *Урнебесној комедији* сплет догађања смештен у вечерње сате. Тако се ове драме могу читати као јединствена грађа уметнички уобличеног односа према стварности.

Догађаји су смештени у урбану средину. Место радње чини кућа, прецизније стара породична вила и дворишни простор. Према томе, у оба драмска дела поштовано је јединство места. Символично, кућа у оба текста осликава бурна историјска дешавања, бива национализована, па враћана. Код Поповића судбина куће праћена је хронологијом судбоносних дешавања укућана, на начин како то драмска радња испуњена различитим историјским пресецима представља. Код Ковачевића, помало оронула, времешна вила рефлектује стање свих помало оронулих породичних веза, помало оронулог људског понашања у друштву са помало оронулим етичким нормама. Кћерке бивају арбитри два света, те удајама за присталице и симпатизере режима, у првом, или потомство победника, у другом делу, успевају да врате отету имовину¹.

Породични односи нису само прокреација биолошког опстанка, већ је њихов опсег у целини знак социјалне и културне детерминисаности. Отуда је, на функционалном плану, она од

¹ «Ружица: Лишили сте га имовине, достојанства, породице, части, здравља и стана, па га, онда пустили. Где? У смрт... Али ако је услов да га се ја, као рођена ћерка, и формално одрекнем...и на општеном збору, ако вам се прохте, али само под једним условом: да он из своје једине собе и јединог кревета не буде истеран на калдрму.

Срђа: Значи да остане овде? (Он стаде да је пипка...)» – Поповић, 2001, 732.

«Ружа: Ја сам се цео живот борила да ми комунисти врате кућу мог оца, који је због ње умро!... отац ме је узео за руку и извео кроз ову капију на улицу. Понео је само икону. И ја сад треба моје дете да изведем на улицу, да се поново вучемо као беспризорни, јер се појавио твој луди отац са лудом женом! Еј бре, човече, да ли си ти нормалан?! Мене и оца су истерали `здрави` комунисти, а сад мене и моје дете терају ти исти комунисти, само што су у међувремену полудели!» (Ковачевић, 1998, 191).

превасходне важности за социјално, културолошко и психолошко формирање личности. Од ње зависи друштвено-културни континуитет, стабилност, па и опстанак сваке друштвене заједнице и друштвеног система (Види: Педагошка енциклопедија, 1989:219-220). Ако од овако уопштеног дефинисања кренемо у проучавање конкретног литерарно стилизованог драмског текста, свако одступање чиниће конотирајући знак.

Породицу у *Белој кафи* чине укућани у сустанарском односу, како Поповић наглашава у попису: фабрикант Момчило Јабучило са својом децом Дели Јованом и Црквом Ружицом. Мајка Јања кува, брине се и васпитава, како своју децу, Зору Шишарку и Срђу Злопоглеђу, тако и Момчилову. Момчило, који их је примио после загонетне смрти њиховог оца у незгоди у његовој фабрици, брине подједнако о свима и уписује их на факултет, осим Зоре, која за факултет није. Тиме испуњава грађанску дужност, а породичну скрб са задовољством посматра као своје вољно породично удруживање, јер су, како вели, «за истим столом јели». Дакле, породица је грађена на чистој симетрији: власник, фабрикант са својом мушко женском децом и кућепазитељка са својом мушко женском децом. Они нису у потпуним брачним везама, те породица, *de facto*, то и није. Сукоб настаје унутар породице не толико услед бурних времена, већ због продора идеолошког мишљења јачег од обичаја и осећања заједништва и припадности. Интересантно је да, за разлику од руралне породице где огњиште представља традиционални симбол за породицу или породичну задругу, Поповић урбану породицу квалификује симболом обеда. Обед је тај који дефинише, окупља и одржава породицу каква год да је њена структура. Први, експозициони део, представља сасвим обично породично окупљање око стола за доручком. Оброк за столом идилична је слика окупљања, те ће се породица током радње неколико пута разилазити и поново налазити, но бела кафа која у свим пригодама остаје недопијена, метафорична је слика разграђивања њених међа. Момчило је стожерни лик центрифугалне драмске силе породичног саживота. Свако сабирање Момчило ће доживети емоционално дирнут. Он је лице у драми које промишља значења традиционалних вредности ужљебљених у породицу и породичне односе, отуда исходи његов осећај одговорности и настојање да је сачува. Долазак на сцену мушких лица, сина и пасторка, представља иницирање основног сукоба. Они су распуштени војници југословенске војске која је капитулирала после две недеље ратовања и заговорници револуционарних комунистичких идеја. Вербални дуел између

Момчила и Срђе разврстава укућане на идеолошком плану у два фронта. Момчило Јабучило, како му и само име каже подсећајући на великог јунака српске баштине и његовог крилатог коња, заступа српско традиционално становиште о части и отаџбини, присећајући се Првог светског рата. Срђа и Јова, називају такав став «сновима великосрпских хегемониста», очекују «сиротињских пет минута», када ће «бес потлаченихко вулкан прокључати». Имена сина и пасторка, такође имају свој семантички хоризонт: Срђа Злопоглеђа, будући је комунистички командир, а Дели Јова, будући је љотићевац, па партизански победник и освајач.

Какве су породичне прилике у *Урнебесној трагедији*? Душан Ковачевић је на почетку текста истакао мото у виду цитата који је Лењин упутио Луначарском 1921. године. Већ је позната његова сугестија да сва позоришта «треба ставити у гроб». Значење позоришта као огледала стварности већ је опште место. Можемо закључити да из тога произлази јасна накана писца да драму са породичном тематиком читалац/гледалац рецепира као метафору друштва. Са тог становишта Поповићева и Ковачевићева накана јесте истоветна. Ако друштво не жели свој стилизовани лик у драмском делу, прво је питање какав ће бити одраз. Друго питање које се намеће везано је за смисао друштва које апострофира самокритику, а пренебрегава критику, као друштва заснованог на илузионистичкој слици о властитој непогрешивости. Оно што је Ковачевић понудио овом својом драмом, а што је везано за микросвет обичног, свакидашњег живљења, у доброј мери је исказано самим насловом дела – то је, збиља урнебесна трагедија сваког појединца и читавог друштвеног општежитаја. Трагичност је, опет, код Ковачевића заступљена више на семантичком нивоу него на жанровском.

Породични круг Ковачевићевих актера умножен је на ковачевићевски начин. Поповић представља једну породицу која је инокровна, самозвана. Ковачевић у оквиру једне породице гради три могуће. Полазишна породица је Миланова. Он је управник позоришта приморан да лудости радника решава и код куће, његова жена Ружа управо је остала без посла, а син Невен спреман је да се свему смеје. И прва ситуација је, као код Поповића, припрема за породично обедовање, само што до тог оброка и не долази, вечера је изгорела, те се мора нешто «смислити» јер «људи долазе за десет минута», но то и нису «неки посебни гости», па им није потребна «посебна вечера».Сакупљају се браћа да реше питање скрби о лудом оцу: «Отац нам је најпречи, вечера је успут». Обедовање нема више

ритуални карактер, нити је пријатно време за лаке теме. Породица се окупља само када се «озбиљно» разговара. И још нешто! Сусрет, лишен присности, не проистиче из спонтаних релација, већ је конвенционална поза породичне темељности, хармоније².

Други брачни пар чине брат Коста, алкохоличар и аквизитер и његова жена Јулка, без деце. По већ устаљеном ковачевићевском поступку, они су репликанти првог пара, само нешто горљивији у односу и нешто комичнији изгледом. Појављују се на сцени осакаћени, у гипсаним завојима и лонгетама. Као из рата, што и јесу – из сопственог. И као што страдавају заједно возећи аутомобил, он управља, она мења брзине, тако се, на крају, после свих увреда поново мазохистички окрећу једно другом и настављају саживот. Трећи брачни пар чине Василије, њихов отац, комуниста и партизански ратник и после ослобођења, и Рајна, Немица, која је «двадесет година радила за нашу земљу као секретарица немачке амбасаде... из убеђења и велике љубави» и која је Василију «вратила веру у прави, чисти комунизам». Артифицијелност породичних односа у трећем пару достиже гротескну кулминацију. Ковачевић их смешта у лудницу, а симболику венчања, о којем се говори, а које се дешава изван сценског простора, означава црном Рајнином венчаницом. Писац томе додаје и нешто комичности менталитета: у црној свадби и најљућим сукобима свих са сваким, виолентни и пијани Коста маше пиштољем желећи неког да убије. У потпуном растројству, пиштољ је опалио и погодио брата Милана. На интервенцију полиције закључује се: «Свадба је.. Ред је!... Отац нам се жени».

Како су сви ликови у некаквој конфронтацији, јасно је да се основни сукоб драмске радње реплицира у сваком понаособ: «Човек је себи јама највећа» (Ковачевић, 1998, 187). У лику полуделог Косте постоје пишчеве назнаке о дубини његовог људског растројства. Прва Василијева породица, како сазнајемо разведена је, те Коста, син који је остао да живи са оцем, у тренутку пијано пожали: «...е да сам се удавио онда, на бунару, кад смо били деца, да ме Бог види... Кад сте ти и мајка изашли из дворишта и оставили ме са оцем, ја сам решио да се убијем» (Ковачевић, 1998, 174). Отац Василије бивши је

² У исто време, то је прилика да се заједљиво завири у туђи живо. Суревњивост две јетрве, не проистиче из узајамног неразумевања, заједљивост је принцип комуникације. На Миланов предлог да се купи роштиљ, његова жена ужаснуто одговара: «Па, јеси ли ти нормалан? У мојој кући, покрај мене живе, кафански роштиљ? Треба Јулка да ми се смеје!» (Ковачевић, 1998, 168).

комуниста који је играо фудбал «само кад је требало да се пуца у `живи зид`». Овом игром значења Ковачевић наглашава узрок Василијевог лудила. Милан је растрзан између приватног живота, сопствене луде и распомамљене породице и посла, позоришта у коме умирује исто тако распомамљене и суицидне глумце, и та два вечита животна преплета, замршени су и нерешиви. Женски ликови експлицитније наговештавају сопствене поноре: Зора, немогућност професионалног остварења, Јулка, недостатак потомства, Рајна, лудило због убиства бившег мужа и његовог злостављања.

Интертекстуално посматрање радње засновано на симетрији ликова уочљиво је и код Поповића и код Ковачевића. На челу породице у оба дела стоје мушки родитељи без првовенчаних жена: Момчило и Василије. Првome је жена умрла, другога је оставила, први је фабрикант, други је комуниста. Дистинкција се посматра у односу на већ постављене хронотопе, обликоване у обема драмама. Ратна дешавања и нарастање комунизма захтевају представника буржоазије – фабриканта у сукобу са новом идеологијом, док замирање комунистичког режима намеће ислуженог носиоца комунистичке идеологије, обележеног последицама живота у том режиму. Обојица имају друге жене које фингирају улогу партнерки, али то нису. Мајка Јања је више кућепазитељица, док је Рајна заведена лудилом. Средња генерација се, такође, може интертекстуално сагледавати у симетричном односу, где се увећање породица (по два брачна пара) поима у генеричком умножавању. Но, маркација је овлашна, јер су девијацијски процеси унутар породице јасно наглашени. У *Белој кафи* једна породица друге генерације заснована је на браку између Ружице и Срђе, васпитаваних као побратим и посестрима, те се њихова брачна веза чини девијантном, скоро родоскрвном, па та потенцијална инцестуозност укида потомство.³ Њихови брат и сестра Јова и Зора, скоро да понављају исту матрицу односа. И они су побратим и посестрима, који, мада нису у брачним односима, ипак добијају сина.

Проклизавање од парадигматичног породичног односа, у *Урнебесној трагедији* води ка махнитости и лудилу. Један је брак оплеменењен дететом, мада понашање према детету није племенито. Други пар не може да га има. Паралела се може успоставити и у партнерским односима између Ружице и Срђе и Руже и Милана. Обе Ружице су пореклом из виших грађанских слојева, обе су се удале за

³ У овоме можемо сагледати рефлексе традиционалних српских веровања по којима је сродство по избору једнако крвном.

сталешки неадекватне људе. Срђа је оличење комунистичког идолопоклоника, и по томе је више сличан Василију. Милан је, иако из комунистичке породице, заправо идеологији «неприпадајући», како би се поповићевски рекло, али је Ружина удаја за њега спасила њену пређашњу имовину. Оно што обе Ружице такође повезује јесте оданост и верност очевима и активистичка снага којом враћају очевину. Активизам је, тако, представљен ретроградно, не према потомству, већ да би се сачувале нарушене социјалне позиције, дакле, усмерен према идеји која је органски везана за прошлост и њом бременита. Феномен неразумевања очева и синова реплициран је генерацијски.

Требало би да деца у драмама представљају трећу генерацију, но њихово присуство/ одсуство обележава у семантичкој равни оба дела. У *Белој кафи*, једина брачна веза, веза којом су спојене две идеологије, нема порода. Ружичина жеља за дететом је велика, као и Јулкина у *Урнебесној трагедији*. Велика и нерешива. Ружичин сан о порођају, и то у сегменту где се наговештава савезничко бомбардовање Београда на Ускрс, у коме је страдало породилиште – симболичан је. Ружица се обраћа Зори у своме сну: «Ти као на порођајним мукама, а ја наилазим и кажем: `Зоро, зар ћеш опет, да се напрежеш?` Јер, као лето је, знојиш се, а ја ти зној марамицом отирем с лица. `Помози ми`, кажеш ти. `Лези поред мене на кревет, па све чини што и ја чиним. Пресликавај ме, лакше ће ми бити кад удвојимо напоре`» (Поповић, 2001, 701). Момчилова кћер је без порода, а једино синовљево дете, са Зором зачето, умрло је. Момчило га није желео, па најпосле, када пожали због тога, открива да је одоцнео чак и да му негује гроб. «Преорали.» Његова почетна надања, када је оформио и проширио фамилију: «Бог ће ми платити да пригрлим сирочиће с мајком» (Поповић, 2001, 654), временом се нису испунила. Зора Шишарка јесте она која рађа, но мајка вели: «Море истина је да су женске ћурке. Не знају оне ко је какве вере. Је л` то Његош рече?... А ти си, ћерко, баш одлучила, да окотиш свакој нацији по једног поданика?... шта ли ће рећи свет кад чује да си родила нашем непријатељу...?» (Поповић, 2001, 700). Зорина деца, на крају драмске радње, живе у Америци, заједно са децом њеног мужа Мајкла. Момчилових потомака више нема. Последња реплика гласи: «Знам све шта имам, али – не знам ко сам. Уопште више не зна ко сам. А је л` ви знате?» (Поповић, 2001, 773).

Слична је ситуација и у *Урнебесној трагедији*. Једини потомак читаवे фамилије јесте Невен. Дечак од дванаест година, укида стварност кад пожели притиском на дугме вокмена. Када је не

разуме – смеје се, а смеје се непрестано, као да му је непријатно. Расте без родитељске пажње и разумевања. Мајка и отац, углавном «не знају шта са њим да раде» у ситуацијама када ни себе не контролишу, те га неконтролисано бију. Обраћају му се речима: «Животињо једна! Мајку ли ти твоју! Стоко! Идиоте један! Ружо смири га, убићу га! Ти ниси како треба! Удари га да га ја не ударам! Не причај глупости», да би небројено пута у атмосфери општег хаоса, у коме се појављују проглашени и потенцијални лудаци, закључили да Невен «није нормалан». На све то Невен се смеје и одговара: «О.К., О.К.! You are always right!». Обраћање оцу своди се на: «Јес` ти видео ове моје патике?...И није ти жао што идем ко ови из Дома без кева и ћалета» (Ковачевић, 1998, 170). У последњим сценама Василије не препознаје свога нараслог унука и развија умоболну теорију о конспиративном родитељском убиству «његове крви». «Моја крв је прљава, пасја и болесна» (Ковачевић, 1998, 202), констатоваће бивши комуниста изричући ову сумњу. Завршна сцена иста је као и код Поповића. Дете ће, збуњено догађањима, немешто да схвати властито порекло, збрку, вриску и општу пометњу, уз једине нежне звуке музике Елвиса Прислија, упутити себи и публици питање: «Ко сам ја? Ко сам Ја?» Мада мекша и човекољубивија Поповићева драма бесперспективнија је. Ковачевић, у општој атмосфери трагичности, зачетој пре почетка драмске радње, налази неку врсту излаза. У умоболници доктор саветује своје пацијенте да уче лекције: «Како се човек бори против људске глупости?...Само победи сопствену глупост» (Ковачевић, 1998, 194).

Породица као темељ човековог здруживања, извор је подстицаја, ослонац појединачне снаге, одскок у креацију и остварење, полигон несебичног давања, разумевања и трпљења, речју, нуклеус свега активистичког. Али, као и све постојеће, она носи у себи и своје наличје. Друштвено окружење једног затвореног система – кородирајуће је деловало и на ову институцију. Оба драмска дела обликују ову тезу.

Наступајуће ново време најочигледније представља лик Срђе Злопоглеђе у Поповићевој драми. Његов лик подлеже трансформацији, скоро дидактичком отрежњењу. Литерарна дидактичност није одлика читаве драме, она је упрегнута у карактерисање овог лика. Његови односи са осталим ликовима из драме, његови лични агони, такорећи, осликавају комунистички поглед на свет. Поповић је пажљиво бирао имена својих лица, *попен atque омен*. Срђа Злопоглеђа јесте лик индоктринираног комунисте, који са вером у оно што чини и сигурношћу у оно што треба да чини,

пролази све године рата као прекаљени партизан, да би после рата и сам «зглајзао по руском питању, а одрекао се, зарад тога, рођене мајке» када је допала Голог отока (Поповић, 2001, 739).⁴ Срђа верује да «се рађа нови и праведнији свет». У име тог света, он беспопштедно кажњава све који се, макар декларативно, не слажу са зацртаним путем комунизма. Не увиђа двоструку реалност идеала о народној једнакости и прагматичног света који те идеале упреже у сопствене интересе; живота и политике. Кажњава строго и сурово. Људе дели на бивше и садашње. Момчило ће му рећи: «Ја припадам госпоштини, на народ рачунам једино као на радну снагу, ал` ви нас, брате, надмашисте у суровости. Питам се: је л` то неко од вас тражио да свој народ, без велике потребе, толико кињите и затирете све што је српско, за сто година да се не опорави од ваше ускогрудости» (Поповић, 2001, 749). После свега, а, можда баш због свега тога, не може да прихвати да је одбачен од својих сабораца: «Ја сам комуниста!», завапиће, «не дај им да ме понизе, да докажу да нисам!» (Поповић, 2001, 744). У томе се, по Сузани Лангер (Лангер, 1981), читује његова трагичност, но јунаци ових драма нису ликови трагедије јер није присутно њихово самоостваривање. Духовно ходочашће није индивидуално, ни кобно у херојском смислу. Они су опхрвани трагичним временом.⁵

Трагичност је у *Урнебесној трагедији* стање које је трајало и пре драмске радње. Заточене у деведесетим, јунаке ове драме трагедија је задесила на почетку, не едиповским предсказањем већ судбином времена у ком су затечени.⁶

⁴ У вербалном дуелу са Момчилом, Срђине реплике делују попут парола: «Дижем устанак у Србији, дат нам је миг из Москве», «Ми крећемо у одлучан бој против фашизма потпомогнутог светским империјализмом», «Код нас комуниста свеједно је ко је Србин, ко Кинез, ко Хрват или Арнаутин», «Нама је сваки пролетер мио, па ма које вере био, само да је атеиста» (Поповић, 2001, 670).

⁵ «Момчило: Једни иду горе, други доле. Што је важно, престаје да важи.

Срђан: Ти заборављаш да сам ја комуниста.

Момчило: Море, био сам и ја радикал... Све пролази..

Срђа: Остају одлуке Авноја.

Момчило: Крв, дете. Мислим народ. Хоћу рећи: Срби и кољиво њино.

Срђа: Није човек што једе... Човек је оно што мисли.

Момчило: Човек је оно што му је записано!...

Срђа: А у чему је, онда, по теби, у свему томе, улога наше Револуције?

Момчило: У драми епохе с пуцањем и певањем... Кад падне завеса, уморна публика, незадовољених потреба, разићи ће се без аплауза» (Поповић, 2001, 747).

⁶ «Коста: Била боља времена... Кад су били само комунисти.

На крају обеју драма стоји велика запитаност. Ко сам ја? То питање изговара болешћу отупели Момчило, у немогућности да врати свој спокој и стил живота, виђење света око себе, породични мир и хармонију, коју је, како му се чинило, сам успешно кројио, симболично је уткивајући у церемонију испијања јутарње беле кафе. Ко сам ја, изговара и једини Василијев потомак, Невен, отупео, такође, од вриске и родитељских удараца, стављајући вокмен да би искључио сва даља питања и живот око себе. Ко сам ја, запитаност је заснована на примарном животном изглобљењу, услед деловања тоталитарног система који је заговарао колективизам наспрам индивидуалног, општедруштвено житије наспрам породице, квазикосмополитизам наспрам националног идентитета, материјализам наспрам жеђи за вишим нивоима духовног. Ко сам ја, као темељна онтолошка запитаност оба драмска текста, своди и једно и друго дело на основну тезу о човеку као бићу које заварават себе и ласка себи да је праведно, морално и разумно биће. Заправо, њиме господаре, готово у истој мери, атавистички нагони, неразумљиве страсти и себични интереси, чинећи га слабашним и самообмани склоним бићем. То, свакако није ни комично, ни комедија. Питање је колико је то људска драма, а колико трагичан доживљај крхкости човековог постојања, но свакако је «урнебесно».

Литература:

- Миочиновић, 1991 – Мирјана Миочиновић, *Драматуршке школе*, "Сцена", год XXVI, књ. II, бр.4-5, Нови Сад, 1991, 4-7.
- Поповић, 2001 – Александар Поповић, "Бела кафе" у *Драме*, Verzal press: Војноиздавачки завод, Београд, 2001.
- Ковачевић, 1998 – Душан Ковачевић, "Урнебесна трагедија" у *Одабране драме III*, Стубови културе, Београд, 1998.
- Педагошка енциклопедија, 1989 – у редакцији др Николе Поткоњака и др Петра Шимлеше, Завод за уџбенике и

Ружа: Била боља времена кад су хапсили, тукли, кад није смело да се објави ништа налик на истину, кад су људе пребијали и на смрт претукли јер је комунистичком зликовцу Брозу упутио молбу да не хапсе и не туку! Пребили су га да би га убедили да не бију! Без батина им људи нису веровали!...

Коста: ...Књиге су се боље продавале док су комунисти све забрањивали... А сад кад их сви нападају, кад их сви плују, сад су књиге неинтересантне. Књига се пише дуго, а истина о њиховим злочинима иде брзо. Књига то не може да постигне... (Ковачевић, 1998, 177).

наставна средства, Београд; ИРО "Школска књига", Загреб; СОУР "Свејтлост", Сарајево; Републички завод за унапређивање васпитања и образовања, Титоград; Завод за издавање уџбеника Нови Сад

- Лангер, 1981 – С. Лангер, «Велике драмске форме: комични ритам», приредила Мирјана Миочиновић, превела Љиљана Станић у *Модерна теорија драме*, Нолит, 1981, 379 – 401.

Branka Jakšić Provči

IDEOLOGY AND FAMILY, *BELA KAFA* AND *URNEBESNA TRAGEDIJA*

Summary

The intertextual consideration of the dramatic works of the two masters of Serbian drama reflects upon the phenomenon of family and family relationships conjugated by a system and an ideology which begins and concludes with tragic war events. The artistic tissue of the text places the characters in the interrelations of misunderstanding and confrontation. The study of dramatic structuring leads to the theory that a closed ideological system which devastates the fundamental feeling of belonging to a society and a tradition, leads an individual to the ontological questions concerning one's own identity within the perspective of a fragile cultural and sociological individualization and a disintegrated family.

ПОРЕДБЕНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ СА ЗНАЧЕЊЕМ НЕЈЕДНАКОСТИ У РОМАНИМА ДОБРИЛА НЕНАДИЋА

Апстракт: У раду се разматра синтаксичко-семантичка структура поредбених конструкција са значењем неједнакости, на корпусу текстова који припадају књижевноуметничком функционалном стилу – романима савременог српског писца Добрила Ненадића. Циљ анализе јесте идентификовање синтаксичких јединица којима се означава поређење по неједнакости, као и испитивање њихових синтаксичких, семантичких и прагматичких карактеристика.

Кључне речи: поредбене конструкције са значењем неједнакости, чисто поредбене конструкције, нереченичне поредбене конструкције, реченичне поредбене конструкције, романи Добрила Ненадића.

Уводна разматрања

Предмет рада јесу поредбене конструкције са значењем неједнакости у историјским романима савременог српског писца Добрила Ненадића.¹ Циљ анализе јесте да се опишу и објасне синтаксичко-семантички типови поредбених конструкција са значењем неједнакости, које се јављају у датом корпусу.

Поредбене конструкције са значењем неједнакости само су део сложеног система поредбених конструкција². У досадашњим синтаксичким истраживањима поредбених конструкција, категорија *поређења* увек је довођена у везу с категоријом *начина*, али је њихов однос у тој вези различито одређиван. Јављају се следећа решења: (1) поредбене и начинске конструкције сматрају се

¹ Поредбене конструкције истраживане су у следећим Ненадићевим романима: *Доротеј* (1977), *Дивље звезде* (1985), *Роман о Обилићу* (1990), *Деспот и жртва* (1998), *Брајан* (2000), *Сабља грофа Вронског* (2002), *Победници* (2004), *Мрзовоља кнеза Бизмарка* (2005), *Хермелин* (2006). За ексерпцију је коришћено најновије издање Ненадићевих сабраних дела (Добрило Ненадић, *Сабрана дела*, I–XV, „Жиравец“, Пожега, 2007).

² Преглед обраде поредбених конструкција у србистичкој литератури дат је у: Милка Николић, *Поредбене конструкције у историјским романима Добрила Ненадића* (магистарски рад у рукопису), Филозофски факултет, Источно Сарајево, 2009.

једним типом; (2) поредбене и начинске конструкције сматрају се двама засебним типовима; (3) поредбене конструкције узимају се као надређене и (4) начинске конструкције узимају се као надређене.

Неки синтаксичари сматрају да поређење и начин нису категорије истог ранга: начин је онтолошка категорија (семантичко поље у дубинској структури језика), док је поређење категорија логичко-методолошког, а не онтолошког порекла (Минових 1988: 143; Палић 2007: 33). Наше мишљење је да се поређење може посматрати као семантичка категорија, будући да се могу издвојити одређени типови поредбене семантике (поређење по *једнакости*, коме припадају семантички подтипови: *пропорционалност*, *еквивалентност* и *уједначеност*; поређење по *неједнакости*) који се изражавају одређеним језичким јединицама.

Наше је мишљење да начин и поређење треба посматрати у међуодносу, при чему се на различитим језичким нивоима могу издвојити три засебна структурно-семантичка типа конструкција (Ковачевић 2003: 99–100): (1) чисто поредбене конструкције – којима се граматикализује одређени тип поредбеног значења и у чијем се семантичком садржају не јавља семантичка компонента начина; (2) чисто начинске конструкције – у чијој семантичкој структури је једино присутна начинска значењска компонента; (3) поредбено-начинске конструкције – у чијем су семантичком садржају присутне и семантичка и поредбена компонента.

Како је напред речено, у овом раду се бавимо поредбеним конструкцијама са значењем поређења по неједнакости. Све поредбене конструкције са значењем поређења по неједнакости сматрамо чисто поредбеним, а не поредбено-начинским, јер се својим садржајем никад не односе директно на предикатску радњу него на компаративни облик придева или прилога или на реч компаративног значења (нпр. придев *другачији*, прилог *другачије*). При том, увек врше синтаксичку функцију допуне дате лексеме, што значи да нису директни конституент реченице, него су конституенти синтагме – врше функцију поредбене допуне у придевској или прилошкој синтагми

Синтаксичка анализа поредбених конструкција, заступљених у историјским романима Добрила Ненадића, извршена је према следећим критеријумима:

(1) На првом ступњу анализе примењује се семантичка дистинкција *значење једнакости* / *значење неједнакости*, чиме се добијају две групе конструкција: (а) поредбене конструкције са

значењем поређења по једнакости и (б) поредбене конструкције са значењем поређења по неједнакости.

(2) На другом ступњу анализе релевантна је дистинкција *реченични ниво / нереченични ниво*, која се примењује на претходно добијене две групе, што даје четири групе конструкција: (а) нереченичне поредбене конструкције са значењем једнакости, (б) нереченичне поредбене конструкције са значењем неједнакости, (в) реченичне поредбене конструкције са значењем једнакости, (г) реченичне поредбене конструкције са значењем неједнакости.

(3) На трећем ступњу анализе, у свакој од група добијених претходним ступњевима анализе примењује се прецизнији структурни критеријум (односи се на структурно обавезне елементе), који се комбинује с детаљнијим семантичким критеријумом (подразумева граматикализацију одређеног подтипа поредбене семантике).

1. Нереченичне поредбене конструкције са значењем поређења по неједнакости

Синтаксичка анализа је показала да су у нашем корпусу – романима Добрила Ненадића – најзаступљенија два типа нереченичних поредбених конструкције са значењем поређења по неједнакости: (1) конструкција с поредбеном речцом *него*, и (2) конструкција с предлогом *од* уз генитив. Како, даље, показује анализа, јавља се и неколико споредних и мање заступљених типова, где спадају конструкције у облику: (1) генитива с предлозима *иза*, *испред*, *изнад*, *испод*, *спрам* и *наспрам*; (2) инструментала с предлогом *над*; (3) локатива с предлогом *према*. Најмање су заступљене конструкције с предлошким изразима, у које спадају конструкције с предлошким изразима: *у поредби са* + инструментал и *у односу на* + акузатив.

1. Конструкције с поредбеном речју него

У Ненадићевим романима, најфреквентније од свих нереченичних поредбених конструкција са значењем неједнакости јесу конструкције с поредбеном речју *него*.³ Механизам путем кога

³ Овом приликом нећемо се бавити питањем синтаксичког статуса речи *него* употребљене у нереченичној поредбеној конструкцији. Указаћемо само да је релатор *него* употребљен у нереченичној поредбеној конструкцији веома тешко

се успоставља синтагматска веза у поредбеној конструкцији с поредбеном речју *него* објашњен је у *Српској синтакси* (Симић – Јовановић 2002, књ. I–II: 251–252):

(1) У примеру *Исакович беше тако другачији него њен муж* „чини се у први мах да је кичма конструкције у напоредном односу“ који се успоставља између јединице *њен муж* и јединице *Исакович*, а „да *него* као неки везник упоређује то двоје у оквиру субјекатске синтагме“. Међутим, у овим примерима *него* заправо упућује на лексему компаративног значења (*друкчији*), а поредбени део конструкције је „пре суплемент придева *него* комплемент именске речи“. У тој функцији јединица *њен муж* „прикључује се компаративу и функционише као део предикатива (тј.: *друкчији него њен муж*)“.

(2) У примеру *Много више него њени списи, и у стиху и у прози, вреди њен сентиментални живот* – услед удаљености од субјекта (*њен сентиментални живот*) цела конструкција с компаративом (*много више него њени списи*) „делује сасвим убедљиво као прилошка одредба (адвербатив) за меру“.

Типична позиција поредбене конструкције с поредбеном речју *него* у придевској односно прилошкој синтагми јесте постпозиција у односу на центар синтагме, уз који *него-конструкција* стоји као допуна.

Примере који се јављају у Ненадићевим романима разврстали смо у неколико група:

(1) Симетричне конструкције, у којима се речју *него* повезују јединице истог облика:

Али ми смо им ближи *него* Турци (*Роман о Обилићу*, 153). – Боље је на *вејавицу* него на *гробље* (*Победници*, 170). – Алексинац, ближи *истоку* него *западу*, више *турска касаба* него *маџарска варош*, на женскиње и није обраћао неку нарочиту пажњу (*Сабља грофа Вронског*, 61).

(2) Несиметричне конструкције, ређе заступљене, у којима се речју *него* повезују јединице различитог облика:

сврстати у одређену врсту речи – будући да стоји уз номинатив не може бити предлог; не може бити ни прилог јер нема способност да самостално функционише у реченици; не може бити ни хипотаксички везник пошто не уводи зависну клаузу; а ни речца јер се јавља као обавезни структурни елеменат овог типа конструкција. Зато ћемо реч *него* употребљену у нереченичној поредбеној конструкцији назвати једноставно: поредбена реч *него*.

Човеково место је међу људима, било каквим, боље је *међу зликовцима и глупацима* него у *пећини* (*Дивље звезде*, 146).

У романима Добрила Ненадића јављају се конструкције у којима се пореди степен различитих особина код једног појма:

Због тога је он *више мршав него дебео* јер храни њу а не себе (*Брајан*, 109). – *Више узнемирен него увређен* пришао је гомили грања, и у љутини претерано снажно повукао повећу грану (*Сабља грофа Вронског*, 370).

Јављају се и примери поредбених конструкција за неједнакост с два компаратива:

Није он *ћорав* мада му је лево око вазда затворено као да нишани, а није ни нем, само су му уста увек била пуна – стално је нешто глабао, жвакао, румао, млео, сисао, крцао те је тако био *шири него дужи* и лакше га је било прескочити него заобићи (*Сабља грофа Вронског*, 253).

У Ненадићевим романима изузетно ретко се јављају поредбене конструкције с формом *него* *ли*:

Боље је, дакле, да истрпи овога балавца, *него ли* *каквог деспотовог мулца и рокача са тешким ручердама и храпавим длановима* (*Деспот и жртва*, 125). – Зар није боље да ми из ропства правце уседнемо на коња, *него ли* *на магарца*? (*Мрзовоља кнеза Бизмарка*, 67).

2. Конструкције с предлогом од уз генитив

Поред конструкција с поредбеном речју *него*, генитивне конструкције с предлогом *од* спадају међу најфреквентније нереченичне поредбене конструкције за неједнакост у Ненадићевим романима.

У синтаксичкој литератури је указано да се конструкције с поредбеним речју *него* одликују извесном слободом синтаксичке организације и да им је „структура примарно двојна са првобитно напоредно постављеним полуструктурама“ (Симић – Јовановић 2002, књ. I–II: 258). За разлику од тога, „конструкције са *од* и генитивом израито су асиметричне: поредбени члан је класична

допуна поређеног“, тако у примеру *црњи су од угљена* – „заједно са ‘копулативним’ су обрт *од угљена* квантификује опсег компаративног садржаја придева у облику *црњи*“ (Симић – Јовановић 2002: 258).

Типична позиција поредбене генитивне конструкције с предлогом *од* јесте постпозиција у односу на центар придевске или прилошке синтагме, уз који генитивна конструкција стоји као допуна:

Ја сам беседник и приповедач, живим од милостиње а нарочито од тога што сви верују да су бољи *од мене* (*Дивље звезде*, 74). – Склон сам да верујем да је благостање опасније *од оскудице* (*Дивље звезде*, 248).

У књижевноуметничком функционалном стилу могу се очекивати и поредбене генитивне конструкције с предлогом *од* у атипичној позицији, тј. препозицији у односу на управну реч. И у нашем корпусу – у романима Добрила Ненадића – постоје такви примери:

У временима која долазе вуци су цркви *од оваца* потребнији (*Дивље звезде*, 111). – *Од мене* већег баксуза нема, може да буде као ја али већи никако (*Сабља грофа Вронског*, 331).

Поредбене генитивне конструкције с предлогом *од* које су у нетипичној позицији у односу на управну реч – стилски су маркиране (што не подразумева да су у датом контексту обавезно и естетски учинковите).

3. *Генитивне конструкције с предлозима иза, испред, изнад, испод, спрема и наспрам*

Предлози *иза, испред, изнад, испод, спрема и наспрам* – који примарно имају просторно значење – уз генитив могу метафоризацијом померити значење, и то у правцу семантике поређења (Температуре су *изнад просека* за ово доба године). При том, може се употребити нека врста експликативне одредбе, којом се експлицира особина по којој се пореде појмови (Наши спортисти су *по постигнутим резултатима* били *испред страних*, упркос томе што се у нашој земљи мало улаже у спорт).

У Ненадићевим романима заступљени су малобројни примери поредбених генитивних конструкција наведеног типа:

Е, то је ваистину тачно, воле они и да се копуње и да се шепуре, као да су *изнад* свих, али само ако им тако што не штети (*Деспот и жртва*, 178). – Кућа Тоце Живине, са којом се тај свима на главу попео, наликоваће, *спрам* Шинкашеве, на обичну балегу коју је какав хроми во истоварио на путу (*Деспот и жртва*, 215). – На том месту се види надмоћ хеленског духа *наспрам* варварије а у варварију спада све остало, па и Латини чак (*Деспот и жртва*, 61).

За разматрање поредбене семантике поредбених генитивних конструкција с предлозима *иза*, *испред*, *изнад* и *испод* могу бити веома инспиративна истраживања из когнитивне лингвистике. Тако, К. Расулић, у студији о концептуализацији вертикалне димензије у енглеском и српском језику, указује да се „различити видови поређења концептуализују на основу вертикалне димензије као изворног домена“ (Расулић 2004: 192). Ауторка истиче да се садејством појмовне метафоре ПОРЕЂЕЊЕ ЈЕ МЕРЕЊЕ и појмовне метафоре ВИШЕ ЈЕ ГОРЕ, МАЊЕ ЈЕ ДОЛЕ обликује појам *рангирања*, што подразумева да се „испољеност било које појаве у човековом искуству може ‘мерити’ и рангирати уз помоћ вертикалне димензије, тако да већи степен испољености или заступљености дате појаве одговара горњем крају вертикалне скале, а мањи доњем“ (Расулић 2004: 192).

О компаративним генитивним конструкцијама с предлогом *спрам* говори се у *Синтакси савременог српског језика* (Пипер и др. 2005: 176). Објашњено је да се генитивом означава „појам у односу на који се нешто одмерава или према или коме се нешто поставља ради поређења“, нпр.: То је пуно пара, али шта је то *спрам њиховог богатства*. С генитивном поредбеном конструкцијом с предлогом *спрам*, како се даље наводи, синонимне су конструкције које су чешће у употреби: (1) локативна конструкција с предлогом *према* (шта је то *према њиховом богатству*), (2) акузативна конструкција с предлошким изразом *у односу на* (шта је то *у односу на њихово богатство*) или (3) конструкција инструментала с предлошким изразом *у поређењу с(а)* (шта је то *у поређењу с њиховим богатством*).

4. Конструкције с предлогом *над* уз инструментал

Конструкцијама с предлогом *над* уз инструментал може се у одговарајућем контексту исказати поредбена семантика:

... Гуцните мало пива јуче ми је лађа дотерала буре, фришко, јутрос сам га отворио, резе, за ресицу се лепи, ама нема мајстора *над* Чесима, неко каже да су бољи Баварци и да су они научили Чехе како се прави пиво да ваља, а ја велим да *над* чешким пивом нема ниједног у Европи, свака им част (*Мрзовоља кнеза Бизмарка*, 157). – Неки кажу да Чуврија намерава у Смедереву да изгради велику палату, налик палатама у Венецији, оном чувеном граду на води, *чуду над чудима*, о коме сви путници који су тамо ходили, са дивљењем зборе (*Деспот и жртва*, 201–202).

5. Конструкције с предлогом *према* уз локатив

У Ненадићевим романима јављају се поредбене конструкције с предлогом *према* уз локатив:

Није то био парадни парип с раскошним седлом, упреденим репом и гривом у које су уплетене китњасте траке, него мршава стара рага натоварена черкеским дроњама што базде на лој и неопер. Шта је то *према* златном блиставилу (*Сабља грофа Вронског*, 205).

Разматрајући локативне конструкције с предлозима *по* и *према*, Т. Батистић говори о „поредбеном локативу“ с предлогом *према* (Батистић 1972). „Сам реченички оквир у којему се јављају ове поредбене конструкције често има типичан образац било да се налази именица, било придјев као именски дио предиката уз глагол *бити*“ (Батистић 1972: 168), нпр.: Тијана је била светица *према* овој. Дакле, овај реченични образац подразумева копулативни именски предикат, тј. копулативни глагол *бити* и именски предикатив, у саставу именског предикатива као управна реч јавља се именица или предев, а као одредба управне речи јавља се локативна конструкција с предлогом *према*.

6. Конструкције с предлошким изразима

У нереченичне поредбене конструкције са значењем поређења по неједнакости могу се сврстати и неке конструкције с предлошким изразима.

(1) У Ненадићевим романима јављају се, ретко заступљене, конструкције с предлошким изразом у *поредби са* + инструментал:

Лисова необична, а за осетљив трбух неприлична јела, била су као безазлена деџа игра у *поредби са* оним што је Драгутин већ свикао да трпи јер тај је своје тело попут звери кињио а душу је у непојамни јад бацао (*Брајан*, 65–66).

Конструкције с предлошким изразом у *поредби са* + инструментал, како објашњава Љ. Поповић, „помоћу поређења“ означавају оцену⁴ (Поповић 1966: 207). При употреби конструкција с наведеним изразима потребно је експлицирати особину на основу које се успоставља поредбена релација између два појма која се упоређују.

(2) У романима Добрила Ненадића заступљени су и малобројни примери поредбених конструкција с предлошким изразом у *односу на* + акузатив:

Сметало му је то што га више цене као мондена, човека са финим укусом који је у једној малој паланачкој средини, као што је Београд у *односу на* остале европске престонице (*Хермелин*, 63).

Конструкцијом с предлошким изразом у *односу на* + акузатив, по речима Љ. Поповића, исказује се „повезаност, тицање“ (Поповић 1966: 205), а по нашем мишљењу, у одговарајућем контексту може се исказати чисто поредбено значење. При употреби конструкција с датим изразом потребно је експлицирати особину на основу које се успоставља релација поређења између поредбених релата.

II. Реченичне поредбене конструкције са значењем поређења по неједнакости

Основно структурно обележје поредбених зависних клауза са значењем поређења по неједнакости јесте везник којим се зависна поредбена клауза уводи у структуру главне (надређене) реченице: *него што* и *него да*.

Опозиција *реалност* / *иреалност* може послужити као критеријум према коме ће се успоставити дистинкције међу

⁴ Наиме, у конструкције у које „оцену исказују помоћу поређења“ убрајају се: у *поређењу са* + инструментал, у *упоређењу са* + инструментал, у *поредби са* + инструментал (Поповић 1966: 207).

клаузама с наведеним везницима. Клаузе с везницима *него што* обележавају реалност. Међутим, овим конструкцијама може се обележити хипотетички садржај уколико је предикат зависне клаузе у облику потенцијала. Клаузе с везницима *него да* обележавају хипотетичност.

Како указује Л. Вукојевић, одсуство негације у зависној клаузи представља битно структурно обележје поредбених реченица са значењем неједнакости – зависна клауза у таквим устројствима има инхерентно негативан карактер (Вукојевић 1996: 142). „Да би се описао тај негативни карактер, у дубинском устројству таквих реченица претпоставља се негативни морфем, који накнадно бива избрисан. То је брисање, тврди се у литератури, повезано с појавом обиљеживача неједнакости (суфиксалног морфема у придјева и прилога) у главној суреченици. Увођењем негације у зависну суреченицу настају поредбене реченице неједнакости, а увођењем обиљеживача неједнакости негација зависне суреченице постаје непотребна јер те двије операције имају исти семантички учинак“ (Вукојевић 1996: 142–143)⁵.

У Ненадићевим романима знатно су заступљеније поредбене клаузе с везником *него што*, док клаузе с везником *него да* имају мању заступљеност.

(1) Клаузе с везником *него што*:

Лауш га погледао прекорно, па ипак далеко попустљивије *него што га је малочас гледао* и упита кад ће поново доћи (*Доротеј*, 20). – Момак је тврд, много тврђи *него што је веровао* (*Брајан*, 104).

(2) Клаузе с везником *него да*:

Па лакше им је да са једног места све то покупе *него да сами иду унаоколо и да требе, биште и кљуцају, зрно по зрно, мрву по мрву* (*Деспот и жртва*, 105). – Показало се још једном да је узалуд

⁵ Потврда оваквом објашњењу одсуства негације у зависној клаузи јесте сличност између поредбених реченица за неједнакост и „супротно-поредбених реченица с конјунктором *а не*“ (*Јутро је паметније него вече – Јутро је паметније, а не вечер*). Могућност негације зависне клаузе којом се исказује неједнакост ипак постоји, али је врло ограничена – и то на синтаксичке услове у којима се глаголски предикат или само негирана копула глаголског предиката управне клаузе (не и глаголска скупина или именски предикат) понавља негиран у зависној клаузи, нпр.: *Иван више ради него што не ради; Иван пуно више ради него што не ради; При том је, хтио не хтио, а више је хтио него што није, морао умјесто у лице гледати у њезина бедра и трбух* (Вукојевић 1996: 143).

стрепео, имали су Алимпијеви момци пречих послова *него да завирују у Димчетову магазу и замајавају се око ситница* (Мрзовоља кнеза Бизмарка, 39).

Позиција поредбене клаузе са значењем неједнакости у придевској односно прилошкој синтагми јесте постпозиција у односу на центар синтагме (придев односно прилог), уз који поредбена клауза стоји као допуна.

Закључне напомене

У романима Добрила Ненадића јавља се релативно сложен систем поредбених конструкција са значењем неједнакости, који обухвата већи број структурно-семантичких типова поредбених конструкција. Међутим, само неки од њих представљају главне типове (они су и најфреквентнији), док се остали могу сматрати споредним (њихова заступљеност знатно је мања).

Значење поређења по неједнакости граматикализује се синтаксичким јединицама различитог хијерархијског нивоа и различитог облика, при чему постоји више различитих формалних обележја карактеристичних за те синтаксичке јединице.

Структурно-семантички типови поредбених конструкција са значењем поређења по неједнакости у романима Добрила Ненадића – могу се према формалним обележјима класификовати на следећи начин:

1. Нереченичне поредбене конструкције са значењем поређења по неједнакости:

1.1. Основни типови:

1.1.1. конструкција с поредбеном речју *него*;

1.1.2. конструкција с предлогом *од* и генитивом;

1.2. Споредни типови:

1.2.1. конструкције генитива с предлозима *иза, испред, изнад, испод, спрам и наспрам*;

1.2.2. конструкција инструментала с предлогом *над*;

1.2.3. конструкција локатива с предлогом *према*;

1.2.4. конструкције с предлошким изразом *у поредби са* + инструментал;

- 1.2.5. конструкције с предлошким изразом *у односу на* + акузатив;
2. Реченичне поредбене конструкције са значењем поређења по неједнакости:
 - 2.1. поредбене клаузе с везником *него што*;
 - 2.2. поредбене клаузе с везником *него да*.

Све конструкције са значењем поређења по неједнакости, и реченичне и нереченичне, увек су чисто поредбене јер се односе на компаратив придева односно прилога или на лексему компаративног значења, при чему обављају синтаксичку функцију допуне дате лексеме. Дакле, не могу непосредно одређивати начин вршења предикатске радње и зато нису поредбено-начинске. Ове конструкције увек се јављају у саставу придевске односно прилошке синтагме као зависни конституент.

Литература

- Batistić, Tatjana (1972): *Lokativ u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*, SANU, Beograd.
- Vukojević, Luka (1996): „Strukturno-semantički status poredbenih rečenica“, *Filologija*, br. 27, Zagreb, str. 123–151.
- Ковачевић, Милош (2003): „Пропорционалне у систему поредбених конструкција са значењем једнакости“, у: *Граматичке и стилистичке теме*, Књижевна задруга, Бања Лука, стр. 97–140.
- Minović, Milovoje (1988): „Načinske i količinske rečenice“, *Književni jezik*, XVII/3, Sarajevo, str. 141–157.
- Palić, Ismail (2007): *Sintaksa i semantika načina*, Bookline, Sarajevo.
- Пипер, Предраг – Ивана Антонић – Владислава Ружић – Срето Танасић – Људмила Поповић – Бранко Тошовић (2005): *Синтакса савременога српског језика*, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд.
- Поповић, Љубомир (1966): „Предлошки изрази у савременом српскохрватском језику“, *Наш језик*, XV/3–4, стр. 195–220.
- Rasulić, Katarina ((2004): *Jezik i prostorno iskustvo*, Filološki fakultet, Beograd.
- Симић, Радоје и Јелена Јовановић (2002): *Српска синтакса*, књ. I–II, књ. III–IV, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Београд.

Milka Nikolić

COMPARATIVE CONSTRUCTIONS WITH THE MEANING OF INEQUALITY IN THE NOVELS BY DOBRILLO NENADIĆ

Summary

This paper analyses syntactic and semantic structure of the comparative constructions with the meaning of inequality in the novels by contemporary Serbian author Dobrilo Nenadić. The aim of the analysis is to examine syntactical, semantic and pragmatic characteristics of the comparative constructions with the meaning of inequality. The analysis showed that the meaning of comparison according to inequality is stated by the syntactic units of different hierarchy level and form. There are various formal features typical for comparative constructions with the meaning of inequality.

СЛОЖЕНО-ИЗВЕДЕНИ ПРИДЕВИ СА ИНТЕРФИКСОМ -O/E- У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Апстракт: Рад представља творбено-семантичку анализу сложено-изведених придева насталих комбинацијом композиције помоћу интерфикса -o/e- и суфиксације, помоћу следећих суфикса: -ø (нултог суфикса), -(a)н-, -н-, -ар(a)н-, -ал(a)н-, -алн-, -онал(a)н-, -ив-, -љив-, -ен-, -овен-, -аст-, -ат-, -ит-, -овит-, -ав-, -ск-, -овск-, -ијанск-, -ичк-, -ећ-, -(и)ј- и -њ-. Анализа показује да је најпродуктивнији модел са суфиксима -(a)н- и -н-, па са нултим и суфиксом -ск-. У првој компоненти се може наћи: именица, заменица, придев, број или глагол док се у другој компоненти најчешће налази именица.

Кључне речи: придеви, интерфикс -o/e-, сложено-изведене речи.

1. Модел са интерфиксом -o/e- продуктивнији је од модела са остала два интерфикса која постоје у савременом српском језику (-и- и -ø- – нултим интерфиксом) [исп. Ратковић 2009: 131]. А од речи са интерфиксом -o/e- најбројније су именице па придеви, док глагола има сразмерно мало у односу на њих, а прилога свега неколико [исп. Ратковић 2009: 246, 249]. То је разлог што су дериватолози највећу пажњу поклањали управо именицама и придевима, разматрајући их у великом броју случајева заједно а са различитих аспеката: од нормативистичког, преко творбено-семантичког до контрастивног – о придевима са интерфиксом -o/e- на грађи савременог српско(хрватско)г језика в. нпр. у: Miklosich 1875, Даничић 1876, Новаковић 1902, Живановић 1904, Maretić 1963, Белић 1949, Белић 1950, Стевановић 1954, Brabec–Hraste–Živković 1958, Babić 1986, Babić 1991, Стевановић 1970, Николић Б. 1972–1973, Rammelmeyer 1975 (исп. приказ у Ивић 1978), Raspor 1976, Barić i dr. 1979, Газизова 1989, Клајн 2002 I, Станојчић–Поповић 2008.

Проучаваоци су придеве са интерфиксом -o/e- (као, уосталом, све речи у чијој творби учествује композиција) разматарли углавном заједно са сраслицама и префиксалним твореницама – речима без интерфикса, обједињавајући их све под термином „сложеница“. Ми, наиме, полазимо од тога да се двотематске речи према начинима творбе деле у две велике групе – на речи настале синтаксичком и на речи настале морфемском творбом. Прве су сраслице, а друге се деле

у две подгрупе: на речи настале слагањем (композицијом) и на оне настале мешовитом (комбинованом) творбом, која подразумева комбинацију композиције и деривације (префиксације и/или суфиксације). Слагањем настају чисте сложенице (композици) – помоћу интерфикса, а комбинованом творбом сложено-изведене речи – помоћу интерфикса и одговарајућег суфикса и/или префикса као творбених форманата.

2. Овај рад представља творбено-семантичку анализу сложеноизведених придева са интерфиксом *-o/e-*. Они су настали комбинацијом композиције и суфиксације.

У истраживању ћемо поћи од појединачног суфикса, а онда од врста речи којима припадају речи у творбеним базама, групишући у оквиру тога творбено-семантичке типове којима припадају дати придеви.

Као грађа за истраживање послужили су нам: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика (Речник САНУ)*, *Речник српскохрватског књижевног језика (шестотомни Речник Матице српске)*, једнотомни *Речник српског језика* [Николић М. 2007], *Обратни речник* Мирослава Николића (из кога преузимамо и акценат) [Николић М. 2000] и језик штампе и телевизије.

2.1. Суфикс *-ø* (нулти суфикс). – Према истраживањима С. Бабића нулти суфикс долази само у сложено-суфиксалној и префиксално-суфиксалној творби [исп. Babić 1991: 430]. Наше истраживање показује да сложено-изведени придеви с нултим суфиксом у другој компоненти имају именичку основу док се у првој компоненти може наћи: именица, заменица, придев или број.

2.1.1. Може се рећи да је модел с нултим суфиксом прилично продуктиван у творби сложено-изведених придева са именицом у првој компоненти.

Ту спадају придеви са *-лик*, чије је творбено значење 'који личи, обликом подећа на нешто', а код којих се именицом у првој компонентом именују реалије везане за људски и животињски свет (*човекòлик*, *бабòлик*, *жабòлик*, *змијòлик*, *глистòлик*, *рибòлик*, *кравòлик*, *зубòлик*, *јајòлик*, *срцòлик*), али и неке друге – *богòлик*, *ђавòлик* односно *небòлик*, *гробòлик* итд.

У оквиру осталих двоименичких сложено-изведених придева издвајају се они у чијој се другој компоненти налази именица која означава неки део тела, а у првој именица која одређује именицу у другој компоненти: *златòрук*, *жуљòрук* (индив.) 'који има жуљевите руке', *медòног* (песн.) 'који има ноге од меди', *козòног*, *змијòног*,

длакòног, (ков.), *штакòног, крилòног, муњòног, штапòног, ветрòног* 'који има ноге брзе као ветар', *листòног; змијòкос, златòкос; вилòрог, златòрог, брдòрог* 'који има рокове који личе на брдо'; *небòок* (песн.) 'који има очи боје неба', *кравòок, врагòок, суздòок* 'који има око као суза' – 'који је сјајног, бистрог ока'; *свилòреп, сабљòзуб* итд.

Прву компоненту сложено-изведених придева типа *свилòрун* 'који је свиленог руна', *шарòног, златòкос, сребрòвлас, сребрòлук, шарòреп* 'који има шарен реп', *коздòног* 'који има ноге као у козе' односно *коздòрог* 'који има рокове као у козе, козје рокове', третирамо као именичку јер нам такво, формалистичко тумачење, изгледа логичније и природније.

2.1.2. Од модела са именицом у првој компоненти продуктивнији је модел који у тој компоненти садржи придев. Те речи, са придевом и именицом као творбеним базама, одредбеног су типа, а њихово творбено значење је 'који има П + И' (*дугòпрст* 'који има дуге прсте') односно 'који се односи и сл. на П + И' (*старòвремен* 'који се односи на стара времена') [исп. Клајн 2002 I: 97].

У ту групу спадају описни и придеви временског односа: *краткòпрст, руменòпрст, сухòгран, витòпрст, плавòпут, мекòпут, мркòпут, голòпут, тамнòпут, црнòпут, сувòврх, сухòврх, танкòврх, црнòврх, слабòдух, злòдух, милòдух, грубòлик* 'који је груба лика', *високòстепен и високостèпен, нискòстепен, дугòнокат, благòдух* 'који је блага духа', *празнòглав, ускòгруд, косòок, левòрук* 'који ради левом руком', *деснòрук, дугòбрад, мекòсуз* 'који је мек на сузи', *зељòок* 'који има зелене очи' – са скраћивањем прве компоненте, *крупнòчел, новòвек, дугòвек, краткòвек, старòвек*, односно: *правòвремен* 'који се врши у право време', *благòвремен* 'који се врши у благо време', *старòвремен, новòвремен, средòвек* 'који се налази на среди (средици) века'. Ту бисмо уврстили и квалитативно-посесивни придев *славнòлукѝ* 'славан по луку' (епитет бога Аполона), из Маретићевог и Ившићевог превода Хомера [исп. Babić 1991: 431].

Сложено-изведене речи са придевом у првој компоненти које имају конкурентске облике са одговарајућом именицом у тој компоненти су: *златнòглав, златнòрук, свиленòрун и сребрнòлукѝ* (в. т. 2.1.1.).

2.1.3. Сложено-изведени придеви са именицом у другој и бројем у првој компоненти су: *двòгран* 'који има две гране',

четворòпрст, петòпрст, шестòпрст, двòврх, двòстепен, трòстепен, једнòструн, двòструн, једнòструк, двòструк.

Из ове групе треба искључити сраслице са бројем *сто-*: *стòглав, стòок, стòструк* јер је број *сто* изгубио промену, па је компонента *о* интеграцијом или упрошћавањем ушла у састав коренске морфеме ове речи [исп. Маројевић 2005: 696–697].

2.1.4. Од одговарајућих придева са заменицом у првој компоненти наводимо: *свèвремен* 'који важи за сва времена', *својèвремен, овòвремен, истòвремен, инòплемен* те придеве са придевском заменицом транспозицијом насталом од бројева: *једнòплемен* 'који припада једном (истом) племену', *једнòвремен, другòплемен* 'који се односи на (неко) друго племе' итд.

2.1.5. Сложено-изведених придева са именицом у другој и глаголом у првој компоненти има свега неколико: *вијòглав* 'који вије главом', *вртòглав* 'од кога или чега се врти у глави', *обрћòрог* 'коме се обрћу рогови' и *видòок* (ков.) 'кога треба да види око'.

2.2. Суфикс *-(а)н* (са варијантом **-j(a)н*) и *-н-*. – Сложено--изведени придеви са датим суфиксима у првој компоненти могу имати: именицу, заменицу, придев, број или глагол.

2.2.1. По својој продуктивности издваја се модел са придевом у првој и именицом у другој компоненти. Ту спадају описни придеви, којима се изражава физичка или духовна особина и односни придеви.

Описни су: *мекоòобразан* 'који је мека образа', *дебелòкожан, оштрòуман* и *дштроуман, великòдушан, добронáмеран* 'који има добру намеру', *стáровèран* и *старòверан, краткòвечан* (са варијантом **-j(a)н* и јотовањем *ц* испред **ј* у *ч*), *крупнòцветан* 'који има крупан цвет'; *задњенèпчанì* и *задњонèпчанì* 'који се релизује на задњем непцу', *косòкутан* 'који има косе кутове', *црнòпèран* 'који има црно перје', *мекòтрáван* 'који је обрастао меком травом', *црнохумòран* 'који има особине црног хумора', придеви са *-срдачан* у другој компоненти (синонимни са придевима са *-срдан*): *добросрдачан* и *добросрдачан* 'који има добро срце', *чистосрдачан* и *чистосрдачан, простосрдачан* и *простосрдачан, каменосрдачан* и *каменосрдачан* (заст.) и придев *благороднòдушан* (заст.) 'који има благородну душу', у чијој се морфемској структури издвајају три компоненте.

Односни су: *наследнопрáвнì* и *наследнопрáвнì* 'који се односи на наследно право', *великодржáвнì, ситнòробнì* 'који производи ситну робу', *маломòжданì* и *маломòжданì* (са

варијантом **-j(a)n* и јотовањем *зг* испред **j* у *жд*), *огњѣноснѣ* (песн. заст.) 'који носи огањ', *ратѣноснѣ* (облак).

2.2.2. Сложено-изведени придеви са именицом у првој компоненти садрже у другој компоненти именицу или глагол.

Бројнији су они са глаголом у другој компоненти: *на̀редбодѣван* 'који (из)даје наредбе', *са̀ветодѣван*, *живодѣван*, *живодѣјан* – са скраћењем основе 'који даје живот' (поред *животодѣван* и *животодѣван*, *животодѣјан* и *животодѣјан*), *че́дѣморан* и *че́дѣмѣран* 'који мори чедо', *богѣмѣљан* и *бѣгомѣљан* 'који се моли богу', *вѣдоплѣван* 'који/кога вода плави', *дѣчевѣдан* и *оче́видан* 'који се види очима', *богѣличан*, *бабѣличан*, *бесѣмучан* 'кога муче беси', *мукѣмучан* 'који мучи муку', *главѣбѣлан* и *главѣболан* 'кога боли глава', *крвѣлочан* 'који лоче крви', *богѣвѣран* (ков.) 'који верује у бога', *богѣза́борѣван* 'који заборавља бога', *љубѣродан* и *љубѣродан* (покр.) 'који љуби род', *вѣдомѣрнѣ* 'којим се мери висина воде', *звѣкомѣрнѣ*, *главѣсечнѣ* 'коме су одсекли главу' (епитет св. Јована), *крвѣпрѣлитан* 'у коме се пролива крв', *медѣтечан* и *мѣдотечан* (заст.) 'који тече као мед', *водѣтечан* и *вѣдотечан* 'из кога тече вода'.

Двоименички придеви су: *средѣвечан* и *срѣдовѣчан* 'који се налази на среди (средици) века', *богѣдушан* 'који душу посвећује богу', *водѣземнѣ* 'који живи на земљи и на копну' – са скраћењем друге основе, *златѣкѣвнѣ* који је кован од злата', *дрѣжавѣпрѣвнѣ* 'који се односи на државно право', *дрвѣсечнѣ* 'који се односи на сечу дрвећа', те *златѣторѣзан* 'који се односи на златни рез' и *бакарѣвратнѣ* (индив.) 'који има бакарна врата'.

2.2.3. Код сложено-изведених придева са бројем у првој компоненти, у другој компоненти може бити именица или глагол. Са именицом су: *се́дѣбрежан* 'који има седам брегова', *двѣстубачан* 'који има два ступца', *двѣличан* 'који има два лица', *двѣножан* 'који има две ноге', *јѣдновалѣнтан* и *јѣдновалѣнтан* 'који има једну валенцу', *јѣднѣодѣјан*, *двѣгрошан* 'који стаје два гроша', а са глаголом – *јѣднѣсечан* 'који се сече у једном делу', *јѣднѣпрежан* 'који се (у)преже у једно грло', *двѣломан* 'који ломи зраке у два снопа'.

2.2.4. Сложено-изведени придеви са заменицом у првој компоненти такође садрже именицу или глагол у другој компоненти. Са именицом су: *са̀мовѣљан* и *самѣвѣљан* 'који сам ради по својој вољи', *свакѣврстан* 'који припада свакој врсти', *својѣручан* и *свѣјѣручан* 'који је неко направио својом руком', *ѣновременѣ* и *ѣновременѣ* 'који се односи на оно време', *ѣвноћнѣ*, *ѣвѣстѣлетнѣ*

итд. Са глаголом су: *самòдржан* 'који сам држи власт', *сàмовòзан* и *самòвозан* 'који се сам вози', *сàмостòјан* 'који сам стоји', *сàмотвòран* 'који сам твори', *сàмокрèтан* и *самòкретан* 'који се сам креће', *самòходан* и *сàмоходан* 'који сам хода', *самозàборàван* 'који заборавља на самог себе', *самодòпадан* 'који се сам себи допада'.

2.2.5. Придев са глаголом у првој компоненти и у другој компоненти садржи глагол – *љубòпитан* и *љубопìтан* 'који љуби (воли) да пита'.

2.3. Суфикси: *-ар(а)н*, *-ал(а)н*, *-алн-*, *-онал(а)н*. – Сложено-изведене речи са овим суфиксима у другој компоненти садрже именицу и имају структуру: бр. + *-о-* + им. + *-ар(а)н* (*јèднопòлāран*), бр. + *-о-* + им. + *-ал(а)н* (*јèдносеместрāлан*, *двòсеместрāлан*), пр. + *-о-* + им. + *-алн-* (*војнотèриторијāлнì* 'који се односи на војну територију'), бр. + *-о-* + им. + *-онал(а)н* (*јèднодимензионāлан*, *двòконфесионāлан*, *двòнационāлан*), зам. + *-о-* + им. + *-онал(а)н* (*ìнонационāлан* 'који припада иној (другој) нацији').

2.4. Суфикси *-ив*, *-љив*. – Од творбених модела са датим суфиксима најпродуктивнији је онај са глаголом у другој компоненти.

Од придева са именицом у првој компоненти најбројнији су они који у другој компоненти садрже глагол *љубити* 'волети' и творени су помоћу суфикса *-ив* (*слободолљубив*, *родолљубив*, *трудолљубив*, *кристолљубив*, *мирољубив*, *вододржлив*, *зимогрòзив* и *ближњелљубив* и *ближњолљубив* (заст.) 'који љуби ближње', са поимениченим придевом у првој компоненти). Затим, они са глаголом *точити* (*миротòчив* 'који точи из себе миро', *крвотòчив* 'који точи туђу крв', придев синониман са *крвòточан*, те *црвотòчив*, *медотòчив*).

Нешто је мање продуктиван модел са именицом у првој и глаголом у другој компоненти и суфиксом *-љив*: *вододржљив*, *зимогрòжљив*, *светлопровòдљив*, *водопрìмљив*, *гостопрìмљив*, *водопрòпустљив*, *мразопуцљив*, *абронòшљив* 'који носи аброве'.

Са заменицом у првој компоненти бележимо придеве: *самолљубив* 'који љуби себе', *самоподмàзив*, *самосавлàдив* 'који може сам себе савладати' и *самосавлàдљив*.

Са глаголом у првој компонентом и суфиксом *-ив* налазимо придев *дружелљубив* 'који љуби да се дружи'.

Од придева творених према другим творбеним моделима издваја се *богобојàжљив*, са суфиксом *-љив* и именицама у обема компонентама ('који има бојазан од бога') док трокомпонентни придев *водонепрòпустљив* 'који не пропушта воду' има структуру:

им. + -о- + не + гл. + -љив, где је не окамењени предлог који се налази у творбеној бази.

2.5. Суфикс -ен. – Сложено-изведени придеви са овим суфиксом и именицом у првој компоненти садрже глагол у другој компоненти, као нпр. *бесџмучен* 'кога муче беси'.

Код оних са придевом у првој компоненти, у другој компоненти се налази именица: *целџмудрен* (рус.) 'који има целу (сву) мудрост'.

Придеви са бројем у првој компоненти садрже у другој компоненти имнеицу: *једнџцифрен* 'који има једну цифру', *двџцифрен*, *четворџцифрен*, *двџитлен*, *једнџсмилен*, *двџсмилен*.

Од придева са првом заменичком основом издваја се *истџсмилен* 'који има исте смислове (смерове)', са именицом у другој компоненти.

2.6. Суфикс -овен. – Бележимо придев *богџдухнџвен* (рсл.) 'кога је бог надахнуо', са моделом: им. + -о- + гл. + -овен.

2.7. Суфикс -аст (са варијантом *-јаст). – Код сложено-изведених придева са овим суфиксом у другој компоненти је увек именица, а у првој може бити: именица, придев или број.

Најпродуктивнији је модел са придевом (*белџбркаст* 'који је белих бркова', *белџгрласт*, *црнџкораст*, *дебелџкораст*, *мртвџдухаст* (покр.) 'који је мрвог духа', *голџишијаст*, *зеленџмренаст*, *кривџорогаст*, *ситнџзрнаст*, *тупџглаваст*, *буљџокаст*, *црнџокаст*), а затим са бројем (*двџзнамџнкаст*, *двџорогаст*, *једнџјајаст*, *двџрежњаст*, *двџзупчаст* 'који је са два реда зубаца' – са варијантом *-јаст), док са именицом налазимо: *кукџносаст*, *змијџглаваст* и *коњџглаваст*.

2.8. Суфикси -ат, -ит, -овит. – Сложено-изведени придеви са овим суфиксима имају другу именичку основу. Код речи са суфиксом -ат прва основа је придевска (*белџбркат*, *голџбркат*, *крупнџчџлат*, *крупнџзрнат*, *ситнџзрнат*, *сувомџснаст*, *сухомџснаст*, *широколџснаст* и *широкџлиснат*, *крупнолџснаст* и *крупнџлиснат*, *дебелџуснат* и *дебелџуснат*, *широкоплџћнат*, *белџбрџдат*) и бројна (*трџуглат*, *двоџуснат* и *двџуснат*), а код придева са суфиксима -ит и -овит – придевска (*голокамџнит* и *голџкаменит* 'који се састоји од голог камена'; *густџлистџвит* (заст.) 'који има густе листове').

2.9. Суфикс -ав. – Овај суфикс налазимо код сложено-изведених речи са структуром: пр. + -о- + им. + -ав (*белџпегав* 'који има беле пеге', *белџтрепав*) и бр. + -о- + им. + -ав (*двџбџдљав* 'који има две бџдље').

Занимљиво је да ни Бабић ни Клајн не спомињу овај суфикс у одељцима посвећеним слагању.

2.10. Суфикс *-ск-*. – Сложено-изведене речи са датим суфиксом су бројне, што је и логично с обзиром на значење овог суфикса. Ови придеви у другој компоненти имају именицу док прва основа може бити: именичка, заменичка, придевска или бројна.

2.10.1. Најбројнији су они придеви сложени од придева (и бројева) и именице као творбених база. Клајн их дели у три групе. Прву чине придеви географског значења, другу придеви са значењем опште ознаке места („етноиди“), а трећу остали [исп. Клајн 2002 I: 102–103].

У прву групу спада мноштво придева, од којих наводимо неке: *горњомиланòвачкӣ*, *латинскоамèричкӣ*, *јужноамèричкӣ*, *јужноафричкӣ*, *фрушкòгòрскӣ*, *равнòгòрскӣ*, *црнòгòрскӣ* и *црнòгòрскӣ*, *светòгòрскӣ* и *светòгòрскӣ*, *бококо̀торскӣ*, *средњоа̀зӣјскӣ* и *средњоа̀зӣјскӣ*, *доњола̀пачкӣ*, *голодо̀точкӣ*.

У другу групу спадају: *великовàрошкӣ* и *великовàрошкӣ*, *маловàрошкӣ* и *маловàрошкӣ*, *новòградскӣ*, *старобео̀градскӣ*, *великогра̀дскӣ* и *велокòградскӣ*, *малòградскӣ*, *доњòградскӣ*. Клајн ту уврштава и придеве „етничког значења“ који су мотивисани називом популације: *старослòвèнскӣ* ← *Стари Словени*, *старòгрчкӣ* и *стàрогрчкӣ* ← *Стари Грци* (ту бисмо додали: *јужнослòвенскӣ*, *источнослòвенскӣ*, *лужичкосрпскӣ* и *лужичкоср̀пскӣ*) и полититичке термине: *велико̀српскӣ* и *вèликосрпскӣ* ← *Велика Србија*, *великохр̀ва̀тскӣ*, *великоа̀лба̀нскӣ* и сл.

Трећу групу чине придеви: *ба̀дњедàнскӣ* ’који се односи на Бадњи дан’, *војнополитичкӣ*, *спољнополитичкӣ*, *унутрашњополитичкӣ*, *главно̀уредничкӣ*, *старòвременскӣ*, *право̀линијскӣ*, *војному̀зичкӣ*. Затим: *ликовно̀уметничкӣ*, *старокласичкӣ*, *вањскополитичкӣ*, *светскополитичкӣ*, *дневнополитичкӣ*, *великовòјводскӣ*, *црнома̀гӣјскӣ*, *једнопра̀вачкӣ* ’који се односи на један правац’ (са бројем у првој компоненти).

Придеви са скраћеном другом основом који припадају овом творбеном типу су: *сувòземскӣ* и *с̀у̀воземскӣ*, *новодемо̀кратскӣ*, *лажнодемо̀кратскӣ*, *старòвременскӣ*, *малобуржòдаскӣ* и *малобуржòдаскӣ* ’који се односи на малу буржоазију’, *војнострàтèшкӣ* и *војнострàтешкӣ*.

2.10.2. Од придева са именицом у првој основи издвајају се *зуботèхничкӣ* ← *зубна техника* и *бабòгредскӣ* ← *Бабина Греда*.

2.10.3. Заменице које садрже придеви са заменичком основом у првој компоненти су: одређена заменица са значењем генерализације *сав* (*свеслòвѣнскѣ* 'који се односи на све Словене', *свеземàльскѣ*, *свељудскѣ*, *свечовечàнскѣ*, *свѣвременскѣ*, *свесвѣтскѣ*), показне одређене заменице *овај* и *онај* (*овоземàльскѣ*, *овòселскѣ* и *овосèлскѣ*, *овòземскѣ*, *онòземскѣ*, *овòвремскѣ*, *овòстранскѣ*, *овòвременскѣ*, *онòвременскѣ* и *òновременскѣ*, *овојесѣнскѣ*) и одређена заменица са значењем идентификације *исти* (*истòплеменскѣ*).

2.10.4. Придеви са (основним и збирним) бројем у првој компоненти су: *једнојезичкѣ*, *тројезичкѣ*, *двовѣсѣнскѣ*, *двотрѣћѣнскѣ* и *двòтрѣћѣнскѣ*, *двочетвѣртѣнскѣ*, *четворочетвѣртѣнскѣ*.

2.11. Суфикс *-овск-*. – Сложено-изведене речи са овим суфиксом имају структуру: пр. + *-о-* + им. + *-овск-* (*војноблòковскѣ*, *зеленокàдровскѣ*, *хладнòратовскѣ* и *хладнорàтовскѣ*) и бр. + *-о-* + им. + *-овск-* (*осмомàртòвскѣ*, *деветомàртòвскѣ*).

2.12. Суфикс *-ијанск-*. – Бележимо га у придеву структуре: пр. + *-о-* + им. + *-ијанск-*: *црноберзѣијанскѣ* ← *црна берза*.

2.13. Суфикс *-ичк-*. – Бабић каже: „Sufiks *-ičkī* plodan je sufiks i nјima [треба њиме – Д. Р.] se pridjevi tvore od stranih imenica, u prvom redu od imenica које завршавају на *-ist*“ [Babić 1991: 387]. Ми бележимо неке сложено-изведене придеве са структуром: пр. + *-о-* + им. + *-ичк-*, где именица у другој компоненти има завршетак *-ист(а)* (*крупнокапиталистичкѣ*), али и придеве чија је друга творбена база именица страног порекла на *-изам* (*трулолибералистичкѣ* 'који се односи на трули либерализам', *новореалистичкѣ*, *мушкошовинистичкѣ*) и кованицу *хладнòратничкѣ* ← *хладни рат*, која се у шестотомном *Речнику Матице српске* интерпретира као синоним са *хладнòратнѣ* и *хладнòратовскѣ* и *хладнорàтовскѣ*.

2.14. Суфикси *-ѣћ-* и *-јћ-*. – Ови суфикси учествују у творби сложено-изведених придева са глаголом у другој компоненти. У првој компоненти може бити: именица (*богòбојѣћ* 'који се бога боји'), заменица (*самостòјѣћѣ*, *самонòсѣћѣ*, *самоодрѣђујѣћѣ*, *самооптужујѣћѣ*, *самоподсмехујѣћѣ*, *самоголицујѣћѣ*), придев (*јединоспасавајѣћѣ* 'једини који спасава', *главнокòмàндујѣћѣ*) или број (*једнознáчѣћѣ* 'који значи један појам', *двознáчѣћѣ*, *другокòмàндујѣћѣ* 'други који командује').

2.15. Суфикс *-(и)ј-*. – Сложено-изведени придеви са овим суфиксом имају именицу у другој компоненти. У првој се налази: број (*једнојесѣнѣ* 'који се односи на једну јесен'), придев

(*познојесѣњѣ* 'који се односи на позну јесен') и заменица (*овојесѣњѣ* 'који припада овој јесени').

2.16. Суфикс *-њ-*. – У првој компоненти сложено-изведених придева са овим суфиксом може бити придев, број и заменица, а у другој је увек именица.

Придев са првом придевском основом је *целовѣчѣрњѣ* 'који траје целу вечер', док су придеви са бројном основом: *трѣлетњѣ*, *седмѣлетњѣ*, *јѣдновѣчѣрњѣ* и сл., а са заменичком првом основом – *овојутѣрњѣ*, *свакојутѣрњѣ*, *сваковѣчѣрњѣ*, *овопрѣлетњѣ* и сл.

У овој групи се издвајају придеви: *овонѣћашињѣ* 'који се односи на ову ноћ', *овѣлетошињѣ* и *овозѣмушињѣ*, код којих је дошло до творбеног укрштања синтагме *ова ноћ* и прилога *ноћас*, *летос* и *зимус*, и придеви са другом компонентом *-годишињѣ*, који су творени интерфиксом *-о-* и перинтегрисаним суфиксом *-ишињѣ* [исп. Маројевић 2005: 728], а чије творбене базе представљају стара именица *год* и одговарајући придев, заменица или број. Са придевом су: *новѣгодѣишињѣ*, *прошлогѣгодѣишињѣ* (од њих треба разликовати сраслице *дугѣгодѣишињѣ* и *малогѣгодѣишињѣ*, који су настали суфиксацијом синтагми *дуго* односно *мало година*). Са заменицом су: *овѣгодѣишињѣ*, *онѣгодѣишињѣ*, *свакогодѣишињѣ*, *истѣгодѣишињѣ*, а са бројем – *двѣгодѣишињѣ* 'који има две године', *другѣгодѣишињѣ* и сл.

3. У творби придева насталих комбинацијом композиције помоћу интерфикса *-о/е-* и суфиксације учествују следећи суфикси: *-ѣ* (нулти суфикс), *-(а)н-*, *-н-*, *-ар(а)н*, *-ал(а)н*, *-алн-*, *-онал(а)н*, *-ив*, *-љив*, *-ен*, *-овен*, *-аст*, *-ат*, *-ит*, *-овит*, *-ав*, *-ск-*, *-овск*, *-ијанск-*, *-ичк-*, *-ѣћ-*, *-(и)ј-* и *-њ-*. Анализа показује да је најпродуктивнији модел са суфиксом *-(а)н-* и *-н-*, па са нултим и суфиксом *-ск-*. У првој компоненти се може наћи: именица, заменица, придев број или глагол док се у другој компоненти најчешће налази именица.

Литература

- Babić 1986: Stjepan Babić. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Nacrt za gramatiku. Prvo izdanje. Zagreb, 1986.
- Babić 1991: Stjepan Babić. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Nacrt za gramatiku. Drugo izdanje. Zagreb, 1991.
- Barić i dr. 1979: Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević i Marija Znika. *Priručna gramatika hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb, 1979.
- Белић 1949: Александар Белић. *Савремени српскохрватски језик, II део. Наука о грађењу речи*. Београд, 1949.

- Белић 1950: Александар Белић. *О сложенцима*. – Наш језик, нова серија, Београд, 1950, књ. I, св. 5–6, 169–177.
- Brabec–Hraste–Živković 1958: Ivan Brabec, Mate Hraste i Sreten Živković. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. III. nepromijenjeno izdanje. Zagreb, 1958.
- Газизова 1989: Р. Ф. Газизова. *Сложные слова и исходные словосочетания с глагольным компонентом в русском и сербохорватском языках*. Саратов, 1989.
- Даничић 1876: Ђуро Даничић. *Основе српскога или хрватскога језика*. Биоград, 1876.
- Живановић 1904: Јован Живановић. *Сложене ријечи у српском језику*. – Глас Српске краљевске академије, Београд, 1904, бр. LXVIII, 175–207.
- Ивић 1978: Павле Ивић. Matthias Rammelmeyer: *Die deutschen Lehnübersetzungen. Beiträge zur Lexikologie und Wortbildung* [приказ књиге: Rammelmeyer 1975]. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1978, књ. XXI, св. 1, 236–250.
- Клајн 2002 I: Иван Клајн. *Творба речи у савременом српском језику*. Први део. *Слагање и префиксација*. (Прилози граматици српскога језика. I). Београд, 2002.
- Maretić 1963: Tomo Maretić. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Treće, nepromijenjeno izdanje. Zagreb, 1963.
- Маројевић 2005: Радмило Маројевић. *Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна (1)* [критички приказ књиге: Клајн 2002 I]. – Српски језик, Београд, 2005, г. X, бр. 1–2, 685–779.
- Miklosich 1875: Franz Miklosich. *Vergleichende Stammbildungslehre der slavischen Sprachen*. Wien, 1875.
- Николић Б. 1972–1973: Берислав Николић. *Основни принципи творбе речи у савременом српскохрватском књижевном језику*. – Наш језик, нова серија, Београд, 1972–1973, књ. XIX, св.1 (1972), 7–20, св. 2–3 (1972), 142–154, св. 4–5 (1973), 273–286.
- Николић М. 2000: Мирослав Николић. *Обратни речник српскога језика*. Београд, 2000.
- Николић М. 2007: *Речник српскога језика* [у редакцији Мирослава Николића]. Нови Сад, 2007.
- Новаковић 1902: Стојан Новаковић. *Српска граматика*. Друго целокупно издање. Београд, 1902.

- Rammelmeyer 1975: Matthias Rammelmeyer. *Die deutschen Lehnübersetzungen. Beiträge zur Lexikologie und Wortbildung*. Wiesbaden, 1975.
- Raspor 1976: Zenica Raspor. *Sistem građenja složenih imenica i prideva u italijanskom i u srpskohrvatskom jeziku*. – *Živi jezici*, Beograd, 1976, br. VII, 19–36.
- Ратковић 2009: Драгана Ратковић. *Речи са интерфиксима у савременом српском језику* [докторска дисертација]. Београд, 2009.
- Станојчић–Поповић 2008: Живојин Станојчић – Љубомир Поповић. *Граматика српског језика (за гимназије и средње школе)*. Једанаесто, прерађено издање. Београд, 2008.
- Стевановић 1954: Михаило Стевановић. *Граматика српскохрватског језика за више разреде гимназије*. Друго издање. Нови Сад, 1954.
- Стевановић 1970: Михаило Стевановић. *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) I*. Увод. Фонетика. Морфологија. Друго издање. Београд, 1970.

Dragana Ratković

COMPOUNDED DERIVED ADJECTIVES WITH INTERFIX –O/E IN MODERN SERBIAN LANGUAGE

Summary

The paper represents the formative and semantic analysis of the compounded derived adjectives formed by the combination of composition with interfix –o/e, and with the following suffixes: –∅ (zero suffix), –(a)n-, –n-, –ar(a)n, –al(a)n, –aln-, –onal(a)n, –iv, –ljiv, –en, –oven, –ast, –at, –it, –ovit, –av, –sk-, –ovsk, –ijansk-, –ičk-, –eć-, –(i)j- i –nj-. The analysis shows that the most productive model is the one with the suffixes –(a)n-, and –n-, with the zero suffix, and suffix –sk-. The first component includes: noun, pronoun, number, or verb, while the second component more often includes noun.

СТИЛИСТИЧКИ МАРКИРАНЕ ПРЕДИКАТСКЕ СТРУКТУРЕ У РОМАНУ *ПРИЈАТЕЉИ* СЛОБОДАНА СЕЛЕНИЋА

Апстракт: У овој раду бавићемо се стилематичношћу предикатских структура оформљених поступцима пермутације које смо уочили у роману "Пријатељи" Слободана Селенића. Имајући у виду изузетну експресивну вриједност запажених примјера, анализа стилистички маркираних обрта у реду ријечи обухватаће, поред проучавања њиховог структурног ткања, и још два битна аспекта: стилогеност и информативну вриједност зачудних конструкција.

Кључне ријечи: стилематичност, стилогеност, поступци пермутације, сложени предикат, декомпоновани предикат, рема, информативно тежиште, финалана реченична позиција, поентирање, говорна карактеризација лика.

1. Пермутација, интензивирање и осамостаљивање основна су три поступка оформљења синтаксостилема помоћу којих је могуће извести потпуну стилематску анализу зачудних језичких структура. Овом анализом најприје се утврђује основна граматичко-семантичка структура, стилистички неутрална, а затим се испитују поступци којима је она преображена у стилистички маркирану. Настала двоструким моделовањем, зачудна структура "има додатну стилистичку информацију као над-информацију" (Ј. М. Лотман 1991: 550) која јој (стилеми) у строго одређеном контексту додјељује нову вриједност, функционалну, естетску и изражајну. У тој фази проучавања, стилематични аспект анализе замјењује стилогени, којим се изучава изражајна вриједност зачудне структуре, емфатичност, а уједно и интонационе и семантичке вриједности њене. Језичке структуре код којих су забиљежена онеобичајења у граматичком моделу, те установљена експресивност израза, добијају статус синтаксостилема изузетне афективне вриједности.

Поступцима пермутације о којима ће бити ријечи у раду остварују се одступања од минимално карактеризованог језичког облика у оформљењу синтаксостилема. Наведени синтаксичко-стилистички поступак реализује се у различитим синтаксичким варијантама и подразумева премјештање језичке јединице из

позиције која јој је задата основним граматичко-семантичким реченичним моделом. Овом приликом разматраћемо предикатске структуре¹ онеобичајене поступцима пермутације које у роману *Пријатељи* Слободана Селенића имају висок степен стилематичности и изузетну изражајну вриједност. За анализу изабрали смо овај роман због карактеристичне стилематичности и специфичне функционалне вриједности примјера које смо уочили у њему.

2. Дакле, у раду ћемо описати промјене у основном граматичко-семантичком реду ријечи, запажене у Селенићевом роману *Пријатељи*, које су изведене:

- Инверзијом компонената у саставу сложених предикатских структура, односно пермутацијом распореда синсематичног глагола и његове допуне исказане инфинитивом, с тим да допуна долази испред непунозначног глагола који је најчешће смјештен у финалну реченичну позицију:

У звездама пише да је човек биће крајње несавршено, ниских нагона, велика простаклука, и да му *се помоћи не може!* [*←не може помоћи*](Селенић, 255);

- Постпоновањем предиката у финалну реченичну позицију наглашену употребом црте као искључиво стилистичке паузе:

А "везе" за мене има, и да је тако, доказује и то што се најситније појединости неподношљивог сусрета – *сећам*. [*←и то што се сећам најситније појединости неподношљивог сусрета*] (Селенић, 261) и

- Кидањем сложених предикатских структура уметањем објекта и/или адвербијалних одредби, тако што на прво мјесто долази синсематични глагол, потом објекат и/или адвербијална одредба (најчешће читав низ), а у финалну реченичну позицију распоређује се допуна изречена инфинитивом:

¹ С обзиром на структуру и циљ рада, као и на пронађену грађу у Селенићевом роману, морали смо у наслову све зачудне структуре које се односе на отклоне од граматичко-семантичког модела у вези са позицијом предиката једнообразно именовати предикатским структурама. Напомињемо да под овим појмом подразумевамо и сложене и просте предикате.

Њихова судбина је готова за свагда, а ми смо нашу морали корак по корак, путем кривудавим и опасним, заједнички проћи. [← ми смо нашу морали заједнички проћи, корак по корак, путем кривуда вим и опасним] (Селенић, 189).

2.1. Првом структурно објашњеном типу зачудности припадају следећи примјери из Селенићевих *Пријатеља*:

(1)Ипак, тога се *сећати мораш*. [← тога се мораш *сећати*] (Селенић, 297);

(2)У звездама пише да је човек биће крајње несавршено, ниских нагона, велика простаклука, и да му се *помоћи не може*! [← и да му се не може *помоћи*](Селенић, 255);

(3)А ја ћу ти Истрефе, истину рећи: не знам, јер се то *знати не може*. [← *јер се то не може знати*] (Селенић, 177);

(4)Осамнаест, промислите Истрефе, осамнаест кућа на Светог Николу, осамнаест слава расутих између Жупана Властимира на Топчидерскоме брду и Риге од Фере подно Калемегдана *обићи морамо*! [← *морамо обићи*](Селенић, 152);

(5)Чим би моја свест, страхом и стидом зауздана, дубље према тамном амбису *потонути хтела*, неки громогласни будилник би на узбуну позвао. [← *дубље према тамном амбису хтјела потонути*](Селенић, 106);

(6)Тек понекад, загледала би се у мене, дуго ме тако тужно и нетремице мотрила, а затим снажно приграбила и привила уз бујна недра, као да хоће да сакрије оно што *бих* јој из очију *прочитати могао*, или као од неких гадости за које она само зна, жели мене заштити. [← *оно што бих јој могао прочитати из очију*](Селенић, 104);

(7)Шта и коме нешто у њему, или у животу првог Хациславковића *сметати може*? [← *може сметати*] (Селенић, 67);

(8)Ти ћеш, Пелка, рекла је, и даље непомична, и даље мирно и прибрано загледала у бержеру – отићи сада Дорћол у кућу господина инцинира Стојадина Поп-Маринковића и пренећеш му налог мој да на Котеж Неимар без застоја *доћи мора*. [← *да мора доћи на Котеж Неимар*](Селенић, 52);

(9)У другом су људи мрави, сити и гавански богати у својим сувим и пространим становима што су као саће по великим кошницама тако распоређени да у њих ни курјак, ни мећава, ни лукавством, ни силом *продрети не могу*. [← *ни силом не могу продрети*](Селенић, 24).

По структури сви примјери су истоветни и подразумевају постпоновање синсематичног глагола у односу на његову допуну изречену инфинитивом у саставу сложеног предиката. Пермутовани

глагол увијек је смјештен у финалну реченичну позицију. Овакве конструкције Селенић употребљава да би говорном карактеризацијом што упечатљивије осликао лик Владана Хаџиславковића.

Говорна карактеризација ликова незаобилазан је и, свакако, један од најбитнијих аспеката проучавања прозног и драмског књижевноумјетничког текста. Наиме, постоје приповједачи који се не ослањају на говор ликова, па је и цијело дјело подређено искључиво говору писца, што му, ако је добро реализовано, нимало не умањује вриједност. Други аутори, међутим, користе варијантне начине говора ликова да би што успјешније и вјеродостојније психолошки окарактерисали лик, приказали његова душевна стања, емоције, жеље, немире; смјестили га у одређену епоху; осликали његов друштвени и интелектуални статус, поријекло, степен образовања, васпитање итд. Овој другој групи аутора приклоњен је, свакако, и Слободан Селенић коме је говорна карактеризација ликова, драматични, скоро филмски дијалози у романима, употреба свих начина казивања (управног и неуправног говора, ја-форме и он-форме), па чак и увођење страних језика у говор ликова препознатљива ауторска црта. Очигледан примјер Селенићевог мајсторства у сликању лика апсолутно омеђеног својим говором (избором лексике) и локуцијом (начином говора) откривамо у лику Владана Хаџиславковића, посљедњег изданка богате београдске породице. Епистоларном формом подстакнут, Селенић нам вјешто открива све специфичности говора Владана Хаџиславковића, човјека потпуно ишчашеног из тадашњег времена и свим, па и језиком дубоко укоријењеног у сопствену и прошлост своје породице. Језик Владанов, очућења у реченичним структурама, карактеристична употреба лексике, узвишен екскламативни тон писма, понекад чак патетичан и театралан, потврђује да он не припада "новом комунистичком добу" нити ратном и поратном Београду у који је смјештена радња романа. Сударивши се са свим оним што је донио комунизам, није се умио снаћи у животу осмишљеном по новом културолошком и идеолошком обрасцу. У таквом свијету, Владан је архаичан, смијешан, несхваћен, одбачен и исмијаван. Он је као и његов језик – зачудан. Вјештом употребом контраста при карактеризацији Истрефовог лика, Селенић још више наглашава Владанову отуђеност. Истреф је један од типичних Селенићевих ликова дошљака, придошлица из руралних подручја. Он је необразован млад Албанац, навикнут на суров живот у тијесној и загушљивој изби, са мало хране и вјером у добробит промјена које

носи комунизам. Несхватљиво брзо прихвата ново политичко и друштвено уређење, комунисте и њихов свјетоназор, па чак и дијалектику "новога доба". Владанова брижност, пажња и љубав, послјеподневни чај који пије сваки дан, мирисна вода која носи и свилени огртач, тумачења књижевности, Истрефу су скарадни и изопачени. Колико је Истреф припадао том свијету, толико је Владан потпуно одударао од њега, па тако и његов језик.

Закључићемо да је језик Владана Хаџиславковића најсличнији језику писаца који су стварали у другој половини 19. вијека (што је у складу са општом карактеризацијом његовог лика). Ову тврдњу можемо поткријепити мишљењем Љубомира Поповића који управо ове типове очуђења у распореду компонената предикатских структура, те смјештање предиката у поједине реченичне позиције сматра одликом језика "старијих писаца". Објашњавајући примјере овога типа, Поповић цитира Вука Стефановића Карацића, Стефана Митрова Љубишу, Богољуба Атанацковића. Аутор даље објашњава да су ти отклони сасвим уобичајени у тадашњем језику, те да немају никакву експресивну вриједност. (Види: Љ. Поповић 2004: 127-131) Међутим, с обзиром да је у Селенићевим *Пријатељима* ријеч о подражавању језика интелектуалаца тога доба, са циљем говорне карактеризације лика Владана Хаџиславковића, ове структуре не можемо посматрати као типичан семантичко-граматички ред ријечи. Управо тако освијетљена, ова одступања добијају изразиту експресивну вриједност.

Са становишта актуелног рашчлањивања реченице у оквиру прогресивног реченичног језгра, рема има кључну функцију у комбинацији синтаксичких и комуникативних аспеката реченице. Чланови реме могу припадати двјема групама: централној и постцентралној. У складу са анализом компонената сложеног предиката у раду, запажамо да централну групу чине пуновриједни дијелови сложеног предиката, а постцентралну глаголи непотпуног значења. Прогресивном инверзијом модалног или фазног глагола и његовим распоређивањем у финалну реченичну позицију, ремети се устаљени семантичко-граматички ред ријечи. У дефокализованој реми насталој таквим обртом, фокализовани глагол, распоређен на сам крај реченице, постаје информативно тежиште. У примјерима са финализацијом одричног непунозначног глагола (други и трећи) "постигнуто је стилски изразито маркирано поентирање негације". (Љ. Поповић 2004:112) Особеност девете потврде је карактеристична иницијализација интензификатора *ни* којим је истакнут невербални

фокус негације. У овој реченици акценат је на полисиндетском низу *ни курјак, ни међава, ни лукавством, ни силом*, који представља емфатички фокус негације, за којим слиједи дефокализована рема (гл. *продрети*) и напоследку секундарни фокус негације (одрични модални глагол).

2.1.1. Од свих уочених и тумачених потврда отклона у реду ријечи у вези са премјештањем компонената сложеног предиката засигурно су стилистички најупечатљивији примјери инверзије дијелова *декомпонованог предиката*. Декомпонованим предикатом сматрамо сваки двочлани предикат грађен по моделу *копула* или *семикопулативни глагол + девербативна именица*, с тим да та комбинација има вриједност једног пунозначног глагола из кога је изведена глаголска именица. Пунозначни глагол је, дакле, семантички еквивалент декомпонованој конструкцији. Нпр. : *Претицати = Вришати претицање*. Милорад Радовановић, ипак, напомиње да је у неким случајевима у српском језику немогуће пронаћи адекватну замјену у пунозначној глаголској лексеми (нпр. *имати интенцију/ *интендирати*), те набраја све могуће разлоге за декомпозицију глагола. (Види: М. Радовановић 2007: 156)²

У Селенићевом роману *Пријатељи* уочили смо сљедеће потврде зачудности овога типа:

(1) Шта год да је тиме *рећи хтео*, лепо о нама *мислио није*, а истини за вољу, зарад поступања Милићева *није* за то *ни разлога имао*. [*←није имао ни разлога за то*] (Селенић, 72) и

(2) Можда гледа укочену тројку, невидљива иза завесе на прозору према башти док скида сувишни салицил са недавно укуваног слатког од лубеница, или док везе, ако којим случајем управо тада са приказама приспјелим из давнина *дуге разговоре не води*. [*← ако којим случајем управо тада са приказама приспелим из давнина не води дуге разговоре*] (Селенић, 38).

² Радовановић надаље објашњава разлоге појављивања процеса декомпоновања предиката, те описује ситуацију у српском језику у вези са овом проблематиком. Утврђује да је процес декомпоновања само један облик испољавања процеса номинализовања, те напомиње да су оба процеса најчешће заступљена у "специјалним функционалним стиливима језичкога стандарда, тј. у оним његовим улогама када он функционише као инструмент интелектуализованих, а, по тематици, релативно уопштених и апстрактних домена језичке употребе, као што су нпр. право, наука, новинарство, политика, администрација итд." (М. Радовановић 2007: 56)

У првом примјеру уочавамо три онеобичајења у предикатским структурама од којих је најстилематичније треће. Наиме, у првој запаженој конструкцији постпонован је модални глагол у односу на допуну, а уједно и финално позициониран (ријеч је дакле о сложене предикату); у другој, одрични помоћни глагол је, такође, смјештен иза пунозначног (сложени глаголски облик), док је у трећој потпуно разглобљен декомпоновани предикат, и то тако што је глагол *имати* постпонован именици *разлог* која је додатно наглашена интензификатором *ни*. Ријеч је, наравно, о одричном глаголском облику. И поред тога, између негираног облика гл. *јесам* и именице која је у саставу перифрастичног предиката уметнут је индиректни објекат. У семантичком смислу, цијела реченица је од самог почетка у климаксној негацији, а њеним посљедњим дијелом то се и потврђује. У комуникативном смислу, рематски дио обухвата истакнуту лексему *разлог*, односно спој *ни разлога* на којој је информативно тежиште реченице.

Друга потврда инверзије у оквиру декомпонованог предиката настала је постпоновањем семикопулативног глагола и његовим финалним позиционирањем. Иако би се могло помислити да је информативно тежиште на пермутованој лексеми, и у овом примјеру, рематски дио је изречен девербативном именицом. Значење синтагме *дуги разговори* појачано је, дакако, и њеном конкретном употребом у реченици. Разговори, дуги, воде се са *приказама приспелим из давнина*.

2.1.2. У дјелу смо учили још један карактеристичан примјер инверзије дијелова именског предиката:

Тек деценију или две касније Дедиње ће постати престижни стамбени ревер, али када се мој деда одлучио за куповину тог земљишта, његова два спретнија брата, Стојан и Велизар, овакву одлуку *моралоше детињаријом сматрати*.[← *моралоше сматрати овакву одлуку детињаријом*] (стр. 89)

Употреба глагола *сматрати* у оквиру именског предиката подразумијева конструкцију са предикативом у инструменталу (нпр. *сматрати некога лудим*). Наведена Селенићева реченица додатно је усложњена употребом модалног глагола *морати* у аористу, па цијела конструкција представља усложњени предикат. Његови дијелови су пермутовани, чиме је предикатив смјештен између модалног и финално позиционираног глагола *сматрати*. Иако би се могло претпоставити да је у комуникативном смислу најнаглашенији

постпоновани глагол, информативно тежиште је на антепонираној именици *детињарија*. Актуелним реченичним рашчлањивањем увиђамо да је она *ново* у проширеној рематској структури изреченој усложњеним предикатом, у којој су *дато* модални глагол и његова допуна у инфинитиву. Семантичка наглашеност подудара се са комуникативном.

2.2. Други тип одступања препознајемо по информативној финализацији глагола поентираног употребом црте као искључиво експресивне паузе. Такви су примјери:

(1) За нас Хаџиславковиће важно је да су после овог неуспеха рано, трећег ујутру, сви завереници поседали у чамце и одбегли у Земун, оправдано се бојећи турске одмазде, али наш Славко Јовановић *је – остао* у Београду. (Селенић, 65);

(2) О, Истрефе мој, рећи ћу ти истину: покатад, раздиран мукама душевним, загледан у своју паклену околину, пожелех красте и пликове, јер тек у Малеболгу својему успехах да на тебе, и мене у твојему животу – *заборавим*. (Селенић, 259);

(3) А "везе" за мене има, и да је тако, доказује и то што се најситније појединости неподношљивог сусрета – *сећам*. (Селенић, 261);

(4) ..., ја управо тада схватих са снагом и јасноћом какве божанске, синајске обзнане, да из тих стопа отићи морам, или ћу већ следећег секунда некога, за целу истину и на лицу места – *убити*. (Селенић, 264);

(5) Правих доказа да у нашим венама кола и кап црне крви из предње Индије или Арабије – *нема*, исто као што нема ни правог основа за тетка-Лепшину тврдњу да постоји сродничка веза... (Селенић, 61);

(6) На преласку из Ранкеове у Дубљанску, а да и не мислим више о томе, ја знам да постоји и жеља да се живо врати у мртво, да се потре, да се у блажену непомичност, божанствени мир, еденску сједињеност с каменом – *врати*. (Селенић, 315);

(7) Чудно, врло чудно, рекох себи, али моји напори да реченицу покренем из њене заустављености, да је продужим у какву даљу мисао, да је разгранам – *не уродише плодом*. (Селенић, 275).

С обзиром да се "пауза испред фокуса у финалној позицији реченице, тј. цртом одвојен фокус у финалној позицији реченице – веома, веома често користи као синтаксостилемско средство, одн. као средство стилског појачавања исказа" (М. Ковачевић 2000: 336), све пронађене обрте у реду ријечи, без обзира на њихове структурне разлике, настале инверзијом глагола и њиховим распоређивањем у

финалну реченичну позицију, истакнуту цртом као знаком за надолажење фокуса, у Селенићевом роману сматрамо најстилогенијим забиљеженим примјерима пермутације глагола. Све потврде овога типа обједињују уједно и стилогеност и информативну истакнутост фокуса осамостаљеног цртом као претфокусном паузом. Са стилистичког аспекта, пауза увијек указује на говорников лични став према појму исказаном фокусом који је, углавном, у некој врсти семантичке супротности у односу на претходни дио реченице или представља неочекивани исход садржаја претходног дијела. Са стајалишта функционалне реченичне перспективе, финално позиционирани и цртом издвојени глагол чини информативно тежиште цијеле реченице.

Од свих набројаних примјера, структурно, а и емфатички најупечатљивији је први, у коме пауза долази између енклитичког облика презента гл. *јесам* и гл. *остати*, чиме се ремети недјељива акценатска цјелина. (Види: М. Ковачевић 2000: 337) Значењски, поентирани глагол *остати* је у суштинској, скоро животној супротности од претходног садржаја реченице којом писац објашњава да су сви завјереници, бојећи се турске одмазде, побјегли преко ријеке, док је једини Славко Јовановић остао. Црта, уметнута између дијелова сложеног глаголског облика, у семантичком смислу, уједно је и спона, али и битно разликовно обиљежје између оних који су отишли и њега који је остао. Она је мост преко ријеке који је многим сачувао живот, а Славку Јовановићу сачувао част.

Структура четврте потврде задата је градацијским, жустрим низањем адвербијалних одредби, чији је климакс у финализованом и претфокусном паузом истакнутом глаголу *убити*.

Стилогеност шестог примјера утемељена је на поентирању глагола којим се потврђује и наглашава већ именовани, исти глагол из претходног дијела реченице. Наиме, у овом примјеру финализовани поентирани гл. *вратити* односи се на већ именовану структуру *да се живо врати у мртво* иза које слиједи постцедентски кумулацијски низ елемената који, такође, упућује на исту структуру. Овим синтаксостилистичким обртом, те понављањем истога глагола, истиче се и потврђује вјечито стапање живота и смрти.

2.3. У вези са информативном вриједношћу примјера трећег наведеног типа, ријеч је о преплитању двије информативно битне структуре: реченице са ремом и реченице са глаголом у финалној позицији. С обзиром на варијабилност информативног реченичног језгра, глаголи непотпуног значења (модални или фазни у овом случају) остају на почетку реме, а глаголи који чине лексичко језгро

реченице (допунски глаголи) распоређују се у финалну реченичну позицију. Међутим, при оваквом начину распоређивања, финално позиционирани глагол "не служи формирању уже информативне структуре унутар реченице нити њеном повезивању са тематским чланом". (Љ. Поповић 2004: 129) Информативно тежиште реченице је на зависним реченичним конституентима распоређеним између модалног или фазног глагола и допуне у инфинитиву. Нагомилани и наглашени елементи кумулацијског низа, свакако су, везани за лексички центар реченице, финално позициониран. Сложени предикат је оваквим распоредом разглобљен читавим низом адвербијалних одредби, па и објектом. То потврђују и следећи примјери:

(1) Њихова судбина је готова за свагда, а ми смо нашу морали корак по корак, путем кривудавам и опасним, заједнички проћи. [← морали заједнички проћи корак по корак, путем кривудавам и опасним] (Селенић, 189);

(2) ..., хтедох те непреварена кроз луду кућу и луде дане до мирне луке дубљег самосазнања и више свести о људима и обичајима, за руку, корак по корак, мало-помало, са љубављу и стрпљењем провести. [← хтедох те непреварена провести кроз луду кућу и луде дане до мирне луке дубљег самосазнања и више свести о људима и обичајима, за руку, корак по корак, мало-помало, са љубављу и стрпљењем] (Селенић, 187);

(3) Смрт се, као вук у стадо, међу њих увукла, треба је виком и ватром, чинима и прадедовским светињама у торове непријатеља отерати. [← треба је отерати виком и ватром, чинима и прадедовским светињама у торове непријатеља] (Селенић, 18).

Стилогеност набројаних структура утемељена је на кумулацијском низу у сложену предикатску структуру утиснутих реченичних чланова који су онеобичајеном позицијом узрокованом њиховим нагомилавањем стилистички маркирани. Јака стилистичка маркираност оваквих структура заснована је на једначитости референта, али не и на његовој потпуној подударности. Кумулација овог типа, угледајући се на семантичку везу чланова низа, настала је операцијом додавања за разлику од осталих типова кумулације који су настали редукијом. Упечатљиву семантичку вриједност има други наведени примјер као апсолутни именитељ Владанове пријатељске љубави према Истрефу. Уланчавањем елемената у синтаксичкој функцији адвербијалних одредби, те њиховом климаксном градицијом, наглашава се Владанова надљудска жеља да

Истрефа *непревареног* проведе кроз живот. Чини нам се да би управо ова реченица могла бити кључна мисао цијелога романа.

2.4. Проведеном анализом језичко-стилског поступка пермутације, у вези са инверзијом дијелова сложеног предиката, њиховим раздвајањем постигнутим уметањем низа адвербијалних одредби, те финализацијом поентираног глагола, употребом црте као искључиво стилистичке паузе, установили смо да ови типови синтаксостилема реда ријечи остварују посебне експресивне ефекте у роману *Пријатељи* Слободана Селенића. Стилематичном анализом првог наведеног типа зачудних одступања дошли смо до закључка да су она у роману смишљено употријебљена како би се што вјеродостојније говором окарактерисао лик Владана Хациславковића, посљедњег изданка богате београдске породице, који је свиме, па и језиком одударао од припадника новог комунистичког доба. Структурним ткањем другог типа потврда постигнуто је информативно и емфатичко наглашавање глагола издвојеног цртом, који је сам по себи стилема јер представља неочекивани исход, "изневјерено очекивање", у односу на претходни садржај реченице. Напослијетку, установили смо да су у трећем типу запажених одступања, кумулацијски низови настали мултипликацијом синтаксичке позиције у функцији адвербијалне одредбе стилистички маркирани, иако је њиховим уметањем потпуно разглобљен сложени предикат, а допуна у инфинитиву распоређена на сам крај реченице, што би требало да јој прибави статус информативно најбитнијег члана. У овом случају, кумулацијски низ је постигао стилистичку и информативну предност над финализованим глаголом.

Литература

1. Зима (1988) – Л. Зима, *Фигуре у нашем народном пјесништву са њиховом теоријом*, Глобус, Загреб, 1988.
2. Катнић-Бакаршић (2001) – М. Катнић-Бакаршић, *Стилистика*, Научна и универзитетска књига, Сарајево, 2001.
3. Ковачевић (1998) – М. Ковачевић, *Стилске фигуре и књижевни текст*, Требник, Београд, 1998.
4. Ковачевић (2000) – М. Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Кантакузин, Крагујевац, 2000.
5. Ковачевић (2007) – М. Ковачевић, *Србистичке теме*, Филум, Крагујевац, 2007.
6. Лешић (2008) – З. Лешић, *Теорија књижевности*, Службени гласник, Београд, 2008.
7. Лотман (1991) – Ј. Лотман, Тезе ка проблему "Уметност у низу моделативних система", у зб. *Теоријска мисао о књижевности*, ред. Петар Милосављевић, Светови, Нови Сад, 1991, 541 – 553.
8. Милосављевић (1997) – П. Милосављевић, *Теорија књижевности*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.
9. Поповић (2004) – Љ. Поповић, *Ред речи у реченици*, Чигоја, Београд, 2004.
10. Радовановић (2007) – М. Радовановић, *Стари и нови списи, Огледи о језику и уму*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2007.
11. Силић (1984) – Ј. Силић, *Од реченице до текста*, Либер, Загреб, 1984.
12. Симеон (1969) – Р. Симеон, *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива I/II*, Матица хрватска, Загреб, 1969.
13. Солар (1989) – М. Солар, *Теорија књижевности*, Школска књига, Загреб, 1989.
14. Шкреб, Стамаћ (1968) – З. Шкреб, А. Стамаћ, *Увод у књижевност*, Глобус, Загреб, 1968.

Корпус

1. Селенић (1982) – С. Селенић, *Пријатељи*, Матица српска, Нови Сад, 1982.

Nina Ćeklić

STYLISTICALLY MARKED PREDICATE STRUCTURES IN THE NOVEL *PRIJATELJI* BY SLOBODAN SELENIĆ

Summary

All noticed types of stylistic predicate structures in the novel *Prijatelji* by Slobodan Selenić that have been examined in this paper have the specific expressive, emphatic and informative values. Depending on the structure pattern, these stylistic oddities have been divided into three categories. Having been analysed from the different aspects, it has been found that some of them have the specific usage in the novel (the first type) whereas some have the distinguished emphatic and informative value of the certain unusual patterns (the second and third type). Additional stylistic rearrangements of predicate structures and going beyond the grammatical level in their forming are the typical stylistic characteristics of the Selenić's *Prijatelji*.

ЛИК ЈОВАНА БЕЋАРА У ПЈЕСМАМА ТЕШАНА ПОДРУГОВИЋА

Апстракт: У раду говоримо о једном од хумористичних ликова које је дао Тешан Подруговић. Окосницу пјесме чини опклада између турске дјевојке и Јована да ће провести ноћ заједно, али да ће све остати на спавању. Посебну вриједност пјесме чине описи дјевојачке љепоте, одијела и утиска који Хајка оставља на околину. Наводимо и паралеле са другим Подруговићевим јунацима, али и пјесамама других пјевача.

Кључне ријечи и изрази: хумористично, еротско, бећар, заводница, турска дјевојка, српска дјевојка

Давно је уочено да Тешан Подруговић својим јунацима често приписује и хумористичне црте. Марка Краљевића је из епских висина спустио на ниво обичног човјека описујући његов силни страх од Љутице Богдана. На истом мјесту он ће исмијати и епске јунаке и мегдане описујући Марков и Богданов двобој очима, ко ће кога више уплашити, а истовремено премирући од страха од оног другог. Уз пјесму „Марко Краљевић и Љутица Богдан“ још један сјајан примјер Подруговићевог смисла за хумор налазимо у пјесми „Хајка Атлагића и Јован бећар“. Ова пјесма коју бисмо могли убројити у романсе¹, говори о својеврсној љубавној, односно еротској игри, која је дочарана на занимљив начин, средствима својственим том времену. Пјесма почиње описом Хајкиног² изгледа:

„Једна глава, седам перишана;
једне уши, а двоје минђуше;

¹ „Романса – епско-лирска народна песма, по карактеру ведрa, често хуморна, са изненадним преокретима у радњи и често неочекиваним решењем. Тема која у романсама преовлађује је љубав, и то чулна, еротска. После наглашено драматичног заплета, расплет разноликих љубавних доживљаја у романси је по правилу срећан. Поента ових песама које славе љубав је духовита, неочекивана, често изненађујућа. Слика жене у романси је једноставна, реалистичка, неидеализована“. *Rečnik književnih termina*, Romanov, Banja Luka, 2001, str. 722.

² Хајка (Ајка, Куна, Хајкуна) је јако често име за муслиманску дјевојку у епским пјесмама. Блидолика Ајка је по традицији познавалац муслиманских епских пјесама.

једно грло, три дробна ћердана;
једне плећи, три кавада жута;
једне руке, троје белензуке;
једно срце, три златна појаса“.

Раскошан изглед, чак кићеност која прелази у претјеривање, рјечито говори о дјевојчином богатству, али и љепоти која се не може задовољити уобичајеним мјерама, нпр. једне уши - једне минђуше, него најмање два па до седам, колико перишана краси главу, односно уљепшава лице, које је, ипак, суштина њене љепоте.

Хајкуна заводи својим изгледом, гиздавим ходом, а њене необичне „шаровите“ димије посебно су знаковите:

„До кољена вуци и бауци,
од кољена ситне веверице,
а покрај њих све јуначки брци,
на усперку пашин делибаша,
око њега тридесет делија;
на учкуру двије кујунције:
један кује, други позлађује.“

Видљиве еротске назнаке изгледа да су срачунато употребљене јер се пред својим дућаном задеси Јован бећар³, и успоставља се дијалог двоје младих најприје на нивоу невербалне комуникације, а потом вербалне која је само у први мах у оквирима друштвено прихватљиве. Већ од Јовановог отпоздрава наслућујемо наставак пјесме:

„Здраво била, Хајко Атлагића,
здраво била, и гаће дерала,
и мени халвалука дала!“

Дјевојка без зазора одговара да ту за њега неће бити халвалука, али му нуди опкладу да преноће у кући бега Атлагића, али да не „врагују“. Јован прихвата, као залог даје свога коња, а она ћердан - свако од њих оно што сматра највреднијим.

³ Бећар је 1. неожењен човек, момак; 2. веселац, лола, бекрија... Види: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска Нови Сад, Матица хрватска Загреб, 1967, стр. 193.

Подруговић је као заводницу у овој пјесми одабрао Туркињу дјевојку, а не Српкињу, очито имајући у виду да српска дјевојка, како је то лијепо наведено у истоименој лирској народној пјесми, не да да јој се ни очи сагледају, „за три године дана“, а камоли шта друго, јер није вила да збија облаке, „већ дјевојка да гледа преда се“. Слушаоцима патријархалних назора не би ни било смијешно „враговање“ Јована и дјевојке да је она којим случајем Српкиња. У том случају осјетили би сигурно моралну тјескобу, а то аутоматски искључује прави доживљај хумора, јер „тај који нас засмејава својим поступцима и понашањем, особито ако то чини на свој рачун, не сме нам бити својта“.⁴

Српска дјевојка своју љубав увијек исказује у оквиру утврђених моралних правила и изабраника тражи у својој вјери. Често јој будући младожења бива наметнут, али имамо доста примјера да дјевојка може и да бира будућег мужа између више јунака који је просе. Народни пјевач, ипак, без обзира које је вјере дјевојка, инсистира на удаји као императиву. У пјесми „Марко знаде шта је за дјевојку“, из прве књиге народних пјесама Вука Караџића, Новкиња дјевојка добија дарове од дужда од Млетака, од цара и Марка Краљевића. Само ће један дар бити по њеној вољи:

„Мала фала дужду од Млетака
На његовој злаћеној филуги:
Нјесам мрнар, да по мору шетам,
Но ђевојка на пенџер да везем;
Мања фала цару честитоме
На његову сјајану огледалу:
Ја сам млада огледало сама;
Него фала Краљевоме Марку,
Што ми посла коња и јунака!
Марко знаде, што је за ђевојку “

У пјесми „Хајка Атлагића и Јован бећар“ посебно је комична сцена кад Јован долази у башту бега Атлагића⁵ и чека Хајкуну да

⁴ Љубомир Зуковић, „Хумор у песмама Тешана Подруговића“, У *духовном завичају*, Завод за уџбенике и наставна средства Источно Сарајево, 2006, стр. 72.

⁵ Атлагића кула је била посјед познате беговске породице, која је уништена у Морејском рату (1684 - 1699), млетачко – турском рату у коме су Млечани под своју власт вратили Далмацију и Боку. Пјесма „Хајка Атлагића и Јован бећар“ је смјештена у ускочки амбијент, а у прилог тој тврдњи говори и помињање Равних Котара који су били познато ускочко упориште.

дође на састанак. Њен долазак опет најављује њена одјећа, али сада не боје и шаре, него звуци, читава симфонија:

„Стаде јека кроз зелену башчу:
стоји звука дробнијех ђердана,
стоји шкрипа жутијех кавада,
стаде клепет мества и папуча.“

На исти је начин у Подруговићевој пјесми „Женидба Ива Голотрба“ описан долазак Глумчеве Фатије, коју очекује Иво. Фатија је лијепа попут Хајке, али у мањој мјери користи своје женске чари. Она пристаје да бјежи са Ивом Голотрбом, који јој се представља као Мујо од Барата, након што јој он каже да је претходно трипут просио у оца и да сад иде да проси другу, једнако лијепу - Мујину Хајкуну. Хајка Атлагића је другачија, рекли бисмо деликатнија, непредвидљивија од Фатије.

Јован бећар ће, чувши звуке Хајкине одјеће кроз башчу, помислити да је то она навела Турке на њега. Како би спасио живу главу, кренуће да бјежи, нимало бећарски, ни мушки. Страх ће нестати након што се појави Хајкуна, која га без устезања „води (...) на горње чардаке“. Кад стигне у раскошну дјевојачку собу, а затим легне у меке душеке, наш Јован ће крај једне такве заводнице у кревету да заспи „као јагње лудо“. Тешко да је разлог оваквом поступку био тај што му је било жао коња кога је ставио на опкладу, прије бисмо рекли да се уплашио силине дјевојачке љепоте и ситуације у којој се није снашао.

Али, ако Јован није имао смјелости, дјевојка јесте - прекршила је опкладу и провела ноћ са Јованом, након тога га крила читав наредни дан да би сљедеће ноћи све припремила за заједнички одлазак. Хајка бјежи са Јованом, накупивши успут доста блага из очеве ризнице, а и Јован то чини из свога двора и заједно бјеже у Равне Котаре.

Јован бећар, иако носи такво име, у први мах и није дорастао дјевојчиним враголијама. Хајкуна све организује да се нађу у њеној дјевојачкој соби, чак га као мало дијете одведе „на горње чардаке“. Тек кад дјевојка прекрши опкладу, он показује да није узалуд назван бећаром. У истом духу испјеван је и крај пјесме - кад љуба бега Атлагића, откривши да јој је кћер побјегла са Србином и однијела благо, за њом шаље писмо, у коме је прекоријева:

„Зашто, кћери, да од бога нађеш,
своме оцу ти запали браду,
старој мајци образе поцрни?“

Дјевојка која је у пјесми описана као изузетно чулна, не само да се не каје што је осрамотила оца тиме што га је најприје опљачкала, а онда побјегла са младићем друге вјере, него и мајку позива да учини исто:

„Не будали, моја стара мајко!
Да ти знадеш, моја стара мајко,
како Влаше плаховито љуби,
ти би мога баба оставила,
па б' отишла стара за каура.“

Споменућемо овдје још један примјер смјелости и одважности турске дјевојке да учини по својој вољи и пође за другу вјеру. Ријеч је о пјесми „Ајкуна сестра Асан-агина“ из Вукове прве књиге народних пјесама. Ајкуну брат на силу удаје за Ал-агу, да „буде сестри иночица / а маћаха младим сестрићима“. Ајкуна никако не жели такву судбину, него под окриљем ноћи бјежи са робом Дилавером „преко воде Саве“. Ајкунина мајка шаље кћери поруку:

„Немој ми се, Ајко, преварити,
Немој дати вјеру за невјеру“

На то слиједи Ајкунин одговор:

„Моја мајко! Не брини се мноме;
Трипут су ме у цркву водили,
И трипут ме вином запојили. “

Српска дјевојка овакво не би смјела рећи ништа слично ономе што поручује Хајка Атлагића, тешко и оно што каже Ајкуна, јер, као што смо већ напоменули, то би се косило са патријархалним одгојем и моралом уопште. Можда избор Туркиње дјевојке за лик заводнице и особе тако слободних схватања говори о Подруговићевој свијести да у исламској вјери постоје другачији погледи на интимни свијет човјека.

Јунак у овој Подруговићевој пјесми Јован бећар, хумористичан је књижевни лик. Хумор који препознајемо, ипак,

другачијег је карактера него онај у пјесмама о Марку Краљевићу или Милошу Војиновићу. Сам надимак - бећар - јасно говори да је ријеч о лику из новијих времена, када није све било у јунаштву и чојству, када борба за слободу није била једини животни императив. Свакидашњи живот у свим својим аспектима, па и љубавне згоде и незгоде које сусрећемо у овој Подруговићевој пјесми, постају тема народног стваралаштва. Хумор који препознајемо код Марка Краљевића и Милоша Војиновића, извире увијек из њиховог јунаштва и херојског виђења свијета. Хумор је у вези са мегданом, у ситуацијама поигравања са непријатељем, одбране сопственог достојанства и части. У љубавним згодама ови јунаци се јављају као неспретни и неодлучни.

Јованове згоде су унеколико сличне згодама Грујице Новаковића у такође Подруговићевој пјесми „Новак и Радивој продају Грујицу“. Оба јунака имаће посла са Туркињама, Јован са заводницом у коју се заљубљује и с којом бјежи, а Грујица удовицом која тражи забаву, и у Грујици најприје види љубавника.

У пјесми „Мали Радојица“, која не спада у Подруговићев опус, али је нама у овом случају интересантна, Малом Радојици ће Хајкуна дјевојка помоћи да се спасе из тамнице Бећир-агине, а потом поћи за њега. И ова Хајкуна је необичне љепоте:

„А каква је, да је Бог убије,
Од свију је и већа и љепша,
љепотом је коло зачинила,
а висином коло надвисила —
стоји звека на врату ђердана,
стоји шкрипа гаћа од сандала“.

Двоје младих бјеже са благом и ослобођеним робљем у Србију, а Радојица „Од Хајкуне гради Анђелију / па је узе за вјерну љубовцу“.

Подруговићева варијанта пјесме о Јовану бећару, како то примјећује Владан Недић, „превазилази све варијанте сликовитошћу, ведрином и хумором“⁶. Познато је да су Вук и Јакоб Грим били вољни да ову пјесму објаве, па макар жртвовали посвету цијеле књиге великој војвоткињи вајмарској.

Подруговић је створио још један занимљив лик, који смо већ поменули у овом поглављу, а то је Иво Голотрб. Иво је из града

⁶ Владан Недић, *Вукови певачи*, Рад, Београд, 1984, стр. 38.

Јањока и необична је појава међу свим Подруговићевим, а рекли бисмо и међу другим јунацима у народној српској епици:

„На њему је чудно одијело:
кроз чакшире пропала кољена,
кроз рукаве пропали лактови,
кроз капу му перчин пропадноу,
а на њему ни кошуље нема.“

Да је, ипак, ријеч о „јунаку од мегдана“, видимо по опису који слиједи:

„Опасао мукадем појаса,
за појасом двије даницкиње,
обадвије у чистоме злату;
о бедри му дуга палошина
од мушкијех пуно девет педи.“

Иво нам се оваквим представља на двору свог оца, али он више није голотрб, ни неугледан кад крене по Фатију Глумца Осман-аге, јер је „богу јемин учинио“ да се неће оженити ниједном другом. Иво облачи јуначко одијело, припасује оружје и опрема коња:

„Удри на њга седло сератлиско
штоно носе по крајини Турци,
објеси му златне кубурлије,
а гадаре с обадије стране“.

Иво стиже пред двор Глумца Осман-аге. Слиједи сусрет са Лијепом Фатијом и мјесто у пјесми коме је Подруговић дао свој печат великог умјетника:

„О Фатијо, кћери Османова,
укажи се кули на пенцере
да те видим мркијем очима,
да не жалим, Глумчева Фатијо!.

Да Иви оружје није само украс, видјећемо у сукобу са Мујом од Барата, кад наш јунак савлада Турчина. Мујо најприје из пушке погађа Ивиног дората „међу оба ока“, а кад Мујо крене да нагони

вранца да се приближи Иви како би му одсјекао главу, коњ се уплаши од звука Ивине тешке јуначке одјеће. Иво се користи насталом пометњом и убија Мују. Иво Голотрб се на Мујином вранцу славodobитно враћа у Јањок. Крај пјесме је у знаку Ивине свадбе и великог шенлука на двору јањочког краља.

И Иво, као и Јован бећар, жени се Туркињом. Разлика је у томе што је Иво изабрао Фатију и знао да је освоји, а Хајка је изабрала Јована. Иво је морао да се оружјем избори за своју изабраницу, док је у случају Јована бећара све прошло без борбе и Хајкуна организовала заједничко бјекство од куће.

Подруговићев Јован бећар сасвим је оригиналан лик у српској народној епици. Оригиналност долази првенствено из карактеристичног хумора, који је другачије природе од онога који је гатачки пјесмозналац приписао неким својим другим јунацима као што су Марко Краљевић или Милош Војиновић. Јован бећар је, можда, најсличнији Иви Голотрбу, још једном необичном јунаку Тешана Подруговића. Ипак, лик Јована бећара је надмашио лик Иве Голотрба као што је Подруговићева верзија пјесме о „враговању“ Јовановим са заносном Хајком Атлагића премашила све дотадашње.

Литература

I

1. Карацић Стефановић, Вук, *Српске народне пјесме II*, приредио Владан Недић, Просвета, Београд, 1969.
2. Карацић Стефановић, Вук, *Српске народне пјесме III*, приредио Владан Недић, Просвета, Београд, 1969.

II

1. Аристотел, *О песничкој уметности*, Рад, Београд, 1982.
2. Зуковић, Љубомир, „Хумор у песмама Тешана Подруговића“, *У духовном завичају*, Завод за уџбенике и наставна средства Источно Сарајево, 2006.
3. Зуковић, Љубомир, *Српска и хрватска народна епика*, Институт за књижевност, Свјетлост, Сарајево, 1991.
4. Јаковљевич Проп, Владимир, *Проблеми комике и смеха*, Дневник, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1984.

5. Кољевић, Светозар, *Наши јуначки еп*, Нолит, Београд, 1974.
6. Кољевић, Светозар, *Постање епа*, Српска академија наука и уметности – огранак у Новом Саду, Нови Сад, 1998.
7. Недић, Владан, *Букови певачи*, Рад, Београд, 1984.
8. Недић, Владан, *О усменом песништву*, приредио Мирослав Пантић, СКЗ, Београд, 1976.

Milena Kovačević

CHARACTER OF JOVAN BEĆAR IN THE POEMS BY TEŠAN PODRUGOVIĆ

Summary

In this paper we discuss one of the most humorous characters given by Tešan Podrugović. The framework of the poem is a bet between a Turkish girl and Jovan on spending the night together, but only in order to spend it sleeping. The special value of the poem is in descriptions of the girl's beauty, her outfit and impression that Hajka made on everybody. We also analyse the parallels with other Podrugović's characters and with other oral poets' poems.

СТВАРАЛАЧКА НАСТАВА КЊИЖЕВНОСТИ У СВЕТЛУ КОГНИТИВНИХ ТЕОРИЈА

Апстракт: Уочљива је сагласност свих когнитивистичких теорија о потреби индивидуализације наставе. Кључ ефикасног образовања налази се у дугорочном искуственом учењу, које подразумева пуно учешће детета, стимулацију афективних елемената и логичког размишљања, самоиницијативу и самопроцену. Тако се изграђује самопоштовање и самопоуздање и стиче функционално знање.

Стваралачка настава књижевности, која се ослања на постулате когнитивистичких теорија, иде ка конкретној, индивидуалној припреми и мотивисаности ученика, који ће бити у стању да сами формулишу задатке за истраживање уметничког текста.

Кључне речи: когнитивистичке теорије, индивидуализација наставе, стимулација афективних елемената, креативно становиште ученика, функционално знање.

Проблем избора адекватног приступа књижевном тексту темељни је постулат квалитетне и функционалне наставе. Савремена настава захтева да се одлучимо за приступ који ће се ослањати на модерне дидактичке и методичке теорије, које ће нас поуздано водити аргументованом тумачењу дела и омогућити стицање трајних знања.

„Аристотел је говорио о путу (methodos), на коме се увек одражава свест о циљу, да би се стекло поуздање и стигло тамо, куд се наумило. Идеја пута садржи и појам „знакова поред пута“, које су поставили ранији путници, па онај, ко креће сазнајним путем, мора научити да разазнаје ове знакове. Ако то не зна, његово путовање ће остати неутемељено.“¹

Улога наставника који подучава књижевност стога је деликатна и озбиљна. Наставна пракса открива поражавајуће податке о недостатку мотивације ученика да упознају књижевноуметничка дела или да дела тумаче на шаблонске, неинвентивне и нефункционалне начине. Тако за читаве нараштаје неповратно нестају могућности узбудљивих интелектуалних, естетичких и сазнајних открића, које једино књижевност доноси.

¹ М. Зуровац : *Методичко заснивање естетике*, стр.10.

У наставној пракси најчешће се користи анализа књижевног дела, која прати синхрони развој поетика књижевних епоха и карактеристике репрезентативних текстова, те се овај позитивистички приступ користи као полазиште за стицање књижевноисторијских и теоријских знања.

На овај начин се губи аутентичност ученичког доживљаја књижевног текста, а самосвојно и креативно промишљање над уметничким делом бива онемогућено. Ученици тешко увиђају аналогije и сродности међу разнородним текстовима, не усуђују се да искораче у генерализацију теоријских појмова или интертекстуалну анализу.

Заборавља се да је заправо "најбоље пустити дело да говори о себи", да је живо и деликатно ткиво уметничког дела један од покушаја да се свет објасни, да је онтолошко питање вечито питање у уметности. Уметничко дело је "песма детета које пева у мраку, да би заварало страх", "борба против смрти, квара и нестајања", по лепој Андрићевој речи.

Да би се дошло до хармоничног допуњавања основних наставних циљева (не само васпитних и образовних већ и естетичких, когнитивних, афективних, функционалних), потребно је посегнути за адекватном наставном методом, која се заснива на индивидуализацији наставе, оспособљавању ученика за самостално и перманентно учење и стваралачки приступ књижевноуметничком тексту.

Старо питање је и дистинкција између учења (формирања) појмова и појмова који су научени и који треба да постану функционални, које треба користити, као алатку у интелектуалном узрастању. Ако се већ може говорити о новом приступу појму стваралачког у настави, свакако се мора имати на уму једна од импликација когнитивних теорија, које тврде да је ученик активни субјект, а "спознаја је у бити активна, јер је активан и човек. У спознају се уноси понешто од слободне активности, јер она није прости одраз, већ стваралачко преображавање... Субјект је активан у спознаји, јер влада способношћу да сам претвори материјални пример у интелектуални догађај."²

Класичне теорије су биле усмерене ка рецептивном приступу настави, док се савремене теорије учења могу користити за наставу, која би припремала ученике за стваралачки приступ проблемима,

² Берђајев: *Ја и свет објекта*, стр.34.

подстицала интелектуални развој, оспособљавајући их да буду самостални у раду и дајући им већу могућност трансфера знања

Сматра се да су формалне операције највиши ступањ интелектуалног развоја, на коме је могуће правити хипотезе, логичке дедукције, логичке претпоставке, верификацију. За Пијажеа (Piaget), то је зрело-стваралачко-научно мишљење, које се служи идентификацијом, негирањем, реципроцитетом, корелативношћу.

Отворено је питање (и теоријски, и емпиријски) како стимулисати овакав начин размишљања у настави, и које наставне методе користити да би, како каже Мошер (Mauchaire), дете "постало мали научник". Познато је да се разлози за релативно низак проценат постизања формалног ступња успеха у школској популацији приписују постављању ниских захтева и ниских очекивања.

Дугогодишњи истраживачки рад Брунер (Bruner) је посветио разумевању проблема концептуализације, покушавајући да дозна који путеви спознаје воде од посебног ка општем, како се од описивања иде ка генерализацији и апстракцији. Закључио је да се стицање појмова састоји од доношења низа сукцесивних одлука, вођених правилима. Избор никада није случајан, па то значи да откривање правилности - стратегија јесте начин распоређивања дражи, који омогућава учење. Догађаји из спољашњег света се, дакле, групишу у категорије, које он назива конструктима (конструкцијама), а не изумима.

Мењање стратегија (прилагођавање природе дражи, броја информација, употреба претходно стечених појмова, варирање броја избора, времена), по Брунеровом мишљењу, јесте најкреативније стицање појмова. Једна од најпродуктивнијих стратегија је "усредсређивање" (focusing). У процесу "усредсређивања" може се користити "усредсређивање на једно својство", али је захтевније и стваралачки продуктивније "поигравање својствима фокуса", јер субјекат користи методе својствене научном мишљењу: стратегију сукцесивне претраге, или стратегију симултане претраге. Тако се долази до когнитивне равнотеже, тако се окончава поступак стицања појмова и идеје о њиховим својствима, али и могућности поновљене провере својстава.

У овоме је и суштина образовања и интелектуалног развоја. Учење мора да „помогне преношењу искуства у чвршће системе означавања и распоређивања“, како каже Брунер. Да би ученик ишао ка суштинском разумевању појма и његовој примени, мора разумети и структуру и научити да је повезује са другим структурама. То се,

по Брунеру, постиже кроз следеће неопходне услове: интелектуална активност ученика, организација учења, распоређивање наставне грађе према критеријуму очекивања, врста и време поткрепљења.

Брунерова теорија инструменталног концептуализма је, дакле, као први услов истакла интелектуалну активност, заправо ангажовање ученика у учењу, подстицање интелектуалне радозналости као јаке мотивације. То се може постићи задацима које карактерише велика неизвесност, али и нуђењем различитих, конфликтних решења, која подстичу истраживачки став ученика.

У подучавању детета треба кренути од стицања нових појмова, јер је то начин развијања образовних способности, али ово подучавање не сме бити само себи циљ. Оно је предуслов за развијање научне свести и самосвојног напредовања ученика. У току развитка, сматра Виготски (Vigotsky), веома је важно једновремено постојање спонтаних (спонтано стечених) и неспонтаних (подучавањем насталих) појмова. "Дете не усваја и не учи напамет научне појмове, не стиче их памћењем, него их ствара највећим напором целокупне активности сопствене мисли."³ И не треба заборавити, подсећа Виготски, "мисли детета су знатно оригиналније него његов говор."⁴

Ослонимо се на дечију способност "слободног кретања у систему појмова, јер дете ће умети да уопштава раније настала уопштавања, да свесно и вољно користи раније стечене појмове."⁵ Поимање ће доћи кроз капију научних појмова, јер учење извесног предмета помаже развитак система функција и учење другог предмета.

Учење треба да се ослања на зону наредног, а не претходног развитка, "педагогија се мора оријентисати ка сутрашњици, а не ка јучерашњици дечијег развитка."⁶ Суштина стваралачког учења је, за Виготског, стварање "могуће надискуствене везе", семантички одређене речи, која омогућава искорак у ново и стваралачко, јер "сувисла реч и јесте микрокосмос људске свести".⁷

"Деца најбоље уче онда када им се помогне да сама открију начела која леже у основама појава", констатује Питер Клајн (Peter Kline), у занимљивој студији "The Everyday Genius",⁸ која се бави

³ Л.Виготски: *Мишљење и говор*, стр.32.

⁴ *Ibid*: стр.31.

⁵ *Ibdi*: стр.44.

⁶ *Ibid*: стр.45.

⁷ *Ibid*: стр.50.

⁸ Peter Kline: *The Everyday Genius*, стр.83.

новим дефинисањем појма креативног и стваралачког у настави. Студија показује да је примена концепције наставе, која афирмише самосталност и мисаону активизацију ученика, главни начин подстицања учења.

"Проблем проналажења и примене поузданих начина рада не своди се само на избор из инвентара већ познатих и проверених наставних поступака, већ се ту подразумева и наставников истраживачки рад и стваралачко учешће у проналажењу нове методологије, која својом функционалношћу превазилази и богати претходна методичка искуства. Самим тим, ваљана наставна пракса се заснива на инвентивном поступању."⁹

Експлиците, то значи да је збир методичких знања и позитивних искустава из наставне праксе, у подучавању књижевности - полазиште и упориште, а да је за усвајање и примену нових методичких поступака потребно озбиљно промишљање и селекција.

Јединствен свет књижевноуметничког дела и мноштво његових функција (пре свих, сазнајне-когнитивне, васпитне и естетичке), захтева од наставника опсежне и брижљиве припреме за тумачење, али и деликатан однос према делу, ученику и настави.

Природа уметности и њене универзалне, општељудске и свевременске вредности, изискују непосредност и аутентичност доживљаја. Наметнуто и насилно усвајање "доживљаја" и идеја не води жељеним исходима наставе. Оно што се у пракси неретко дешава јесте управо ситуација у којој наставник користи искључиво монолошку методу, а од ученика се потом захтева прецизна репродукција реченог. И на томе се завршава поступак анализе књижевноуметничког текста.

У савременој настави ученик мора бити добро вођен, али не и инструксан и осујећен у самосталном доживљавању књижевноуметничког текста. Пука репродукција наставникових запажања и оцена вредности дела не могу задовољити ни ученика, али ни наставника.

Заговорници савремених метода често не разликују појмове *аутентичног* и *произвољног* тумачења дела. У огромном распону, који дели ове категорије, може се наћи основни узрок недовољности неких савремених метода проучавања књижевноуметничког текста.

"Истраживање и проучавање књижевноуметничког остварења развија у примаоцу тумачу индивидуалне способности за естетско

⁹ М. Николић: *Методика наставе српскохрватског језика и књижевности*, стр.9.

доживљавање, обогаћује општу и књижевну културу његове личности. Установљени научни (теоријски) приступи усмеравају га ка бити величине коју би требало тражити, испитивати, разумевати, сазнавати и доживљавати, да би вредност књижевноуметничког дела што аутентичније примила људска свест.

Научно заснован и усмерен приступ књижевноуметничкој творевини подстиче прогресивно превазилажење произвољних доживљавања и сазнавања, те упућује на књижевноестетичко образовање којим се развија аутентични и адекватни естетски сензибилитет у интерпретаторовој личности."¹⁰

Да би ученик ишао ка суштинском разумевању појмова и њиховој примени, мора разумети и структуру појединачног књижевноуметничког дела и научити да је повезује са другим, сродним структурама. То се, по мишљењу заступника когнитивистичке теорије учења, постиже кроз интелектуалну активност ученика, организацију учења, распоређивање наставне грађе према критеријуму очекивања. Когнитивистичке теорије сматрају да настава не сме бити репродуктивна, већ продуктивна. Познато је да је највиши облик учења примена знања, решавање проблема, које прелази у стваралачки чин.

Особине савременог методичког приступа књижевноуметничком делу подразумевале би, дакле, принцип методске адекватности, добро вођење ученика кроз сазнајни процес, аутентично, а не произвољно тумачење књижевноуметничког дела, оспособљавање ученика за самостално закључивање и повезивање наставних садржаја, развијање етичких и естетичких вредности.

На овој идеји се заснива и методичка иновација стваралачког учења, а стваралачка настава је оптималан методички поступак у различитим наставним ситуацијама и на различитим узрастима ученика. Примена методе стваралачке наставе могућа је на свим школским узрастима, од основношколског до универзитетског.

Наставник ће у пажљивом промишљању и у селекцији литературе имати на уму узраст ученика, њихова ранија когнитивна постигнућа и способности. То је веома важно, јер се стваралачка настава руководи и принципом индивидуализације, мисаоног ангажовања сваког ученика понаособ, сходно његовим могућностима и афинитетима.

Ученици су самостални у приступу уметничком тексту, у афективној сфери (утисци, запажања, вредновање, карактеризација).

¹⁰ Ж. Бабић: *Методичке варијације*, стр.9.

Стога треба перманентно промишљати и о специфичности књижевних текстова, сазнајној моћи ученика, њиховој способности да вербализују истраживачке задатке, али и начин на који ће их решавати.

Не смемо губити из вида моћ језика у когнитивном узрастању детета и улогу књижевног текста у оспособљавању ученика за апстрактно мишљење: „Посредством језика, објекат мишљења престаје бити искључиво објекат који се својим присуством намеће опажању. Језик нам омогућује да представе ствари које више нису ту, или оних које би могле бити ту, призовемо, упоредимо и да их упоредимо са оним што у текућем тренутку опажамо. Враћајући неприсутно у садашњост, језик омогућује да се садашњост изрази, утврди и анализира. Стварно доживљеном искуству он додаје свет знакова, који су реперне тачке мишљења, у средини у којој оно може замишљати или следити слободне путање, спајати оно што је раздвојено, раздвајати оно што је упоредно.“¹¹

Добро одабран и припремљен радни материјал (литература) научиће ученике селективном и истраживачком читању и критичком промишљању, а коришћењем одабраних материјала, ученици ће лако доћи и до могућности употребе раније стечених знања из исте или других наставних области. Корелација наставних садржаја један је од најбољих доказа функционалности стечених знања.

Ако су ученици стекли способност и вештину коришћења литературе, ако су научили да за њом посегну и у другим наставним областима, онда су савладали и један од главних инструментарија научноистраживачког рада. Поузданост и разноврсност стечених знања утиче и на психолошке елементе личности ученика. Стиче се самопоуздање и пријемчивост за даље напредовање.

На овај начин се повећава моћ апстрактног мишљења, а целокупни развој ученичке личности престаје да буде принуда. Он улази у простор слободе и радости сазнања: „Развој се одређује изнутра, а не из нужности. Иза развоја, као спољашње слике, ми откривамо стваралачки процес, а стваралачки процес није закономеран, није подведен под закон...“¹²

Ученици ће схватити процес учења као лични чин усавршавања и перманентни изазов: „Све се осваја искушавањем. Без искуства нема кретања у животу, кретање се не може одвијати по

¹¹ А. Валон: *Психички развој детета*, стр.166.

¹² Н.Берђајев: *Философија слободног духа*, стр.324.

априорним нормама. Не допуштати искуство, искушавање, значи негирати живот, значи учвршћивати статичну непокретност. Духове је потребно искушавати.“¹³

Стваралачка настава књижевности у виду има управо „психоемоционалне, искуствене и рецепцијске способности ученика“, јер се аутентични доживљај књижевног дела намеће као императив. Ученици ће приступати књижевном делу слободно и креативно, а уз помоћ одабране литературе (материјала), шириће се и њихова асоцијативна поља, те ће се на тај начин спајати искуствено, емотивно-афективно и когнитивно:

„Фехер проучава естетске феномене кроз чињеницу да се са утиском, у правом смислу речи, увек повезује и ментални утисак (са осетном бојом - ментална боја), па на основу тог сазнања формулише најважнији принцип - принцип асоцијације, сматрајући да „од њега зависи пола естетике“. Овај асоцијативни фактор је другачије природе него сви други чиниоци, јер нема извор у непосредном искуству, већ у осећању, што га чини једнако „материјалним принципом“, који даје одређене садржаје естетског свиђања.“¹⁴

Сазнајне вредности које даје поступак стваралачке наставе трајније су и функционалније од уобичајених, а ученичке компетенције се подижу на виши ниво, јер знање постаје продуктивно, а не репродуктивно.

Предности стваралачке наставе су вишеструке, мерљиве и трајно функционалне. Ученици се перманентно налазе у „зони наредног развитака“, те је тиме осигурано континуирано интелектуално напредовање. Метода стваралачке наставе повећава моћ апстрактног мишљења ученика, јер се у поступцима проучавања књижевног дела иде од посебног ка генерализованом знању, од појединачног до генералног трансфера знања.

Етичке и естетичке вредности књижевног дела се перцепирају на нетенденциозан начин, јер су ученици у ситуацији да до њих дођу открићем. Вредност и трајност знања до којег се долази на овај начин је, несумњиво, већа.

Метода стваралачке наставе је супротстављена инертном и схематизованом приступу књижевноуметничком делу, али је супротстављена и ентропији у наставном процесу. Подстицајна је и

¹³ Ibid :стр.324

¹⁴ М.Зуровац: *Методичко заснивање естетике*, стр.19.

за наставнике, јер се од њих захтева стварање прецизних алгоритама, перманентно стручно, педагошко и дидактичко напредовање.

Литература

1. Андрић, М. (1998), *Стваралачка настава књижевности на примеру тумачења народних лирских песама*, Београд: Креативност, 3.
2. Берђајев, Н. (2007), *Философија слободног духа*, Београд: Дерета
3. Berđajev, N. (1984), *Ja i svijet objekata*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost
4. Брковић, А. (1988), *Настава-ученик-развој*, Ужице: Учитељски факултет
5. Валон, А. (1999.), *Психички развој детета*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
6. Vigotski, L. (1977), *Mišljenje i govor*, Beograd: Nolit.
7. Зуровац, М. (2008), *Методичко заснивање естетике*, Београд: Дерета
8. Kline, P. (2002), *The Evryday Genious*, Arlington: Great Ocean Publishers Ine
9. Николић, М. (1988), *Методика наставе српског језика и књижевности*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства
10. Стевановић, М. (1984), *Примена проблемске наставе у оспособљавању ученика за самосталну интерпретацију књижевних текстова у основној школи*, Педагошки рад, 8, Нови Сад

Ana Stišović-Milovanović

CREATIVE TEACHING PROCESS OF LITERATURE IN THE LIGHT OF COGNITIVE THEORIES

Summary

All cognitive theories noticeably agree upon the necessity for the individualization of the teaching process. The key to the efficient education is in the long-term empiric learning process which involves thorough participation of the student, the stimulation of affective elements and logical thinking, self-initiative and self-evaluation. This is the way the self-esteem and confidence are built and the functional knowledge is acquired.

The creative literature teaching focuses on particular, individual preparation and motivation of the students who would be able to formulate the tasks for exploring the artistic text. The principle of individualization is consistently being applied, since students themselves formulate the exploring tasks and give the answers based upon them, in the form they chose.

The creative literature teaching is demanding, but its effects are valuable and usable in many ways. It affirms the creative attitude of the students, the work independence, the importance of personal, rational or emotional, aesthetic or ethic approach to the work of art, developing at the same time cognitive and affective scopes of the students.

STRUCTURAL ELLIPTICAL CONSTRUCTIONS - CONTEXT-INDEPENDENT

Abstract: This paper attempts to provide an insight into the resourceful examples of structural ellipsis in the language of newspapers. Grammatical ellipsis is a device for achieving economy by avoiding repetition. In this case, readers and listeners must supply the missing elements through grammatical knowledge.

Key words: ellipsis, omission, context, language of newspapers.

Ellipsis is grammatical omission of an element of language for reasons associated with clarity and emphasis, where it enables attention to be focused on new and important information.

'Ellipsis is highly characteristic of spontaneous speech, because of the need to reduce syntactic complexity due to real time pressures. In addition, speakers respond to the impulse to speed up communication, avoiding the tedium of unnecessary repetition' (Biber et al., 2002:441)

The omitted elements can usually be recovered by considering the linguistic context. In the strict application of the term, *ellipsis* requires verbatim recoverability; that is, the actual deleted word(s) must be precisely recoverable. Therefore, in contrast with textual ellipsis, in which recoverability of the full structure depends on what has been said or written before or after [1]/[2], with structural ellipsis [3] recoverability depends on syntax:

[1] 'He has applied for asylum and Δ is waiting for his case to be heard.' ¹
(1a) {He has applied for asylum and he is waiting for his case to be heard.}

[2] 'The message of the original Δ –the celebration of individualism and refusal to conform- is weaker in Shrek the Third.' ²

¹ *The Guardian*, 27 July, 2007

² *The Times*, 12 June, 2007

(2a) {The message of the original Shrek –the celebration of individualism and refusal to conform- is weaker in Shrek the Third.}

[3] ‘I believe Δ you are mistaken’³

(3a) {I believe that you are mistaken}

Pieces of information that have been left out can be supplied exclusively by grammatical knowledge. So, the relevant context with structural elliptical constructions is not the neighbouring text, or the knowledge of situational context, but the knowledge of grammar. Identification and interpretation of structural or context-independent ellipsis depends on our knowledge of grammatical structures.

There is no clear dividing line between situational and structural ellipsis because these structures are not strict ellipsis, but both styles of ellipsis function as linguistic devices of economy through the deletion of those sentence elements of little informational values.

As we have already mentioned, by the criterion of recoverability, the ellipped words with the structural ellipsis can be identified and supplied purely on the basis of grammatical knowledge not through the knowledge of linguistic context; thus these constructions are context independent and they exist in free variation with the structures in which ellipsis is not realised.

Structural ellipsis is best illustrated through examples of omitted zero conjunction *that* and the ellipped prepositions in the sentences below, which are singled out from the newspaper articles:

(4) ‘Aston Martin’s DBR9 is so loud Δ it hurts.’ (TT, 28 June, 2007)

(4a) {Aston Martin’s DBR9 is so loud THAT it hurts.}

(5) ‘Officers thought Δ Fiona Pilkington, who killed herself and daughter in petrol-doused car, was “over-reacting” to abuse.’ (TT, 18 September, 2009)

(5a) {Officers thought THAT Fiona Pilkington, who killed herself and daughter in petrol-doused car, was “over-reacting” to abuse.}

(6) ‘Silvio Berlusconi’s lawyers say Δ he could resign if Italy’s Constitutional Court strikes down a law giving him immunity.’ (TT, 18 September, 2009)

³ Quirk et al., *A Comprehensive Grammar of the English Language*, 1985:900

(6a) {Silvio Berlusconi's lawyers say THAT he could resign if Italy's Constitutional Court strikes down a law giving him immunity.}

(7) 'In the film Jacko is asked about his drugs dependency-after claiming Δ he was so high he did not remember signing a deal with Wiesner.' (TS, 19 September, 2009)

(7a) { In the film Jacko is asked about his drugs dependency-after claiming THAT he was so high he did not remember signing a deal with Wiesner.}

(8) 'But he claims Δ he used them only to numb the pain caused by injuries suffered while performing and at home.'(TS, 19 September, 2009)

(8a) {But he claims THAT he used them only to numb the pain caused by injuries suffered while performing and at home.}

(9) 'Classmates of the nine-year-old sex-change boy were told Δ he had left and been replaced by a girl.' (TS, 19 September, 2009)

(9a) {Classmates of the nine-year-old sex-change boy were told THAT he had left and been replaced by a girl.}

(10) 'Sinead O'Connor talks Δ music, mental illness and men.' (TT, 20 June, 2007)

(10a) {Sinead O'Connor talks ABOUT music, mental illness and men.}

(11) 'Janet Wolf talks Δ health, food, and the psychology of eating.' (The Santa Barbara Independent, 7 September, 2007)

(11a) {Janet Wolf talks ABOUT health, food, and the psychology of eating.}

(12) 'The trail lasted Δ seven and a half months.' (TG, 27 July, 2007)

(12a) {The trail lasted FOR seven and a half months.}

(13) 'Nearly two hundred activists marched up State Street Δ Thursday night loudly calling for the passage of a single-payer health care system in California so every resident has access to care. ' (The Santa Barbara Independent, 9 September, 2007)

(13a) {Nearly two hundred activists marched up State Street ON Thursday night loudly calling for the passage of a single-payer health care system in California so every resident has access to care.}

Further examples are provided by the omission of other grammatical structures, which can be identified on the basis of syntax:

(11) 'What a cracking race. I found it Δ one of the best.' (TT, 17 June, 2007)

(11a) {What a cracking race. I found it TO BE one of the best.}

(12) 'Many of the calls she made were not linked together and individual incidents were considered Δ just anti-social behaviour.' (TT, 18 September, 2009)

(12a) {Many of the calls she made were not linked together and individual incidents were considered TO BE just anti-social behaviour.}

(13) 'The chancellor and Mr. Brown were visiting Baghdad's heavily-guarded Green Zone when it came under attack. Neither Δ was injured.' (TS, 12 June, 2007)

(13a) {The chancellor and Mr. Brown were visiting Baghdad's heavily-guarded Green Zone when it came under attack. Neither OF THEM was injured.}

(14) 'Abuse drove mother to kill herself and daughter.' (TT, 18 September, 2009)

(14a) {Abuse drove mother to kill herself and HER daughter.}

The examples below, singled out from the newspaper headlines, illustrate the structural ellipsis of other closed-class words in block language⁴; *eg* in headlines, book titles, notices, diaries, telegrams etc.

Newspaper headlines usually contain structural ellipsis because of pressure on space. The task of the newspaper headline is to encapsulate all the details of the news story and to be linguistically effective in order to attract the reader's attention. Given that space is limited, lexical words, such as nouns, main verbs, adjectives and adverbs are far more useful to the journalists than grammatical words, such as determiners, auxiliary words. Therefore, the process of creating a headline, first of all, requires the omission of grammatical words.

⁴ 'block language appears (especially in writing) in such functions as labels, titles, newspaper headlines, headings, notices, and advertisements. Simple block-language messages often consist of a noun phrase in isolation' (Quirk et al., 1990:245).

Let us take a look at the following headlines:

1. Boy, 12 turns into girl (TS, 18 September, 2009)

2. Gang kills teen in knife frenzy (TS, 28 June, 2007)

3. Police 'dismissed plight' of mother driven to kill daughter (TT, 18 September, 2009)

4. Terror group in plot to kill ministers (TG, 22 February, 2008)

5. Kerry and tot held hostage (TS, 17 July, 2007)

6. More than 190 feared killed in Brazil plane crash inferno (TI, 18 July, 2007)

If we could try and rewrite these headlines [1-6] in standard English, we would notice that the missing words are in the first place articles (a/an/the), and possessive pronouns (his/her).

Headlines [7-11] show that apart from determiners, as we have seen in the headlines above, most frequently ellipted grammatical words are auxiliary verbs (is/are/was/were).

7. Millions still without personal care plan (TT, 18 September, 2009)

8. Cambridge University Press in expenses row (TT, 18 September, 2009)

9. Foetuses found dumped in well in Easten India (TT, 24 July, 2007)

10. Uncle caged for murder of tot (TS, 3 July, 2007)

11. Paris bank siege ended, robbers captured (TT, 19 June, 2007)

Another type, where we find structural ellipsis, often used in making notes or writing a diary, is the telegraphic:

-Went out. Had a meal. Came home and watched TV. Then bed.⁵

Ellipsis, as a widespread linguistic phenomenon, has long been the topic of a heated discussion in the linguistics literature.

Linguistic research has contributed significantly to our understanding of the different types of ellipses, as interface phenomena between syntax, semantics, and information structure. This paper, too, is an attempt to show one aspect of it; however many aspects of how the different components work together still remain to be worked out.

Newspaper *online* resources

The Times – www.timesonline.co.uk

The Guardian and the Observer – www.guardian.co.uk

The Sun – www.thesun.co.uk

The Mirror – www.mirror.co.uk

Bibliography

1. Biber, Douglas, Conrad, Susan, Leech, Geoffrey, *Student Grammar of Spoken and Written English*, Longman, London, 2002.
2. Greenbaum, Sidney, and Quirk, Randolph, *A Student's Grammar of the English Language*, Longman, London, 1990.
3. Ђорђевић, Радмила, *Граматика енглеског језика*, Чигоја штампа, Београд, 1996.
4. Кристал, Дејвид, *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, Нолит, Београд, 1987.
5. Reah, Danuta, *The Language of Newspapers*, Routledge, London and New York, 2002.
6. Finch, Geoffrey, *Key Concepts in Language and Linguistics*, Pelgrave, Basingstoke and New York, 2000.
7. Carter, Ronald, and McCarthy, Michael, *Cambridge Grammar of English*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

⁵ Concise Oxford Companion to the English Language 1998, originally published by Oxford University Press 1998. (online encyclopedia): Article on *free ellipsis*

8. Quirk, Randolph, Greenbaum, Sidney, Leech, Geoffrey, Svartvik, Jan, *A Comprehensive Grammar of the English Language*, Longman, London and New York, 1985.

Вера Вујевић

СТРУКТУРНЕ ЕЛИПТИЧНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ - КОНТЕКСТ НЕЗАВИСНЕ ЕЛИПСЕ

Резиме

Структурне елиптичне конструкције могу бити идентификоване и реконструисане само и једино на основу граматичког знања.

Ове елиптичне конструкције су контекст независне и постоје у слободној варијацији са структурама у којима није остварена елипса.

Структурне елипсе најбоље се илуструју примјерима у којима су елидирани материјал углавном „нулти везник“ (zero conjunction), те приједлози.

Осим тога, ове елипсе карактерише и изостајање замјеница, детерминатора, оператора и других врста ријечи које припадају затвореној класи ријечи својствене „блок језику“ (енг.: block language) новинских наслова, наслова књига, биљешки, телеграма.

KULTURA KAO FAKTOR U NASTAVI STRANOG JEZIKA

Apstrakt: Nastava kulture nesporno čini integralni dio nastave stranog jezika. Najlakši način da se odredi program za nastavu stranog jezika jeste da se sačini lista tema za koje se smatra da su bitne i interesantne za učenike. Efikasna nastava kulture podrazumijeva nekoliko različitih izvora. Pod izvorima se misli na udžbenike, istraživačke projekte, istorijske knjige, intervjue, biografije, fotografije, mape, oglase i reklame, televizijske programe, muziku, pjesme, filmove i internet.

Ključne riječi: nastava kulture, nastava stranog jezika, teme za nastavu kulture, izvori

Nastava stranog jezika uključuje nekoliko komponenti, gramatičku, komunikativnu i kulturnu sposobnost - poznavanje konvencija, običaja, vjerovanja i sistem značenja druge kulture i nesporno čini integralni dio nastave stranog jezika. Mnogi nastavnici su upravo uvidjeli da nastavu kulture treba da uključe u nastavni plan i program stranog jezika.

Ono što većina nastavnika i učenika gube iz vida jeste činjenica da se „poznavanje gramatičkog sistema jezika (gramatička kompetencija) mora upotpuniti razumijevanjem posebnih kulturnih značenja - komunikativna ili kulturna sposobnost“ (Byram and Morgan, et al.,1994: 4).

Pogrešno shvatanje koje se raširilo u nastavi stranog jezika bilo je ubjeđenje da je jezik jednostavno samo kod i da, kad se jednom savlada - i to uglavnom ako se savladaju gramatička pravila i neki aspekti socijalnog konteksta čega je i sam dio - „jedan jezik se bitno i suštinski (mada ne i jednostavno) prenosi na drugi jezik“ (Kramsch).

U svakom slučaju, nastava stranog jezika je isto što i nastava kulture tog stranog jezika, a kultura je, na ovaj ili onaj način, implicitno izučavana u učionicama iz različitih razloga. Diskutabilno je upravo to šta

se smatra pod terminom „kultura“ i kako se ona integriše u nastavu stranog jezika i učenje. Kramšova (1993:1)¹ za kulturu kaže:

„Kulturi u učenju stranog jezika nije nepotrebna peta vještina, pridodana, tako reći, vještini govora, slušanja, čitanja i pisanja. Ona je uvijek u pozadini, prisutna od samog početka, spremna da uznemiri dobre poznavaoce jezika kada oni to najmanje očekuju, čineći očiglednim njihovu teško stečenu komunikativnu sposobnost, izazivajući ih da spoznaju svijet oko sebe“.

Pojam kulture

Mnogi teoretičari različito gledaju na termin kultura. Neki na kulturu gledaju kao na civilizaciju, veliki uspjeh ljudi koji se predstavlja kroz njihovu istoriju, društvene institucije, umjetnost, arhitekturu, muziku i književnosti - poznato kao „kultura pisana velikim slovom K“ i „kulture pisane malim slovom k“² - bihevioralno ponašanje i životni stil svakodnevnog života, razlika koja je pomogla da se sruši mit da je kultura³ jedino dar elite (Halverson, 1985 citirano u Moran, 2001).

Nacionalni centar za kulturnu sposobnost⁴ definiše kulturu kao „integrisani model ljudskog ponašanja koji uključuje razmišljanja, komunikaciju, jezike, praksu, vjerovanja, vrijednosti, običaje, učtivost, rituale, načine interakcije i uloge, međuljudske odnose i očekivano ponašanje etničke, rasne, religijske i društvene grupe; kao i mogućnost prenosa gore navedenih stvari na sljedeće informacije“ (Goode, Sockalingam, Brown & Jones, 2000)⁵.

Nastava stranog jezika i kulture

Skorija istraživanja su se bazirala na odnosu između nastave stranog jezika i kulture toga jezika, pogotovo u posljednjoj deceniji u djelima Bajrama (Michael Byram 1989, 1994, 1997) i Kramšove (1988, 1993, 1996, 2001). Ljudi koji su bili uključeni u nastavu stranog jezika

¹ Kramsch, C. (1993). Context and culture in language teaching. Oxford: Oxford University Press

² “culture with a capital C “ and “culture with a small c “.

³ Culture or civilization or Landeskunde .

⁴ The National Center for Cultural Competence

⁵ Goode, T., Sockalingam, S., Brown, M., & Jones, W. A planner's guide...Infusing principles, content and themes related to cultural and linguistic competence into meetings and conferences. Washington, DC: Georgetown University Center for Child and Human Development, National Center for Cultural Competence.

ponovo su počeli da razumiju isprepletani odnos između kulture i jezika.⁶ Tada se naglašavalo da je nastava stranog jezika nedovoljno precizna i nepotpuna bez nastave o kulturi. Učenje stranog jezika besmisleno je ako se ne zna ništa o ljudima koji govore taj jezik kao maternji i o njihovoj zemlji. Usvajanje stranog jezika znači mnogo više od samog usvajanja sintakse i leksikologije. Prema Badu (Bad, 2000:101), “potreba za kulturnom pismenosti u nastavi stranog jezika uglavnom proizlazi iz činjenice da većina onih koji uče strani jezik, a nisu izloženi kulturnim elementima društva čiji jezik uče, imaju ogromne probleme u komunikaciji, posebno sa osobama kojima je taj jezik maternji”.

Teme za nastavu kulture

Najlakši način da se odredi program za nastavu kulture jeste da se sačini lista tema za koje se smatra da su bitne i interesantne za učenike. Ne postoji obavezna lista tema za nastavu kulture, tako da je odluka proizvoljna.

Broksova⁷ (Brooks,1986:124-128) lista tema za nastavu kulture ima 62 teme, i uključuje: *pozdrave, ljubaznost, verbalne tabue, festivale, folklor, muziku, medicinu, hobi, školu, obrok, sport i karijeru*. Ipak, ona naglašava da se prije svega mora uzeti u obzir uzrast učenika, njegove potrebe i interesovanje kada se bira lista tema za nastavu kulture.

Čestejn (Chastain,1988:303-304) je svoju listu tema za nastavu kulture uobličio koristeći antropološku perspektivu. Slično kao i Bruks, on tvrdi da učenici mogu listi da dodaju teme s kojima žele da budu upoznati. Na njegovoj listi se nalazi 37 tema, uključujući *porodicu, dom, novac, religiju, praznike, odjeću, dobre manire i neverbalnu komunikaciju*. On smatra da je ova posljednja veoma bitna ukoliko učenici imaju namjeru da budu u neposrednom kontaktu sa izvornim govornicima te druge kulture. On takođe ističe i značaj upoređivanja sličnosti i različitosti učenikove kulture i kulture države čiji se jezik uči.

Ponuđene teme mogu se grupisati u oblasti ili kategorije. CEF⁸ predlaže listu od sedam kategorija koje se smatraju karakterističnim za određeno evropsko društvo i njegovu kulturu. One uključuju *svakodnevni život* (hrana i piće, praznici, posao), *uslove življenja, interpersonalne odnose* (društvena struktura, porodica, odnosi između generacija),

⁶ Pulverness, ibidem, 2003.

⁷ Brooks N., 62 liste tema za nastavu kutlure 1986: 124-128, prvi put objavljena 1964. godine.

⁸ CEF- Common European Framework of References for Languages.

vrijednosti, vjerovanja i stavove (društvena klasa, bogatstvo, religija i kultura, manjine i umjetnost), *govor tijela i društvene konvencije* (tačnost, odijevanje, bihevioralne i konverzacijske konvencije) i *ritualno ponašanje* (rođenje, brak, smrt).

Haselgrin⁹ (Hasselgreen, 2003: 47-52) predlaže listu kategorija za nastavu kulture baziranu na osnovu prijedloga CEF-a. Kategorije su grupisane na osnovu pismenih radova studenata, pa samim tim na osnovu njihovog interesovanja. Teme su usmjerene prema interkulturalnim sposobnostima učenika. To su: *sposobnost bavljenja svakodnevnim aktivnostima, tradicijama i uslovima života* (kod kuće, u školi, na festivalima); *sposobnost ispunjavanja društvenih konvencija* („dobri maniri“, oblačenje i upoznavanje ljudi); *pouzdanje i povjerenje prema vrijednostima, vjerovanjima i stavovima korisnika stranih jezika* (čime se ponose, šta ih zabrinjava i zabavlja), *sposobnost upotrebe sredstava verbalne komunikacije* (pozdravljanje, izvinjenje, izražavanje zahvalnosti, stida, ljubavi) i konačno, *sposobnost upotrebe neverbalne komunikacije* (govor tijela i izraz lica).

Bajram i Morgan (Byram & Morgan, 1994: 51-52, 53-54) predlažu da se zajednica gdje se govori taj jezik detaljnije istraži i predlažu devet analitičkih kategorija za učenje kulture. Kategorije uključuju: *društveni identitet i socijalne grupe* (društvena klasa, identitet kulturne podgrupe, etničke i kulturne manjine); *socijalna interakcija* (verbalno i neverbalno ponašanje, pozdravljanje na različitim nivoima, odnosi polova i tabu teme); *vjerovanje i ponašanje* (određene radnje, poput odlaska u školu ili u crkvu i njihovo značenje, rutinsko ponašanje); *socijalizacija i životni krug* (škola, porodica i obrazovanje); *nacionalna istorija* (različiti periodi i događaji); *nacionalna geografija* (populacija, topografija, klima i vegetacija); *nacionalno kulturno naslijeđe* (obilježja nacionalne kulture iz prošlosti i sadašnjosti); *stereotipovi i nacionalni identitet* (objašnjenje stereotipova, simboli nacionalnih stereotipova, njihovo značenje i nacionalni identitet).

Stern (Stern, 1994) predlaže šest kategorija koje bi prosječan učenik trebalo da usvoji: *mjesta, individue i njihov način života, ljudi i društvo uopšteno, istorija, institucije i konačno umjetnost, film, književnost i drugi uspjesi*.

⁹ Hasselgreen A., “Assessment in the Language Classroom”, 2003: 47-52.

Materijal za nastavu kulture

Efikasna nastava kulture podrazumijeva nekoliko različitih izvora. Pod izvorima se misli na udžbenike, istraživačke projekte, istorijske knjige, intervju, biografije, fotografije, mape, oglase i reklame, televizijske programe, muziku, pjesme, filmove, literaturu i internet.

Ako se uzme u obzir da se kultura najbolje uči na časovima nastave kulture, onda učionice treba da imaju adekvatna nastavna sredstva (udžbenike, radne sveske, kasete, CD i knjige za nastavnike) sa organizovanim i integrisanim pristupom za nastavu kulture. Kortazi i Džin (Cortazzi i Jin, 1999: 198) tvrde da udžbenici za nastavu engleskog jezika kao stranog ili za nastavu engleskog jezika sa posebnom namjenom¹⁰ treba da imaju i široki spektar elemenata kulture jezika koji se uči kao i međunarodnih elemenata. Oni treba da povećaju učenikovu svijest o međukulturalnim problemima i osposobe ih da efikasnije i adekvatnije komuniciraju u različitim komunikativnim kontekstima. Međutim, u većini udžbenika engleskog jezika akcenat je na razvoju četiri jezičke vještine, a kultura je negdje u pozadini ili je samo dodatna informacija.

Materijal koji se prezentuje na času trebalo bi da odgovara jezičkom nivou i uzrastu učenika. Nije neophodno da se svaka riječ razumije, jer i takva situacija predstavlja izazov u učenju, ali ne bi bilo dobro da se stalno koristi materijal koji je pretežak za učenika. To je siguran put da se izgubi interesovanje za kulturu naroda čiji se jezik uči.

Personalizovana vježbanja i sadržaj mogu dovesti do boljeg kulturnog razumijevanja. Ako se na času obrađuje jedan aspekt kulture, ne bi bilo loše da ga učenici dovedu u vezu sa svojim životom pošto učenici vole da pričaju o sebi.

Rad u grupama motiviše učenike. U takvoj situaciji učenici imaju više mogućnosti da koriste jezik koji uče, razgovaraju o kulturi naroda čiji jezik uče i steknu dodatno znanje o sopstvenoj kulturi (Cullen, 2000).

Vježbanja vezana za kulturu treba da su pažljivo organizovana i uvrštena u planiranje časa.

Zaključak

Nastava kulture nesporno čini integralni dio nastave stranog jezika. Ako postoji veza između jezika i kulture, onda predavajući jezik moramo predavati i kulturu. Kultura je značajan faktor u nastavi jezika i

¹⁰ EFL (English for Foreign Language) i ESP (English for Special Purposes)

zato se nastava kulture ne smije zanemariti u procesu učenje stranog jezika u našim školama.

Literatura

- Bad, E. (2000). Culture in ELT . Cukurova University Journal of Social Science (6).
- Brooks, N. (1964) Language and Language Learning, Theory and Practise, 2nd Edition Harcourt, Brace & World Inc., New York.
- Byram, M & Morgan, C. (1994 b). Teaching-and-Learning Language – and – Culture. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- Chastain, K. (1971). The development of modern language skills: Theory to practice. Chicago : Rand McNally.
- Cortazzi M., & Jin L., (1999), Cultural mirrors. Materials and methods in the EFL classroom.
- Cullen, B. (2000). Practical Techniques for Teaching Culture. The Internet TESL Journal, Vol VI, No 12 <http://iteslj.org>.
- Goode, T., Sockalingam, S., Brown, M., & Jones, W. A planner's guide...Infusing principles, content and themes related to cultural and linguistic competence into meetings and conferences. Washington, DC: Georgetown University Center for Child and Human Development, National Center for Cultural Competence.
- Hasselgreen A., (2003) "Assessment in the Language Classroom", 47-52.
- Kramsch, C. (1993). Context and culture in language teaching. Oxford: Oxford University Press
- Morain, G. (2001), Kinesics and cross-cultural understanding. Culture Bound: Bridging the cultural gap in language teaching. Cambridge: Cambridge University Press
- Pulverness, A. (2004), Here and There: Issues in Materials Development for Intercultural Learning. Online Documents at URL <http://elt.britcoun.org.pl/forum/handt.htm> [25.06.2004]-
- Stern, H .H (1994) "Issues and Options in Language Teaching"

Tijana Vasiljević-Stokić

CULTURE AS A FACTOR IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Summary

Teaching culture is an integral part of teaching foreign languages. The easiest way to determine teaching culture curriculum is to make a list of topics. Effective teaching culture definitely includes many different materials, such as: textbooks, projects, history books, interviews, biography, photos, maps, TV programs, music, films and internet.

MOTIVACIJA KAO FAKTOR U NASTAVI STRANOG JEZIKA

Apstrakt: Jedan od značajnih problema sa kojima se nastavnici engleskog jezika susreću u nastavi jeste motivacija. Ona je presudna za sve naše uspjehe i poraze. Daje nam snagu i pokreće nas. Postignuti uspjeh uvijek dobrim dijelom zavisi od toga koliko je osoba motivisana. U ovom radu govori se o pojmu motivacije, vrstama motiva te na koji način nastavnici mogu motivisati svoje učenike za učenje stranog jezika.

Ključne riječi: motivacija, motivi, strani jezik, učenje stranog jezika

Motivacija

Motivacija se može definisati kao: psihološki faktor koji pokreće pojedinca da djeluje prema ostvarenju svoga cilja.

U zemljama engleskog govornog područja postoji želja pojedinaca da se uklope u lokalnu sredinu, što stvara potrebu za jezičkom kompetencijom, ali takav stimulans ne postoji kod učenika u našoj zemlji. S obzirom da je korist učenja engleskog jezika, na prvi pogled, daleka i nesigurna, motivacija nije prisutna u velikoj mjeri. Wigzel i Al-Ansari (Wigzell & Al-Ansari, 1993) ovo nazivaju 'problem gubljenja vremena i slabe produktivnosti na časovima stranog jezika'. Kod nas npr. nastavnici stranih jezika neprestano moraju pronalaziti načine i metode da bi motivisali svoje učenike.

One unutrašnje činioce koji nas pokreću na djelovanje, koji ga usmjeravaju ka određenom cilju, nazivamo motivima. Motivi su organski i psihološki činioci koji pokreću ili usmjeravaju ponašanje čovjeka, i to kako njegove postupke, tako i njegovo opažanje, učenje i mišljenje¹.

Postoje različite podjele motiva, zavisno od mjerila koja se primjenjuju. Postoje urođeni i stečeni motivi, zavisno od toga da li su zasnovani na urođenim ili na stečenim potrebama. Motivi se mogu podijeliti na²:

¹ Rot, N., Opšta psihologija, 1980, str. 194, citirano iz Lukić-Domuz D., *IQ i znanje gramatike engleskog jezika*, www.see-educoop.net.

² Rot, N., Opšta psihologija, 1980, str. 194.

- primarne;
- sekundarne.

Primarni motivi su urođeni motivi, fiziološki i neki socijalni, a stečeni motivi su sekundarni motivi.

Najčešća podjela motiva jeste na:

- biološke;
- socijalne;
- personalne.

Biološki motivi su oni koji počivaju na tjelesnim potrebama. To su uglavnom urođeni motivi, iako ne moraju svi biti urođeni (pušenje, alkohol). Socijalni motivi su, po nekim mišljenjima, sekundarni motivi koji počivaju na stečenim psihološkim potrebama, a koji se ostvaruju u kontaktu sa ljudima. Po mišljenju drugih, neki socijalni motivi su urođeni motivi, a to je potreba za društvom drugih ljudi.

Personalni motivi počivaju na psihološkim potrebama usmjerenim ka interesovanju, usavršavanju i razvoju sopstvene ličnosti.

Psihološki motivi - socijalni i personalni - imaju značajnu ulogu u učenju stranih jezika. Prije nego što se prihvati ovakva konstatacija, neophodno je istaći komponente motivacije, kao i podjelu motivacije na tipove, karakterističnu za nastavu stranih jezika.

Motivacija se sastoji od šest potreba ili želja koje posjeduje svaki ljudski organizam:

- potreba za istraživanjem;
- potreba za manipulacijom;
- potreba za aktivnošću;
- potreba za stimulacijom;
- potreba za znanjem;
- potreba za samopotvrđivanjem³.

Navedenih šest potreba čine suštinu najopštijih ljudskih potreba i posebno su značajne za učenje stranih jezika.

Postoje dvije vrste stavova koje dijele motivaciju na dva osnovna tipa: instrumentalnu i integrativnu motivaciju. Instrumentalna motivacija se odnosi na motivaciju za učenje stranih jezika kao sredstva za postizanje određenog cilja: napredovanje u karijeri, čitanje stručne literature, prevođenje itd. Integrativna motivacija je relevantna prije svega za doseljenike koji uče jezik zemlje u kojoj su se nastanili. Ova vrsta motivacije se javlja kod njih jer žele da se uklape u sredinu, tj. da se ne izdvajaju od ostalih. Otuda i njihova veća, kako smo upravo napomenuli,

³ Brown H. Douglas, *Principles of Language Learning and Teaching*, 1987, p. 114.

relevantnost za učenje stranog jezika kao sredstva za svakodnevnu i prirodnu komunikaciju, a ne kao onu u formalnim uslovima učenja. Motivacija se, dalje, dijeli na unutrašnju i spoljašnju. Osnovno pitanje kod ove podjele je izvor motivacije: da li motivacija potiče od same osobe ili od drugih ljudi, bez obzira da li je u pitanju instrumentalna ili integrativna motivacija. Uspjeh u učenju stranog jezika može povećati ili smanjiti motivaciju za učenje, a u tom slučaju riječ je o rezultativnoj (resultative) motivaciji⁴.

Moguće je da učenik nema određeni stav prema učenju stranog jezika, što ne znači da nije motivisan, ali može biti zainteresovan za rješavanje određenih vrsta zadataka - tada govorimo o unutrašnjoj (intrinsic) motivaciji.

Braun identifikuje tri tipa motivacije:

- globalnu motivaciju, koja se sastoji od generalne orijentacije prema cilju učenja;
- situacionu motivaciju, koja varira, zavisno od situacije u kojoj se odvija proces učenja i
- motivaciju za rješavanje određenog zadatka (task motivation).

Motivacija je očigledno veoma složen fenomen. Navedeni tipovi motivacije su komplementarni i mogu djelovati istovremeno. Učenik može istovremeno da bude instrumentalno i integrativno motivisan ili da motivacija potiče od rezultata učenja i od same želje za učenjem. Motivacija nije statična kategorija, ona se tokom učenja može mijenjati, zavisno od konteksta ili zadatka. Sasvim je sigurno da će osoba koja je visoko motivisana postići mnogo bolje rezultate u učenju stranog jezika od osobe koja je znatno inteligentnija, ali nije motivisana. Najuspješniji su oni učenici koji su talentovani i motivisani istovremeno.

Iz svega što smo rekli, jasno proizlazi važnost uticaja nastavnika jer on može da utiče svojim stavom prema učenicima, izborom jezičke građe itd., na intenzitet motivacije učenika. Nekada će ona biti instrumentalna, ako je nastavnik znao da pokaže učenicima jasno cilj učenja stranog jezika, nekada će biti spoljašnja, a u izuzetno rijetkim situacijama može se i u formalnoj nastavi stranog jezika govoriti o integrativnoj motivaciji ako je nastavnik umio da spoji nastavu jezika i nastavu kulture.

⁴ Ellis, R., *Second Language Acquisition*, 1997. Brown H. Douglas, *Principles of Language Learning and Teaching*, 1987, p. 115.

Kako motivisati odrasle za učenje?

Postoji mnogo faktora koji utiču na motivaciju kod odraslih. Neki od njih su:

Društveni odnosi: sklapanje novih prijateljstava, potreba za druženjem.

Očekivanja drugih: ispuniti nekome želju ili ispuniti uslove neophodne za dobijanje posla, napredovanja, itd.

Dobrobit društva: pripremiti se za dobrovoljni rad, aktivnije učestvovati u radu lokalne zajednice.

Lični napredak: postići veći uspjeh u poslu, obezbijediti profesionalno napredovanje, biti korak ispred konkurencije.

Bijeg/stimulacija: riješiti se dosade, putem odlazanja na časove unijeti razonodu u svakodnevicu.

Kognitivni interes: učiti zbog učenja, potrage za znanjem, potrebe da se zadovolji radoznali um.

Sve su ovo faktori koji znatno utiču na motivisanost ljudi da stiču nova i unapređuju postojeća znanja.

Prepreke i motivacija

Za razliku od djece i tinejdžera, odrasli imaju mnogo obaveza koje moraju uskladiti sa zahtjevima učenja. Zbog toga oni imaju prepreke u aktivnom učestvovanju u procesu učenja. Neke od tih prepreka su nedostatak vremena, novca, neobaviještenost o prilikama i mogućnostima za učenje, problem vremenskog usklađivanja porodičnih, poslovnih i obaveza učenja.

Faktori motivacije takođe mogu biti prepreka. Šta to motiviše odrasle za učenje jezika? Najčešće je to zahtjev poslodavca, potreba za usavršavanjem, promjene u društvu, potreba za prilagođavanjem.

Najbolji način motivisanja odraslih za učenje jeste ohrabriti ih u namjeri i iskazivati pohvalu i za najmanji njihov napor.

Moj dosadašnji rad i istraživanje koje sam uradila pokazuju da faktor koji najviše utiče na odrasle u procesu učenja stranog jezika jeste prijateljski stav nastavnika, kao i pozitivne reakcije na njihove rezultate. Onda kad nastavnik uspije da pridobije povjerenje svojih učenika (u ovom slučaju odraslih), primjećuje se veliki pomak u učenju.

Odrasli su praktični, usmjereni na dijelove lekcije i časove koji su im najkorisniji u poslu. Nisu uvijek zainteresovani za znanje zbog znanja. Nastavnik im mora jasno reći kako će im to što uče koristiti u poslu.

Kao i prema svim učenicima, i prema odraslim se mora odnositi s poštovanjem. Nastavnik treba da cijeni životno iskustvo koje oni unose u učionicu.

Gardnerov socio-obrazovni model

Na Gardnerov rad u oblasti motivacije velik uticaj imao je Maurer (Mowrer), koji je veću pažnju posvećivao usvajanju prvog jezika. Po njemu je uspjeh djeteta u usvajanju jezika posljedica želje da dobije identitet u okviru porodice, a zatim i šire jezičke zajednice. Koristeći ovo kao polaznu tačku svog istraživanja, Gardner je nastavio istraživati motivaciju kao bitan faktor koji utiče na usvajanje drugog jezika.

U svom socio-obrazovnom modelu, Gardner je izdvojio faktore koji su povezani kad se govori o usvajanju jezika. Za razliku od drugih istraživanja provedenih u ovoj oblasti, Gardnerov model posebno posmatra problematiku usvajanja drugog jezika u formalnoj atmosferi učenja (u učionici), a ne u prirodnom okruženju. Njegov rad je fokusiran na učionicu stranog jezika. On ovim modelom pokušava dovesti u vezu četiri osobine usvajanja stranog jezika. To su društveni i kulturni milje, individualne razlike među učenicima, mjesto ili kontekst u kome se učenje odvija i lingvistički ishodi (Gardner, 1972).

Društveni ili kulturni milje odnosi se na okruženje u kome se pojedinac nalazi, određujući njegove stavove o drugim kulturama i jeziku. Upravo ti stavovi imaju značajan uticaj na usvajanje drugog jezika. Najbolji primjer za ovo je neraznolikost kultura u Velikoj Britaniji, gdje mnogi smatraju da nije potrebno učiti drugi jezik i da bi pripadnici manjinskih grupa trebalo da se prilagode i usavrše svoje znanje dominantnog jezika te zemlje. Međutim, u drugim zemljama, kao npr. u Kanadi, bilingvalizam i bikulturalizam u društvu se podržavaju (Elis, 1997). Gardner smatra da očekivanja u pogledu bilingvalizma, u kombinaciji sa stavom ka ciljnom jeziku i kulturi, čine osnovu stava ka učenju jezika.

Druga faza Gardnerovog modela predstavlja četiri individualne razlike koje se smatraju najuticajnijim u usvajanju drugog jezika. To su razlike u inteligenciji, stav ka jeziku, motivacija i situaciona tjeskoba (Giles and Coupland, 1991). Usko povezana sa ovim razlikama je sljedeća faza modela koja se odnosi na mjesto ili kontekst u kome se učenje odvija. Dva konteksta su utvrđena, tj. formalna uputstva u učionici i usvajanje jezika u prirodnom okruženju. Uticaj na pojedinačne razlike se mijenja, zavisno od konteksta. Na primjer, u formalnom okruženju, inteligencija i stav imaju dominantnu ulogu u učenju, dok im je uticaj

slabiji u prirodnom okruženju. Smatra se da situaciona tjeskoba i motivacija imaju jednak uticaj u oba okruženja.

Posljednja faza modela određuje lingvističke i nelingvističke ishode učenja. Pod lingvističkim odnosima smatra se znanje jezika i jezičke vještine. Nelingvistički ishodi odražavaju pojedinačne stavove ka kulturnim vrijednostima i uvjerenjima uglavnom prema zajednici ciljnog jezika. Elis (1997) smatra da će pojedinci koji su motivisani da združe lingvističke i nelingvističke ishode u učenju, dostići viši stepen znanja drugog jezika.

Unutar modela, motivacija se sastoji od tri elementa. To su napor, želja i stanje. Napor se odnosi na vrijeme provedeno u učenju jezika i učenikov napor. Želja pokazuje koliko učenik želi postati stručan u jeziku, a stanje ilustruje učenikove emotivne reakcije u vezi učenja jezika.

Integrativna motivacija

Motivacija se prikazuje kao orijentacija učenika prema cilju učenja drugog jezika (Crookes and Schmidt, 1991). Smatra se da su u učenju ciljnog jezika najuspješniji oni koji vole ljude koji govore taj jezik, dive se kulturi i imaju želju da bolje upoznaju ili se čak integrišu u društvo u kome se jezik koristi (Falk, 1978). Ovaj oblik motivacije poznat je kao integrativna motivacija. Kada je neko stanovnik nove zajednice koja u svom društvenom okruženju koristi ciljni jezik, integrativna motivacija je ključni faktor koji pomaže da se dostigne visok nivo znanja jezika. To postaje neophodnost da bi osoba funkcionisala kao sastavni dio tog društva.

Kada se radi o sredini u kojoj se engleski uči kao strani jezik, bitno je razmotriti tačno značenje riječi 'integrativan'. Benson (1991) smatra da je prihvatljiviji pristup integrativnoj motivaciji u ESJ kontekstu ideja da ona predstavlja želju pojedinca da postane dvojezičan. To se dešava dodavanjem drugog jezika i kulture kulturnom identitetu samog učenika.

Instrumentalna motivacija

Instrumentalnu motivaciju karakteriše želja da se dobije nešto praktično ili konkretno iz učenja drugog jezika (Hudson, 2000). Kad se radi o ovakvoj vrsti motivacije, svrha usvajanja jezika je više utilitarna, tj. učenik želi da od toga ima neku korist. Instrumentalna motivacija je često

karakteristika usvajanja drugog jezika, gdje se ne dešava društvena integracija pojedinca.

Savjet nastavnicima

Da bi proces učenja jezika bio motivisan i predstavljao uspješnije iskustvo, predavači treba da veliki dio svog radnog vremena posvete programima i nastavnim jedinicama kojima bi zadržali interes učenika i imali ostvarive kratkoročne ciljeve. Na univerzitetском nivou, kako predlaže Bervik (Berwick et al., 1989), neophodan je bilo kakav oblik razmjene studenata sa drugim univerzitetima, što bi pomoglo studentima da unaprijede svoju stručnost u znanju ciljnog jezika. Na srednjoškolskom nivou, ovo je malo teže. Predavači treba da kreiraju zanimljive časove na kojima će zadržati pažnju svojih učenika. To ponekad može biti postignuto pribjegavanjem nekonvencionalnim metodama. Ohrabrivati studente za aktivnije učešće na časovima sigurno će rezultirati boljim vještinama u komunikaciji na ciljnom jeziku. Uspješna komunikacija na ciljnom jeziku daće svakom osjećaj napretka i sigurnosti u sebe. Istraživanja pokazuju da osjećaj napretka jako utiče na motivaciju (Strong, 1983).

Evo još nekoliko savjeta koji mogu pomoći pri motivaciji za učenje:

- Organizovati više aktivnosti u kojima učenici sarađuju;
- Obratiti pažnju na davanje povratnih informacija (engl. feedback);
- U nastavi kontinuirano koristiti ciljeve usmjerene na učenje;
- Optimalni su zadaci umjerene težine;
- Prilagoditi načine podučavanja interesima učenika;
- Dozvoliti interakciju između učenika;
- Pomoći učenicima da postave specifične, dostižne ciljeve;
- Pružiti mogućnosti za uspjeh u zadacima;
- Planirati aktivnosti koje zahtijevaju razmišljanje na većem nivou aktivnosti, nasuprot “standardnim operacijama i postupcima”.

Zaključak

Neosporna je činjenica da je motivacija značajan faktor za istraživanje u oblasti usvajanja drugog jezika. Mišljenja smo da uvođenje engleskog jezika u naše škole od trećeg razreda osnovne škole, odnosno

od osme godine života, ima veliku ulogu u razvoju motivacije za učenje stranog jezika i da će učenicima dati priliku usvajanja jezika na visokom nivou.

Literatura

- Benson, M. J. (1991), *Attitudes and motivation towards English: A survey of Japanese freshmen*, RELC Journal, 22(1), 34-48.
- Berwick, R., & Ross, S. (1989), *Motivation after matriculation: Are Japanese learners of English still alive after exam hell?*, JALT Journal, 11(2), 193-210.
- Brown H. Douglas (1987), *Principles of Language Learning and Teaching*, New York: Addison Wesley Longman, Inc.
- Crookes, G., & Schmidt R.W. (1991), *Motivation: Reopening the research agenda*, *Language Learning*, 41(4), 469-512.
- Ellis, R., 1997, *Second Language Acquisition*, Oxford University Press.
- Falk, J. (1978), *Linguistics and language: A survey of basic concepts and implications* (2nd ed.), John Wiley and Sons.
- Gardner, R.C & Lambert, W.E. (1972), *Attitudes and motivation: Second language learning*, Newbury House.
- Giles, H. & Coupland, N. (1991), *Language: Contexts and Consequences*, Milton Keynes: Open University Press.
- Hudson, G. (2000), *Essential introductory linguistics*, Blackwell Publishers.
- Lukić-Domuz, D., *IQ i znanje gramatike engleskog jezika*, www.see-educoop.net.
- Rot, N. (1980), *Opšta psihologija*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd
- Strong, M. (1983), *Social styles and the second language acquisition of Spanish – speaking kindergartners*, TESOL Quarterly, 17, 241-258.
- Wigzell, R., & Al-Ansari, S. (1993), *The pedagogical needs of low achievers*, Canadian Modern Language Review, 49(2), 302-315.

Tanja Petrović

MOTIVATION AS A FACTOR IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Summary

Motivation is one of the important issues that teachers of English language have to deal with. It is crucial for all our achievements and failures. It gives us strength and initiates an action. This work is about concept of motivation, types of motives, and what teachers can do to motivate their students to learn foreign language.

МАДРИД - ПРОВИНЦИЈАЛНА МЕТРОПОЛА

Апстракт: У раду испитујемо слику Мадрида каква се појављује у Црњанским записима са једномесечног пута кроз Шпанију 1933. године. У слици Мадрида равномерно и симетрично бивају распоређени аспекти Престонице и Мегалополиса, односно оних црта Мадрида које Црњански приписује националном карактеру Шпаније, те оних који упућују на интернационалну природу шпанске метрополе. За разлику од текста “Ирис Берлина” из 1931. године, где се између црта Престонице и Мегалополиса ствара напетост коју доводи до нечитљивости Берлина, овде, у слици Мадрида, таква напетост изостаје. Разлог за то јесте политичка-економска-медијска немоћ Мадрида, која га одређује као провинцијалну метрополу. Са друге стране, међутим, приметна је и чињеница да везе између Мадрида и других метропола овде бивају схваћене као својеврсна деформација суматраистичке концепције међуповезаности света: када се такве везе и сличности примете у урбаном простору, оне упућују на идеју Космополиса, односно урбаног простора без граница у времену и простору који доминира сликом метропола у послератним Црњанским романима.

Кључне речи: град у књижевности, Престоница, Мегалополис, суматраизам, Мадрид.

Слика Мадрида у Црњанској прози развија се у кругу текстова који су настали за време пишчевог боравка у Шпанији током јуна 1933. године.¹ На тај пут га шаље редакција листа *Време*.² Не може се рећи да је за време једномесечног боравка у Шпанији, Мадрид на Црњанског оставио јачи утисак него остатак Шпаније. Разуме се, Црњански је слао редакцији *Времена* и текстове посвећене шпанској престоници (“Мадрид дању”, “Мадрид ноћу”, “На коленима пред црним биком”, “Атенео де Мадрид”), али то не мења основни читалачки утисак о другостепеној важности Мадрида. Тај утисак је појачан и ставом самог писца који у уводу текста

¹ Црњански је боравио у Шпанији још једном, седином 1937. године, као ратни извештач из Шпанског грађанског рата. Као резултат тог боравка у Шпанији настао је цео серијал текстова који је излазио у *Времену*. Међутим, посматрани из угла наше теме, ови текстови нису од превасходне важности.

² R. Popović, *Život Miloša Crnjanskog*, Prosveta, Beograd, 1980, 161.

“Разговор са председником шпанске владе г. Азањом” износи првобитну интенцију путовања у Шпанију: “На свом путу, ја сам, по Шпанији, ишао, пре свега стазом своје беде и ломио се да видим Толедо, Гранаду, Севилју. Мене су пре свега интересовале тајне људског живота, жалости које нису актуелне, снег на планинама и далека нека боја неба.”³ Јасно је да упадљиви изостанак Мадрида кореспондира са неурбаном, суматраистичком цртом која се разоткрива у идејама водиљама пишчевог путовања по Шпанији. Међутим, сама та чињеница није довољна да до краја разјасни релативну небитност шпанске престонице. Истраживачи склони позитивистичким објашњењима свакако ће се позвати на чињеницу да кратак боравак Црњанског у Мадриду не може да се упореди са дужином пишчевог боравака у Паризу или Берлину. Такво решење јесте најједноставније, али није и најпотпуније. Наиме, између дубине утиска и дужине времена не мора увек постојати јасна кореспонденција. У то нас уверава сам Црњански, који тврди како су му Шпанци “за тако кратко време” (445) прирасли срцу као мало који народ, да би у наставку реченице утврдио: “... а видео сам колика је он тајна, сада, и колико му је страшна прошлост” (445).

Можда је управо та страшна прошлост Шпанаца оно што Црњански *није* могао видети у Мадриду, па стога Мадрид и не може бити беочуг пишчевог доживљаја Шпаније. То је уочљиво у једној прилично стереотипној реченици која говори о односу између новог и старог у граду. Црњански, наиме, тврди: “С једне стране у њему се прецизно осећа прошлост лаког живота, бурбонска, каруце, племство, затворени приватни вртови, љубавни парови под алејама *Буен Ретироа*, исповедање по мрачним црквама са усхићеним стиховима Мегдалена и светих Тереза, с друге стране недавно буђење Шпаније, зидање од пре тридесет година, један барок американских намера” (418).

Лак мадридски живот и осећање прошлости које је у Мадриду лишено тајанствености, свакако не кореспондирају са пишчевим примарним интересовањем за жалости које нису актуелне и тајне људског живота. Отуда не чуди што Мадрид не може да заокупи Црњанског. У пишчевом опису ове престонице отуда има нечег

³ М. Crnjanski, *Putopisi I*, Zadužbina Miloša Crnjanskog, BIGZ, Srpska književna zadruга, L'Age d'Homme, Beograd, 1995, 444. Сви цитати из текста “Из земље тореадора и сунца”, који обухвата текстове о Шпанији написане 1933. године, преузети су из овог издања. У наредним случајевима број странице биће стављен у заграда иза цитата.

стереотипног, које се, најпре, обзнањује у идеји о *симетричном* уделу прошлости и модерности у самом граду. Стереотипни карактер такве тврдње налазимо у чињеници да се тако нешто може написати готово за сваки град.⁴ Има нечег уистину наивног и безличног у тој тврдњи која програмски жели да измири старо и ново у граду и тако затамни драматичност судара урбаног и неурбаног у урбаном простору.

Симетричност је основно структурно начело изградње слике Мадрида у Црњансковим текстовима. Слика Мадрида је јасно подељена на Мадрид дану и Мадрид ноћу. Симетричност је присутна и на плану приказаног света: улице Мадрида истовремено ће бити простор који насељавају карактеристичне фигуре шпанске метрополе, а то су овде чистачи ципела, али и простор у коме се путописац сусреће са инцидентом, односно са догађајем који излази изван оквира урбане уобичајености. У првом случају, путопис тако одговара на рецепцијски захтев за увид у “душу” града, оно што је истовремено и карактеристично и вечно, а у другом случају он тежи да са далеког пута донесе неки догађај, неку причу, која је јединствена и непоновљива.

Симетрична структура слике Мадрида консеквентно је равна напетости између полова града. У слици Мадрида тако изостаје тензија између Мегалополиса и Престонице која је присутна у тексту “Ирис Берлина” из *Књиге о Немачкој*. То не значи да се Мадрид може једноставно и без остатка одредити као Престоница или као Мегалополис, већ управо да су више или мање експлицирани трагови Престонице и Мегалополиса разасути по слици Мадрида, а да при том не постоји свест о њиховој међусобној противречности. У “Ирису Берлина” Црњански покушава да одреди природу Берлина и у тим покушајима ствара се једна некохерентна слика града; у случају Мадрида то питање постаје ирелевантно.

Пре него што разоткријемо разлоге те ирелевантности потребно је да одредимо што је то у овој метрополи шпанско, дакле престоничко, а шта припада интернационалном Мегалополису. Особени престонички карактер Мадрида свакако је најјасније сугерисан у исказу Црњанског да Мадрид “уопште не личи” на градове као што су Берлин, Париз и Беч, са којим га пореде (418). Одавде је могуће закључити да Црњански Мадриду придаје неку

⁴ “Град, дакле, представља идеалну средину између чежње и отуђења, памћења и слободе, носталгија и модерности.” Svetlana Bojm, *Budućnost nostalgije*, prev. Zia Gluhbegović, Srđan Simonović, Geopoetika, Beograd, 2005, 136.

сасвим посебну, карактеристичну црту. Она се назире у симетричној мешавини историје која се прецизно осећа и “барока американских намера” (418). Садејство прошлости и будућности служи као прелудијум за одређивање урбаног менталитета који карактерише наслањање на навике уобличене традицијом, пре свега на безбрижност “које другде нема” (419).

Интересантно је да овај урбани менталитет испрва Црњански ограничава само на старе квартове града, око улица Калатрава и Толеда, где живи сиротиња. Међутим, та ограниченост је релативизована Црњанским увидом да “и [курзив С.В.] сиротиња живи у формама навика и традиција”, што значи да традиција премрежава читаво шпанско друштво, без обзира на класне разлике. У таквом пишчевом схватању националног менталитета као кохезије која није нарушена социјалним раслојавањем свакако треба видети ехо тадашњих Црњанских политичких уверења.

То међутим не значи да Црњански поистовећује национални менталитет са оним што је изворно, при чему би та изворност била метафора за нешто есенцијално шпанско. Напротив, код Црњанског постоји једна имплицитна свест о националном карактеру који пролази кроз процес цивилизовања унутар кога се поједине особине могу сматрати заосталим и превазиђеним, а да то истовремено не означава и превазиђеност националне особености. Дужи цитат који следи требало би да потврди овај увид: “Оно што је боље у том свету одмах од почетка, то је поноситост појединца и доброћудност њихова. Прича о Шпанцу прзници показала се и доцније легенда. Можда се бију ножевима око увреде девојака по селима Астурије и Арагона, али за време пута од месец дана нисмо видели ниједну свађу, ни тучу, на улици” (419). Из овог одломка је јасно да се особеност шпанског менталитета не види у ономе што је у њему најсировије, што *претходи* процесу цивилизовања, већ управо супротно, у ономе што је *резултат* процеса цивилизовања. Јасније речено: шпанска поноситост и доброћудност извире из града, а не из села. Изворност и цивилизованост су овде супротстављени, али је за националну карактерологију значајнији и пожељнији карактер настао као резултат процеса цивилизовања. Јасно је да овде начело симетрије бива напуштено, али само привремено, јер се цивилизовање не види у духу напуштања националног карактера.

Ширење националних карактеристика на целину шпанског друштва налази своју аналогију у међусобној размењивости Шпаније и Мадрида. Када Црњански у тексту насловљеном са “Мадрид дању” каже како је “Шпанија рај за децу” (419), онда ту видимо да између

Шпаније и Мадрида стоји знак једнакости. Третман деце је идентичан и у Мадриду и у Шпанији. Тако долазимо до закључка да је Мадрид синегдоха Шпаније: то би био најчистији вид престоничког карактера метрополе. Ова синегдоха подразумева двоструки однос између престонице и државе. Са једне стране, престоница је равноправна са осталим деловима Шпаније, са друге пак, она представља центар Шпаније. Док је у “Ирису Берлина” *централност* Берлина била поистовећена са његовом управљачком улогом, односно одлучујућим значајем Берлина у будућности Немачке, дотле Мадрид постоји само као центар прошлости Шпаније. Такав статус Мадрида разоткрива се у значају централног трга *Puerto del Sol* “на коме, вековима Мадрид одиграва своје политичке драме” (421), а који је истовремено и центар Мадрида и центар Шпаније. Тако у случају Мадрида Црњански напушта идеју града-без-центра која се у свом најјаснијем облику појављује у “Ирису Берлина” да би се приближио дучићевској перцепцији Париза, у којој улогу центра играју Богородична црква и река Сена.

Следствено томе, у Црњанској слици Мадрида морају се појавити трагови вечности. Симптоматично је да свест о вечности не доживљава свој врхунац приликом описа централног мадридског трга, већ у тексту пукe политичке провинијенције. То је текст “На пријему код председника г. Заморе”, који је такође настао током јуна 1933. године. Као лајтмотив овог текста појављује се фриз са гнездима ластва испод прозора Председничке палате. Мада је мотив вечности уведен на почетку реченице у мотиву дворишта – и то на сасвим дучићевски начин⁵ – управо захваљујући статусу лајтмотива фриз и ласте добијају улогу повлашћеног корективног елемента у тексту о тадашњем председнику Шпаније. Председник Замора је привремен, фриз са начичканим гнездима ластва вечан.⁶ Као и код Дучића, који је морао да идеју урбане вечности утемељи у неурбаном

⁵ “Најтрајнији утисак, међутим, у том огромном дворишту које је видело толико великих промена у Шпанији, толико историјских догађаја, драма, толико пролазности (...)” (429).

⁶ “Цео тај фриз испод прозора, из којих је гледало толико ликова што су прошли кроз историју Шпаније, начичкан је живим ластама, што су ту свиле своја гнезда, па цврче и прелећу. Са увиђавношћу коју Шпанац има, чак у неком благом облику меланхолије, оне су остављене увек ту, на миру. И једино оне стално исте остају” (430); “Што се мене тиче, ја сам при изласку из палате, заостао за осталима да још једном прегледам онај фриз на ком су непрекидна гнезда ластва што пролећу стално око прозора. Колико их је тамних очију, великих личности у историји Шпаније, посматрало са тих прозора, са којих их сада, кад је уморан, замишљено, види и господин Алкала Замора. Стотине година пролазе. Оне остају.” (432).

вечности (отуда повлашћена улога реке Сене), тако и Црњански користи ласте, као симбол неизумируће врсте, како би на позадини те непромењивости оцртао промењивост политичара и друштвених уређења. Дакле, оно неурбано служи као упориште урбане вечности. Важно је приметити и то да тип те вечности није истоветан оном који је дозиван у Црњансковим *Писмима из Париза* из 1921. године; вечност се овде не налази на *рубовима* града као у париском путопису, што се може читати као суматристички коректив урбаном искуству, већ у самом граду. Отуда можемо закључити да Црњански у слици Мадрида, и поред експлицитно наглашене суматраистичке интенције путовања по Шпанији, ипак донекле напушта властито суматраистичко разумевање вечности у корист оног дучићевског.

Афирмација мотива вечности на рачун оног актуелног оличеног у политици, ширење националних карактеристика на цело друштво уз апстраховање класних разлика, те разумевање односа Мадрида и Шпаније у духу синегдохе, чине, узети заједно, образац мишљења које Мадрид види као престоницу Шпаније. Па ипак, на неколико места у Црњанском путопису промаљају се трагови другачијег лика Мадрида. Он, додуше, можда и јесте престоница Шпаније, али Шпанија није Француска, па тако ни Мадрид у себи не поседују ону моћ коју је поседовао Париз и код Црњанског, где је виђен као медијски град, и код Дучића у чијем се тексту Париз поистоветио са агентом цивилизације. То се већ може наслутити кроз анализу мотива медија који у Црњанској слици Париза имају доминантну улогу. Овде, у Мадриду, то није случај. Црњански им посвећује знатно мање пажње него у слици Париза, па и Берлина. Све што има да каже о мадридској штампи карикатурално је и тривијално: “Увече излазе велики мадридски листови. Почетак је ноћи у Мадриду у знаку читања новина. Знате ли шта је њина главна карактеристика? По две фотографије лепих филмских глумица, без одела, на првој страни, свако вече” (423).

Овакав коментар Црњанског не сугерише само тривијални карактер мадридске штампе, већ такође обзањује и њену немоћ у креирању слике света, којој је била вична париска штампа. Изостанак те моћи говори нам да за разлику од Француске, Шпанија није европски политички субјект. Управо зато, трагови американизације који се виде у архитектури Мадрида, и у градској вреви, делују маргинално у односу на американизацију Берлина, па стога и не могу да у текст призову питање о крајњем домаћају те американизације. У случају Берлина то питање је било отворено све време. Оно се формулише као недоумица која обузима посматрача:

да ли је Берлин објекат америчке, корпоративне или интернационалне моћи, или је американизација само инструмент у неугасивој тежњи Пруске да узврати ударац? Слично питање не може бити постављено у контексту Мадрида, јер је американизације овде присутна само као низ трагова, а не као урбана доминанта, па отуда Мадрид у поређењу са Берлином постаје немодеран град.⁷ А самим тим, додајмо, и немоћан град.

Док су Париз и Берлин емитовали своју моћ изван граница својих земаља – први у медијско-политичком смислу, други у економском и рекламном – Мадрид је приказан као објект на коме се испољава спољашња моћ. То је видљиво већ из саме појаве шпанске економске елите на страницама Црњансковог путописа: иако је та елита одвојена од обичних становника зидовима затворених мадридских клубова, она је ипак откривена оку путописаца. За нашу анализу небитно је то што Црњански, пишући о њој, позајмљује глас других путописаца, одбијајући да се према тим другим гласовима одреди. Важно је да је та елита, за разлику од париске и берлинске, уопште видљива. Узрок њене видљивости је чињеница да је национална елита у модерној Шпанији изгубила улогу европског субјекта, постајући рентијер прошлости: “То су они, кажу, чији су прадедови опљачкали Фландрију и цео свет. То су они што, тамо доле, у Андалузији имају своја имања, на којима им наполичар дрипчи, док они овде траће муку и зној сељака са својим метресама, чији се дивни аутомобили паркирају мало даље. Као пауци плету своје мреже по министарствима, банкама, предузећима. То су они што су телефоне, руднике, лађе, дали странцима, и ућарили милионе док су толики оставили кости у Мароку ” (421).

Из завршног крешенда овог одломка види се лик једне Шпаније која је распродата.⁸ Тако се образује светскост Шпаније као низ тачака које Мадрид повезују са светом. Тиме се он, међутим, неминовно одваја од Шпаније, будући да није, попут Париза, субјект светских веза. Та светскост је емитована споља и Мадрид је, као и цела Шпанија, прима на себе. Тамо где се она најјасније дозива – у призорима ноћног гламура шпанске метрополе – Мадрид ће неминовно бити компариран са осталим европским престоницама.

⁷ Описујући зграде Мадрида, Црњански примећује: “У тим грдосијама од цемента и камена нема стаклене и челична хипермодерности немачке” (420).

⁸ Црњански се овом феномену враћа још једном када каже како су шпанске електричне централе одличне, да би то образложио чињеницом да су “добрим делом у рукама Швајцараца” (423).

Неће у том поређењу Мадрид изгубити на елеганцији, лепоти, па ни раскоши, већ ће његов ноћни живот бити лишен оних *екстрема* који карактеришу Париз и Берлин. Тако нам путопис Црњанског показује једну важну особину модерног идентитета велеграда, а то је значај екстрема у међусобној корелацији велеграда. Наиме, управо је екстрем оно што дарује идентитет велеграду у односу на друге велеграде. Уколико велеград нема моћ да обликује један или више таквих екстрема, он неминовно постаје сив и обезличен.

То је судбина Мадрида: без политичке моћи Париза, без хипермодерности Берлина, без екстремне прошлости Рима, Мадрид постаје другоразредни велеград. Није отуда случајно што ће се отуда у тексту “Атенао де Мадрид” у облику поенте која заокружује ово поглавље појавити подсмешљива прича о Лали који је посетио Беч. Црњански цитира његове речи “ ‘Та манте варош као варош’ – причао је [Лала] после – ‘него што сам тамо видео једног риђу! Као да је овај Путко из комшија Максине баште’ ” (428).

Без сумње, овај коментар је испрва сведочио о неурбаности посматрача града, и као такав је могао бити употребљен у *Другој књизи Сеоба* како би дочарао неурбаност Павла Исаковича. Међутим, истовремено, он на подсмешљив начин сугерише једну свеопшту планетарну истост, која данас само донекле проговара у идеји планетарног града, космополиса или метаграда, како га низива Вирилио.⁹ Кажемо “само донекле”, јер се код Црњанског просторна истост употпуњује и временском истошћу. Тако се код Црњанског појављује свест о “језивој мрежи обмане о сличности у свету, о јединству грозном између најдаљих предела, о неком безумном премештању не само идеја и епоха, него и ликова и навика” (427). Видимо да се већ овде наслућује атмосфера урбаног простора као својеврсног временског и просторног кавеза који ће бити карактеристичан за Рим из *Хиперборејаца* и Лондон из *Роман о Лондону*. Сем тога, важно је уочити да је у последњем цитату идеја веза и сличности у свету описана кроз негативне атрибуте “језиво” и “безумно” “грозно”. То чуди будући да је свест о везама у свету темељна особина суматраистичког искуства. Очигледно, када се идеја о везама и сличностима између удаљењих предела у свету премести у урбани простор, њен предзнак се мења. То је зато што смо већ овде на трагу идеје Космополиса, која ће доминирати у Црњансковим послератним романима.

⁹ Pol Virilio, *Informatička bomba*, prev. Nenad Krstić, Svetovi, Novi Sad, 2000, 16.

Моменат бескрајног и бесконачног града, који се у слици Мадрида тек слуги, чини границу између Црњанскове ране и позне тематизације метрополе. Код раног Црњанског још увек има смисла анализирати однос између Престонице и Метрополе, будући да град још увек није појмљен као простор без граница. То ће се, међутим, догодити у послератним тематизацијама европских метропола. У *Другој књизи Сеоба* Беч у симболичком смислу неће имати границе, јер ће се видети да је урбана свест заједничка за све метрополе. У *Хиперборејцима* бескрајност града проговориће пре свега у фигури вечног града у коме ће трагика преклапања прошлости и садашњости бити још јасније изражена, баш као и безумност премештања ликова, идеја, навика из једног простора у други, из једне епохе у другу. Најзад, у *Роману о Лондону* идеја града као бесконачно-бескрајног простора биће најјасније изражена па ће стратегија бекства морати на себе преузети најрадикалнија решења.

Литература

Bojm Svetlana, *Budućnost nostalgije*, prev. Zia Gluhbegović, Srđan Simonović, Geopoetika, Beograd, 2005.

Virilio Pol, *Informatička bomba*, prev. Nenad Krstić, Svetovi, Novi Sad, 2000.

Popović Radovan, *Život Miloša Crnjanskog*, Prosveta, Beograd, 1980.

Crnjanski Miloš, *Putopisi I*, Zadužbina Miloša Crnjanskog, BIGZ, Srpska književna zadruga, L'Age d'Homme, Beograd, 1995.

Slobodan Vladušić

MADRID – PROVINCIAL METROPOLIS

Summary

In this paper we question the image of Madrid in the Crnjanski's notes based on his one month sojourn in Spain. In the image of Madrid the aspects of capital and megalopolis are symmetrically arranged, that is, the features of Madrid which Crnjanski ascribes to the national character of Spain, and those alluding to the international nature of the Spanish metropolis. In the contrast to the text "Iris Berlina" written in 1931, where between the features of capital and and megalopolis there is a dominant tension which contribute to the vague image of Berlin, here, in the image of Madrid, such tension is not present. The reasons for this is political, economical and media impotence of Madrid which determines it as a provincial metropolis. From the other side, however, there is a fact which confirms that relations between Madrid and other metropolises are understood as certain deformation of sumatran concept of world interconnections: when such connections and similarities are noticed in urban area, they alludes to the idea of Cosmopolis, that is, to the urban area without boundaries in space and time dominant in the image of metropolis in after war novels by Crnjanski.

ПРИПОВЈЕДНИ ПОСТУПЦИ ПОЛА ОСТЕРА У РОМАНИМА „MR. VERTIGO“ И „БРУКЛИНСКА РЕВИЈА ЛУДОСТИ“

Апстракт: Једна од најзначајнијих карактеристика романа Пола Остера јесте разноликост приповједних поступака које користи. Овај рад се бави појединачним и упоредним приказом приповједних поступака које Пол Остер користи у својим романима „Mr. Vertigo“ и „Бруклинска ревија лудости“. Наведени романи узети су за примјер као два карактеристична модела Остеровог приповиједања.

Кључне речи: Пол Остер, приповједни поступци, роман, америчка књижевност.

Прозни опус Пола Остера (Paul Auster, 1947), а у првом реду његове романе, карактеришу различити приповједни поступци којима се овај аутор служи како би реализовао одређену текстуалну структуру, било на нивоу цијелих романа, било на нивоу њихових појединих дијелова. Упркос бројним заједничким мотивима које највећи број Остерових романа садржи (као што су главни лик – писац, постојање романа у роману, прикази свакодневног живота, усамљеност и отуђење, коинциденција, случајност, губитак и проналажење инспирације, америчка историја, амерички простор, Бруклин, бејзбол, итд.), сваки од романа у себи носи специфичну приповједну структуру произведену различитим наративним процедурама и, наравно, обогаћену јединственом радњом, ликовима и другим резултатима креативне имагинације. При томе, Остер углавном не мијења нарочито језик као средство изражавања, већ оно што се кроз употребу тог језика саопштава. Иначе, језик који Пол Остер користи у својим романима је, доминантно, језик богатих, детаљних и заокружених реченица промјењиве дужине, који се вјешто креће рубовима свакодневног говора, филозофских мисли, сложених животних истина саопштених на једноставан начин, интелектуалних полемика и дескрипција, те детаљних описа ентеријера, екстеријера, физичких и психичких стања, не улазећи при томе ни у један од наведених сегмената у толикој мјери да би то могло прерасти у досаду и маниризам. Другим ријечима, то су

текстови који теже ка томе да буду читани, да приликом читања држе пажњу и да својим током и завршетком на потребни начин испуне очекивања читаоца, а да при томе остану довољно свјежи и тешко предвидиви.

Романи „Mr. Vertigo“ и „Бруклинска ревија лудости“ изабрани су као карактеристични модели за два приповједна поступка које Пол Остер користи. Иако у самој конструкцији садрже одређене сродне и заједничке елементе и мотиве, са техничке стране њиховог приповједног остваривања они се готово потпуно разликују. Наиме, „Mr. Vertigo“ је биографска прича причана линеарно и хронолошки, у првом лицу, од стране главног лика романа Волтера Раулија, који се, пишући роман о свом животу, ретроспективно осврће на свој живот и хронологију дешавања у њему од ране младости па до старости – тренутка у коме приповиједа, уз минималне или незнатне дигресије чија је једина сврха да попуне и допуне одређене информационе празнине у његовој наративи. С друге стране, „Бруклинска ревија лудости“ представља вишеструко сложену наративну структуру, гдје су судбина и живот главног лика Нејтана Гласа (који, поред тога што сам приповиједа причу романа у првом лицу, такође пише и „роман у роману“), сплетом судбина, коинциденција и случајности, везани за живот и судбине бројних других ликова из његовог окружења. Уграђивање свих тих судбина и животних путева у ткиво романа, уз бројне цитиране епизоде из „романа“ који Глас пише и његове осврте везане за ближу и даљу прошлост, доводи до креирања сложене структуре узајамних односа, судбина, повезаности и дјеловања, који, иако функционално и исходишно везани за главни лик и токове радњи и стања чији је он носилац, на извјестан начин функционишу и као посебне, самосталне наративне структуре унутар романа, стварајући тако комплексан, вишеслојни и вишедимензионални наратив.

Двије тако различите приповједне структуре написане од стране истог писца свакако заслужују детаљну анализу, те ће у даљем тексту бити дат осврт на саме наведене романи и приповједне поступке које је Пол Остер употребио у њима, а потом и краћи синтетички, упоредни приказ ова два романа посматрана кроз призму приповједних поступака коришћених у њима.

Mr. Vertigo

Роман „Mr. Vertigo“, написан је 1994. године, и доста се разликује од романа који му претходе, а нарочито од романа

„Левијатан“ (1992), који му непосредно претходи. И сам Остер за њега каже: „*Mr. Vertigo* је другачија од мојих осталих књига. (...) Након *Левијатана*, књиге која је било јако тешка за писање, веома чврста, све у свему један напоран покушај, желио сам се ангажовати на неком много лакшем пројекту. Негдје дубоко, ова жеља да говорим о левитацији изгледа ми као отпор тежини, одређеној озбиљности претходног романа.“¹

Писан у првом лицу, овај роман приповиједа причу о Волтеру Раулију, почињући од 1924. године, када га, као деветогодишње сироче, тајанствени Мештар Јахуди одводи с улица Сент Луиса, уз обећање да ће га научити летјети. Након три године шегртовања и мукотрпне, сурове и чудне обуке, Волту то полази за руком, те као Волт - Чудо од дјетета путује широм земље са Јахудијем, приређујући наступе и постајући популаран. Међутим, почетком пубертета, способност левитације почиње му угрожавати живот, па се ње одриче. У хронолошком низу дешавања, након што му ментор стицајем околности умире, Волтер бесциљно лута кроз живот, обављајући разне послове и доживљавајући успјехе и неуспјехе, све док, у својој 77. години, оставши стабилног имовинског стања али коначно и дефинитивно сам, не почне писати мемоаре, које оставља нећаку како би их овај објавио након његове смрти.

Сам почетак романа, иако својим првим лицем и непосредним тоном обраћања представља несумњив аутобиографски осврт главног лика књиге на властиту младост: „Било ми је дванаест година кад сам први пут ходао по води. Човјек у црном научио ме како се то ради, и нећу се правити да сам тај трик научио преко ноћи. (...) Учинио сам оно што није учинио ниједан Американац прије мене и оно што нитко након мене није учинио.“² Тиме се постављају пред читаоца бројне дилеме, уводећи га, с једне стране, директно у поенту, у само сједиште радње, а, са друге, доводећи у питање вјеродостојност онога што Раули прича (и њега самог, као наратора), те збуњујући у погледу саме природе романа који слиједи и његове потенцијалне заснованости на реалности или фантастици. Како је то примијетио Брендан Мартин, „Раулијево приповиједање подстиче и скептицизам и сумњичавост. Да ли је читаоцу представљен тачан осврт на Раулијеве ране године, или пак Раули, огорчени и

¹ Alik Varvogli: *The World That Is the Book: Paul Auster's Fiction*, Liverpool University Press, 2001, стр. 157. Превод са енглеског језика: Дарко Ковачевић.

² Pol Oster: *Mr. Vertigo*, V. B. Z., Zagreb, 2007, стр. 7. Превод са енглеског језика: Петар Вујачић.

неиспуњени појединац, прибијегава вјештини лагања и измишљања самог себе?“³ Међутим, у даљем току романа, читалац врло брзо увиђа да је пред њим једна обична животна прича, причана на моменте „обичним“ књижевним језиком, а на моменте сленгом (који користи млади Волтер), чији су једини, условно речено, нереални елементи његова способност да лебди и креће се у зраку (која је, опет, објашњена помоћу левитације, појаве о којој се наука ни до данашњих дана није сасвим прецизно одредила), те одређене интуитивне способности Мештра Јахудија. Говорећи о овом роману, и сам Остер каже: „Мислим да је *Mr. Vertigo* реалистична књига. Једини елемент који је мало вјероватан, али који очигледно морамо прихватити, јесте питање левитације. Једном кад то прихватимо, све друго је истина: психологија ликова, историјске референце, све. Ова прича, која се одвија преко реалистичне позадине, произлази из научних основа и из истине.“⁴ Читавог живота, све до навршене 77. године, у којој почиње писати роман на основу своје животне приче, Волт пролази кроз успоне и падове, бива успјешан и пропада, вођен инстинктом за преживљавање, помогнут и одмогнут низом случајности и коинциденција, уз сталну тежњу да, након што је једном окусио славу, поново буде познат и славан, да буде неко и нешто по (готово) било коју цијену.

Захваљујући томе што му је Остер додијелио улогу приповједача, Вотор Раули је аутоматски смјештен у центар радње самог романа, док су сви остали ликови присутни само у оноликој мјери у којој је то битно за њега самог и околности у којима се налази. Тако су и дигресије и појашњења везана за поједине ликове наративни производ самог Волтера, настајући на основу његових личних судова и закључака или пак онога што је од других људи чуо о некоме или нечему. Међу тим, у већој или мањој мјери споредним, ликовима, највећа пажња је, свакако, посвећена Мештру Јахудију, кроз низ упечатљивих слика, описа и субјективних утисака који се, кроз године, мијењају од негативности, страха и одбојности па до поштовања и безусловне привржености и оданости. У нешто мањој мјери и на сличан начин осликани су и остали ликови из Јехудијеве „породице“ у коју Волт бива доведен - Мајка Сијукс, Езоп и Марион Витерспун, те Волтов ујак Слим Спаркс, његова друга жена Моли

³ Brendan Martin, *Paul Auster's Postmodernity*, Routledge, New York & London, 2008, стр. 23. Превод са енглеског језика: Дарко Ковачевић.

⁴ Alik Varvogli: *The World That Is the Book: Paul Auster's Fiction*, Liverpool University Press, 2001, стр. 158. Превод са енглеског језика: Дарко Ковачевић.

Квин, Дизи Дин (стварна бејзбол легенда коју је Остер „употријебио“ у роману као један од споредних ликова), Данијел Квин и други. Ни једном од ових ликова није дата посебна епизода у оквиру романа, већ је једино што читалац сазнаје о њима оно што Волт сматра за потребно да каже, па их је могуће сагледати једино из његове перспективе. На тај начин је обезбијеђена чврста, јасна и прегледна наративна структура која се базира на једном лику и једној радњи (његовом животном путу), кроз аутобиографско приповиједање у првом лицу. Свјестан проблема „вјеродостојности“ и субјективности у доживљају Волтовог казивања, Остер га симболично разрјешава кроз Волтерову изјаву са краја књиге, када говори о роману, у том тренутку присутном као 13 свесака које је до тада написао о свом животу: „Свака ријеч у тих тринаест књига чиста је истина, но кладим се у властита јаја да ће у њу повјеровати мало људи. Мислим, не плашим се да би ме нетко могао прогласити лажљивцем, али сам једноставно престар да бих се бранио пред идиотима.“⁵

Језик којим се Остер служи приликом приповиједања у роману „Mr. Vertigo“, како је већ раније наведено, представља комбинацију „обичног“ књижевног језика и сленга. При томе је карактеристично да се Волтерове говорничке и опште језичке способности, као и сам начин изражавања (осликани кроз његов директни говор у различитим приликама током романа) готово уопште не мијењају током романа, док су „књижевни“ језик и стилска средства којим је „написао“ роман, индиректно објашњени утицајем образованог црног дјечака Езопа, члана Јехудијеве „породице“ и Волтовог пријатеља, који га је и научио читати, и може се сажети у Волтовом доживљају приликом слушања Езопове аутобиографије: „Смијао сам се неким одломцима, плакао над другима – а што човјек више може тражити од књиге осим да осјети жалац свих таквих радости и туга? Сад, кад пишем властиту књигу, не прође ниједан дан а да не помислим на Аесопа у његовој соби на кату.“⁶ Таква, свјесна приповједна комбинација класичног, књижевног приповиједања и сленга, који, у овом случају, нипошто није оскудан и једноставан језик, већ богат, дескриптиван, духовит, прецизан, дјетиње искрен и веома често ироничан, повезана са линијом нарације коју је лако пратити, оно је што чини да овај роман

⁵ Pol Oster: *Mr. Vertigo*, V. B. Z., Zagreb, 2007, стр. 195. Превод са енглеског језика: Петар Вујачић.

⁶ Ibid, стр. 63.

истовремено буде и дубок и једноставан, али несумњиво интересантан и привлачан за читање од почетка до краја.

Битан приповједни поступак који Пол Остер користи у роману „Mr. Vertigo“, чиме на извјестан начин кроз текст „потписује“ и ауторски обиљежава, јесте и употреба одређених, за њега битних мотива које на различите начине провлачи кроз своје романе.

Први од тих мотива је, свакако, главни лик писац, и о њему је већ довољно речено у претходном тексту.

Наредни мотив је однос отац – син, који у овом случају није биолошки утемељен. Иако се у Волтеровом казивању током романа „Mr. Vertigo“ вјешто избјегава превелика сентименталност, сасвим су јасни моменти у којима он почиње осјећати безрезервну наклоност према Мештру Јахудију и грчевито се бори за његову (очинску) наклоност, љубав и бригу, као и он када је, без обзира на околности, сретан пошто у Мештровим ријечим и дјелима осјети неке од тих емоција. Њихов однос кулминира у тренуцима када Мештар Јахуди умире, а Волтер је свјестан да му не може спасити живот.

Сљедећи мотив су случајности и коинциденције, један од јако присутних управљачких манипулативних елемената у радњама Остерових романа, које, у конкретном случају романа „Mr. Vertigo“, играју пресудну улогу у током читавог Волтеровог живота, од тренутка када га је Мештар Јахуди пронашао, преко разних сусрета који му мијењају животни ток, па до поновног успостављања контакта са госпођом Витерспун. Прецизније се, чак, може рећи да су све битне епизоде његовог живота повезане низом случајности и коинциденција.

Трећи мотив је мотив проналажења мјеста које би представљало унутрашње уточиште, својеврсне Утопије на микроплану, на које би човјек могао отићи у тренутку када му се реални, свакодневни живот учини немогућим. Иако у овој књизи тај мотив није заступљен у оноликој мјери у којој је то случај са неким другим Остеровим романима („Пророчка ноћ“, „Књига илузија“ или „Бруклинска ревија лудости“, о којој ће бити ријечи касније), ипак је на неки начин присутан у опису начина на који „породица“ Мештра Јахудија, састављена од четворо људи различите доби, животних прича, па чак и нација и боје коже, функционише складно и хармонично унутар своје куће и свог имања, одржавајући само неопходне али минималне контакте са спољним свијетом који је окружује.

Ту су још и мотиви усамљености и отуђења, огромни простор територије Америке, бејзбол и многи други, који су у роману мање или више заступљени, и сви заједно доприносе укупном јединству, квалитету и генералном утиску који роман „Mr. Vertigo“ оставља на читаоца и током и након читања.

Бруклинска ревија лудости

Роман „Бруклинска ревија лудости“, иначе једанаести по реду који је Пол Остер написао, објављен је 2006. године, читавих дванаест година након романа „Mr. Vertigo“ и представља „текст чудног животописа – пре него што је добио облик књиге на српском језику, постојао је само у електронској форми. На енглеском језику књига се појављује тек након српског издања“.⁷

Својом радњом роман је смјештен у Бруклин током избора у Америци 2000. године, и ти догађаји честа су тема конверзације између ликова. Како примјећује Еигатсу, „у *Бруклинској ревији лудости* проблеми америчке политике су у знатној мјери повезани с причом, опширно доприносећи коначној главној теми“.⁸ Такође, Остер закључује роман 11. септембра 2001, на дан терористичких напада на Међународни трговачки центар у Њујорку, те је и у том елементу присутан елемент дневне и генералне политике, тако да се може рећи да у „*Бруклинској ревији лудости* Остер отворено прича причу о својим ликовима, фокусирајући се на извјесне аспекте савременог америчког друштва са којима се они суочавају“.⁹

Оно што овај роман чини јединственим и посебним јесте начин на који је његов садржај представљен, тј. приповједни поступци које је Пол Остер користио у његовој реализацији. Наиме, као што је већ раније наведено, „Бруклинска ревија лудости“ представља вишеструко сложену наративну структуру, гдје су судбина и живот главног лика Нејтана Гласа, сплетом судбина, коинциденција и случајности, везани за живот и судбине бројних других ликова из његовог окружења. Нејтан је усамљени, разведени пензионисани агент осигурања који долази у Бруклин тражећи

⁷ Из текста на задњој корици књиге Пола Остера: *Бруклинска ревија лудости*, Геопоетика, Београд, 2006.

⁸ Kuniko Eigatsu, *An Aspect of Contemporary Dystopia: An Analysis of Paul Auster's The Brooklyn Follies*, 2007, стр. 1-2. Online, <http://library.nakanishi.ac.jp/kiyou/gakugei%283%29/01.pdf>. Превод са енглеског језика: Дарко Ковачевић.

⁹ Ibid, стр. 2.

„савршено мјесто за умирање“, будући да болује од рака плућа. Иако није професионални писац, већ само пасионирани љубитељ и читалац књига, Нејтан налази смисао живота у пројекту – писању књиге, о коме каже: „Назвао сам га *Књига људских лудости*, и планирао сам да у њој, најједноставнијим, најјаснијим језиком изнесем описе свих несмотрености, свих непријатности, глупости, испада и сваког безумног поступка који сам починио током своје дуге и шаролике каријере човека. Када не будем могао да се сетим прича о себи, бележићу ствари које су се догодиле људима које познајем, а када и тај извор буде пресушио, прећи ћу на историјске догађаје (...)“.¹⁰ Будући да је роман наратив у првом лицу, и као такав звучи као Нејтанова ретроспективна исповијест, појављивање дијелова и појединих анегдота из „романа“ који он пише у склопу свог приповиједања, доводи на тренутке до постојања „романа у роману“, што је битна карактеристика знатног броја Остерових романа. Међутим, низ случајности, сусрета и узајамних повезаности догађаја Нејтана доводи у везу с бројним другим ликовима, омета његову идеју о мирном умирању и подстиче га на акцију, тако да, упркос раку (у ремисији) и упали једњака, од које готово умире, до даљег одлучује да преживи, тако да на крају романа он излази из болнице на улицу, свега 46 минута прије него што ће први авион ударити у Свјетски трговачки центар.

Посебности овог романа јесу управо наведени споредни ликови. Иако се, као и у роману „Mr. Vertigo“, читалац упознаје с њиховим животима, судбинама, узајамним везама и везама са Нејтаном искључиво кроз његово приповиједање и оно што он о њима непосредно или посредно зна или сазнаје, ти описи су толико темељни и детаљни да се готово може рећи да представљају посебне епизоде у оквиру романа. Како уочава Егаитсу, „приче о Нејтану и људима око њега развијају се паралелно са Нејтановим писањем *Књиге људских лудости*. Тако је *Бруклинска ревија лудости* структурисана као вишеслојни, сложени наратив са причама унутар прича.“¹¹

У прва четири поглавља књиге, Нејтан приповиједа о себи, а кроз ту приповијест уводи и друга два лика битна за радњу романа.

¹⁰ Pol Oster: *Bruklinska revija ludosti*, Geopoetika, Beograd, 2006, стр. 13. Превод са енглеског језика: Ивана Ђурић – Пауновић.

¹¹ Kuniko Eigatsu, *An Aspect of Contemporary Dystopia: An Analysis of Paul Auster's The Brooklyn Follies*, 2007, стр. 2. Online, <http://library.nakanishi.ac.jp/kiyou/gakugei%283%29/01.pdf>. Превод са енглеског језика: Дарко Ковачевић.

Први од њих је његов сестрић Том Вуд, некада изузетно надарен и перспективан дипломац књижевности који се, стицајем околности, одриче академске каријере и долази у Њујорк, гдје живи сам и обавља разне послове све док се не скраси као помоћник књижара у књижари у Бруклину под називом „Брајтманов таван“. Други лик је газда „Брајтмановог тавана“, Хари Брајтман (с правим именом Хари Данкл), комплексна личност са богатом и бурном биографијом, хомосексуалац који је претходно био и у браку из којег има шизофреничну кћерку, особа изразитог смисла за хумор, у сваком тренутку пуна акције, контраверзна и тешко предвидива.

Нејтан Глас оба лика уводи непосредно, један за другим, при чему прича о Херију представља препричану верзију онога што је чуо од Тома. Епизоде у којима прича о њима, дајући податке, чињенице и, колико је то у стању, властите судове, представљају у први мах готово независне цјелине, епизоде у наративном току романа, чији ће се смисао и неопходност уклопити у његово ткиво тек у даљем току радње, када оба лика, а тиме и њихове животне приче, постану саставни дио Нејтанове свакодневнице.

Из приче о Тому, најприје кроз оно што Нејтан директно прича, а потом и кроз препричавање онога што му Том саопштава, добијамо слику о једном усамљеном младом човјеку, кога су стицај животних околности, превелика амбиција и недостатак воље довели до тога да се одрекне блиставе академске каријере која је била пред њим и оде у Њујорк, гдје бесциљно егзистира радећи разне послове тек ради пуког преживљавања, између осталог, и посао таксисте, све док се не скраси у „Брајтмановом тавану“. Кроз ово приповиједање, Том у цјелини бива уведен у роман као трагичан, чак патетичан лик, али се то стање током радње према крају романа поправља, тако да његов живот почиње добијати сврху и смисао.

Друга прича коју, најприје Том исприча Нејтану па је онда овај кроз своје приповиједање ставља пред читаоца, јесте бурна и узбудљива прича о Харију Брајтману и бурним околностима из његове прошлости (брак са кћерком мултимилионера пропао због агресивног уплитања њеног оца, дефинисање властите хомосексуалности, успјех у послу са умјетничким галеријама, афера са криминалцем, развијајућа шизофренија његове кћерке Флоре, кривотворење дјела мртвог сликара, затвор, развод, сеоба у Бруклин и почињање живота изнова, покретањем књижарске радње под псеудонимом). Од свих ликова у роману, слободно се може рећи да је Хари „најсложенији, најутицајнији и најдвосмисленији од свих

ликова романа, пун контрадикторности и изненађења“¹². Његова личност је много више од типичног образованог хомосексуалца: то је човјек богатог животног искуства, способан, оптимистичан, жив, покретан, непредвидив, сентименталан, идеалистичан и на моменте лаковјеран, због чега, у суштини, и губи живот, остављајући тиме огромну празнину у животима Нејтана и Тома.

У остатку књиге, уз већ поменуте, преплићу се приче о Томовој несталој сестри Аурори, и њеној кћерци Луси, која се једног дана тајанствено и ненајављено појављује у животима Тома и Нејтана. Док се Луси, као мала, интелигентна дјевојчица, која испрва носи у себи терет одрастања у нездравом окружењу уз оца вјерског фанатика, што се првенствено манифестује кроз завет ћутања, којег се она досљедно придржава непосредно након свог доласка код Тома, приказује првенствено кроз Нејтаново приповиједање о времену које је директно провео с њом, Аурорина судбина и животни пут се осликавају на више нивоа, гдје Нејтан најприје индиректно препричава њему познате детаље из њене младости, потом оскудне информације које је Том имао о њој, у првом реду оне везане за рад у порно индустрији, телефонске разговоре, те, коначно, након што се и она трајно и коначно врати у њихове животе, пошто ју је Нејтан спасио из окружења вјерског фанатизма, у које је „упала“ удајом за Дејвида Мајнора, фанатичног слѣдбеника религиозног култа под називом „Храм свете ријечи“, и њену властиту бурну исповијест. У овом дијелу књиге Нејтан приповиједа и о упечатљивој епизоди када су се, стицајем околности које је највећим дијелом узроковала Луси, она, он и Том краткотрајно обрели у мотелу Стенлија Чаудера, који све троје у кратком времену почињу доживљавати као својеврстан рај на земљи, микроутопију у природи, далеко од градске буке, других људи и свакодневних проблема. О овој епизоди биће више ријечи нешто касније.

Овакав ток наратива директно уводи у завршницу романа, гдје се судбине наведених главних ликова, али и споредних, који се појављују током романа кроз мање или веће приповједне епизоде (као што су Нејтанова кћи Рејчел, Стенли Чаудер и његова кћер Хани, која постаје Томова жена, затим Ненси Мацукели и њена мајка Џојс, са којом Нејтан ступа у интимну везу, те многи други), додатно преплићу и воде до коначног, каквог-таквог разрјешења на његовом крају.

¹² Ibid, стр. 5.

Додатни елементи присутни у нарацији овог романа јесу и већ поменуте „епизоде“ из романа који Нејтан пише, које, приповиједајући о занимљивим, чудним и често смијешним стварима које су се десиле њему и другим људима, додатно обогаћују његову нарацију, додатно усложњавајући ток дешавања у књизи.

На овај начин, сагледавајући овај роман као цјелину, и узимајући у обзир наведене приповједне поступке које је Остер у њему користио (при чему, као и у роману „Mr. Vertigo“, он не мијења језичка средства и стил којим се изражава, већ само оно што помоћу њега саопштава), добија се наративна структура која функционише у више слојева или нивоа. На највишем нивоу стоји Нејтанова прича, чији саставни дио јесу сви елементи са нижих нивоа. Ниво ниже су приче о наведеним битнијим ликовима (Том, Хари, Аурора, Луси) као и одломци из Нејтановог „романа“, затим приче о другим, спореднијим ликовима, те коначно, узајамне везе и интеракције Нејтана, битнијих и спореднијих ликова, које, опет, повезују Нејтанову нарацију у логичну и читљиву цјелину, што, све заједно, доводи до тога да се назначени нивои могу посматрати и као својеврстан круг прича, судбина и узајамних односа. Таквим приповједним поступцима добијена је сложена структура појединачних приповједних епизода, међу којима, опет, постоје везе довољно јаке да би се оне могле укомпоновати у роман као цјелину.

И „Бруклинска ревија лудости“ обилује мотивима и елементима карактеристичним за Остеров романи. Ту су, поново, главни лик у улози писца и приповједача, случајности и коинциденције, којих је заиста безброј и које фактички представљају један од битних везивних елемената саме радње, затим осамљеност и потрага за властитим идентитетом, коју у одређеним фазама испољава сваки од наведених ликова, Бруклин као центар дешавања и многи други.

Међу њима треба ипак посебно издвојити нешто раније поменуту епизоду у којој Нејтан, Луси и Том проводе кратко вријеме у мотелу Стенлија Чаудера, својеврсном рају на земљи, микроутопији у природи, далеко од градске буке, других људи и свакодневних проблема. Дакле, на овом мјесту је поново присутан Остеров мотив проналажења мјеста које би представљало унутрашње уточиште, поменут и укратко описан раније у тексту о роману „Mr. Vertigo“, при чему је у роману „Бруклинска ревија лудости“, осим у осјећању среће и задовољства које наведени ликови осјећају током свог боравка у мотелу Чендлер, он додатно утемељен

и Томовим дипломским радом (заснованим на одређеним дјелима Поа (Edgar Allan Poe, 1809 – 1849) и Тороа (Henry David Thoreau, 1817-1862), иначе писаца који су на Остера остварили велики утицај, са сличним разматрањима и идејама, о коме он и Нејтан много разговарају, као и Харијевом идејом о „Хотелу Егзистенција“, који је у свом уму креирао у младости, у једној верзији као имагинарно уточиште - склониште за изгубљену дјецу, чији су родитељи и домови страдали у рату, а у другој као опуштено, ноншалантно мјесто у коме је могућ сусрет свакога са сваким – славних са анонимним и познатих са непознатим, без икаквих посљедица и сувишних ријечи (занимљиво је да је поглавље у коме Хари прича Нејтану и Харију о „Хотелу Егзистенција“, као о сну којег се никад није потпуно одрекао, једино у цијелој књизи дато у форми дијалога, готово текста из неког сценарија за филм, чиме се подвлачи и наглашава његов значај).

„Мотел Чендлер“ Нејтан и Том почињу посматрати управо као своје визије савршеног мјеста, као њихов (и Херијев) властити рај и азил на земљи, тако да са Стенлијем Чендлером чак уговарају његову куповину, али их Харијева смрт спречава у томе.

Сви наведени мотиви, заједно са назначеним приповједним техникама, у цјелини стварају изузетно снажну и упечатљиву литерарну структуру која остаје у мислима читаоца још дуго након што сам процес читања буде завршен.

Закључна разматрања

Као што је већ више пута овдје назначено, посматрано из перспективе приповједних поступака које је Пол Остер употребио, романи „Mr. Vertigo“ и „Бруклинска ревија лудости“ представљају два карактеристична модела његове наратије, која, уколико се романи посматрају као цјелине и упркос њиховим неоспорним заједничким елементима и мотивима назначеним у претходном тексту, те чак и самој сродној природи наратива (будући да су у оба случаја у питању ретроспективне приче које сами главни ликови причају у првом лицу), представљају двије апсолутне крајности, гдје је „Mr. Vertigo“ својом линеарношћу и једноставношћу структуре на једној страни, док је „Бруклинска ревија лудости“, као изразито сложен и акционо полифон роман, на сасвим другој. При томе, оба романа неоспорно посједују јединствене литерарне квалитете који их чине јединственим и посебним, како у оквиру опуса романа Пола

Остера, тако и у опусу најновије америчке постмодерне књижевности уопште.

Литература

- Paul Auster: *Mr. Vertigo*, V. B. Z, Zagreb, 2007.
- Pol Oster: *Brucklinska revija ludosti*, Geopoetika, Beograd, 2006.
- Dennis Barone – (ed.): *Beyond the Red Notebook: Essays on Paul Auster*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1995.
- Alikei Varvogli: *The World That Is the Book: Paul Auster's Fiction*, Liverpool University Press, Liverpool, England, 2001.
- Gunnthórunn Gudmundsdóttir: *Borderlines: Autobiography and Fiction in Postmodern Life Writing*, Rodopi, Amsterdam, 2003.
- Ilana Shiloh: *Paul Auster and Postmodern Quest: On the Road to Nowhere*, Peter Lang, New York, 2002.
- Brendan Martin: *Paul Auster's Postmodernity*, Routledge, New York & London, 2008.
- Theo D'haen and Reindert Dhondt – (ed.): *International Don Quixote*, Rodopi, Amsterdam – New York, 2009.
- Robert L. McLaughlin: *Paul Auster. the Brooklyn Follies*, The Review of Contemporary Fiction, Volume: 26, Issue: 1, 2006, Page Number: 146+.
- Kuniko Eigatsu: *An Aspect of Contemporary Dystopia: An Analysis of Paul Auster's The Brooklyn Follies*: 2007, <http://library.nakanishi.ac.jp/kiyou/gakugei%283%29/01.pdf>

Darko Kovačević

PAUL AUSTER'S NARRATIVE TECHNIQUES IN THE NOVELS *MR. VERTIGO* AND *THE BROOKLYN FOLLIES*

Summary

One of the most important characteristics of Paul Auster's novels is the variety of narrative techniques that he uses. This paper deals with both individual and comparative description of the narrative techniques that Paul Auster uses in his novels *Mr. Vertigo* and *The Brooklyn Follies*. The named novels have been taken as the examples of two characteristic models of Auster's narration.

ДИЈАЛЕКАТСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА

Апстракт: У раду се разматрају актуелне тенденције у развоју дијалекатске лексикографије, даје осврт на методолошке поставке код израде дијалекатских речника (од додабира одреднице и сагледавања њеног суодноса са суседним говорима и говорним типовима на једној, и стањем у стандардном језику на другој страни). Рад доноси и библиографију о досадашњим лексикографским резултатима из ове области, као и поглед на методолошке проблеме које прате ову врсту лингвистичких истраживања.

Кључне речи: дијалектолошка лексикографија, лексикографски поступак, дијалекатски речник, дијалексема, урбани дијалекат.

1.

Вуков *Рјечник* из 1818. године представља, како је више пута примећено, темељ не само српске дијалекатске лексикографије већ и српске модерне лексикографије. У основи Вуковог првог издања је његов тршићки говор, па није ни чудо што га је Павле Ивић окарактерисао као „речник говора једог човека“, јер како каже исти аутор: „Други речници садрже речи из различитих извора, које су употребљавали разни људи, често у разним временима и разним крајевима, дакле речи које не коегзистирају у једном језичком систему „или се налазе у систему књижевног језика механички помешане, помало као случајни пролазници на тротоару велеграда. Насупрот томе, лексика органски развијеног индивидуалног говора сачињава кохерентан систем, она обухвата онолико речи колико је потребно да се покрију значења која постоје у амбијенту и психичком свету њеног носиоца. Значењска поља тих речи су по правилу јасно разграничена, а тамо где се јавља синонимија, она није плод случајног сусрета двеју речи из различитих извора, већ има дубље узроке. Све је пропуштено кроз јединствено језичко осећање, што постаје још већи квалитет онда када је у питању појединац обдарен изванредним језичким осећањем, а уз то човек из народа, способан да међу језичким елементима који су му познати, издвоји оне истинске народне, понете из родитељског дома“ (Ивић 1991:69-70). Но, без обзира на чињеницу да је Вуков *Рјечник* из 1818. имао

немерљив значај, не само за српску лексикографију, већ и за српску културу уопште¹, до појаве првенца дијалекатске лексикографије Срби ће чекати више од једног века. Српска дијалекатска лексикографија јавља се, како примећује Д. Ћупић, иза резултата испитивања народних говора, „јер је било значајније описати говоре као цјелине, него давати и њихову комплетнију лексику“ (2000:703). Уз ово треба додати да је почетак модерне српске дијалектологије везан за освит двадесетог века и појаву познате Белићеве монографије у првој књизи СДЗБ (1905), а елементе дијалекатске лексикографије налазимо и у регистру те књиге, тј. Белићевих *Дијалеката источне и јужне Србије*. Ту је додат богат регистар, од око 6.000 речи, истина, неакцентованих и датих само у једном облику. Белићев пример, додавања народне лексике уз монографије о појединим српским говорима следили су, мање-више успешно, и неки каснији српски дијалектолози.

Овим освртом на услове настанка српске дијалекатске лексикографије, није могуће заобићи невесели историјски контекст у коме се нашао Српски народ у првој половини двадесетог века (Балкански ратови и Први светски рат), што је уназидило његов укупни духовни живот, а тиме и све научне дисциплине које су тада излазиле из повоја.

2.

Дијалекатским речником, по мишљењу Драгољуба Петровића (1990:7), може се сматрати сваки речник који је ослоњен на језичке реалности одређеног ареала народних говора. Према синтетичким презентацијама новијих истраживача (Илић 2005:19) показано је да, нпр. и америчка лингвистичка терминологија дијалекат тумачи као било коју језичку различитост у систему, из чега би следило да и жаргон појединих струка, арг, сленг па и тајни занатски језици припадају корпусу дијалекатске лексике. То се може једино прихватити уз услов да је лексички корпус дате «специјалне»

¹ Лексичко благо било ког говорног типа српског језика, као и лексичко благо језика уопште, „када се пажљиво анализира, даје бројне информације о етнику који се њиме служи, културним навикама тих људи, делатностима којим се они баве, историјским контактима са другим народима. На тај начин дијалекатски речник постаје извор информација за друге друштвене науке“ (Илић 2005: 23)

лексики и прецизно просторно омеђен, и да се, он као такав, улива у корпус урбане лексике датог језика одређеног говорног типа.

Пошто је поникао из окриља дескриптивне дијалектологије сваки дијалекатски речник, међу осталим врстама речника², означен је њеним методолошким обележјима, с тим да је у свом основном својству уједно и синхронијски, јер је по Згустином схватању (1991:193) и свраха «синхронијских речника да се баве лексичком залихом неког језика на неком ступњу његовог развоја». Из оваквог схватања произлази и тврдња да, према методологији обраде, сваки дијалекатски речник може бити: 1) општи (нека врста репрезентативног тезауруса за прецизно омеђену географску област); 2) диференцијални – а) у односу на други говор, говорни тип или суседни дијалекат; и б) у односу на књижевни (стандардни језик). Прво схватање у својим теоријским радовима прихвата, пре свих, Драгољуб Петровић (1982: 199), који то илустративно поткрепљује тврдњом: "Речи *отац, мајка, брат, сестра, деда, баба* из речника би се можда и могле искључити, јер се очекује да ће степен њихове идентификације бити практично занемарљив. Против њиховог искључивања, међутим, говоре два битна факта: (1) све те речи припадају једном терминолошком језгру – терминологији сродства и (2) њихова деривација може бити веома разноврсна и почесто чак и знатно диференцирана". Исти аутор на другом месту подвлачи да је "свака реч дијалекатска када се среће као интегралан елеменат одређеног дијалекатског лексичког система без обзира на то какав је њен однос према стандардном језику" (Петровић 1990:7). Овакав приступ можемо прихватити једино ако прихватимо предуслов да је примена структуралног метода у обради дијалекатске лексике једино могућ и оправдан поступак, уз претпоставку да дати језик нема општег речника, а то свакако са српским језиком није случај³!

Од 15 дијалекатских речника, колико смо их нашли у српској дијалекатској лексикографији, укључујући и онај бачких Буњеваца и два речника романизација из Боке Которске, пола њих су

² О вратама речника в. шире у Ћорић 2008: 212.

³ Истина, отежано је повлачење прецизне границе између стандарднојезичке и дијалекатске лексике, пре свега због јасно неискристалисане и недовољно стабилне граматичке (семантичке и морфолошко –творбене норме), мада општи услови, уз постављање јасних критерија, омогућавају израду дијалекатског диференцијалног речника. Тај поступак је, свакако, вешеструко тежи, али није и неостврљив, јер није занемарљива традиција српске дијалекатске лексикографије од једног и по века.

радили лингвисти, а половину људи различитих нелингвистичких струка. Регистре односно збирке речи уз монографије радили су лингвисти, а збирке које су рађене за РСАНУ давали су људи најразличитијих професија.

Ниво обраде речника је различит. Они које су радили лингвисти имају комплетнију граматичку обраду и богатије илустрације.

Иначе, у обради дијалекатске лексике у речницима постоје и различити поступци и различита схватања. Највише обрађивача дају само ону лексику која се сматра диференцијалном у односу на Вуков Рјечник из 1818, или у односу на књижевни језик. Међутим, ниједан речник није обрађен као строго диференцијалан, јер се, истина у селективном виду, уноси и општа лексика, најчешће када је у питању неко специфично, локално значење, или дијалекатски лик лексеме.

Сматрам да је неопходно да се нешто више каже о првенцу наше дијалекатске лексике, послје Вуковог Рјечника, тј. о Елезовићевом *Речнику косовско-метохиског дијалекта*, објављеном у два тома у СДЗБ 1932. и 1935. године (СДЗБ IV, 1932, и VI, 1935). Обима од неких 15-так хиљада речи, овај речник је обухватио апелативску лексику, делом и ономастичку. Аутор се делимично служио и писаним изворима (што се касније све ређе чини), тј. користио је Дечански катастиг, који почиње са 1762, а завршава се са 1789. годином. У предговору аутор истиче да је речник обухватио неколико категорија речи: „а) све речи које нисам нашао ни у Вуковом речнику ни у речницима Југословенске академије и Броз-Ивековића; б) оних речи којих нема у Вука, иако их има у речнику Југословенске академије или у речнику Броз-Ивековића; в) оне речи којих има у сва три поменута речника, али се по чему било разликују по облику или по значењу укупном или делимице; г) најзад, унесене су и ређе речи за које нема потврде у другим речницима осим у Вука ... Известан број речи турског порекла унете су и кад се ни по чему не разликују од истих речи код Вука...”

Лексички фонд у Елезовићевом речнику обухвата период од краја 19. и почетка 20. века, пошто је аутор у њега уносио податке које је добијао од старијих и најстаријих информатора, какав је и иначе обичај у испитивању дијалеката, као и нешто лексике из 18. века из Дечанског катастига. Елезовић сам каже да се стиче утисак да има много турских речи, односно речи оријенталног порекла, али овдашња лексика према речима овога порекла, каже, у истом је односу као у већини српских говора.

Методолошки разлози учинили су да овај речник, као први те врсте у српском језику после Вука, није урађен онако како се то данас чини, иако му то не умањује лексикографску и уопште лингвистичку вредност. Граматичка обрада лексема је непотпунија него што се то чини данас у речницима које раде лингвисти, каткада је и нема, чак се понекад не дају ни значења речима, него их замењује илустративни материјал (примери). Како нема узлазних акцената (него само два силазна), закључујемо да се аутор само ослањао на грађу из Вучитрна и околине, гдје су два акцента, премда је дело насловио као речник косовско-метохијског дијалекта у целини. Многим речима аутор даје етимологије, што се у каснијим речницима овога типа ређе чини, и лексику упоређује са Вуковим Српским рјечником.

Уз речник Елезовић даје и текстове живог говора или народних прича односно песама, и то све акцентује. То је посебна вредност дела.

Речник је поново штампан у Приштини 1998. године.

Дијалекатски речници о којима говоримо разликују се од књижевних пре свега чињеницом што се у њима дају дијалекатски ликови лексема, према месном изговору, укључујући, наравно, и акценат. Тамо где се јавља више гласова, поред стандардних 30 (љ, с, з и ... и др.) наводи се и лексика која почиње овим гласовима, или се пак они бележе у одредницама или у илустративном материјалу. Такви су речници из источне и јужне Србије и они из Црне Горе где се који од ових гласова јавља. Наравно, месни ликови се дају у целини, а њихове књижевне форме – само у случајевима где би дијалекатски лик читаоцу остао нејасан. Даје се и страна лексика из дијалеката.

У списак дијалекатских речника уврстили смо и три речника романизама из Боке Которске и Паштровића, јер су ликови лексема у њима дати према локалном изговору, који је, како је познато, неријетко другачији него што је стандард ових лексема у књижевном језику.

У дијалекатске лексиконе смо уврстили и лексичке збирке уз дијалекатске монографије, јер су и тамо најчешће дате дијалекатске форме, те се тако добија потпуније обавештење о датој лексици.

Дијалекатски речници обухватају ову лексику (зависно од исцрпности обраде) која је првенствено локална и нема је у другим говорима, а затим ону где се јављају другачија значења него у другим говорима или у књижевном језику. Уноси се и лексика различитих старих занимања, али не у обиму да би то прешло у

терминолошки речник, већ по мери општег дијалекатског речника. На тај начин се постиже да речник заиста буде диференцијалан.

Општи дијалекатски речник, онај који обухвата сву лексiku одређеног говора, има смисла са становишта лингвистичке географије, јер се тиме показује распрострањеност лексике на више подручја. У том смислу наши досадашњи дијалекатски речници не дају довољно грађе за упоређивања, јер по правилу сви обрађују ређу лексiku, углавном архаичну (домаћу и страну).

У вези са дијалекатским речником поставља се више питања, а међу њима: да ли се ради о речнику једног говора диференцијално у односу на друге говоре, односно на лексiku књижевног језика, са тзв. семантичким дијалектизмима; да ли је такво дјело скуп фонолошко-фонетских, лексичких и других особености говора и њихов однос према неком другом идиому; је ли то речник диференцијалан у односу на Вуков лексикон, или је то пак сва лексика која живи у једном говору, без обзира на углове посматрања дијалекатске слике; или је то, можда, скуп руралних терминологија без лексике која обухвата најопштије и посебно апстрактне појмове, итд. По нашем схватању, дијалекатско лексикографско дело јесте скуп свих тих елемената, али истовремено и било који од наведених сегмената, зависно од задатака које аутор таквом делу поставља.

Сматрамо да дијалекатски речник не може бити довољно функционално дело уколико не садржи сву лексiku која се односи на живот у одређеној средини. А колико ће дати и друге лексике, она која је у говору позната али не припада само њему, то је питање концепције лексикографског дела и његовог циља. То значи да дијалекатски речник треба првенствено да буде диференцијалан у односу на језик којему говор припада, нарочито ако се ради о посебним значењима у говору чија се лексика обрађује. Такав речник не би био довољно функционалан уколико не би обрађивао и ономастичку грађу (макар топониме, а антропониме – макар по избору).

У односу на наша велика лексикографска дела – Вуков Рјечник, Рјечник ЈАЗУ, Броз-Ивековићев и др., дијалекатски речник треба да обухвати локалну лексiku које нема у овим речницима и ону која у локалном говору има другачија или допунска значења у односу на ове речнике. При томе треба имати у виду да дијалекатски речник слика одређени говор, а не језик у целини. Тако се треба понашати и према другим речницима – етимолошким, историјским, књижевног језика, терминолошким и др. Тако је дијалекатски речник диференцијалан и у односу према другим

речницима, према свима њима. Дијалекатски речник је диференцијалан посебно због тога што се у његовој лексици јављају дијалекатски ликови – морфолошки, фонетски, и посебно акценатски, и ти ликови су уочљивији код хомогеног говора, док се у нехомогеним јављају дублети или триплети – особито прозодијски.

Дијалекатски речник треба да обухвати све врсте речи. Нијесу лоши ни они речници који обухватају и идиоматске изразе, али при томе се мора водити рачуна о томе да се не пређе у фразеолошки речник. Препоручљиво би било идиоматске изразе, утврђене фраземе и сл. обрађивати мимо тзв. граматичке обраде, после илустрација, или их пак уткивати у илустративни материјал (али на неки начин графички издвојити и нагласити).

Већ сам став да дијалекатски речник треба да буде диференцијалан упућује истраживача народне лексике на избор и врсту лексике. Наше лингвистичке прилике су такве да у сваком случају треба бележити сву архаичну лексику, ма на коју се област живота, рада и природе односила, као и сву старију терминологију занимања, посебно оних која нестају, или су нестала. То је тим потребније што немамо записану стару лексику нити описане живот народа и његова занимања у прошлости, па уколико се о томе не нађу подаци у дијалекатском речнику, заувек ће се угасити трагови о лексици која се на то односи (а то су често и ненадокнадиви губици за историјски развој језика и његове лексике).

При сакупљању лексике у говору треба бележити све, у овом моменту не најновију лексику (нема потребе да се бележи лексема *ало*, или *телефон*, *фрижидер*, *ауто(мобил)*, ако нам то није потребно по програму лингвистичке географије). Узгред да напоменем: добро је користити квестионаре, упитнике, али за испитивање лексике у циљу речничке обраде они су, ма колико богати били, ипак недовољни, не могу обухватити све оно за шта треба тражити лексику. Кратки обиласци терена, нарочито ако није у питању матерњи говор, неће дати потребне резултате. За израду дијалекатског речника нужне су године прикупљања лексике, без журбе и усиљености, особито када је реч о многозначности одређене лексике (и у најскрупuloзније обрађеним реченицама остане необрађено доста значења).

Препоручљиво је у дијалекатским речницима, као и другима, свако значење посебно дефинисати. Међутим, многа значења је могуће груписати семантички, јер се тако посао рационалише, не изазива се потреба за вишетомним речником одређеног говора

(мора се признати да је једнотомни речник много функционалнији, при било којој употреби, од двотомног или вишетомног).

Граматичкој обради лексике у дијалекатском речнику треба приступити као и у сваком другом описном речнику. Понекад то мора бити парадигматски, а некада ће се дати и значајна одступања. Тој обради погодују добро одабрани примери, ни у ком случају конструисани, јер такви примери могу да дају вештачку или криву слику и говора и његове лексике. Нпр. лексема *жена* ће се навести, ако се наводи, у месном изговорном лику (као и остале лексеме, уосталом), али она ће у више речника дати више интересантних података: жена: жена:жена и сл. а у ген. жене:жене:жене и сл. Дакле, даћемо и облике мимо номиналног ако нам они дају било какве граматичке информације. У говорима који су изгубили инфинитив, какав је случај са неким источносрбијанским и јужносрбијанским говорима, као одредница даће се најфреквентнији лик, што ће обично бити неко лице једнине презента. Исти је случај и са падежним речима, где се не јављају сви облици, па ће се навести онај који постоји, или они који постоје.

Није потребно истицати да се у примерима мора наћи неки облик одреднице. Примери дати у дијалекатском лику свакако су неходни, а по могућности их треба дати акцентоване.

Интересантно је и још једно питање: када и како народна лексика може да пређе у књижевну, тј. како се може стандардизовати. Ако њен лик одговара фонетским и морфолошким законитостима књижевног језика, она има услове, без обзира на то што је искључиво локална, да постане књижевна – њеном широм употребом у литератури, у штампи, у другим средствима информисања. Она лексика која нема књижевностандардни лик не може постати стандардном све док се не пробличи у књижевни лик (нпр. секира из ијекавских говора прелази у *сјекира*, дијалекатско *ћед* прелази у *дјед*, дијалекатско *бронсин* прелази у бронзин ‘лонац са испупчењима по средини, који има дршку’, али се тако не може поступати са лексемама типа: сђан – задњи, садеје – зидине – из јужне Србије, док се име Сака може преименовати у Зака – од Замфир или Захарије и сл. Ако је, рецимо, лексема мајлос, у источној Србији, маркирана значењски на весеље или гозбу у природи – нема никаквих граматичких сметњи да се у том лику нађе и у књижевном језику ...).

Потребе српске дијалекатске, а и друге лексикографије су такве да не би смело бити ни једног лингвисте који не би обрадио за живота лексику макар једног говора. Тиме се не би чинио драгоцен

допринос само науци и култури народа уопште, него би се умножавале библиографије истраживача историјски значајним делима – што сваки речник без сумње јесте.

Ако се ради о речнику ширег подручја, лексику треба убацивати, тј. одредити јој извор (попут поступка у РСАНУ), уз примере.

За дијалекатске термиолошке речнике вреди углавном исто оно што смо рекли о речницима дијалекатске лексике уопште, с тим што је за обраду термиолошке лексике значајно:

обавезно се служити, као помоћним средством, упитником;

обухватити народну термиолошку лексику, али је препоручљиво дати и стандардну, што значи да се овде шире може користити писана литература, термиолошка грађа и сл.;

код термиолошких речника се јавља потреба да се даје шири опис прилика које се односе на одређену терминологију (јер је реч о занатској, пре свега, или сличној професионалној терминологији), из којег се види природна употреба одређених термина;

одреднице овде могу бити не само речи већ и синтагме.

Значајно је напоменути: ма каква се речник радио, грађа прикупљена на терену или ексцерпирана из литературе преноси се на картице.

Дијалекатска лексика има вишеструки значај не само за лингвистику. Она, пре свега, открива народни вокабулар и уопште лексичке могућности којима одређено подручје располаже. Она показује, нарочито ако је богато илустрована примерима, да се и у срединама које су удаљеније од књижевне основе српског језика комуникација може обављати у потпуности, без недоумица и застајања, осим понекад, када су у питању апстрактни појмови, који по правилу припадају термиолошким а не дијалекатским речницима.

Дијалекатска лексика има значаја и у томе што не постоји никаква могућност да сву њу обухвата никакав други речник ма колико био обиман. Рецимо Речник САНУ, који може имати и преко 500.000 одредница, неће бити у могућности да сву народну лексику из српских говора обухвати. А у оној лексици која неће бити обухваћена често се крију и значајни лингвистички, социолошки, психолошки, историјски, етнички и други подаци.

Дијалекатски речници

ГЛ(ИГОРИЈЕ) ЕЛЕЗОВИЋ, *Речник косовско-метохиског дијалекта* I, СДЗб IV, Београд 1932, 1-477; II, СДЗб VI, Београд 1935, 1-587). Око 15.000 одредница. Акцентоване одреднице и ликови одредница у примерима.

СРЂАН МУСИЋ, *Романизми у северозападној Боки Которској*, Филолошки факултет Београд, 1972, 1-274. Студија + речник. 2.260 одредница.

ВЕСНА ЛИПОВАЦ РАДУЛОВИЋ, *Романизми у Црној Гори – југоисточни дио Боке Которске*, Цетиње-Титоград 1981, 1-391. Око 5.000 одредница. Одреднице и примери акцентовани.

БРАНА МИТРОВИЋ, *Речник лесковачког говора*, Лесковац 1984, 1-386. Одреднице и примери акцентовани. Око 10.000 одредница.

НИКОЛА ЖИВКОВИЋ, *Речник пиротског говора*, Пирот 1987, 1-188. Одреднице и примјери акцентовани. Око 6.000 одредница.

МИЛЕ ТОМИЋ, *Речник радимског говора – (дијаспора, Румунија)*, СДЗб XXXV, Београд 1989, 1-174. Око 13.000 одредница. Одреднице и примери акцентовани.

РАДА СТИЈОВИЋ, *Из лексике Васојевића*, СДЗб XXXVI, Београд 1990, 119-380. Око 4.500 одредница. Одреднице и примери акцентовани.

М. ПЕИЋ – Г. БАЧЛИЈА, *Речник бачких Буњеваца*, Матица српска, Нови Сад 1990, 1- 445. Око 17.000 одредница. Одреднице и примери акцентовани.

МИЛИЈА СТАНИЋ, *Ускочки речник I-II*, Научна књига, Београд 1990, 1991). Око 34.000 одредница. Одреднице и примери акцентовани. ЈАКША ДИНИЋ, *Речник тимочког говора* (I – СДЗб XXXIV, 1988, 7-335 – 7.000 одредница, II – СДЗб XXXVI, 1990, 381-422 – 800 одредница, III – СДЗб XXXVIII, 1992, 379-596 – 3.000 одредница. Свега 10.800 одредница). Одреднице и примери акцентовани.

ЈАКША ДИНИЋ, *Тимочки дијалекатски речник*, Монографије 4, Институт за српски језик САНУ, Београд 2008, XXX+1-921. Ново и допуњено издање Речника тимочког говора. Укупно „24.275 лексичких јединица са око педесет хиљада значења“ (стр.XXV).

МИОДРАГ МАРКОВИЋ, *Речник црноречког говора I - СДЗб XXXII*, Београд 1986, 243-500; II - СДЗб XXXIX, Београд 1993, 149-398. Одреднице и примери акцентовани. Око 8.000 одредница.

МИЛОШ ВУЈИЧИЋ, *Речник говора Проиђења код Мојковца*, ЦАНУ, Подгорица 1995, 1-141. Око 4.000 одредница. Одреднице и примери акцентовани.

Д(РАГОСЛАВ) М(АНИЋ) ФОРСКИ, *Лужнички речник*, Бабушница 1997, 1-86. Овај речник је «силом материјалних прилика и захтевом издавача скарђена верзија ширег рукописа речника народног говора у Лужници» (Илић 2005, 39). Одреднице акцентоване.

ДРАГО ЋУПИЋ и ЖЕЉКО ЋУПИЋ, *Речник говора Загарача* (СДЗб XLIV, Београд 1997, 1-615). Око 10.000 одредница. Одреднице и примери акцентовани.

ВЕСНА ЛИПОВАЦ РАДУЛОВИЋ, *Романизми у Будви и Паиштровићима*, МБМ, Нови Сад 1997, 1-326). Око 4.000 одредница.

МОМЧИЛО ЗЛАТАНОВИЋ, *Речник говора јужне Србије*, Врање 1998, 1- 491. Око 9.000 одредница. Одреднице и примери акцентовани.

ВУК БОРИЧИЋ ТИВРАНСКИ, *Рјечник васојевићког говора*, Просвета, Београд 2002, 1-372. Око 12 000 ријечи. Одреднице акцентоване и дате са граматичким одређењем, али без примера.

МИХАИЛО БОЈАНИЋ и РАСТИСЛАВА ТРИВУНАЦ, *Рјечник дубровачког говора*, СДЗб XLIX, Београд 2002, 1-458. Одреднице и примери акцентовани.

СВЕТОЗАР ГАГОВИЋ, *Из лексики Пиве (Село Безује)*, СДЗб LI, Београд 2004, 1-312. Око 7.000 акцентованих одредница.

ВЛАСТИМИР ЈОВАНОВИЋ, *Речник [говора]села Каменице код Ниша*, СДЗб LI, Београд 2004, 313-688. Речник садржи 12.000 речи. Одреднице и примери акцентовани.

СТЕВО ДАЛМАЦИЈА, *Рјечник говора Поткозарја*, Глас српски/Графика, Бања Лука 2004, 1-363. Око 8.500 одредница. Одреднице и примери акцентовани.

РАДМИЛА ЖУГИЋ, *Речник говора јабланичког краја*, СДЗб LII, Београд 2005, 1-470. Око 9.000 одредница. Одреднице и примери су акцентовани.

ЈОВАН К. КОПРИВИЦА, *Речник говора Бањана, Грахова и Опутних Рудина*, ЦАНУ, Подгорица 2006, 1-224. Око 4.000 ријечи

АНЂЕЛКА ЛАЗИЋ, *Грађа за речник говора Мачве*, Културни центар, Шабац 2008, 1-387. Иако, како наводи у уводу, „без претензија да уради научну монографију“, ауторка је дала око 5.300 акцентованих одредница, које прате акцентовани примери.

б) Збирке ријечи – регистри уз дијалекатске монографије:

Александар Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије* (СДЗБ I, 1905, 1-715). *Регистар речи* има 39 тростубачних страна, са око 5.500 ријечи.

Бранко Милетић, *Црмнички говор* (СДЗБ IX, 1940, 209-663). Регистар – стр. 621-651, 31 стр. тростубачно. Обухваћено око 5.000 ријечи и суфикса.

Јован Вуковић, *Акценат говора Пиве и Дробњака* (СДЗБ X, 1940, 185-417). *Речник* обухвата 29 двостубачних страна. Око 420 одредница.

Павле Ивић, *О говору Галипољских Срба* (СДЗБ XII, 1957, 1-520). Регистар обухвата 21 тростубачну страну. Око 3.000 ријечи.

Митар Пешикан, *Староцрногорски, средњокатунски и љешански говори* (СДЗБ XV, 1965, 1-294). Око 8.000 акцентованих ријечи, са основним граматичким подацима, каткада и значењима.

Д. Ћупић, *Говор Бјелопавлића* (СДЗБ XXIII, 1977, 1-226). Обрађено 307 турцизама и 138 романизама, са објашњењима значења.

П. Ивић, Ж. Бошњаковић, Г. Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта II* (СДЗБ XLIII, 1997, 1-586). *Регистар речи* 537-568, близу 1.000 ријечи.

У новосадским Прилозима проучавању језика објављено је више збирки речи из народних говора.

в) Дијалектолошки термилолошки речници:

В. Михајловић – Г. Вуковић, *Српскохрватска лексика рибарства* (Институт за лингвистику у Новом Саду, 1977, 1-457 + 61 стр. фотогр. и карата). Одреднице акцентоване.

Стево Ћосовић, *Ловачки речник* (Сарајево, 1981, 1-158). Око 3.000 одредница, узетих из литературе и дијалеката.

Џевад Јахић, *Ловачка лексика и фразеологија у рогатичком крају* (СДЗБ XXIX, 1983, 339-403). Обухваћено око 700 акцентованих одредница.

Жарко Бошњаковић, *Пастирска терминологија Срема* (ФФ Нови Сад, 1985, 1-174). Студија 1-89, 21 карта на стр. 90-100 + речник (стр. 101-158). Нема података о броју одредница. Одреднице акцентоване.

Гордана Вуковић, *Терминологија куће и покућства у Војводини* (ФФ Нови Сад, 1988, 1-508). 120 карата и 30 скица. Речник 113-245. Акцентовано.

Гордана Драгин, *Ратарска и повртарска терминологија Шајкашке* (СДЗб XXXVII, 1991, 621-708, са 12 карата). Студија 621-664, речник 665-694.

Радомир Ракић, *Терминологија сродства у Срба*, Одељење за етнологију Филозофског факултета у Београду, Београд, 1991.

Гроздана Комадинић, *Ткачка терминологија Драгачева* (Научна књига – Београд, 1993).

Софија Ракић-Милојковић, *Пастирска терминологија Кривовирског Тимока* (СДЗб XXXIX, 1993, 11-148). Студија и текстови 11-99, речник 100-140.

Марија Шпис-Ћулум, *Фитонимија југозападне Бачке – коровска флора* (СДЗб XLI, 1995, 397 – 490). Студија 397-436, речник 437-483.

У богатој ономастичкој грађи у Ономатолошким прилозима САНУ и др. налази се много апелативских топонима, обрађених у дијалекатским ликовима.

Mihailo Šćepanović

DIALECTOLOGICAL LEXICOGRAPHY

Summary

This article deals with defining precisely the term *dialectological lexicography*. It gives the insight into the methodological assumptions of creating dialectological dictionaries (starting from entry selection and its comparison with adjacent vernaculars in one respect to the comparison with the standard language on the other). The bibliography of previous dialectological dictionaries in Serbian has been presented as well as a glance into the future of Serbian speaking areas.

Прикази

Бранко Летић
Филозофски факултет
Источно Сарајево

КРИТИЧАР БРАНКО СТОЈАНОВИЋ*

Као заговорник вечерашњег разговора са Бранком Стојановићем, књижевним критичарем чије дело од осам књига још није на адекватан начин пропраћено у нашој културној јавности, хтео бих овом приликом да образложим своје залагање зашто управо ми, овде на Филозофском факултету где се изучава књижевност, треба да говоримо о њему онако како то и завређује. И то, не толико зато што је аутор рођен недалеко, у Фочи, узгред 1948, нити зато што је све до несрећног рата 1992. радио у Сарајеву, као лектор у „Ослобођењу“ и новинар у „Задругару“, послове уз које је, како каже, из „професионалног хобија“, написао четири књиге критичких и аналитичких текстова о текућој литератури, колико зато што се, од почетка грађанског рата, као избеглица у Београду, и поред бројних егзистенцијалних проблема, ангажовао пером и умом да полемичким и критичким текстовима брани етикетирану српску *уметност и науку*. У њима, како сам сведочи, читалац може да се обавести „о разлозима којима (сам) се руководио да безмало читаву деценију посвети(м) борби против ратних лажи и пропаганде муслиманско-бошњачких медија и књигописаца, на једној, и афирмацији књига српских аутора, на другој страни“, књига које су, како каже, „час у директној, час у посредној вези са Сарајевом“.

Прва међу њима, *У славу оклеветаног побједника* (2000), у ствари је скуп његових „полемичких журналистичко-књижевних текстова о рату у Босни“. Она је увод у три његове потоње књиге: *Сарајевско јато* (Свет књиге, Београд, 2007), у којој се бави укупно књижевним и научним делима избеглих сарајевских Срба, те монографије о двојници писаца из тог „јата“ посебно - прозаисти Мому Капору (*Момо Капор, од цинс-прозе до прозе у маскарној*

* На Филозофском факултету у Источном Сарајеву одржано је 7. маја 2009. Књижевно вече посвећено књижевном критичару Бранку Стојановићу. О његовом књижевнокритичком раду, посебно о монографијама посвећеним Мому Капору и Рајку Петровом Ногу, говорили су проф.др Мирољуб Јоковић, проф.др Милош Ковачевић, проф.др Јован Делић и доц.др Михаило Шћепановић. Овде доносимо уводну реч проф.др Бранка Летића.

униформи“, Рашка школа, Београд, 2006) и песнику Рајку Петровом Ногу (*Ногова жеравица речи*, Београд, 2008). Одмеравајући ванкњижевну „аргументацију“ критичара с којим се спорио и супротстављајући им релевантне протуаргументе, књижевне критерије, Стојановић је изразио свој критички кредо:

да критичар, оцењивач књижевног текста, увек треба да пође од самог текста и у њему утврђује степен ауторовог уметничког ангажмана,

да на основу текста, у складу с његовим жанром, покаже начин транспоновања стварности као књижевне грађе у нову, уметнички уверљиву или миметички „документарну“ стварност,

те, да књижевни критичар буде непоткупљиво истинит, а не, као што је чест случај, „пожељно некритичан“ или „критичан“ према степену политичког и каријеристичког опортунизма.

А да би о свему могао разложно да просуђује потребно је, по Стојановићу, да књижевни критичар буде о свему подробно обавештен: да ишчита све текстова „за“ и „против“ неког дела и аутора, да утврди порекло тих ставова у општој, друштвеној и културној клими, односно у индивидуалној „стабилности“ сваког појединог критичара и његовом владању књижевнокритичким методама.

* * *

Све те своје критичко-поетичке ставове Стојановић је „показао“ управо на делу Мома Капора и Р.П.Нога. Тако су настале прве целовите монографије о овим нашим писцима, иако обимну књигу о Р.П.Ногу аутор скромно назива тек „нацртом“ за студију о његовом делу. Као што се зна, у њима је реч о двојици најзначајнијих живих српских писца из БиХ. Обојица припадају „јату“ избеглица из Сарајева, заправо су његова рана претходница, обојица су и даље остали књижевним предметом, тематски, у Босни, али су обојица и даље незаобилазни предмет једног гласног дела критике усмерене да обезвреди уметничке атрибуте њиховог књижевног дела, чини се баш зато што је реч о нашим најчитанијим писцима, не само у српском културном кругу, и највише награђиваним, а награде су, хтели ми то или не, мерило и суда стручне јавности и њиховог места у савременој књижевности.

Али пошто је овај разговор увод у књижевно вече Р. П. Нога, осврнућу се само „телеграфски“ на Стојановићеву монографију о овом нашем песнику. Она је, како и датација (*Сарајево, 1977/78-*

1990, Београд, 2005-2008) показује настајала као синтеза текстова о Ноговим књигама, од првих, објављених пре 30 година, до најновијих о збирци *Не тикај у ме*, штампаној у Београду 2008, у време када је аутор ову своју монографију приводио крају. У њој је сав Ногов књижевни рад представљен у „кружници“ чија је „спојна тачка“ имала да буде прва збирка *Зимомора*, заправо њена два издања у распону од четири деценије, 1967 – 2007: тиме је Стојановић хтео да представи Нога аутентичног песника од почетка песникованја, али и „дослух“ његове прве збирке с потоњим, њихове сродности и варијетете, сугестивно назначене насловом монографије.

Својој књизи Стојановић је дао метафорични наслов (*Ногова жеравица речи*), и том „жеравицом“ назначио вишеструку семантичност Ногове поетике, али и његове духовне биографије и његовог „дијалога“ са савременицима: њима је, како произлази из Стојановићеве аналогије Нога са лирским јунаком Десанке Максимовић, чијом је наградом недавно овенчан, ставио на „длан / речи што ко жеравица прже“. Најпре, то је „жеравица“ на којој, како се показује, из збирке у збирку „цврчи“ песникова стваралачка душа; затим, то је „жеравица“ за којом се Ного, како су тумачи његовог дела већ назначили, орфејски спушта до „паклених огњева“ да би своју поетску реч „очистио“ од непоетских наноса; али, то је и „жеравица“ за којом крвари по сећањима да би у породичном огњишту запретаних успомена разгорео поетску ватру, жељан да, попут Одисеја након тридесетгодишњег лутања, „дим из родне куће види“. Стојановић ту Ногову „жеравицу речи“ препознаје у „песничком заносу“ страстних и гласних ранијих збирки, у којим је, како каже, „све севало од заошијаних, *ужарених* слика и ритмова, интонативно-прозодијских, лексичких и синтаксичких *иктуса*“, али и тамо где се, касније, „жеравица заноса“ претворила „у *пепео илузија*“, где је Ного „мудрији и зрелији“, „емотивно стабилнији и мисаоно дубљи“, заправо стишани појац молитве и тиховања.

Ето, о таквом књижевном критичару, образованом, сензибилном и реском, говориће вечерас најкомпетентнији познаваоци његовог дела, књижевни историчари и теоретичари који су, срећом, и професори нашег факултета.

Владан Бартула
Филозофски факултет
Источно Сарајево

ХРИШЋАНСКА ЕСТЕТИКА И ТЕОЛОШКА КЊИЖЕВНА ТЕОРИЈА

(Милан Радуловић, КЊИЖЕВНОСТ И ТЕОЛОГИЈА, Институт за
књижевност и уметност, Православни Богословски факултет,
Београд, 2008)

У издању Института за књижевност и уметност и Православног Богословског факултета *Свети Василије Острошки*, у Београду је 2008. године изашла у јавност књига под насловом *КЊИЖЕВНОСТ И ТЕОЛОГИЈА*, у едицији Наука о књижевности - савремене књижевне теорије, дугогодишњег истакнутог радника Института за књижевност и уметност и професора српског језика и књижевности на Богословском факултету у Источном Сарајеву Милана Радуловића. Проф. др Милан Радуловић је признати научник у области науке о књижевности и поред ове има иза себе мноштво објављених књига, студија и чланака.

Књига која је пред нама садржи четири поглавља: религија и уметност, начела теолошке књижевне критике, тезе за онтологију књижевног дела и тезе за теолошку социологију културе. Свако од ова четири поглавља садржи у себи неколико потпоглавља у којима се у најдубљем и најширем смислу разматра питање односа умјетности - књижевности и теологије.

Мала обимом, књига у себи носи и отвара велика питања о књижевности. Аутор разматра опште појмове религије и умјетности говорећи о симбиози ове двије појаве. Та симбиоза утемељена је у истоветном телеолошком циљу и егзистенцијално-антрополошком смислу умјетности и религије. Али управо тамо гдје се утемељује дубока сродност између умјетности и религије, почињу да се јављају и оне битне различитости међу њима, које умјетност и религију заснивају као двије посебне форме духовног живота, симбиотичне, али не и идентичне. Разлика између умјетности и теологије састоји се у томе да умјетност не ослобађа човјека трагичног осјећања живота.

Говорећи о разлици између умјетности и религије, Радуловић отвара питање аутономности умјетничког дјела, којом се раскида

симбиоза између религиозног и умјетничког доживљаја егзистенције. Модерни мислиоци сматрају да је умјетност, а самим тим и књижевност, једна аутономна духовна реалност и да своју аутономију може да обезбиједи и сачува само ако разори везу са религијом. Идеал нововјековног умјетника није више да се дјелом приближи Богу, него да сазда умјетничко дјело као један у себи савршени облик. Коментаришући особине нововјековне културе и умјетности, које су у основи антропоцентричне, аутор наводи и став руског религиозног мислиоца и филозофа Берђајева, који каже да је од ренесансе па наовамо човјек себе самог ставио у центар свијета, оградио од Бога и затворио у сопствену природу и културу. "Хуманизам је и против човјека и против Бога. Ако ничега нема над човјekom, ако човјек не зна за нека друга начела осим оних која су затворена у његовом кругу, онда човјек престаје да зна и за самог себе" (Берђајев).¹ Стога, каже Радуловић, "израстајући из ренесансе, нови век није победио духовног човека, него је, напротив, започео процес разлагања и распарчавања човека као природног бића. Саморазарање је постало ново човеково стварање. Деградација смисла културног стваралаштва последица је изгубљеног осећања за божански смисао стварања". Да ли је, пита се Радуловић, с разлогом, модерна умјетност заиста аутономна и потпуно слободна од религије? Одговор на ово питање садржан је у самосвијести модерне умјетности - умјетника о смислу сопственог дјела. Модерни умјетник је као и средњовјековни стално запитан какав је смисао онога што он ради-ствара. Стога је и његово дјело увијек у вези са неким смислом и никада не може представљати аутономну духовну стварност. Човјек је, по својој природи, Боготражитељ, а трагање за смислом је трагање за Богом.

Према аутору књиге, "човјекова повезаност са Богом и Божја повезаност са човјekom је универзална, свевремена, вјечна по трајању и васељенска по свеобухватности, а истовремено и индивидуализована у сваком човјеку". Стога је и симбиозу Бога и човјека могуће у умјетностима дочарати у различитим, оригиналним колико и у канонизованим умјетничким формама. На један начин и у посебним формама у средњем вијеку, на други у ренесанси, на трећи у модерном добу и модерној умјетности. "У свим културама и цивилизацијама, на крају свих крајева, све муке духа људског сливају се у један гигантски напор: савладати смрт и смртност, а осигурати бесмртност и живот вјечни. Кроз све своје хуманистичке

¹ Сви цитати преузети су из књиге Милана Радуловића.

носталгије човјек у ствари вапи за Богочовјеком. Боголикоост модерног човјека појављује се у облику чежње за бескрајним прогресом, за бескрајним знањем, усавршавањем, за бескрајним постојањем. Упркос хуманистичким заблудама и богоборачким посртањима, човјек никад не може да потпуно избаци из себе боголике одлике свога духа." (О. Јустин). На основу ових ријечи Јустина Поповића, Радуловић се пита да ли је оцјена Николаја Берђајева о модерној умјетности која се оградила од Бога и затворила у себе, одржива и праведна? "Да ли је заиста модерна уметност ружна, шокантна и саблажњива? Да ли су те њене спољње одлике истовремено и њена унутрашња духовна суштина? Ако је симбиоза Бога и човјека један отворен и динамичан процес који је умјетнички могуће приказати у разним формама и садржинама, усклађеним са умјетниковом личном жудњом за савршенством, зашто би онда умјетност у којој нема светитељских ликова била богоотпадничка? Може ли умјетник своју чежњу за Богом исказати и тако што приказује човјеков унутрашњи пакао и несавршенство у коме обитава људска душа? На ово питање Радуловић одговара тако што објашњава појмове умјетничке и хришћанске гносеологије. И религиозна и умјетничка гносеологија се ослањају на чињеницу да су емоција, имагинација, фантазија и интуиција, а не само чула и ум, органи човјековог самоспознања. "На овим заједничким основама уметност и религија се не стапају у јединствену форму духовног живота, него се, напротив, диференцирају, упосебљују, развијају свака своју самосталну технику човековог самоспознања. Из различитих метода и путева самоспознања произлазе и различни исходи и резултати самоспознаје." Различити путеви и методе, међутим, "не доводе у питање њихову изворну симбиозу, нити разграђују заједничке визије људске природе и егзистенције, већ свака на свој начин разрађује и потврђује визију живота".

Иако разноврсна и разнородна по формама, умјетност од средњег вијека до модерног доба прожима једна јединствена духовна енергија. Та духовна енергија која је у ствари божанска енергија и израз богочовјечанске суштине људског бића, манифестује се у свијести о иманентној несавршености умјетности и о њеној онтолошкој зависности од апсолута, о чему свједочи како средњовјековна тако и модерна умјетност.

На основама хришћанске теологије, сматра Радуловић, могуће је можда артикулисати једну "логички кохерентну онтологију књижевности", у којој се књижевна умјетност посматра у оквиру хришћанског учења о постању свијета и о смислу људске

егзистенције. Свијет је створен Ријечју-Логосом Божијим. Бог се својом Ријечју открива људима, прекида ћутање и говори им ко је Он. Исто тако је и књижевност створена ријечју. Својим дјелом, писац говори са људима, открива им се. Творчева енергија је уграђена у дјело јер је дјело створено енергијама ствараоца. Преко дјела ми постајемо причасници тих енергија.² Свијет је стварање (поезија). Поезија (свијет) је дјело Божије. Према томе, човјек је у ткиву поезије, живи у поезији и поезијом. Стога би људска поезија била "тумачење свијета и природе" (Божије поезије).

Бог је човјеку даровао слободу и она је, по мишљењу већине светих отаца, оно по чему човјек највише личи на Бога, на основу чега је икона Божија. Човјек својим слободним стварањем изграђује и овај свијет и своју личност, потврђујући тако да у себи носи лик Божији. Он не копира, већ ствара слободно, афирмишући дар слободе на стваралачки начин. Стварајући, сарађује са Богом у остварењу коначног смисла свијета и потврђује посебан значај свог призвања и учешћа у божанском плану. "Човек жуди да објави своју реч као (само)свест суштине бивствовања, да сопствени говор доведе у дијалошки однос са божанском Речи-Логосом." Према мишљењу професора Радуловића, модерне књижевне теорије и модерни естетичари заобилазе чињеницу да је овај свијет створио Бог и да је људска улога у њему да сарађује са Богом. Они најчешће сматрају да је књижевно умјетничко дјело вриједност по себи и да је аутономно у односу на створени свијет. Међутим, без претпоставке да је Бог створио свијет не можемо говорити ни о онтологији књижевности. Само на основама хришћанске теологије могуће је градити онтологију књижевности.

² Види: Христо Јанарас, *Азбучник вере*, Беседа, Нови Сад, 2000.

Саша Кнежевић
Филозофски факултет
Источно Сарајево

ОГЛЕДИ ЗА УГЛЕДАЊЕ

(Бранко Летић, *У огледалу духовном*, СПКД Просвјета, Пале, 2009)

Књига огледа из старе спске књижевности, како ју је сам аутор у поднаслову именовао, има композицију ренесансне драме. Тако посматран сваки од дијелова добива и додатно значење. Први дио назван једноставно *Увод* додатно детерминисан поднасловом *Од предрасуда до уважавања* логичан је пролог централној теми студије изложеној у три централна поглавља. Цијела је књига заправо састављена од раније објављиваних и излаганих текстова чиме оваква врста структуре нарочито добива на значају, јер показује да је аутор књигу замислио као јединствено дјело. Уједно, оваква композиција подсјећа нас да је професор Летић један од најзначајнијих истраживача и понајбољих познавалаца старе дубровачке књижевности, о којој у овој књизи постоје тек понеке назнаке које потврђују њену интегрисаност у систем српске књижевности и цјелокупне културне баштине.

Аутор два уводна текста користи као својеврсну припрему за сусрет читаоца са проблематиком проучавања српске књижевности у српској науци и критици. Први од њих *Стара српска књижевност у „Српском књижевном гласнику“* подсјећа читаоца на парадокс по коме је „у доба науке и здравог разума“, уједно и процвата српске књижевности и критике наша стара књижевност постала „запуштена област“ која је веома ријетко долазила под лупу тадашњих проучавалаца српске књижевне баштине. Стара српска књижевност, више стара него књижевност, није се уклапала у „европске“ и „модерне“ тенденције СКГ-а. Проблем је био и у чињеници што је била сувише српска у времену кад је национално требало и морало добити нову димензију мјерену новим метрима будућности. Скерлићев аподиктични став: „Стара српска и дубровачка књижевност мртва су слова за нас и тек од половине 18. века почиње наш књижевни живот“, дуго је заправо стару нашу литературу одређивао као неоргански дио система српске књижевности и стога овај текст и стоји у прологу књиге као подсјетница да је бављење питањима и проблемима старе српске књижевности увијек у функцији исправљања једне велике неправде,

али и упозорења да се на заблудама највећих ауторитета учимо како их само не бисмо у нашем времену понављали.

Наредно поглавље *Ка поетици старе српске књижевности* уистину се може читати као заплет ове књиге, јер се у њему аутор дотиче проблема ауторства, централног питања којим се средњовјековна писменост одређује као умјетничка творевина. Скоро цијело поглавље посвећено је ставовима средњовјековних аутора о ономе о чему пишу. Овакав поднаслов упућује на основну намјеру аутора да фокус свог проучавања старе српске књижевности стави на есенцију умјетничког и стваралачког у овом поетском коду. Наиме, основна замјерка нашој средњовјековној књижевности била је у односу писца према сопственом дјелу, односно његовог свјесног одрицања од ауторства. Зналачки професор Летић ка поетици једног тако комплексног литерарног обрасца прилази преко приче и причања, којих нема и не може бити без приповједача. Приповједач, свјесно или не, уноси сопствене ставове у своје приповиједање из чега произлази ауторска поетика која је недвосмислено у складу са владајућим поетским кодом, али са неспорним елементима особености. Општеприхваћено становиште да је поетика старе српске књижевности просто пресликана из византијске овдје се донекле помјера у други план стављајући у први план микропоетске особине најзначајнијих стваралаца ове епохе у Срба. Својеврсни иктус на цијело поглавље представља текст *Ауторске изјаве у средњовјековним житијима као изрази пишчевог ангажмана и односа према стварности*. У њему се потврђује да су добри аутори поштујући поетику жанра стварали аутентична књижевна остварења водећи се одређеним властитим приповједачким начелима стварајући при томе одређене унутаржанровске структуре сходно начелном циљу задатка који су пред себе поставили.

Сљедећа глава *У сенци Косова* посвећена је књижевности након пада српске средњовјековне државе, вријеме и прилике у којем су *живи завидјели мртвима*. Професор Летић бави се, како наслов првог огледа каже, *неоружаним бојем на Косову*. Та, по Константину Филозофу, „слатка и за слушање мила повест“ међаш је цјелокупне српске духовности, а њен првоапостол мучени кнез Лазар стожер је око чијег лика настаје нова литургичка и житијна литература. У огледу *Жене у старој српској књижевности* аутор упућује на то да упркос пажње вриједним покушајима још увијек „није ни издалека употпуњена мозаичка слика о жени средњег века“, односно да не посједујемо цјеловит приказ њеног учешћа у српском средњовјековном друштву. Говорећи о онима о којима су у старој

српској књижевности писали и онима које су у стварању те литературе саме учествовале професор Летић упућује на двојност проистеклу из друштвених неприлика које су од жена захтијевале да буду „у невољама *одважне*, у преговорима *умне*, у одбрани најрођенијих *пожртвоване*, у највећим искушењима *непоколебљиве*“. Два посљедња текста у овој глави посвећена су књижевности на простору Старе Херцеговине у 16. вијеку и најзначајнијим оновременим писменим људима с тих простора. Значај Теодора Љубавића, првог српског штампара на територији под турском управом, најбоље је потврђен завршним судом „*Мољеније Теодора Љубавића часним презвитерима*, које је значајно и као прво наше штампано уметничко дело“.

Трећи дио књиге *Српске земље у путописима странаца* доноси пет огледа, који се међусобно на више мјеста прожимају, јер се у њима исти простор и исти литерарни образац обрађују из различитих перспектива. Уводни чланак *Аутобиографски поступак у путописима 17. века* функционише као уводни одјељак јер се у њему кроз помен већине текстова, који ће у сљедећим огледима бити подробније разматрани, заправо настоји доћи, како стоји и у поднаслову, до основа путописног жанра, чиме се цијела глава може посматрати као својеврсни расплет цијеле књиге. С друге стране, узевши у обзир огледало из наслова књиге, цијело ово поглавље може се посматрати и као завршни одраз у коме су протумачени погледи странаца на друштвене прилике и људе у српским земљама под турском влашћу. Суморност те слике најбоље дефинише наслов једног поглавља *Наши крајеви као граница два света у путописима 17-19. века*. Страни путописци увијек у нечијој служби путовали су „све о трошку народа“ са одређеним задатком и сврхом и њихови су путописи све до 19. вијека били саткани од крајње субјективних импресија препуних „сликања опште атмосфере и духа Истока“, препуне разних локалних легенди у служби основног тона тих дјела за шта је најфлагрантнији примјер Курипешинев запис о споменику силном Радославу Павловићу. Деветнаести вијек доноси знатно објективнију слику најбоље приказану у путопису А.В.Кинглејка, по коме се у Земуну завршава „цивилизовани свет“, и за кога је „Сава граница између Земуна и Београда, два блиска али толико различита града да су они заправо метафоре различитости два света“. Страни су путописци тек понекад показивали саосјећање за трагичну ситуацију у којој су се налазили хришћани на овим просторима, али су и ти детаљи више у функцији њиховог текста, него искази искрене солидарности, што се најбоље потврђује њиховом

свјесношћу да сав терет њиховог путошества пада на грбачу тог народа.

И сам аутор одлучио се да посљедње странице ове књиге подведе под наслов *Епилог*. Бољи епилог тешко би се и могао наћи од студије *Свети Сава и Херцеговина*. Ако и постоји одраз духовног бића српског народа који бисмо у свакојаким огледалима и огледањима пожељели видјети, онда је то Светосавље. А Светосавља нема без Херцеговине, „бановине Светога Саве“, како је у славјанофилском заносу пјевао Качић. Из Милешеве су крајем 16. вијека Савине мошти однесене да буду спаљене на ломачи која ће заувјек свијетлити над српством. Тај пламен вјечно упозорава да никада не смијемо средњи вијек звати и сматрати мрачним. И ова књига потврђује да су се Срби са сваким великим страдањем духовно уздизали, али само зато што су били свјесни сопствене жртве.

Цјелокупна је наша стара књижевност стварана и живјела у том духу. На нама је да је разумијемо, да се у њој огледамо и да се препознамо. Она је настала као рефлексија једне животне стварности, али и једног духовног хоризонта који остаје источник на који се увијек можемо огледати, али и угледати.

Стилски перфектна књига огледа из старе српске књижевности *У огледалу духовном* уједно представља и идеално огледало за сваког тумача литературе како се кроз форму огледа може цијели један књижевни период укомпоновати у одличну јединствену научну студију.

Радославка Сударушић
Филозофски факултет
Источно Сарајево

КРАТКА ИСТОРИЈА КЊИГЕ

(Драган Бараћ, *Кратка историја књиге*, Нолит, Београд, 2008)

У издању београдског *Нолита* изашао је у штампу 2008. године уџбеник под називом *Кратка историја књиге*. Аутор уџбеника је др Драган Бараћ, професор на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву, ангажован на Катедри за општу књижевност и библиотекарство. Професор Бараћ ради као наставник на одређеним курсевима из уже научне области Библиотекарство. Уџбеник *Кратка историја књиге* настао је за потребе извођења наставе на предмету Историја књиге и библиотека, и представља резултат вишегодишњег бављења питањима у тој области. Уџбеник је написан у складу са болоњским критеријумима и прати наставни програм, посебно у сегменту књиге, издаваштва и књижарства, раног свјетског и српског штампарства.

Књига се састоји од неколико поглавља, а свако од њих броји више подналова. Наслови главних цјелина су: Историја књиге, Наука о књизи, Први облици књиге, Кодекс, Умножавање књига, Рукописна књига, Српска књига у средњем веку, Књига средњовековне Босне и Хума, Штампана књига, Српско штампарство, Штампарије у Херцеговини у 16. веку, Остале публикације 16. века, Књига у 17. веку, Књига у 18. веку, Српска књига 18. века, Књига у 19. веку, Штампана књига у Босни и Херцеговини, Књига у 20. веку, Књига и нови медији, Речник књиге. Због великог броја тематских цјелина на којима почива њена структура, представимо само главна поглавља *Кратке историје књиге*. Приступ којим се одликује ова публикација, подразумијевао је два аспекта проучавања појма књиге, а то су теоријски и историјски.

На самом почетку аутор дефинише појам књиге и износи неколико теоријских запажања о књизи као научном феномену. Такође, аутор даје преглед развоја теоријских мисли неких европских теоретичара, зачетника модерног проучавања науке о књизи (француски, руски и пољски теоретичари). На том пољу код

нас се истакао Стојан Новаковић (1842-1915), утемељивач теорије библиографије и зачетник науке о књизи.

У наставку теоријског дијела, професор Бараћ истиче да је библиографија основа науке о књизи, те да „обухвата пописивање, описивање и класификацију књига“.¹

Историјат књиге представљен кроз ово дјело дат је према ономе како се одвијала и еволуција форме и садржине књиге уопште. Почевши од првих облика, глинених плочица и папирусних свитака, форма књиге је постепено еволуирала, најприје до кодекса, а временом, уз усавршавање разних техника умножавања, развила се и до савремене дигиталне форме.

У Напомени аутора стоји сљедеће: „У књизи су заступљени садржаји о настанку књиге у различитим културама (јеврејској, хришћанској-источној и западној и исламској култури) са посебним освртом на развој књиге у Босни и Херцеговини.“² Те религиозне књиге (*Тора* и *Талмуд*, *Библија* и *Куран*) јесу писани споменици поменутих култура, и на основу сачуваних оригинала реконструисана је историја и естетика књиге тога доба.

Начин умножавања диктирао је изглед и форму књиге, према томе историја памти два типа књиге: рукописну и штампану. Рукописна књига, као посебно поглавље *Кратке историје књиге*, упознаје читаоца са неким мање познатим појмовима из историје књиге. Рукописна књига је интересантна и историчарима умјетности, јер је у њој, кроз рад старих илуминатора, заступљен посебан ликовни изражај. Она је потврда да је књига збир више сродних дисциплина и да повезује сензибилитете разних умјетника, а то наглашава чињеницу да је књига одраз духовне и културне зрелости сваког народа.

Драган Бараћ у својој књизи упознаје нас не само са свјетском већ и са српском рукописном традицијом, која је доживјела процват у средњем вијеку у манастирским и дворским писарницама.

Поглавље *Српско штампарство* заузима скоро трећину књиге, и оно чини њен централни дио. Обухвата српско штампарство, почевши од прве српске инкунабуле³, објављене у издању Цетињске штампарије 1494. године (*Октоих првогласник*), па све до половине 16. вијека,

¹ Драган Бараћ. *Кратка историја књиге*. Београд: Нолит, 2008, стр. 9.

² Исто, стр. 5.

³ Књиге штампане до године 1500. називају се од краја XVIII стољећа *инкунабулама*, што би, према латинској ријечи *incunabula*, која значи пелена, колијевка, требало да се преведе *првенчад*, *првотисци*. (Zvonimir Kulundžić, *Put do knjige*. Zagreb, 1959, стр. 408)

када се већ увелико у нашим крајевима устоличила турска власт. Посебна пажња посвећена је српским штампаријама у 16. вијеку, јер је то период активног издаваштва у Босни и Херцеговини и у Србији. У том периоду у Венецији, у приватној штампарији Божићара Вуковића, излазиле су књиге на ћирилици.

Паралелно са српском штампаријом у Италији, при манастиру Светог Ђорђа у Сопотници крај Горажда, радила је једина српска штампарија у турском периоду, која је у првој половини 16. вијека, и поред турских забрана, ћирилицом штампала књиге.

Након престанка рада Горажданске штампарије, гаси се српска издавачка дјелатност на домаћим просторима. Све до почетка 19. вијека књиге су штампане ван земље.

Кратка историја књиге професора Драгана Бараћа, иако примарно спада у ред уџбеника, јесте публикација за којом ћемо засигурно посегнути и ван наставног програма. Наиме, она је на једном мјесту интегрисала историју, теологију, књижевност и фолклор главних свјетских цивилизација. На стотињак страница, сажето и систематично, представљене су све етапе развоја књиге и истакнут је њен значај у ширењу културе и писмености. Својом *Кратком историјом књиге* проф. Бараћ тежио је и да нагласи како је књига, као духовно добро, такође несумњив извор знања и својеврстан медијум у процесу комуникације. Захваљујући сачуваним примјерцима књига најстаријих цивилизација, у стању смо да путем тих остатака прошлости комуницирамо са далеким културама које су егзистирале прије нашег доба, и на чијој смо традицији изградили савременог човјека.

У књизи професора Бараћа налазимо једну комплетну причу о књизи као феномену људске културе, и то причу о таквом феномену коме је технолошка револуција донијела огромну популарност и широк пласман на тржишту. Упоредо са развојем науке и технологије, усавршила се и техника умножавања књиге. Увећана је и издавачка дјелатност, тако да књига данас у разним форматима експресно стиже до читалаца широм планете.

Кратка историја књиге даје нам историјски пресјек развоја књиге кроз епохе и слиједи пут њеног прилагођавања технолошким достигнућима. Спојивши у њој успјешно традиционални и модерни аспект проучавања појма књиге, аутор ју је учинио врло интересантним штивом како за модерног читаоца тако и за поштоваоце и љубитеље приче о старинама.

Првенствено написана за потребе студената опште књижевности и библиотекарства, као основна литература у

болоњском наставном процесу, ова књига је својом садржином и смислом превазишла уџбенички карактер и стекла читалачку публику и ван школског контекста.

Биљана Самарџић
Филозофски факултет
Источно Сарајево

КЊИГЕ ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ

Пројекат *Горажданска штампарија 1519-1523, Литургија (Служабник), Псалтир с последовањем, Молитвеник (Требник)*, руководилац пројекта и уредник проф. др Драган Бараћ, Београд – Источно Сарајево, 2008.

Пројекат *Горажданска штампарија 1519-1523*, покренут још 2003. године, имао је за задатак објављивање фототипских издања и проучавање штампања првих ћириличких књига на простору БиХ. Истраживање је завршено 2006. године, а објављивање књига 2008. године. Руководилац пројекта и одговорни уредник био је проф. др Драган Бараћ. Филозофски факултет у Источном Сарајеву је на сједници Наставно-научног вијећа у јуну 2003. усвојио овај значајани научноистраживачки пројекат.

Историја српског штампарства представља рвање културе и друштвено-историјских прилика. Почетком 16. вијека босански Срби су добили своју прву штампарију. Основао ју је 1519. године Божидар Горажданин. Покретање штампарства у БиХ има велики значај за развитак националне културе и писмености уопште. Штампарија је радила до 1523. године, када је премјештена у Румунију. У штампарији су објављене три књиге, чија су фототипска издања приређена марљивим радом учесника поменутог пројекта.

Прва књига објављена у овој штампарији (тада је штампарија била смјештена у Италији) јесте *Литургија (Служабник)* 1519. године. Фототипско издање *Литургије* приредила је Катарина Мановић. Текст ове књиге је представљен у потпуности. И ова књига, као и друге двије, штампана је у сразмјеру 1 : 1. *Служабник*, књига са црквеним службама вечерње, јутрење и литургије светог Јована Златоустог и светог Василија Великог, штампан је неколико пута у српским штампаријама (Бождара Вуковића, Вићенца Вуковића, Јеролима Загуровића, као и у штампарији Бождара Горажданина). Књига има 104 листа, или 13 табака. Три листа су празна. На свакој страни има по 19 редова. Формат књиге је осмина, нешто већа од данашње. Слова су висине 2,7 mm (без продужетака). Поред споменутих дијелова *Служабник* има и „Мољеније“. У том спису

Теодор Љубавић се у првом лицу једнине, скрушено и са доста лирских момената, обраћа свештеницима, презвитерима и светим оцима говорећи у име свог преминулог брата. *Мољеније* се сматра српским штампаним дјелом које је вратило живот српској средњовјековној књижевности.¹

Друга књига штампана у овој штампарији јесте *Псалтир са последовањем* (1521). То је књига која садржи 150 псалама приписиваних Давиду, Соломону и слично. Фототипско издање приредила је Катарина Мано-Зиси. Књига има 352 листа, тј. 44 табака (свешчице). На свакој страни има 19-23 ретка. Формат књиге је осмина. Текст је као и код *Служабника* двобојан: црно-црвени. *Псалтир* је доста украшен *декоративним* иницијалима, знатно више у односу на друге двије књиге. Преплићу се црвени иницијали са гранчицама и велики преплетени висине шест до седам редова. *Псалтир* даје и значајне податке о паду Београда под Турке 1521. године. Штампар је направио омашку у датирању примјењивањем александријске мјесто византијске ере у рачунању времена, што није ријетка омашка у књигама ове штампарије. Гораждански *Псалтир са последовањем* има више сличности и паралела са *Псалтиром* Ђурђа Црнојевића из 1495. године него са Вуковићевим, и по избору текстова и по распореду додатих састава у последовању. „Гораждански псалтир је несумњиво значајан споменик не само Српске цркве и српске културе у времену турократије већ и као један степен у историјском развоју богослужења Православне цркве.“²

Трећа књига настала у овој штампарији 1523. године јесте *Молитвеник (Требник)*. Ријеч је о књизи која садржи молитвословља, свештенодејства, пјесме и каноне за свршавање чинова светих тајни и за друге „треби“ (потребе). Распоред текстова у *Требнику* почива на природној вези и симбиози човјекова живота и живљења; тј. рођење, крштење, миропомазање, исповједање, покајање, брак, смрт, погреб. Фототипско издање приредила је Катарина Мано-Зиси. Књига има 296 листова. На свакој страни по 22 ретка. Формат књиге је осмина. *Псалтир с последовањем* и *Молитвеник* остали су без два листа.

¹ Ђорђе Трифуновић, *Мољеније Теодора Љубавића*, Музеј примењене уметности, Зборник 11, Београд, 1967, 55-57.

² Прибислав Симић, *ЛИТУРГИЈСКЕ ОСОБЕНОСТИ КЊИГА ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ*, Горажданска штампарија, књига 4, Београд – Источно Сарајево, 2008, 155.

Четврта књига штампана у оквиру пројекта *Горажданска штампарија 1519-1523.* представља збирку научних текстова о језику, писму, правопису, те о мјесту књижевности у БиХ у 16. вијеку. У књизи су представљени сљедећи радови:

Мирослав Пантић: *СРПСКА КЊИГА У ГОРАЖДУ И ДУБРОВНИКУ ДО СРЕДИНЕ 16. ВЕКА* (17-25), Драган Бараћ: *ГОРАЖДАНСКА ШТАМПАРИЈА – ПРВА МЕЂУ ШТАМПАРИЈАМА У ХЕРЦЕГОВИНИ И СРПСКИМ ЗЕМЉАМА У 16. ВЕКУ* (27-62), Бранко Летић: *КЊИЖЕВНОСТ У ХЕРЦЕГОВИНИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 16. ВЕКА* (63-96), Евгениј Љвович Немировски: *КЊИГЕ БРАЋЕ ЉУБАВИЋА – ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЈА* (97-129), Прибислав Симић: *ЛИТУРГИЈСКЕ ОСОБЕНОСТИ КЊИГА ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ* (131-161), Катарина Мано-Зиси: *КЊИГЕ ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ (1519-1523)* (163-223), Душица Грбић: *ОРТОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ ГОРАЖДАНСКОГ ПСАЛТИРА С ПОСЛЕДОВАЊЕМ ИЗ 1521. ГОДИНЕ* (163-223), Катица Шкорић: *ФОНЕТСКЕ ОДЛИКЕ ПСАЛТИРА С ПОСЛЕДОВАЊЕМ ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ (1521)* (265-286), Катарина Мано-Зиси: *ГРАФИКА ГОРАЖДАНСКИХ КЊИГА* (287-308), Радоман Станковић: *ФИЛИГРАНОЛОШКИ ОПИС ГОРАЖДАНСКИХ КЊИГА* (309-333) и Лаза Чурчић: *ГОРАЖДАНСКА ШТАМПАРИЈА У ТРГОВИШТУ У РУМУНИЈИ* (335-361).

Књиге из штампарије у Горажду настале су у изузетно тешком времену српске историје. Оне „показују колико су напора чинили свештеници и народни прваци на очувању православне вере и националне свести у своме народу“.³ Објављивање фототипских издања ових књига има велики значај за све проучаваоце историје српског језика, али и много шире. Ове књиге су и свједочанства српске историје 16. вијека, њене културе и писмености.

³ П. Симић, наведено дјело, 160.

Драган Бараћ
Филозофски факултет
Источно Сарајево

УЗ КЊИГЕ ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ¹

У неколико реченица уредника говорићу о циљевима пројекта *Горажданска штампарија 1519–1523*, о њеном месту у култури прве половине 16. века и значају пројекта са становишта заштите културне баштине.

Један од мотива за покретање овог пројекта јесте чињеница да рад ове српске штампарије није био довољно проучен и да је неправедно запостављен њен допринос ширењу штампарства у 16. веку. Није довољно истражен њен рад после премештања штампарије у Трговиште у Румунији. Трећа књига ове штампарије *Молитвеник* није до сада била доступна нашој науци. Први пут видели смо је тек 2006. године.

Пројекат обухвата више научних области: а) наука о књизи, б) кодикологија, в) наука о језику и г) наука о књижевности. Истраживање је започето јуна 2003, а завршено децембра 2007. године. Извршена су обимна библиографска истраживања и идентификација издања Горажданске штампарије у земљи и иностранству. Истраживана је архивска грађа и фондови појединих библиотека. Посебно су истражени фондови и збирке у Библиотеци Св. синода Румунске православне цркве у Букурешту, Народној библиотеци Србије, Библиотеци Матице српске у Новом Саду, Музеју српске православне цркве у Београду, Библиотеци манастира Хиландара, Библиотеци и архиву Српске академије наука и уметности у Београду. Истраживање је обухватило оснивање, рад и издања Горажданске штампарије (1519–1523) у Венецији и Горажду, рад штампарије, по њеном пресељењу у Трговиште, и њен допринос развоју штампарства у Румунији.

Циљ овог интердисциплинарног истраживања био је да се одреди право место ове ћириличке штампарије у култури прве половине 16. века, значај њених издања за литургијску књижевност

¹ Из беседе руководиоца пројекта и одговорног уредника др Драгана Бараћа на представљању пројекта на промоцијама у Српској академији наука у Београду, Универзитету у Источном Сарајеву и цркви Св. Ђорђа у Новом Горажду.

и књижевност у Херцеговини и истакне њен допринос ширењу ћириличке штампе на релацији Венеција – Горажде – Трговиште.

Резултат овог пројекта јесу четири тома: фототипско издање *Литургије* (Служабника) из 1519. године, обима 104 листа, *Псалтира с последовањем* из 1521. године, обима 352 листа и *Молитвеника (Требника)* из 1523. године, обима 296 листова, као и монографија *Горажданска штампарија 1519–1523*, обима 360 страница.

Редактор монографије је академик Мирослав Пантић, рецензенти академик Александар Младеновић и проф. др Предраг Пузовић. Фототипско издање је приредила Катарина Мано-Зиси а руководилац пројекта и одговорни уредник проф. др Драган Бараћ.

У монографији о Горажданској штампарији објављени су научни радови учесника пројекта:

академик Мирослав Пантић: *Српска књига у Горажду и Дубровнику до средине 16. века*;

проф. др Евгениј Љвович Немировски (Москва) у раду *Књиге браће Љубавића – Извори и историографија*;

проф. др Бранко Летић, Филозофски факултет Источно Сарајево: *Књижевност у Херцеговини у првој половини 16. века*;

проф. др Прибислав Симић, Богословски факултет у Београду: *Литургијске особености књига Горажданске штампарије*;

проф. др Драган Бараћ, Филозофски факултет Источно Сарајево: *Горажданска штампарија, прва међу штампаријама у Херцеговини и српским земљама у 16. веку*;

Лазар Чурчић, Матица српска Нови Сад: *Горажданска штампарија у Трговишту у Румунији*;

мр Душица Грбић, Библиотека Матице српске: *Ортографске одлике горажданског Псалтира с последовањем*,

мр Катица Шкорић, Библиотека Матице српске: *Фонетске одлике Псалтира с последовањем*;

Радоман Станковић, Народна библиотека Србије: *Филигранолошки опис горажданских књига (са албумом водених знакова)*;

Катарина Мано-Зиси, Народна библиотека Србије, има два рада: *Књиге Горажданске штампарије (1519–1523)* и *Графика Горажданских књига*. Катарина Мано-Зиси је приредила и грађу за фототипска издања све три горажданске књиге.

Генијална уредничка и велика штампарска надареност Теодора Љубавића, и рано му преминулог брата Ђура, неправедно је

запостављена у славистичкој науци, па смо овом приликом настојали да ту неправду исправимо. Колико смо у томе успели судиће други, када прочитају ове књиге, и ви, драги Гораждани, који ћете засигурно бити поносни на ваше претке из прве половине 16. века.

Са становишта заштите споменика културе, пројекат је реализован у складу са међународним конвенцијама за заштиту и очување писане културне баштине. У том контексту, закључен је међународни уговор са румунском страном о заједничкој заштити и објављивању *Молитвеника* горажданског, који се (као једини потпун примерак) чува у Библиотеци Светог синода Румунске православне цркве у Букурешту.

У припреми фототипског издања настојало се да се текст сваке књиге представи у целини. На тај начин је реконструисан у целини само *Служабник* (*Литургија*), док су *Псалтир с пословањем* и *Молитвеник* остали ускраћени за по два листа. Књиге су штампане у сразмери 1:1, потпуним пресликавањем оригинала. Непотпуне књиге и поједини фрагменти из разних збирки сакупљени су и обрађени на једном месту. Истовремено је квалитетно обављена и техничка заштита (конзервација и рестаурација) горажданских књига у Конзерваторској лабораторији Народне библиотеке Србије.

Каталогизацијом је обезбеђена основна правна заштита, према стандардима за библиографски опис старе и ретке књиге у складу са међународним конвенцијама о заштити културне баштине.

Овим подухватом Народне библиотеке Србије и Филозофског факултета у Источном Сарајеву створени су услови да се после 490 година горажданске књиге врате храму Св. Ђорђа, где су и настале, тим пре што ће Митрополија дабробосанска и општина, у оквиру пројекта заштите споменичке целине, у порти храма изградити Спомен-музеј Горажданска штампарија. Ја бих пожелео да нешто слично учинимо и за друге српске штампарије и да наставимо одавно започети посао поновног објављивања старих штампаних књига у циљу њихове заштите и афирмације националне културне баштине.

До сада су објављена издања Црнојевићке штампарије, Рујанске штампарије, Београдске штампарије, а сада и књиге Горажданске штампарије. Предстоји нам да заштитимо и објавимо издања и осталих српских штампарија из 16. века: Прве и Друге Милешевске штампарије, затим Грачаничке штампарије, штампарије у Мркшиној цркви, и књига Скадарске штампарије.

Искористићу прилику да и овом приликом упутим апел министарствима науке и културе и епархијама Српске православне цркве да дају подршку, да се настави започети посао и поново објаве све књиге српских штампарија 16. века, и тако заштитимо и афирмишемо ову ретку културну тековину.

Штампањем овог лепог четворотомног издања *Горажданска штампарија 1519–1523*, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву дао је свој несумњиви допринос афирмацији славистичке науке, коју негују наши универзитети, а његови наставници и сарадници дали су свој достојан удео у томе.

Горажданска штампарија је друга штампарија после цетињске која је штампала књиге "српским језиком и писмом". Браћа Љубавићи Ђуро и Теодор, синови горажданског трговца Божицара Љубавића Горажданина, изучили су занат у Венецији и пренели лепа слова ћирилице у Горажде, где су одштампали ове богослужбене књиге.

У временима када се залажемо за поштовање и разумевање народа и њихових култура, за афирмацију непролазних традиционалних вредности које баштине наши народи, научници Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву у сарадњи са колегама из Србије, Русије и Румуније подарили су нам потпуну научну студију о првој ћириличкој штампарији на просторима Босне и Херцеговине и Румуније, њеним штампарима и издањима, као и њиховом утицају на ширење ћириличке књиге и штампарства у 16. веку. То је прави пример очувања и промоције српске културне баштине, богатства које далеко превазилази локалне оквире. Овај пројекат је наш допринос миру, љубави и разумевању на овим просторима, поучени генијалним делом наших предака, ми морамо да разумемо њихову основну тежњу да се ширећи "црну уметност", односно штампану књигу, повезују културе и народи. Поготову оне културе и народи код којих је књига света, од постања.

Горажданска штампарија је капитално добро, које ево у распону од 16. до 21. века повезује културе, књижевност и уметност Венеције у Италији, Горажда у Херцеговини и Трговишта у Румунији. То нас обавезује да и данас афирмишемо ову културну тековину, и тако наставимо њену мисију повезивања култура и народа југоисточне Европе.

Пројекат су реализовали Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву и Народна библиотека Србије, у сарадњи са Српском академијом наука и уметности, Библиотеком Матице српске, Богословским факултетом Универзитета у Београду и

Музејом Српске православне цркве, заједно са научницима из Русије и Румуније.

За реализацију овог лепог фототипског издања велику захвалност дугујемо институцијама које су нам уступиле своје примерке књига: Музеју Српске православне цркве, Архиву САНУ, Синодалној библиотеци у Букурешту. Захвални смо посебно митрополиту дабробосанском Николају, на благослову и великој подршци да истрајемо на овом послу, епископу будимском и викарном епископу темишварском Лукијану, његовом намеснику темишварском протојереју др Браниславу Станковићу, проф. др Adrianu Lemeniу, министру вера Републике Румуније, јеромонаху Polikarpu, библиотекару Библиотеке Светог синода Румунске православне цркве из Букурешта, академику Александру Младеновићу и Горажданима др Вељи Гиговићу, Славку Топаловићу, Миму Тамбурићу, Ивици Јагодићу, Бориши Јакшићу, начелнику Далибору Нешковићу и другим Горажданима који су нам били више од логистичке подршке.

Посебну захвалност желим да изразим Горажданима који су, иако далеко у свету, имали осећај за значај овог пројекта и својом подршком и материјалним средствима помогли да се овај пројекат реализује. Њихова помоћ је тим већа што је учињена у време када је реализација овог пројекта била доведена у питање.

Овај научни и културни подухват представљен је на свечаним промоцијама у Српској академији наука и уметности у Београду (12. 5. 2009), на Универзитету у Источном Сарајеву (22. 5. 2009) и у Новом Горажду (11. 7. 2009). Посебно захваљујемо учесницима промоција: академику Никши Стипчевићу, академику Александру Младеновићу, академику Мирославу Пантићу, Његовом високопреосвештенству митрополиту Николају, Небојши Брадићу, министру културе Републике Србије Сретену Угричићу, директору Народне библиотеке Србије, проф. др Митру Новаковићу, ректору Универзитета у Источном Сарајеву, проф. др Миленку Пикули декану Филозофског факултета, проф. др Предрагу Пузовићу, проф. др Симу Нешковићу. На представљању пројекта и књига говорили су и учесници пројекта Катарина Мано-Зиси, Бранко Летић и Драган Бараћ.

Свим учесницима овог међународног пројекта још једанпут честитам на великом труду и желим још много оваквих подухвата на добробит науке и културе Босне и Херцеговине и Републике Српске.

Бранко Летић
Филозофски факултет
Источно Сарајево

ПРОМОЦИЈА ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ

У Порти Храма Светог Ђорђа у Сопотници, одржана је 11. јула 2009. свечана промоција издања пројекта *Горажданска штампарија 1519–1523*. У оквиру овог научног пројекта, чији је основни задатак био „проучавање ћириличке књиге у Босни и Херцеговини“, реконструисано је прво издање црквених књига Горажданске штампарије: *Литургија 1519*, *Псалтир с последовањем 1521.* и *Молитвеник 1523*. Уз њихово фототипско издање штампана је и књига пропратних научних текстова *Горажданска штампарија 1519-1523*. У њој су научни прилози једанаесторице учесника у овом пројекту: Мирослава Пантића, „Српска књига у Горажду и Дубровнику до средине 16. века“, 7-25; Драгана Бараћа, „Горажданска штампарија – прва међу штампаријама у Херцеговини и српским земљама у 16. веку“, 27-62; Бранка Летића, „Књижевност у Херцеговини у првој половини 16. века“, 63-96; Евгенија Љвовича Немировског, „Књиге браће Љубавића – извори и историографија“, 97-129; Прибислава Симића, „Литургијске особености књига Горажданске штампарије“, 131-161; Катарине Мано-Зиси, „Књиге Горажданске штампарије (1519-1523), 163-223; Душице Грбић, „Ортографске одлике Горажданског *Псалтира с последовањем* из 1521. године“, 225-264; Катице Шкорић, „Фонетске одлике *Псалтира с последовањем* Горажданске штампарије (1521), 265-286; Катарине Мано-Зиси, „Графика Горажданских књига“, 287-308; Радомана Станковића, „Филингранолошки опис Горажданских књига“, 309-333; Лазара Чурчића, „Горажданска штампарија у Трговишту у Румунији“, 335-361. Руководилац Пројекта и одговорни уредник био је др Драган Бараћ, а издавачи Народна библиотека Србије и Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

На промоцији у Сопотници о књигама Горажданске штампарије говорили су: Његова Преузвишеност Митрополит Дабробосански, Господин Николај, проф. др Предраг Пузовић, проф.

др Бранко Летић, научни саветник Катарина Мано-Зиси и
руководилац пројекта проф. др Драган Бараћ.

*Преосвећени Владико,
часни оци,
представници јавног и политичког живота,
браћо и сестре.*

Нема прикладнијег места за промоцију књига Горажданске штампарије од овог Храма Светог Георгија, овде у Сопотници поред Горажда, места где су *Служабник* (1519), *Псалтир* (1521) и *Молитвеник* (1523), пре готово пет векова, први пут угледали свет. Да бисмо стекли бар приближни увид у значај ових књига Горажданске штампарије, некад, а тиме и овог нашег приређивачког подухвата, данас - потребно је макар за кратко вратити се у време њиховог првог издања и „чути“ речи оновремених монаха и калуђера за које су те књиге, и поред мукотрпног посла на њима, или баш због тога, биле и „свете“ и „душеполезне“ и „спаситељне“. „Свете“ су биле и по месту, светилишту у коме су као обредно штиво пропраћале све важне тренутке из живота верника; „душеспаситељне“ као насушна морална и естетска храна души верника у „прискрбним временима“, и „спаситељне“ због мисије очувања верника у његовој традицији, на „уском“ путу који води у „прави“, вечни, живот, супротстављајући тај уски пут свакојаким одрицања „широком“ путу многобројних искушења која су наводила у грех и однарођивање. „Спаситељне“ су биле и као просветно „оружје“ на свом језику и писму против „мрака“ незнања о себи, својој култури и својој традицији. Стари српски храмови, цркве и манастири, са својим скрипторијама, где су књиге преписиване, и својим „књигохранилицима“, где су књиге чуване, и манастирским училиштима, где су млади на тим књигама описмењивани и морално васпитавани, били су прави „свeticлници“ и у духовном и у просветном смислу. Још је Свети Сава говорио о књигама као огледалима у којим је свако, одмеравајући се према њиховим поукама и литерарним ликовима-узорима, могао да види себе какав је, и какав би требало да буде да би подстакнут њима настојао да постане бољи, пун врлине.

Зато се судбина српског народа у периоду ропства и мерила понајвише судбином „књиге“ и богомоља као светилника из којих је вековима зарила спасоносна светлост. На то указује и лелек

штампара Макарија, у првој књизи штампаној на Цетињу, због пустошења божанских светилника, исходишта „добрих људи“, јер су књиге у њима биле „мудрости учитељ, и одстрањивање туге, и смирење у Богу и основа сваког доброг дела“. Хтело се на тај начин, затирањем српских светилника довести временом „до губитка обичаја“, а тиме и свести о себи и своме идентитету, на шта су од давнина опомињала и псаламска јадиковања: „Боже, дођоше назнабошци у достојање твоје и огњем сажегоше светиње твоје и просуше крв слуга твојих“, са актуелним јауком у поенти; „Обичаја својих не видимо“. О српској аналогiji са библијским светом сведоче и разорне последице таквог стања у записима монаха Марка Требињца 1509, и презвитера Вука у Сарајеву 1516, само коју годину пре покретања српских штампарија у Горажду и Венецији 1519: у њима они ламентују о масовном однарођивању, односно о „великом умањенију православне вере хришћанске“ у Херцеговини и Босни.

Тек у том контексту ове књиге, које данас овде промовишемо, добијају свој пуни оновремени значај, „свети“, „душеполезни“ и „спаситељни“: он је имплиците садржан и у изјави браће Љубавића како су видели у својој земљи „смањење броја светих и божанствених књига свете и божанске цркве, ради греха наших“, али и експлиците наглашен у обраћању њиховог савременика Вицка Вуковића читаоцима да ће у Венецији, због „великог попаренија од Турака“, „на свеопшту добробит српске нације и језика и ради увећања хришћанске вере“ штампати књиге нашим „српским“ језиком и нашим „српским“ словима. Очигледно је да су оновремене црквене књиге, попут и ових из штампарије браће Љубавића, имале за циљ да у оним „прискрбним“ временима чувају свест о једном хришћанском народу, а у тим широким оквирима и свест о браћи по језику „српском“, по писму „ћириличком“ и по вери „православној“.

А колико је претпоставки захтевао Љубавићев штампарски посао, и шта све треба подразумевати под оним „о сем се старао смерни монах Теодор“, најбоље сведочи вишегодишњи тимски рад окупљених стручњака на овом нашем издавачком подухвату.

Vojislav Maksimović
Filozofski fakultet
Istočno Sarajevo

IZMEĐU SNOVIĐENJA, MUČNINA I OZARENJA (Dragoslav Vuković: SVETOKAZ, SPKD „Prosvjeta“, Pale, 2009)

Pred novom zbirkom pjesama Dragoslava Vukovića odmah mi se javlja pomisao na njegovo prethodno pjevanje, koje traje više od četiri decenije. Prateći ga kontinuirano, primjećivao sam diskretno, gotovo stišano uspinjanje pjesnika koji je neprestano nosio vrlo jaku potrebu da pjeva o senzibilnim sadržajima svoje intime. U tome svođenju na prostore vlastite duše i duhovnosti, on je uspijevao da stvori i skladne pjesme, u kojima prevladavaju dobro oblikovane strofe - u rimovanoj ili slobodnoj formi.

Za razliku od nekih naših savremenih pjesnika, koje su obilježavali povišeni ili čak patetični tonovi, kao glasno protivljenje neskladnom vremenu i vlastitim nevoljama, Dragoslav Vuković je uvijek imao mjeru u ispoljavanju svojih osjećanja i pogleda. Iako se opiremo svakom oštrom određivanju čovjekovih životnih prostora, a posebno pesimističkom označavanju njihovih granica, ipak naslov njegove nedavno objavljene zbirke Sudnji krug, prihvatamo kao neminovnost, kao davnu filozofsku determinaciju, pred kojom su uzaludna naša opiranja i nastojanja da se oslobodimo te unaprijed određene sputanosti.

U opštem posmatranu zbirke Svetokaz, neminovno se zadržavamo na njenom poetskom, a i leksičkom obilježju. Ovaj pjesnik nikada nije bio sklon građenju neskladnih kovanica, jer ga je uvijek zadržavalo izvorno jezičko osjećanje i uvjerenje da je leksika i temelj svakom poetizovanju. Naslov Svetokaz prihvatamo kao pjesnikovo nastojanje da u pjesmama izrazi i ona lična, neprimijetna ili čak zaturena kazivanja o svijetu koji se skriva u njegovoj intimi ili se prostire na bezgraničnim fizičkim predjelima.

Uz ovaj „svetokaz“, u simboličnom nizu, vraćamo se i onim pjesnikovim stanjima, koja su prethodila kao „tajne igre“, „pepelišta“, „na posljednjoj obali“, „potonje mutne vode“ i „sudnji krug“, a bila su i naslovne oznake ranijih njegovih zbirki pjesama. To su svojevrzne markirne tačke na neizbježnom pjesnikovom traženju ukupnog smisla čovjekovog postojanja i u označavanju njegove sudbinske omeđenosti.

Prva pjesma u zbirci Svetokaz ima i običan, ali i asocijativan naslov Došljaci. U iskonskoj sudbini našeg naroda, došljaštvo je ono

stanje koje obilježava gotovo svaku našu porodicu kao najmanji segment velike nacionalne cjeline. Ipak sam bio donekle iznenađen kada se to u ovoj pjesmi odnosi na sasvim drugi tip „došljaka“ - na one nezvane, koji ne dolaze u goste, već u pohode, pa dobivaju i efektanu narodnu oznaku, koja to jasno definiše - uljezi. Pjesnik is tako i predstavlja:

Dodoše odnekud iznenada,
sablje im zveckaju, bičevi u rukama.

Ako tu pjesmu uzmemo samo kao najavu, a ne i cjelovit program zbirke Svetokaz, onda se nižu stihovi koji se upućuju prema predjelima ispunjenim neskladnim, ali sukcesivnim zbivanjima, u kojima ljudsko biće mora da trpi, ali i da se opire beznađu. Pjesnik Vuković ipak pronalazi i razloge, a i potencije da se odupre očaju. Neuništivi život u vječnoj prirodi za njega nije samo prolazna utjeha, već i izvor vitaliteta, koji spasava njegov razum od navale mračnih slika i pomisli. Pred golemom vodom, koja je i inače česta inspiracija ovoga pjesnika, jača je vedrina od sumornosti, pri čemu ostaje i ono tvrdo uvjerenje iz pjesme Kud, kome, da nema i pravih odgovora na egzistencijalnu zapitanost. Umjesto toga, dolaze i završni stihovi:

Sumor se množi, pustoš naseljava,
dok su hućale vode.

Prihvatamo to u dvoumici, tražeći eventualne odgovore i potvrde u narednim pjesmama. Naravno, pri tome ne treba imati veliku kritičnost prema pjesnikovim nedoumicama, jer one i daju punoću svakog pjesništva, pa i u zbirci Svetokaz. U stihovima pjesme Ovdje skladno se spaja misao i slika psihičkog stanja:

Glas je pado u bezdan
opijen mrakom,
riječ i cijelo srce
kružili su ko san samoće,
vizija slutnje.

I u još nekim pjesmama (kao što je Događanja) pjesnikova slutnja se ne smanjuje već postaje i nagonski podsticaj za opreznost, za spoznavanje opasnosti i traženje spasenja. U pjesmi Ne oklijevaj prestaju iluzije i romantični zanos, pa se iz pjesnikove duše javlja glasan poziv: „Spasavaj se, nastupi vrijeme tiranije... Zvjerinjak je oko tebe, spasavaj se“. Pjesme Seoba i Mučnina su još jače opravdale taj očajnički poziv, uslovljen vizijama sjenki i praznina, mrtvim vrtovima, crnim konjićem i crnim jahačem, ugašenim vatrama, zloslutnim dušama mrtvih i paučinom na sobnim zidovima. Tako pjesmu Mučnina završavaju ovi elegični stihovi:

Samo pusta zemlja, praznina u nama,

i crna marama u vjetru.

Sva ta Vukovićeva snoviđenja imaju utemeljenje u realnim i sadašnjim zbivanjima. I kada dodirne njihovo jezgro, koje ne dozvoljava da se dalje šire ponori, jedino preostaje nostalgично upućivanje u prošlost, u vrijeme kada je započinjalo proljeće sa lastama kao njegovim vjesnicima, sa mjesečinom koja je je bila jača od sunčevih zraka; kada su zemljom hodili svetitelji, a vile se kupale u rijeci, uz zvukove harfi i frula. Taj pjesnikov povratak panteističkom iskonu samo je korisna varka i nužna obmana, jer je on potpuno svjestan (u pjesmi Sjećanje) da se „sve to, sad, nekud izgubilo“.

Kao što je to i inače u čovjekovoj naravi, i pjesnikovo duševno stanje ima različita ispoljavanja; ono varira u zavisnosti od prilika, ali i njegovih želja i smjerova. Ne treba to shvatiti kao tendenciozno isticanje sumračnih i vedrih polariteta, već kao pjesnikovu potrebu da i njegova psiha nađe odušak u naizgled sitnim radostima ili u „snohATICAMA“ - kako ih je imenovao veliki J.J. Zmaj. Vukovićeva Pjesma sna je poetska ispovijest onoga koji se vratio sa svečarskih putovanja, donoseći ljepotu, koja u novoj stvarnosti odmah nestaje nepovratno. Pred priviđenjima koja slute nevolju, progone i ucjene, pjesniku samo san može dati utočište, a to će se desiti tek onda kada u zoru privilegne na travama i opet osjeti ono davno i blaženo zadovoljstvo.

Vukovićeva zbirka Svetokaz nema formalnu cikličku podjelu, ali su pjesme razvrstane prema srodnosti u osjećanjima koja iskazuju. Ona su vrlo lična, jer su pjesnikove emocije individualne, bez spajanja sa kolektivnim stanjima. Ipak, iza lične sudbinske predodređenosti, u ovim pjesmama se čuju i odjeci koji dopiru ne samo iz dubine nepatvorene prirode, već i iz nacionalnog etnosa, duha i etike. Skladnom unutrašnjom vezom u iskazivanju svega onoga tegobnog u duši pjesnikovoj, ove pjesme navode na pomisao da su nastale zaredom, na istom stepenu nadahnuća, očuvavši pri tome skladan tonalitet. On ih spaja u imaginarnu cjelinu, koja se može samo naslutiti (pjesme Glas večernji, Korak, dva, Samovanje i Umiranje).

Vukovićeve emocije i poruke njegovih stihova, da ponovim, osvjedočeno su individualne, bez namjere da bude buditnik uspavanih i omamljenih. Ipak, jače i od njegove volje, javlja se prisjećanje i na one koji su simboli nacionalnog etosa i snage koju su položili na oltar otadžbine. U pjesmi Neznani junak poenta nije u slavljenju podviga, već u bolnom saznanju o uzaludnosti junačkog žrtvovanja. Ako to uvjerenje i ne prihvatimo, ipak ne možemo zaobići ove stihove:

Htio si biti osvit,
glas u praznini,

uništiti sumrak vijeka,
biti slavuj, srce.
Sada si porušen,
san tvoj uveo, zelen.
Gori svijeća za pokoj slave –
samo to, ništa više.

Već i naslov pjesme Zapis izaziva pomisao na davninu, na neko vaskrsnuto vrijeme, gdje je usud jedne kuće samo znak za pravac prema sveukupnim zemnim nesrećama, koji nikoga nijesu poštedile. Uzaludnost se najjače iskazivala u izgubljenom ili praznom nadanju. Ovdje pjesnik otkriva metaforičnu sliku: „Nikakav brod, nikad, / nije davao znak dolaska / u luku našeg sna / i mi smo išli tužni, / obilazeći vrtove mrtvih, / palili svijeće / svi dušama na okupu.“

Nekoliko Vukovićevih pjesana ispoljava čedno ljubavno osjećanje, koje je bilo posebno obilježje njegove pjesničke zbirke (poeme) Daniela (Sarajevo, 1980; Pale, 2003). U novoj zbirci stišana je ljubavna strast, čula su ustuknula pred racionalnim saznanjem prolaznosti, kada nije isključen ni iskreni, ali uzaludni vapaj: „Ne idi! Čuješ li?“ koji je dao i naslov pjesmi Ne idi. Izgubljene iluzije (da se poslužim naslovom jednog čuvenog književnog djela) Dragoslav Vuković je najsnažnije izrazio u pjesmi Sveid. Iza sebe je ostavio ozarene vaseljenske prostore, zvjezdano nebo, unilna ljeta, smiraje dana sa anđelima u bijelo svili; vjerovao da san nikad ne umire i zamišljao da će osvojiti carstvo „na onoj strani“. A nakon toga, kako to pjesnik zna da najbolje i saopšti, obmanula je „ljubav pod jabukom u cvatu“ i on je u bunilu stigao na kraj svijeta, gdje prestaje svaki život i vlada potpuno mrtvilo.

Ipak, spasonosni zračak ozariće pjesnika bar zakratko u pjesmi Svjetiljka, koja se završava njegovom molbom i zahtjevom: "Svjetiljko u tami, tama plavi, / ne ostavljaj me sama!" Viši smisao svjetlosti, kao duhovnog prosvjetljenja, prenesen je i u pjesmu Ruže noći, koja se tim osjećanjem i neposredno veže za prethodnu, ali sa manjim isticanjem blagotvornog svjetla. U našoj književnoj istoriji, a posebno u tumačenjima Njegoševe Luče mikrokozma, stvorena je i sintagma „svjetlosna filozofija“. Ona se ne može potpuno da prenese i na spomenute Vukovićeve pjesme, ali su slobodne asocijacije i komparacije i ovdje neizbježne. U doživljavanju čarobne svjetlosti Vuković nije morao da se oslanja na biblijske i Njegoševe simbole, jer se podredio ličnom i dovoljno snažnom iskustvu u spoznavanju vaseljenskih i zemaljskih pojava iznad vlastitog staništa.

U pjesmi Pjesmoslov Dragoslav Vuković vrlo uspješno oblikuje i ličnu metaforu ili simbol - cvjetni vrt. Ne mogu se osloboditi pomisli da

je to ipak pandan rajskom vrtu, ali opredmećenom i smještenom u naše fizičke prostore. Prema tome čarobnom cvjetnom vrtu usmjerene su sve pjesnikome čežnje, njegova nalaženja spasenja, zaustavljanje tuge, mračnih sila i progonitelja. Iskreno slavljenje toga cvjetnog utočišta upućuje me i na pjesnikovo stvarno opserviranje zavičajnog i fizički omeđenog prostora, koji u imaginaciji dobiva nadrealne ili univerzalne razmjere.

Dragoslavu Vukoviću su prirodno poznate primamljive, ali čudesne granice „među javom i međ snom“, koje je za svekolicu našu misao o pjesništvu, darovao Laza Kostić. Kao što je trebalo i očekivati, Vukovića ne napušta dilema iz upitnog naslova njegove pjesme *San* li je javali li je. Dok ga netjelesno stvorenje vodi onamo kuda ono želi, on se uzalud pita: „Ko je ona?“ Beskorisno usmjeren prema nebu, on priznaje da je to samo njegova fikcija: „Oči je nikad ne vidješe, / al' srce je osjeća“. Utješiće ga pomisao da je istina možda nevidljiva u zaboravu koji luta.

Iako ne prestaje da misli na svoje trajanje u fizičkim i duševnim tjesnacima, Dragoslav Vuković susreće i druge, koji se raspinju između onoga što žele i onoga što čine. Takvim su posvećene pjesme *Neznan prolaznik* i *Samotnjak*. Na njima je mogao da cilja i u pjesmi *Sretih te*, kojom vlada bolno saznanje:

Kako je teško biti u bijegu,
tražiti otetu želju,
boraviti u samostanu duše,
govoriti bez glasa,
tražiti pod kamenom zatočeno lice,
ljubav svoju, ikonu njenu.

U pjesmi *Molitva* nema očekivane bogobojažljivosti, a ni skrušenog traženja pomoći od Svevišnjeg. Nema ni očekivane utjehe koja se dobiva nakon iskrenog ispovijedanja i traženja oprostaja. Umjesto toga, pjesnik nalazi ugašene vatre u mračnoj gori, doživljava razornu oluju i pada ničice „u fosilno crnopolja - zauvijek razdomljeno“. U takvim okolnostima, molitvu traži bol, koji je prispio iz mučnine, a ne razum i predanost duhovnom zanosu i vjerovanju. To pojačava njegovo samovanje, u kome izgovara utješne riječi u pjesmi *Samo ti*: „Nigdje u svemu više ničeg nema, / samo ostaje trag sna“.

Bezbrojne raskrsnice, na kojima su pravci najčešće smršeni kao u snu; neminovna zapitanost (kuda krenuti dalje?) veoma su česta poetska opsesija Dragoslava Vukovića. U pjesmi *Raskršće* nije oblikovao takav metaforični smisao, da bi primio i filozofsku konotaciju. On je tu pjesmu

sazdao na slikama u kojima zbilja dobiva kao pratioce stvarne prirodne elemente - maglu, oganj, kamenje i zvijezde, pa oni relativizuju pjesnikovu iracionalnost. Sanjanje nije samo poetski medijum ovoga pjesnika, već i fluid, koji bi on želio da što bolje spozna, kako bi i u njegovim pjesmama dobio efektniji smisao. Tako on i svoja ljubavna osjećanja, a i saznanja, prekriva prozirnim velom, kakav se nalazi samo u snovima (pjesma Sanoviti povratak).

Kao suprotnost toj pjesmi trebalo bi da bude ona pod naslovom Čin jave, čija nam tendencija ne izgleda nesaznajna, bar u njenim početnim stihovima koji najavljuju stišanu buru nakon koje se „odstupnici“ vraćaju iz nedodijeljene „u zemlju grobne tišine“. Od te početne jave ne slijedi realno spoznanje, već sumračni kraj u noći neminovnog umiranja.

Čini mi se da, nakon pjesme Susret (duh-duša) treba malo dopuniti već izrečenu konstataciju o vrlo skrivenoj filozofičnosti Vukovićevih pjesama. Da bi izrazio samo jedan ljubavni trenutak, on je u prvim stihovima ove pjesme uzeo širok zamah upućujući se prema prapočecima ljudskog roda - u vrijeme kada je upaljena prva vatra, kada se začuo čovječiji artikulirani glas i začeo san, uz nicanje velikih crvenih cvjetova, koji su „brisali gorčinu zemlje“. Uz još neka kasnija zbivanja, koja su stvarala odgovarajući štimung, ljubavni zanos je ovdje dobio još izrazitiji smisao i poetizovanu funkciju.

Neumitni protok vremena, kao vrhunarska sila, bez utvrđenog početka i vidljivog kraja, izazvao je i turobne pomisli u pjesmi poslovičnog naslova Dan po dan. U njoj se osjeća iskreno poimanje onoga što se ne može zaustaviti bilo čijom voljom i snagom. Zato se ni pjesnik ne može da oslobodi apsurdnog koji ga odvodi prema ivicama beznađa. Promjenu ne donosi ni pjesma Putovanje, jer se kretanje ne dešava na vedrim predjelima, već ondje gdje se iznad „crnog puta“ nadvio „crni gavran“ (ukleti simbol nesreće) i mutno nebo im mrki oblaci, koji se prostiru ispred nejasne obale i noći u kojoj odnekud dopire poznati glas. Srodan produžetak istih osjećanja donosi i pjesma Smrtnik, gdje prevladavaju mračni izgledi predjela, koji se preslikavaju i u pjesnikovoj duši.

U čestom svođenju vlastitih htijenja i neostvarenih želja, Dragoslav Vuković nastoji da realno sagleda ono što je učinio. Ne izbjegava da i sebi izreče prijekor, koji najjednostavnije izlazi iz naslova pjesme Mnogo si htio. A njegova htijenja su smještena u iracionalne prostore, pa su unaprijed bez izgleda da budu i ostvarena. Veoma ga opterećuju sjenke mrtvih, onih koje je beskrajno volio. Zato se i ne čudimo njegovoj molbi upućenoj nezaboravnog: osobi: „Pokloni mi urnu

svoju“ (u pjesmi Ono ti reče). I bez zadovoljenja takvih čudnih želja, pjesnik nastavlja svoje traganje za onima koji su se vratili svome iskonu, ostavljajući ga da i dalje iščekuje njihov povratak (pjesma Nisam li pitao). Pjesma Sanište pridružuje se onome nizu već spomenutih pjesama i završava u poenti: „Osta samo da se sanja“.

Znak jednakosti može se povući između pjesama Skitnica i Sanjar, jer se u krajnjoj liniji i spajaju čovjekova neminovna saznanja sa nagonom za slobodnim stizanjem na nepoznate ili čudesne prostore. Suštinu tih potreba ne može da izmijeni ni svijest o uzaludnosti takvih postupaka. Zamišljajući svoje zadnje putovanje u nigdinu, Dragoslav Vuković je jednoj pjesmi dao i fatalistički naslov Zbogom sva mjesta. Ipak nas obraduje da to i nije konačnost, jer se život i kretanje nastavljaju u pjesmi ponoć, koja odjednom vrati iz davnine stihove Đure Jakšića.

Da ne bude u tome zablude, treba razgraničiti ono najbitnije iz ove Vukovićeve pjesme: njega ne zanosi Jakšićev hedonizam i kafanska ruspustnost, pa on od krčmarice ne traži vino već „piće gorkog lista“, da bi produžio onamo gdje ga čeka hladna zima i ilovača. On ima i volju da čuje unilne glasove, pa traži:

Zapjevaj pjesmu, Manuela,
onu što radost taji,
ljubav snenu, uzvišenu,
cvijeće poklonjeno...

Ni drago podsjećanje „na šum vedrine“ nije pjesniku vratilo i punu radost, jer su nova i zla dešavanja zaprijetila našem opštem opstanku. Njih je, već svojim naslovom Zavjera, otkrila pjesma prepuna opasne slutnje:

Prijete utvare iz zapada
divlje i bijesne, nedužna zemljo,
ubrzo bićemo bez tebe.

Zapitanost pred onim što se dešava, a i diskretan prijekor u pjesmi Voditelji, završava se brigom za egzistencijalni opstanak nedužne nejači, koju već u kolijevci obuzima strah od smrti i groba. Teška kovanica Smrtijada samo produžava i ponavlja pjesnikove sumorne meditacije i opravdava njegovo neizbježno strahovanje. I dok iščezava sve što valja, ostaje neuklonjena „pustoš valovita“ i „duboka praznina“. U pjesmi Zemaljsko (uz vapaj: „Bože moj, bože!“) osjeća se svjesno i voljno opiranje opštem sunovratu, ali se ne očekuje i spasonosno prosvjetljenje, jer i dalji put ne vodi na čistac, već u nevidljivu dubinu, gdje je neželjeni, ali i neizbježni kraj. Ova pjesma je i završnica zbirke Svetokaz, ali ona otvara i mogućnosti za nova i srodna Vukovićeva pjevanja, a na već ustaljenoj putanji između snoviđenja, mučnina i ozarenja.

IN MEMORIAM

Владан Бартула
Филозофски факултет
Источно Сарајево

АЊИ, С ЉУБАВЉУ

"Ја постојим док сам станиште и заклон и моја боја је заједнички именитељ копна наше мајке, онако како је види Сунце. У мени је тишина и обгрљеност и мирис смоле, он чисти и обнавља. Имам и земљане стазе по себи, али моја дјеца имају Небеско стремљење; ја сам чувар и чувана, пуна малих очију, али једним Оком надгледана".

Ово су ријечи које ми је Ања упутила неколико дана прије преласка из овог пропадљивог свијета, у вјечни, нетрулежни живот. И док смо се, обављајући своје свакодневне послове, припремали да прослаavimo Светог Андреја Првозваног, и тако прослаavimo Господа у светима Његовим, дошао је и 11. децембар, и сједница Наставно-научног вијећа, гдје смо размијенили и посљедње ријечи.

Посљедње што ми је Ања рекла било је: *"Ти ме знаш, знаш каква сам, причај, молим те, осталима да ја нисам тако лоша, причај им каква сам заиста! Осјећам да ми људи некако измичу, (као да нисам од овог свијета)!"* Овим ријечима смо се растали, на светог мученика Христа, када се она, послије сједнице Вијећа и уредно обављених послова опростила од факултета, у који је уградила себе, свој живот, своју вјеру и своје знање.

Осјећао сам (и осјећам) потребу да вам ове њене посљедње ријечи, које ми и данас одзвањају у ушима, исповједим и да вам још нешто кажем о узвишености њеног бића (то ми је ионако оставила у заповијест).

Ања је била земаљски анђео (сада већ придружена небеским, бестјелесним), вјесник Христове љепоте и Христове љубави, на чему је темељила сав свој живот. Својом узвишеном личношћу, којом је надилазила овај свијет, све нас је надахњивала, подстицала и преображавала. Она је у себи носила Царство небеско, које и није ништа друго већ љубавна заједница Бога и човјека и човјека са другим човјеком. То Царство је пројављивала овдје на земљи, у историји, својим дјелима га свједочила у овом пропадљивом свијету, који је изграђивала и за кога се борила. (Она је и магистрирала и докторирала и овдје на земљи се показала становником Царства

Божијег. А шта је друго циљ нашег живота, већ да оживимо Христове заповијести, да постанемо причасници нестворених енергија Божијих и житељи Царства његовог.) Због тога, треба да благодаримо Господу што нам је дао једну такву личност и што је са једном таквом личношћу украсио свој свијет, свој космос.

Тешко је схватити којом брзином је она упознавала људе. У сваком човјеку кога је упознала стекла је свог пријатеља, истинског ближњег. Давала се несебично, радујући се сваком сусрету, који је за њу био истинска срећа. Често је понављала реченицу *"да ми у овом свијету, поред Бога, имамо само једни друге."* Све остало је мање важно и треба да буде у служби тог сусрета са ближњим и живота у радости заједнице. Стога је и призивала све у заједницу и тежила томе да сви будемо једно у Христу, како би нас Бог препознао као своје. Говорила је *"да је бесмислено све оно што радимо ако једни друге не познајемо и не осјећамо. Ако нема оног другог у нашем животу, све је промашај."* Због тога, све оно што је радила, жељела је и трудила се да ради у заједници са другима.

Истом брзином, попут оне којом је упознавала људе, упознавала је и нове свјетове, нове културе, нове језике, била истовремено и Херцеговка и Босанка и Српкиња и Словенка и Јелинка и Европљанка, космополита са очима на оба свијета.

Жељела је да преобрази свакодневни живот и да у дослуху са вјечним промислом Божијим све оно што ради приведе Творцу, дајући му тако непропадљиви печат вјечности и љубави. (Непрестано је тежила осмишљавању начина на који ће изразити и манифестовати у спољашњем свијету, у историји, свој унутрашњи доживљај вјере у вјечност и смисао живота - да сви једно будемо). Једна од тих замисли је и трибина *Гозба ријечи* Филозофског факултета, коју је водила, жртвујући посљедњи атом своје снаге.

И као што она има нас, јер је то једино и жељела, *"да сви некако будемо ту"*, на једном мјесту, окупљени око ње, и ми имамо њу, добру сестру, пажљиву колегиницу, интелигентну и оригиналну умјетницу, брижљиву другарицу и вриједну асистенткињу, а сада и молитвену заступницу на небесима, у наручју Божијем, *"јер омиље душа њена Господу и узе је да је злоба овога свијета не оштети!"*

Бранко Летић
Филозофски факултет
Источно Сарајево

IN MEMORIAM
АЊА ЈЕФТИЋ
(31. 10. 1980 – 11. 12. 2008)

Ања Јефтић је рођена 31. октобра, на Светог Луку, 1980. у Сарајеву. После Дејтонског споразума одселила је са породицом из Илијаша у Требиње, где је завршила гимназију. Студије српског језика и књижевности уписала је 1999. на Филозофском факултету у Бањој Луци. Још за студија почела је, као изузетан студент и стипендиста Фонда Карађорђевића, да објављује есеје из књижевности у бањалучком часопису *Печат* и часопису Епархије Захумско-Херцеговачке и Приморске *Видослов*, који је након студија и уређивала. С обзиром на склоности показане још на студију, а потврђене и објављеним радовима, Ања Јефтић је 2005. изабрана за асистента за научну област Старије књижевности, предмет Стара српска књижевност, на Филозофском факултету у Источном Сарајеву. Похађала је постдипломске студије књижевности на београдском Филолошком факултету и прикупљала грађу за магистарски рад о старим српским путописима. У међувремену је два пута краће боравила у Русији, где је изучавала релевантну литературу. Резултат тих њених стручних путовања јесу и њени путописни текстови објављени у бањалучком часопису *Крајина*.

Ања Јефтић је била несвакидашње обдарена и вредна млада научна радница, омиљена и међу колегама и студентима. Живот је изгубила у саобраћајној несрећи 11. децембра 2008. године, у близини манастира Тврдош у чијој Порти је и сахрањена 12. децембра. На Филозофском факултету у Источном Сарајеву уприличена је Комеморација 20. фебруара 2009, на којој су о њеном лику говорили њени професори и колеге и њен духовник, Владика Захумско-Херцеговачки и Приморски Григорије.

*/Драги моји Јефтићи, Љерка, Здравко и Андреј,
Часни оци,
Браћо и сестре,*

Већ неко време свесрдно се молим Господу да ми подари снаге да ово своје „слово љубве“ нашој Ањи бар разговетно изговорим, кад већ нисам вичан да на прави начин искажем све оно што она јесте у нашим срцима, у нашим мислима и у свему око нас./

У свом брзом животном лету, у журби према небеској вечности, Ања Јефтић се кратко зауставила и овде, код нас, тек толико да се уверимо како „кућу кућом чине ластавице“ и запамтимо псаламску опомену да су „дани човјечији као трава и као цвијет у пољу“ (Пс, 103,95). До нас овде, прво је стигао Глас о њој, навешћење њеног потоњег доласка. Биле су то препоруке њених бањалучких наставника за код нас упражњено место сарадника. Они су „углас“ тврдили да је баш Ања „као рођена“ да тумачи духовне садржаје наше старе књижевности, од које су, с обзиром на неопходна посебна знања (културолошка, језичка и стилска), далека и једном Скерлићу - некад, просто бежали сви млади, по природи својој склони више чулним доживљајима књижевне уметности.

Потом је стигла њена пријава с приложеним већ тада објављеним текстовима о нашој културној баштини: они су и познавањем културне прошлости и разумевањем старог стваралаштва и заснованошћу оригиналних судова и беспрекорним стилем били најбоља потврда Гласу који је ишао испред ње.

А онда, по окончаном избору, појавила се и Она: сва –као лик са фреске- у очима, „свијећама праведника“ које су, како је проповедао јеванђелист Матеј, „давале сјај тијелу“ (М, 6, 22). Управо на њој се најпотпуније потврђивала она хришћанска мисао да човечије „лице цвета кад се душа радује“: на њеном је цветао разоружавајући блистави осмех, гласник једног великог људског срца пуног доброте. Био је то осмех који је саговорнику нудио уточиште од свих овоземаљских туга и брига, осмех који је измамљивао усклик: Где је узрасло то благородно биће пуно божанске милости и лепоте, и како је остало недирнуто толиком земном прљавштином, отровима наше свакодневнице огрезле у свакојаче поделе и мржње. Имала је само дванаест година кад је спознала сурову ратну стварност, осуђена да без породичног гнезда у Илијашу и ускраћеног детињства прерано сазре. Већ тада, пре шеснаест година, она је у очајању, с очима упртим у Небо попут старозаветног псалмопевца, вапила: „Покажи ми, Господе, путеве своје, научи ме ходати стазама Твојим“ (Пс, 25, 4). Очигледно, њу су божанске стазе водиле у тиховање с књигама: оне су биле и њена

„Суматра“ и њена капија раја. Зато је њена младост била осенчена озбиљношћу, њена сета дубином а њена реч значењем.

Тај први сусрет памтим још по чврстом стиску малене јој руке, знаку „мужаствене“ одлучности, и по сигурној, разложној речи, баш у духу Соломонове похвале: „Уста своја отвара мудро и на језику јој наука блага“ (Пр.Сол, 31,26). Управо таква била је у разговорима на Катедри, на Факултету, на предавачкој трибини, у учионици са студентима: њих је увек окупљала „у круг“, симбол заједнице и дубине, да им се, и као наставник и старији друг, попут библијског праведника сва „поклони и даје“ (Пс. 37, 71).

Мезимче Катедре, Ања је била и наша нада и наша снага и наша лековита утеха: топлом речју и срдачним загрљајем она је, као у хришћанској мисији, преузимала на своја плећа део наших туга, брига и обавеза. Била је као оно Сунце што се ујутру –да вас подсетим на лепу и стару приповест- објављивало на обзорју чисто и насмејано, али је на свом дневном путу, гледајући људске муке и грехове, постајало тужно и уморно па је у смирај дана хрлило Господу да плачним молбама измоли опроштај за људски род. Само тако, очишћено од туђих грехова, могло је ујутру да се поново појави на обзорју младо, чисто и насмејано. Слично је и наша Ања започињала радну седмицу, ведро и насмејано, пуна полета, као младо сунце. Онда је наредних дана постајала уморна од бројних обавеза и још више од разочаравајућих суочења с бројним „тврдим ушима“, глумим за речи слађе од „сата меда“. Зато је крајем седмице, под товаром преузетих туђих грехова, хрлила ка Тврдошу, као „небопарни орао“ Јордану, *месту очишћења* и искупљења у молитвама, и родитељском дому, месту окупљења и породичне топлине, како би духовно обновљена и физички окупљена била спремна, чила и насмејана, за још једну „сунчеву“ путању.

Последњи „товар“ тих брига и обавеза био је претежак да га Ања донесе до Тврдоша и измоли још једно искупљење: ослобођена земаљског „терета“ надомак манастира, њена душа се винула под куполу храма да нас ту, у узвишеном опелу, својим духовним рукама све загрли. То чини и данас овде, и сви ми, њени ближи и ближњи, то и физички осећамо. Испуњен тим осећањем могу само да кажем: Хвала ти, моја Ања.

Бранка Брчкало
Филозофски факултет
Источно Сарајево

IN MEMORIAM
ВУК МИЛАТОВИЋ
(1946–2009)

Плодоносан стваралац, изузетан научник, књижевни критичар, педагог и поета, др Вук Милатовић, редовни професор за Методику наставе српског језика и књижевности на Учитељском факултету у Београду, преминуо је 14. а сахрањен 16. јануара 2009. године у породичној гробници у родном селу код Даниловграда.

Рођен је 1946. године у Мијокусовићима код Слапа на Зети. Дипломирао је књижевност, а касније и докторирао на Филолошком факултету у Београду. Тема његове докторске дисертације била је *Књижевно дело Иве Андрића у настави*. Аутор је неколико уџбеника за књижевност и језик за све школске узрасте. Објавио је седам књига поезије од којих су најпознатије: *Вечерамо спрам звезда* (1973), *Цртежи* (1986), *Тумачења* (1988), *Покретач у сну* (1992). Његова поезија оригинална је, модерна и препознатљива. Бавио се и теоријом књижевности, књижевном критиком и историјом писма.

Професор Милатовић аутор је неколико едукативних сценарија за образовни програм РТС-а за које је добио и награду. Добијао је и награде за књижевност, као и за уџбенике.

Из богатог опуса његовог стваралаштва могу се издвојити: студија *Књижевно дело Иве Андрића у настави*; приручник *Методика наставе почетног читања и писања*; *Буквар и Методички приручник уз Буквар*; *Теорија књижевности за гимназију*; *Интерпретација књижевног дела, поезија*; приручник за студенте *Усмено и писмено изражавање*. Аутор је бројних стручних и научних радова објављених у часописима. И сам је уређивао часопис за наставу и учење *Методичка пракса*, у издању Школске књиге Београд. Посебно су значајни следећи радови: *Методика наставе српског језика*, *Књижевни текст у настави богаћења речника и развоја језичке културе ученика*, *Методичка питања наставе граматике*, *Методичке посебности наставе граматике*.

Ријетко који стваралац је успио да сједини у себи научника и пјесника, јер једно искључује друго.

Вук Милатовић је изузетно допринио развоју методике наставе српског језика и књижевности код нас. Сви његови радови ослањали су се на достигнућа савремене методике, као и науке о књижевности и лингвистике.

Дефинишући методiku као аутономну и интердисциплинарну науку, он се супротставио архаичној дефиницији методике као педагошке дисциплине. Тим је показао да методика, иако се развила из педагогије и дидактике, има свој сопствени пут развоја, своју методологију и систем знања који се ослања на достигнућа предметне науке, тј. првенствено науке о књижевности и лингвистике, као опште науке о језику. Тако је одбацио и педагошку структуру наставног часа по којој се час дијели на уводни, главни и завршни дио и предложио структуру часа засновану на строго осмишљеним етапама по којој се у сваком тренутку часа зна шта наставник треба да ради. Јер, ако се, како предлаже педагогија, час дијели на уводни, главни и завршни, поставља се питање да ли је и уводни дио часа главни, пошто се тада проводи мотивација ученика од које зависи читав даљи ток часа. Ипак, Вук Милатовић је истицао да се методика, поред своје аутономности, ослања и на многе, условно назване, граничне науке, као што су: педагогија, дидактика, психологија, психолингвистика, филозофија, социологија, поред већ поменутог ослањања на предметне науке.

У књижевним интерпретацијама Вук Милатовић је и практично показао своја теоријско-методолошка одређења. Све интерпретације књижевних текстова дате у часописима, књигама и приручницима за наставнике засноване су на проблемско-истраживачком приступу, који битно мијења улогу ученика и наставника у процесу тумачења књижевних дјела. Овакав приступ мисаоно ангажује ученика и оспособљава га за самостални стваралачки рад.

Већ помињана методичка студија *Књижевно дело Иве Андрића у настави* нарочито потврђује Милатовићево одређење за проблемско-истраживачки приступ у настави. Милија Николић, један од рецензената Милатовићеве студије, износи следећи став о њој: „Изузетно вредно мотивски и жанровски богато и обимно Андрићево књижевно дело сагледано је као захвалан и непресушан извор уметничке лепоте, па самим тим и као широко подручје школске лектире првог реда. Посебно је значајно за развијање литерарног и језичког сензибилитета ученика, за стицање поузданог уметничког укуса и ширење духовних видика.“

Вук Милатовић је понудио низ модела за планирање и програмирање наставе српског језика и књижевности, што умногоме олакшава наставницима сложени посао планирања. Такође је понудио и низ модела обраде књижевноумјетничког текста, што наставницима-почетницима помаже у наставном тумачењу књижевности. Уз понуђене моделе обраде књижевних текстова Милатовић је напомињао да их не треба круто примјењивати јер то не дозвољава комплексност животне стварности коју књижевно дјело одсликава. Тим је показао и теоретски и практично да методика није занат, шема, шаблон него наука која поштује специфичност и умјетничку индивидуалност књижевних дјела.

Професор Милатовић предавао је и на Рачунарском факултету и у Рачунарској гимназији у Београду. Био је шеф Катедре за српски језик и књижевност на Учитељском факултету у Београду. Некада је био и директор Филолошке гимназије у Београду и тада је та школа могла бити образац такмичења са свијетом. Цјелокупним наставним и научним радом показао је да је бити велики а остати једноставан, природан, приступачан и топао човјек способност и врлина која је својствена само ријеткима.

Тридесетак генерација ученика учило је из Милатовићевог *Буквара*. Он је био учитељ учитеља, а својим просвјетним радом оплемењивао је околину. Као што је и сам као човјек, научник и професор посједовао многе врлине, исто тако је код других знао да препозна и цијени оно што је вриједно и добро.

Колико је професор Милатовић био вољен и омиљен, показала је комеморативна свечаност уприличена 17.2.2009. године на Учитељском факултету у Београду. Свечана сала у којој се одржавала комеморација није могла да прими све поштоваоце лика и дјела професора Милатовића. Младић, један од његових ученика, отворио је комеморативни скуп стиховима из професорове збирке пјесама *Светла страна јесени*. Скуп је показао да то није „опроштај од професора него сјећање на човјека из кога је зрачила хуманост“. Сви учесници комеморативног скупа истакли су велику вјештину и природан дар у опхођењу са колегама, професорима и студентима које је посједовао професор Милатовић.

Он је био посвећен доброти и раду, био је просвјетитељ и просвијетљен, како рече неко од учесника скупа. Са скупа је потекла и идеја да једна од београдских школа у будућности добије његово име.

На крају овог подсјећања на професора Милатовића могу истаћи да ми је била велика част и задовољство да ми он буде

ментор при изради и одбрани докторске тезе. Сваки мој сусрет са тим благородним, питомим и образованим човјеком озрачио би ме и оплеменио новим надахнућем, а посао око израде тезе учинио лакшим.

Својим животом и радом Вук Милатовић је показао да „имао се рашта и родити“.

Нека његова душа нађе спокој у предјелима духовне чистоте којима је тежио у својој поезији, као у стиховима из сонета *Бели анђео из Милешеве*:

*Како је све уоколо чисто:
Скровишта, брежуљци и траве,
Пред тобом стајати је исто
Што и звезде кад се зауставе.*

УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂЕЊЕ ТЕКСТА

Од следећег броја *Радови* Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву биће уређивани према акту о уређивању научних часописа прописаног од стране Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије. Радови који не буду испуњавали неку од неведених препорука неће се узимати у обзир за рецензирање и штампање у часопису.

Радови треба да буду достављени електронски, у прилогу – као отворени документ (Word), на адресу: filozof@paleol.net.

1. **Дужина рукописа:** до 16 страница
2. **Формат:** *фонт:* Times New Roman; *величина фонта:* 12; *размак између редова:* Before: 0; After: 0; Line spacing: Single
3. **Параграфи:** *формат:* Normal; *први ред:* увучен аутоматски (Col 1)
4. **Име аутора:** Наводе се име(на) аутора, средње слово и презиме(на). Име и презиме домаћих аутора увек се исписује у оригиналном облику (ако се пише латиницом – са српским дијакритичким знаковима), независно од језика рада.
5. **Назив установе аутора (афилијација):** Непосредно након имена и презимена наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија. Ако је аутора више, а неки потичу из исте установе, мора се, посебним ознакама или на други начин, назначити из које од наведених установа потиче сваки од аутора. Функција и звање аутора се не наводе.
6. **Контакт подаци:** Адресу или електронску адресу аутор ставља у напомену при дну прве странице чланка. Ако је аутора више, даје се само адреса једног, обично првог.
7. **Језик рада и писмо:** Језик рада може бити српски, руски, енглески, немачки, француски или неки други словенски или језик раширене употребе у међународној филолошкој комуникацији. За радове на српском језику препоручено писмо је ћирилица.
8. **Наслов:** Наслов треба да буде на језику рада; треба га поставити центрирано и написати великим словима.
9. **Апстракт:** Апстракт треба да садржи циљ истраживања, методе, резултате и закључак. Треба да има од 100 до 250 речи и да стоји између заглавља (наслов, имена аутора и др.) и кључних речи, након којих следи текст чланка. Апстракт је на српском или на језику чланка. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – Before: 0; After: 0; Line spacing: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]
10. **Кључне речи:** Број кључних речи не може бити већи од 10. Кључне речи дају се на оном језику на којем је написан сажетак. У чланку се дају непосредно након апстракта. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]
11. **Претходне верзије рада:** Ако је чланак био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, при дну прве стране чланка. Не може се

објавити рад који је већ објављен у неком часопису: ни под сличним насловом нити у измењеном облику.

12. Навођење (цитирање) у тексту: Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити консеквентан од почетка до краја текста. Захтева се следећи систем цитирања, преовлађујући у науци о језику:

... (Бошковић 1978: 47-51)..., / (в. Бошковић 1978: 47-51)..., / (уп.

Бошковић 2001: 47-51)... / Р. Бошковић (1978: 47-51) сматра да...

[наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „ / ”]

13. Напомене (фусноте): Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима итд., али не могу бити замена за цитирану литературу. [Техничке пропозиције за уређење: формат – Footnote Text; први ред – увучен аутоматски (Col 1); величина фонта – 10; нумерација – арапске цифре.]

14. Табеларни и графички прикази: Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с лингвистичким стандардом опремања текста.

15. Листа референци (литература): Цитирана литература обухвата по правилу библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и даје се искључиво у засебном одељку чланка, у виду листе референци. Литература се наводи на крају рада, пре резимеа. Референце се наводе на доследан начин, азбучним односно абecedним редоследом. Ако се више библиографских јединица односе на истог аутора, оне се хронолошки постављају. Референце се не преводе на језик рада. Саставни делови референци (ауторска имена, наслов рада, извор итд.) наводе се на следећи начин:

[за књигу]

Јакобсон 1978: Р. Јакобсон, *Огледи из поетике*, Београд: Просвета.

[за чланак]

Милановић 2000: А. Милановић, Стереотипност и креативност у структури новинске вести при генези српског новинарског подстила, Београд: *Српски језик*, V/1-2, Београд, 623-639.

[за прилог у зборнику]

Чутура 2009: И. Чутура, Употреба прилошких израза са именицом 'место' у пренесеном значењу, у: М. Ковачевић (ред.), *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. I, Српски језик у употреби, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 277-288.

[за радове штампане латиницом]

Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.

[за радове на страном језику – латиницом]

Блумфилд 1970: L. Bloomfield, *Language*, 12. ed., Unwin, London: University Books.

[за радове на страном језику – ћирилицом]

Плотникова 2000: А. А. Плотникова, *Словари и народная культура*, Москва: Институт славяноведения РАН.

Радове истог аутора објављене исте године диференцирати додајући *a*, *b*, *c* или *a*, *б*, *в*, нпр.: 2006*a*, 2006*b* или 2009*a*, 2009*б*.

Ако има два аутора, навести оба презимена, нпр.: *Симић, Остојић*; ако их има више: после првог презимена (а пре године) додати *et al* или *и др*.

Ако није прво издање, ставити суперскрипт испред године, нпр.:

Лич 21981: G. Leech, *Semantics*, Harmondsworth etc.: Penguin Books.

[Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред:

куцати од почетка, а остале увући аутоматски (Col 1: опција Hanging, са менија Format), нпр.:

Гутшмит 2003: К. Гутшмит, Имена собствение в социальних диалектах, Београд: *Српски језик*, VIII/1-2, 251-258.]

Поступак цитирања докумената преузетих с Интернета:

[монографска публикација доступна on-line]

Презиме, име аутора. *Наслов књиге*. <адреса са интернета>. Датум преузимања.

Пр.: Veltman, K.H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

<<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d.>>.02.02.2002.

[прилог у серијској публикацији доступан on-line]

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов периодичне публикације*, датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пр.: Du Toit, A. Teaching Info-preneurship: student's perspective. *ASLIB Proceedings*, February 2000. Proquest. 21.02.2000.

[прилог у енциклопедији доступан on-line]

Име одреднице. *Наслов енциклопедије*. <адреса са интернета>. Датум преузимања.

Пр.: Wilde, Oscar. *Encyklopedia Americana*.< >15.12.2004.

16. Резиме: Резиме рада јесте у ствари апстракт на другом језику на којем није рад. Ако је језик рада српски, онда је резиме обавезно на једном од словенских или светских језика. Резиме се даје на крају чланка, након одељка *Литература*. Превод кључних речи на језик резимеа долази после резимеа. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

Садржај

<i>Расправе и чланци</i>	5
Жељко Вучковић ГУТЕНБЕРГОВА ЕЛЕГИЈА: КРИЗА КЊИГЕ И ЧИТАЊА У ВРЕМЕНУ ИНТЕРНЕТА	7
Jovana Dimitrijević-Savić DISCOURSE MARKERS, THE LEXICAL FACILITATION OF TRANSVERSION AND COGNITIVE MOTIVATION: SOME EVIDENCE FROM SERBIAN-ENGLISH BILINGUAL SPEECH	21
Бранко Стојановић КРЊЕВИЋЕВА „ПЈЕСАН О ТРОШНОЈ СУДБИНИ”	45
Бранко Брђанин СЦЕНСКИ ТЕКСТ: „КАИН“ ДРАМСКЕ ЊИЖЕВНОСТИ	65
Tatjana Raunović SOCIOLINGVISTIČKI POGLED U SUSEDОВО DVORIŠTE: STAVOVI PREMA JEZIČKIM VARIJETETIMA	77
Милош Ковачевић СТРУКТУРНО СУШТАСТВО ПЈЕСМЕ СРЕТЕНА ВУЈКОВИЋА	101
Миланка Бабић ИМПЕРАТИВ И КОНСТРУКЦИЈЕ СА ДИРЕКТИВНИМ ЗНАЧЕЊЕМ У ДЈЕЛИМА БРАНКА ЋОПИЋА	109
Милан Шипка ПРОМЕНА СЛОВЕНСКИХ ВЛАСТИТИХ ИМЕНА С НЕПОСТОЈАНИМ <i>Е</i> У СРПСКОМ СТАНДАРДНОМ ЈЕЗИКУ	127
Драган Бараћ ИЗГРАДЊЕ СТРУКТУРЕ НАУЧНО-ТЕХНОЛОШКИХ ИНФОРМАЦИЈА (БИБЛИОГРАФСКИХ БАЗА, ЦИТАТНИХ БАЗА, И ИНДЕКСА НАУЧНИХ ЧАСОПИСА) НА УНИВЕРЗИТЕТУ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ	145
Слободан Д. Јовановић НАРАСТАЊЕ ВОКАБУЛАРА И ЗНАЧАЈ ЛЕКСИКЕ У УЧЕЊУ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА	157
Горан Максимовић ДВА СКРАЈНУТА ПИСЦА ИЗ ПЈЕСНИЧКЕ ПОРОДИЦЕ ИЛИЋ	171

Бранка Брчкало СТВАРАЛАЧКИ ПОСТУПЦИ У НАСТАВИ КЊИЖЕВНОСТИ	179
Мирољуб Јоковић ШУМ ВРЕМЕНА	191
Бранка Јакшић-Провчи ИДЕОЛОГИЈА И ПОРОДИЦА, <i>БЕЛА КАФА И УРНЕБЕСНА ТРАГЕДИЈА</i>	199
Милка Николић ПОРЕДБЕНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ СА ЗНАЧЕЊЕМ НЕЈЕДНАКОСТИ У РОМАНИМА ДОБРИЛА НЕНАДИЋА	211
Драгана Ратковић СЛОЖЕНО-ИЗВЕДЕНИ ПРИДЕВИ СА ИНТЕРФИКСОМ -О/Е- У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	225
Нина Ћеклић СТИЛИСТИЧКИ МАРКИРАНЕ ПРЕДИКАТСКЕ СТРУКТУРЕ У РОМАНУ <i>ПРИЈАТЕЉИ</i> СЛОБОДАНА СЕЛЕНИЋА	237
Милена Ковачевић ЛИК ЈОВАНА БЕЋАРА У ПЈЕСМАМА ТЕШАНА ПОДРУГОВИЋА	251
Ана Стишовић-Миловановић СТВАРАЛАЧКА НАСТАВА КЊИЖЕВНОСТИ У СВЕТЛУ КОГНИТИВНИХ ТЕОРИЈА	261
Vera Vujević STRUCTURAL ELLIPTICAL CONSTRUCTIONS – CONTEXT-INDEPENDENT	271
Tijana Vasiljević-Stokić KULTURA KAO FAKTOR U NASTAVI STRANOG JEZIKA	279
Tanja Petrović MOTIVACIJA KAO FAKTOR U NASTAVI STRANOG JEZIKA	287
Слободан Владушић МАДРИД - ПРОВИНЦИЈАЛНА МЕТРОПОЛА	297
Дарко Ковачевић ПРИПОВЈЕДНИ ПОСТУПЦИ ПОЛА ОСТЕРА У РОМАНИМА „MR. VERTIGO“ И „БРУКЛИНСКА РЕВИЈА ЛУДОСТИ“	307

Михаило Шћепановић ДИЈАЛЕКАТСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА	321
<i>Прикази</i>	335
Бранко Летић КРИТИЧАР БРАНКО СТОЈАНОВИЋ	337
Владан Бартула ХРИШЋАНСКА ЕСТЕТИКА И ТЕОЛОШКА КЊИЖЕВНА ТЕОРИЈА	341
Саша Кнежевић ОГЛЕДИ ЗА УГЛЕДАЊЕ	345
Радославка Сударушић КРАТКА ИСТОРИЈА КЊИГЕ	349
Биљана Самарцић КЊИГЕ ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ	353
Драган Бараћ УЗ КЊИГЕ ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ	357
Бранко Летић ПРОМОЦИЈА ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПАРИЈЕ	363
Vojislav Maksimović IZMEĐU SNOVIĐENJA, MUČNINA I OZARENJA	367
<i>IN MEMORIAM</i>	375
Владан Бартула АЊИ, С ЉУБАВЉУ	377
Бранко Летић IN MEMORIAM АЊА ЈЕФТИЋ (31. 10. 1980 – 11. 12. 2008)	379
Бранка Брчкало IN MEMORIAM ВУК МИЛАТОВИЋ (1946–2009)	383

UDK 8

РАДОВИ Филозофског факултета /
Универзитет у Источном Сарајеву.
Филозофски факултет; главни и одговорни
уредник Милош Ковачевић.- Пале:
Филозофски факултет, 2009, бр. 11 (Пале:
Dis-Company).- 24 cm

Излази годишње.

ISSN 1512-5859

Број 11: Књ. 1 Филолошке науке.- 386 стр.

Тираж 250.